TEMEL KÜLTÜR KİTAPLARI - 11

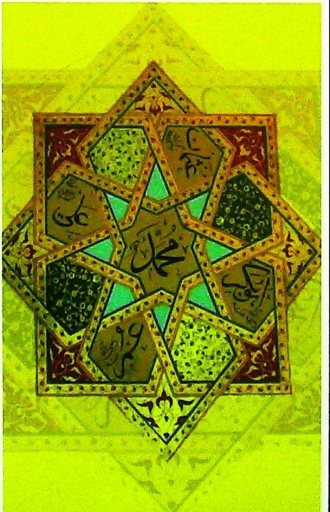
Prof. Dr. Âdem Apak

ANA HATLARIYLA

İslâm Tarihi

(2. Cilt)

[HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİ]

ensar

24.BASKI

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

Temel Kültür Kitapları: 11

ISBN : 978-605-9223-16-4
Sertifika No: 17576

Kitabın Adı
Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi
(2. Cilt)
[Hulefâ-i Râşidîn Dönemi]

Yazarı
Prof. Dr. Âdem APAK

Yayın Yönetmeni
Hüseyin KADER
Adem SAYDAN

Editör
Hüseyin KAHRAMAN

Sayfa Tasarım
Ensar Tasarım Bölümü

Kapak
Halil YILMAZ

Baskı-Cilt
ÇINAR MAT. ve YAY. SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
100. Yıl Mahallesi Matbaacılar Caddesi
Ata Han No:34 / 5 Bağcılar - İSTANBUL
Tel: 0212 628 96 00 - Faks: 0212 430 83 35
Sertifika No: 45103

24. Basım
Şubat 2020 / 3.000 adet basılmıştır.

İletişim
Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.
Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sokak No: 7 Eyüpsultan / İstanbul
Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04
www.ensarnesriyat.com.tr siparis@ensarnesriyat.com.tr

Ana Hatlarıyla

İSLÂM TARİHİ

(2. Cilt)

[Hulefâ-i Râşidîn Dönemi]

Prof. Dr. Âdem APAK

İstanbul, 2020

Prof. Dr. Âdem APAK

1970 yılında Bursa'da doğdu. 1988'de Bursa İmam-Hatip Lisesi'nden, 1992'de Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Bir yıl sonra İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'na araştırma görevlisi olarak atandı. 1995 yılında "Hz. Osman Dönemi Emevî İdarecileri" isimli tez ile yüksek lisansını tamamladı. 1999 yılında "Amr b. el-Âs (Hayatı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı)" konulu araştırmasıyla doktor oldu. 2001–2002 ve 2004–2005 öğretim yıllarında Türkmenistan Mahdumkulu Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyeliği görevinde bulundu. Mayıs 2005'te doçent unvanı aldı. 2007–2008 eğitim-öğretim döneminde Şam'da alanıyla ilgili araştırmalar yaptı. 2011 yalında profesör oldu. Hâlen Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyeliği görevini sürdürmektedir.

Telif Eserler:

- İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, 2016, 2017.
- Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, 2016.
- Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasî Tarihindeki Etkileri, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004, Ensar Neşriyat 2016.
- Bursa'da İşgal Günlüğü, (Ortak Sadeleştirme), Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.
- Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi I, (Hz. Peygamber Dönemi), Ensar Neşriyat, İstanbul 2006-2019.
- Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi II, (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi), Ensar Neşriyat, İstanbul 2007-2019.
- Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi III (Emevîler Dönemi), Ensar Neşriyat, İstanbul 2008-2019.
- Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi IV (Abbâsîler Dönemi), Ensar Neşriyat, İstanbul 2011-2019.
- Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü, Ensar Neşriyat, İstanbul 2012-2019.
- Hz. Peygamber'in İzinde, (Ahmet Önkal ve Bünyamin Erul ile ortak kitap), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012-2017.
- İslâm'ın Örnek Şahsiyetleri Ashâb-ı Kirâm, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014-2016.
- Ana Hatlarıyla Hz. Muhammed'in Evrensel Mesajları, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014.
- Hz. Peygamber'in Etrafındaki Çocuklar ve Gençler, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014.
- Gençler İçin Siyer-i Nebî, Ensar Neşriyat 2015.
- Siyer Araştırmaları, Ensar Neşriyat İstanbul 2016.
- İslâm Tarihi Araştırmaları, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016.
- Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat), Kuramer, İstanbul 2017, 2018.
- Siyer-i Nebî (Hz. Muhammed'in (s.a.s) Hayatı-Şahsiyeti-Daveti), Ensar Neşriyat 2017-2019.
- İslâm Tarihi Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru, Beyan Yayınları 2019.
- Hz. Hatice, Beyan Yayınları 2019.

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BÖLÜM

MÜESSESELEŞEN DEVLET:
HZ. ÖMER DÖNEMİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ZİRVE VE DURAKLAMA: HZ. OSMAN DÖNEMİ

BEŞİNCİ BÖLÜM

HİLÂFETTEN SALTANATA: HZ. HASAN DÖNEMİ

ÖNSÖZ

İslâm tarihinde Hz. Muhammed'in (s.a.v) vefatının ardından Hz. Ebû Bekir'in halîfe seçilmesiyle başlayıp Hz. Ali'nin şehit edilmesiyle sona eren döneme Dört Halîfe, Râşid Halîfeler veya Hulefâ-i Râşidîn dönemi adı verilir. Tanımda zikri geçen hulefâ, halîfe kelimesinin, râşidîn ise "doğru yolda olan, doğruya ve hakka sımsıkı sarılan, kemale ermiş" anlamındaki râşid tabirinin çoğuludur. Mezkür dönemin bu şekilde isimlendirilmesi "Herhangi bir ihtilâfla karşılaştığınızda size düşen görev, benim sünnetime ve hulefâ-i râşidînin sünnetine uymaktır" hadisine dayandırılır.*[1] Bununla birlikte gerçek anlamda hilâfetin otuz yıl süreceği, daha sonra ise saltanata dönüşeceği şeklinde rivayet edilen hadisten[2]** hareketle bazı Sünnî âlimler Hz. Hasan'ı da Hulefâ-i Râşidîn'in beşincisi olarak kabul etmişlerdir. Kronolojik olarak Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatından başlayıp Muaviye'nin halîfeliği üstlenmesine kadar geçen dönem konu edileceği için bu çalışmada da Hz. Hasan'ın kısa hilâfet süreci de Hulefâ-i Râşidîn dönemine dâhil edilecektir.

Hulefâ-i Râşidîn devrinin Hz. Ömer'den sonraki ikinci kısmını teşkil eden Hz. Osman ve Hz. Ali dönemi hadiseleri Müslüman ilim adamlarının izah etmekte en fazla zorlandıkları İslâm tarihi konularının başında yer alır. Zira bu hadiselerde adı geçenlerin önemli bir kısmı Hz. Peygamber'in (s.a.v) sahâbesidirler. Bu sebeple Müslüman ilim adamlarının onlar hakkında serbest yorum ve değerlendirmelerde bulunma-

---

1* İbn Mâce *Mukaddime* 6; Ebû Dâvûd *Sünnet* 5; Tirmizî *İlim*, 16.

2** Ebû Dâvûd *Sünnet* 9; Tirmizî *Fiten* 48.

ları kolay olmamıştır. Üstelik Hulefâ-i Râşidîn döneminin ardından görünür hale gelmeye başlayan bir takım siyasî-itikadî fırkalar, ideolojik niyetlerle bu döneme ait olaylar hakkında kendi görüşlerini desteklemek adına bir takım rivayetler uydurmak suretiyle olayları tahrif ederek adeta bir rivayet kargaşasına sebep olmuşlardır. Nitekim Hâricîlik, Şia, Mutezile gibi bir kısım siyasî/itikadî fırkalar ve gruplar ilk dönem olaylarında zikri geçen bazı sahâbe önderleri hakkında olumsuz kanaat serdetmişler, onlardan bir kısmı hakkında fâsıklık hatta kâfirlik ithamında bulunmuşlardır. Buna karşılık bir kısım şahıs ve gruplar da adı geçen fırkalara tepki duymaları sebebiyle bu dönemde meydana gelen hadiseleri ya inkâra yönelmişler ya sahâbe toplumunun fertlerini kutsallık mertebesine taşıyarak onları hatasız insanlar olarak görmeye ve göstermeye çalışmışlar ya da akıl sınırlarını zorlayan teviller yapmak veya mevhum suçlular icat etmek suretiyle meydana gelen hadiselerin sorumluluğundan onları uzak tutma çabası içinde olmuşlardır. Bütün bu olumsuz şartlar sebebiyle İslâm tarihinin bahsi geçen döneminin anlaşılması ve sağlıklı bir şekilde izahı tabiatıyla güçleşmiştir.

Gerek Hz. Osman'a karşı gerçekleştirilen isyan gerek Hz. Ali'nin Hâcirîler tarafından şehit edilmesi gerekse Cemel, Sıffin ve Nehrevan savaşı gibi Hulefa-i Râşidîn dönemi hadiseleri, hem o dönemin hem de sonraki zamanlarda yaşayıp da bu hadiselerden haberdar olan Müslümanların zihinlerinde büyük travmaya sebebiyet vermiş, vicdanlarında derin izler bıraktımştır. Ayrıca daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan siyasî-itikadî grupların kendi görüş ve düşüncelerini haklı çıkarmak ve iddialarını tarihten temellendirmek adına bu olaylara ve kahramanlarına sürekli atıflarda bulunmaları da tarihe ait hatıraların zihinlerde canlı tutulmasına imkân vermiştir. Belki de bu sebeple Müslümanlardan bir kısmı bu hadiselerin yeniden gündeme getirilmesini, olaylarda adı geçen şahıslar hakkında yorum ve değerlendirme yapılmasını hoş görmemişler hatta meseleyi din-iman konusu haline getirerek bunlardan bahsetmenin kişileri manevî sorumluluk altında bırakacağını ileri sürmüşlerdir. Ancak unutulmamalıdır ki bu dönem Hz. Peygamber'den

(s.a.v) sonraki İslâm tarihi sürecinin en önemli kısmını teşkil eder. Gerek ilk Müslümanların siyasî, sosyal ve dinî faaliyetleri gerekse İslâm dininin pek çok kıtada yayılış tarihinin iyi ve doğru anlaşılabilmesi ancak bahsedilen sürecin sağlıklı bir şekilde anlaşılmasıyla mümkün olur. Haddizatında Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde gerçekleşen büyük fetih hareketleri ile İslâm'ın yayılış faaliyetlerinden teferruatlı bir şekilde bahsederken buna mukabi üçüncü halîfenin son beş yılından itibaren meydana gelen dâhilî problemler ve bunların sebepleri hakkında suskun kalmak tutarlı ve ilmî bir yaklaşım olmaz. Binaenaleyh bütün bir İslâm tarihi sürecinde olduğu gibi Müslümanların zihnini asırlardır meşgul edegelen ilk dönem hadiselerinin de aynı şekilde hiç bir ön yargı taşımadan, soğukkanlı bir şekilde açıklanmaya ihtiyacı vardır. Şayet İslâm tarihinin zikri geçen döneminin olaylarını incelemede seçmeci davranarak bir kısım hadiselerin yok sayılması cihetine gidilerse, olayların bir kısmı gündeme getirilirken kendimizce hoşa gitmeyen kısımları olmamış kabul edilirse, bu tavır esasında Müslümanların kendilerini kandırmasından başka bir anlam ifade etmez. Üstelik bu durumda Müslümanlar İslâm tarihinin bu karmaşık dönemini müsteşriklerin eserlerinden öğrenmeye devam edeceklerdir.

Kanaatimizce Hulefa-i Râşidîn dönemi siyasî tarihini incelemedeki ölçü, aşırı övgü ve yergi gibi uçlara savrulmadan bu süreçte meydana gelen hadiseleri sebep-sonuç ilişkileriyle izah etmek, gelişmelerde rol oynayan sahâbe önderlerinin rollerini de onların birer "insan" oldukları gerçeğinden hareket ederek açıklamaktır. Geçmişte ortaya çıkan, günümüzde de varlığını sürdüren bir kısım aşırı fırka mensuplarının yaptıkları gibi olaylarda adı geçenlerin kâfir, müşrik, fâsık olarak nitelenmesi, kimin hatalı, kimin hatasız, kimin haklı kimin haksız olduğunun tespite çalışılması, yaptıklarından dolayı kimin sevap kimin günah kazandığının çetelesinin tutulması yerine olaylara her yönüyle makul, mantıklı ve tutarlı açıklamalar getirmek öncelikli hedef olmalıdır. Başka bir ifadeyle bu döneme şahıslar ve onların davranışları merkezli değil, hadiselerin sebep ve sonuçları merkezli ve fikir/düşünce odaklı bakılması gerekir.

Şüphesiz her Müslüman kâinatta olup bitenlerin ilâhî takdirin sınırları ve kontrolü altında gerçekleştiğine inanır. Ancak bu hakikat, olayların sebep ve sonuçları hakkında akıl yürütülmesine, açıklama getirimesine hiçbir şekilde engel teşkil etmemelidir. Kaldı ki Kur'ân'ı Kerîm'in pek çok yerinde araştırmayı, akletmeyi, tefekkürü, tezekkürü, tedebbürü, yeryüzünde gezip dolaşmayı ve bütün bunlardan ibret almayı emir ve teşvik eden pek çok ilahî hükmün bulunmuş olması bu gibi faaliyetlerin lüzumunu açıkça ortaya koyduğu da unutulmamalıdır.

Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi serisinin ikinci kitabı olarak hazırladığımız ve Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatından başlayıp Hz. Hasan'ın halîfeliği Muaviye b. Ebû Süfyan'a devretmesine kadar geçen tarihi süreci ele alan bu çalışma, bir giriş ve beş bölümden meydana gelmiştir. Giriş kısmında halîfelik ve hilâfet kurumunun başlangıcından ilgasına kadar İslâm tarihi boyunca geçirdiği evreler; halîfelerin yönetimdeki konumları, dinî-siyasî rolleri üzerinde durulmuş, kısaca özet bir halîfelik tarihi sunulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ikinci kısmı Hz. Ebû Bekir dönemi hadiselerine ayrılmıştır. Burada öne çıkan konular ilk halîfe seçimi, ridde hadiseleri ve sonuçları ile Arap Yarımadası'nın kuzey bölgeleri istikametinde başlatılan fetih hareketleridir. Hz. Ömer'in halîfeliğine ayrılan ikinci bölümde onun halîfe seçilmesi, yönetim anlayışı, zamanında gerçekleştirilen geniş kapsamlı fetih hareketlerinden, ilk defa kurulan ve zamanla gelişen müesseselerden, nihayet bu dönemde tesis edilen medeniyet merkezlerinden bahsedilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde Hz. Osman'ın halîfeliği dönemi ele alınmış, sırasıyla hilâfet görevini üstlenmesi, yönetim anlayışı ve zamanında gerçekleştirilen fetihler hakkında bilgi sunulmuş daha sonra da bu dönemde meydana gelen dâhilî problemler ve sebepleri üzerinde durulmuş, halîfenin vâkî problemlerin çözümüne dair teşebbüsleriyle bunların sonuçları hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Hulefa-i Râşidîn döneminin bu safhasında sosyal bünyede ortaya çıkan ve daha sonraki tarihî süreci doğrudan etkileyen olayların daha iyi anlaşılması zaruretine binaen zaman zaman teferruat sayılabilecek konulara temas

edilmiştir. Benzer bir durum çalışmanın dördüncü bölümünü teşkil eden Hz. Ali dönemi için de geçerlidir. Zira bu zaman dilimi toplum bünyesini şiddetle sarsan, üstelik tarih boyunca Müslümanların zihinlerinde istifham, gönüllerinde derin yaralar açan hadiselerin yaşandığı bir süreçtir. Dolayısıyla Cemel ve Sıffin savaşı, Tahkim hadisesi ve Hakem olayı gibi modern dönemde yaşayan Müslümanların dahi düşünce dünyalarını meşgul etmekle birlikte bir o kadar da anlaşılması ve izah edilmesinde pek çok zorluklar barındıran bu dönem gelişmeleri hakkında mümkün olduğunca açıklayıcı bilgi aktarılmaya çalışılmış, meselenin daha iyi izah edilmesi için ihtiyaç hâsıl olduğunda zaman zaman akademik tartışmalara da girilmiştir. Bununla birlikte özellikle Cemel Savaşı başta olmak üzere bu hadiselerin hâlâ tam anlaşılamayan ve kolay izah edilemeyen taraflarının olduğunu da ifade etmek gerekir. Araştırmanın beşinci ve son bölümü Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra çok kısa süre hilâfet görevini üstlenen ancak vazifesini Muaviye'ye devretmek durumunda kalan Hz. Hasan'ın halîfeliği sürecine ayrılmış olup burada Hz. Hasan'ın halîfe seçilmesi ve ardından görevini Muaviye'ye devretmesiyle ilgili olarak özet bilgi ve değerlendirmeler sunulmuştur.

Hulefa-i Râşidîn dönemi konularını incelemeye çalıştığımız bu eserde daha çok siyasî tarih merkezli bir takdim yapılmış, tarafımızdan daha önemli olduğu düşünülen konular gündeme getirilmiştir. Bu sebeple çalışma Hulefa-i Râşidîn dönemini bütün yönüyle ele aldığı iddiasında değildir. Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi serisinin ilk kitabında olduğu gibi bu sürecin yazılmasında da benzer usul takip edilmiş; metinde ana kaynaklardan özet bilgi aktarılmasının ardından olaylarla ilgili yorum ve değerlendirmeler yapılmış, dipnotlarda ise ana kaynaklara referans gösterilmiş, peşinden eğer o konuda tespit edilen bir eser, makale ya da ulaşılabildiği kadarıyla tamamlanmış tezler zikredilmiştir. Dolayısıyla çalışmanın gerek İslâm tarihi, gerekse İslâmî ilimlerin diğer alanlarında araştırma yapanlar için genel bilgi sunmanın yanısıra daha geniş malumatın bulunduğu kaynak ve araştırmalara kılavuzluk vazifesi göreceği düşünülmektedir. Kitabın hedef kitlesi ise serinin diğer

ciltlerinde olduğu gibi tarih ve İslâm tarihi ile akademik ve entelektüel seviyede ilgilenenler ile İlahiyat Fakülteleri, İslâmi İlimler Fakülteleri ve Fen-Edebiyat Fakültelerinin Tarih bölümleri öğrencileridir.

Hulefa-i Râşidîn dönemi siyasî tarihini Ana Hatlarıyla takdim edilmesi amacıyla hazırlanmış olan bu çalışmanın gayesi İslâm tarihi alanında yapılan araştırmalara mutevazı bir katkı sağlamaktır. Kitabın eksikliklerinin giderilmesi ve daha da geliştirilebilmesi için başta tarihçi meslektaşlarımız olmak üzere hocalarımızdan beklentimiz, tenkit ve tavsiyelerini esirgememeleridir. Şüphesiz yapılan ilmî destek bizleri ziyâdesiyle memnun edecek, daha da önemlisi araştırmanın daha nitelikli hale gelmesine katkı sağlayacaktır

İlk olarak 2007 yılında yayınlanan ve yirmili baskılara ulaşan bu çalışmanın dil ve üslup açısından geçen zaman içinde yeniden gözden geçirilmesi ayrıca kaynaklarının zenginleştirilmesi, bu arada konuyla ilgili olarak yeni yayınlanmış bulunan araştırma mahiyetindeki eserlerin de kitap muhtevasına ilave edilmesi ihtiyacı hâsıl olmuştur. Dolayısıyla bu baskıda çalışmamız hem dil ve üslup hem muhteva hem de kaynak çeşitliği açısından daha da zenginleşmiştir. Kitabın başlangıç aşamasından bu hale gelmesine maddî/manevî katkıları bulunan hocalarıma, meslektaşlarıma ve öğrenci kardeşlerime kalbî şükranlarımı sunarım. Ayrıca eserin yeni formatının tasarımını yeniden hazırlayarak basımını gerçekleştiren Ensar Neşriyat'ın bütün sorumlu ve çalışanlarına teşekkür ederim.

Gayret bizden, muvaffakiyet Allah'tandır.

Âdem APAK

Bursa 2018

GİRİŞ

BAŞLANGICINDAN KALDIRILIŞINA KADAR HİLÂFETE KISA BİR BAKIŞ

İslâm tarihi boyunca hilâfet kurumu üzerindeki tartışmalar güncelliğini hiçbir zaman kaybetmemiştir. Ehemmiyeti sebebiyle Hulefâ-i Râşidîn dönemini ele alan bu çalışmanın giriş kısmında bu sürecin başlangıcında ortaya çıkan, çeşitli ictimaî-dinî gruplar tarafından farklı anlam ve işlevler yüklenen, zaman ve şartların farklılaşmasıyla siyasî ve dinî etkinliğinde değişikliklere uğrayan halîfelik makamı veya hilâfet kurumu hakkında genel mahiyette malumat aktarılmaya, bidâyetinden ilgâsına yaşanan süreç hakkında özet bilgi sunulmaya çalışılacaktır.

Sözlükte "birinin yerine geçmek, ardından gitmek, yerini doldurmak, öncekine vekâlet veya onu temsil etmek" anlamlarına gelen hilâfet, terim olarak İslâm devletlerinde Hz. Muhammed'den (s.a.v) sonraki devlet başkanlığı kurumunu ifade eder.[1] Bu durumda halîfe "bir kimsenin yerine geçen, onu temsil eden kimse" anlamına gelip kısacası devlet başkanı demektir. Hz. Peygamber (s.a.v) adına toplumu yöneten halîfeye Müslümanların önderi ve lideri olması sebebiyle imam da denilmiştir. Hz. Ömer'in halîfeliğinden itibaren halîfe kelimesinin ye-

1 İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, I-XV, Beyrut ts. (Dâru Sâdır), IX, 82-84; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, I-X, Beyrut ts., (Dâru Sâdır), VI, 94-201.

rine "emîrü'l-mü'minîn" tabiri kullanılmaya başlanmıştır.[2] Daha sonraki dönemlerde ise Müslümanlara namaz kıldırma görevi anlamındaki imâmetten ayırmak amacıyla devlet başkanlığına "imâmet-i kübrâ" veya "imâmet-i uzmâ" denildiği görülür. Bununla birlikte Şiî literatüründe hilâfet yerine daha ziyâde imâmet kavramı tercih edilmiştir.[3]

Kur'ân-ı Kerîm'de hilâfet kelimesine tesadüf edilmez. Bununla birlikte muhtelif âyetlerde halîfe, halâif ve hulefâ kelimeleriyle, insanın Allah'ın yeryüzündeki halîfesi olduğu hususuna işaret vardır.[4] Hadis kaynaklarında ise "devlet başkanı, yönetici, lider" anlamına gelecek şekilde hilâfet, halîfe, imâm, emîr kelimelerini içinde barındıran rivayetler bulunmaktadır.[5]

Müslüman toplumlarda devlet başkanlığının hilâfet olarak isimlendirilmesi, halîfenin risâlet görevi hariç Hz. Peygamber'in (s.a.v) yerine geçerek onun dünyevî otoritesini temsil etmesi, yeryüzünde dinin hükümlerini uygulaması, dünya işlerini düzene sokmak üzere Allah'ın yeryüzündeki hâkimiyetini temsil etmesi gibi sebeplerle açıklanır. Dolayısıyla bu makamdaki kişiye "Halîfetü Rasûlillâh" denilmiştir.[6] İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren çok yaygın olmasa da halîfenin "Halîfetullah" (Allah'ın halîfesi) tabiriyle anılmasına da tesadüf edilir. Ancak ilk halîfe Hz. Ebû Bekir bu şekilde bir hitaba karşı çıkmış, buna gerekçe olarak da kendisinin Allah'ın değil, Rasûlüllah'ın (s.a.v) halîfesi olduğunu ifade etmiştir.[7] İkinci halîfe Hz. Ömer de aynı anlayışla "Halîfetullah" olarak anılmaya itiraz etmiş[8], bilakis kendisine "Emîru'l-Mü'minîn" denilmesini istemiştir.[9] İlk iki halîfenin mez-

---

2 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I-VIII, Beyrut ts. (Dâru Sâdır), III, 281; Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut ts. (Dâru's-Süveydân), IV, 208. Bu konuda bk. Fayda, Mustafa "Emîrü'l-Mü'minîn", *DİA*, XI, 156.

3 Avcı, Casim, "Hilâfet", *DİA*, XVII, 539.

4 Bakara 2/30; En'âm 6/165; Yûnus 10/73; Neml 27/62; Fâtır 35/39; Sâd 38/26.

5 Buhârî *Ahkâm* 2, *Menâkıb* 2; Müslim, *İmâre* 4, 8-9, 61; Ebû Dâvûd *Sünnet* 8; Tirmizî *Fiten*, 48.

6 İbn Sa'd, et-*Tabakât*, III, 183, 281.

7 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 183; Ya'kûbî, *Tarih*, I-II, Beyrut 1960, II, 136.

8 Taberî, *Tarih*, IV, 209.

9 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 281.

kür tavrından dolayı halîfeye âdeta ilâhî bir yetki ve vekâlet atfeden "Halîfetullah" unvanı İslâm âlimleri ve ilk Müslüman kamuoyu tarafından ilgi görmemiş, bu tabire daha çok güç kullanarak iktidara geldikleri için toplum nazarındaki meşruiyet problemlerini ilahî meşruiyetle telafiye çalışan Emevîler[10] ile onların ardından iktidara gelen ve halklarını maddî-manevî anlamda zapturapt altına almak isteyen bazı Abbâsî halîfeleri iltifat etmişlerdir.[11]

Hz. Peygamber (s.a.v), Mekke döneminde sadece bir peygamber ve az sayıdaki müslümanın lideri konumundaydı. Medine'ye hicretten sonra buna siyasî vazifesi olan devlet başkanlığı sorumluluğu eklendi. Hicret sonrasında da onun aslî görevi şüphesiz risâlet idi, o devlet başkanı olmaktan öte bir mübelliğ, bir peygamberdi. Onun siyasî görevi ise ancak ilahî misyonunu destekleme ve güçlendirme fonksiyonu îfâ ediyordu. Hz. Muhammed'in (s.a.v) vefatıyla peygamberlik görevi sona erip risâlet vazifesi tamamlandığı için ardından gelip Müslümanları idare edenler ancak onun dünyevî otorite yönünü temsil etme yetkisine sahip olabileceklerdir. Bundan dolayı halîfeyi Hz. Peygamber'in (s.a.v) dünyevî/siyasî otoritesini temsil eden bir halef olarak değerlendirmek gerekir. Halîfenin dinî olarak görülebilecek görevleri ise sadece idare ile ilgili alanlarla sınırlıdır. Yoksa dinî bir meselede karar verme (ictihad) konusunda o tek yetkili ve sorumlu değildir, üstelik diğer sahâbeye göre bir ayrıcalığı veya üstünlüğü de yoktur. Halîfeyi bu hususta kendisini sâir sahâbîlerden ayıran taraf ise yürütmenin başı olması sıfatıyla dinin hükümlerini uygulamak, Müslümanlara imamlık yapmaktır ki bu da sadece halîfenin değil, sonraki dönemlerde iktidara gelen her müslüman devlet başkanının yapması gereken görevler arasında görülmüştür. Halîfe ile ilgili olarak yapılan bu değerlendirmeler genel hatlarıyla Sünnî hilâfet anlayışını yansıtır. Şia'ya göre durum tamamen

10 Bu tabiri kendisine ilk defa unvan olarak Muaviye kullanmıştır. Taberî, *Tarih*, V, 223.

11 Halîfetullah kavramı hakkında bk. Crone, Patricia-Martin Hinds, "Halîfetullah", (çev. Mehmet Azimli-Ali Akay), *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 2007, c.IX, sy. 2, s. 167-188.

farklıdır: Onların genel inancına göre halîfenin (imâm) siyasî rolü gibi, dinî yetki ve gücü -Hz. Peygamber (s.a.v) kadar olmasa da- devam etmektedir. Başka bir ifadeyle Şiîler halîfenin kimliği, halîfelik makamı ve halîfeliğe geçiş usulünün nass ile tespit edildiğini, hilâfet meselesinin dinin esası içinde değerlendirilmesi gerektiğini, zira dinde imâmet makamının insanların tercihine bırakılamayacak kadar mühim olduğunu savunurlar. O kadar ki Şia, hilâfet meselesini dinin herhangi bir konusu olarak kabul etmeyip, bunu özellikle inanç esasları içinde değerlendirmiş, Şiiler bu doğrultuda imâmetin Hz. Ali ve onun evladının hakkı olduğunu salt iman konusu olarak kabul etmişlerdir.[12] Hâlbuki Ehl-i Sünnet'e göre halîfenin kimliği, halîfelik makamı ve halîfeliğe geçiş usulü nass ile tespit edilmeyip Müslümanların tercihine bırakılmıştır; dolayısıyla hilâfet dinin konusu değildir. Böyle olduğu için ilk dört halîfenin seçimi tamamen yaşanılan dönemin siyasî ve ictimaî sosyal şartları gereği ve çok farklı usullerde ve Müslümanların tercihleri doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Sünnî siyaset teorisyenlerine göre Kur'ân'da ve hadîslerde hakka ve adalete bağlı olma, meşveretle iş yapma, zulmü önleme, İslâm'ın emir ve yasaklarına uygun davranma gibi kamu yönetimini ilgilendiren genel ilkelerden söz edilmiş olsa da; devlet başkanlığı, devlet başkanında bulunması gereken şartlar, bu kişinin seçilme şekli, görev ve sorumlulukları gibi konularda ayrıntılı hükümlere yer verilmemiştir.[13] Esasen üst bir kurum olan devletin yönetim biçimi ve siyasî yapılanması toplumların kendilerine has gelenek,

---

12 Öz, Mustafa-Avni İlhan, "İmâmet", *DİA*, XXII, 202; Aydın, M. Akif, "İmâmet", *DİA*, XXII, 204.

13 Bununla birlikte bir kısım Sünnî siyaset teorisyenleri Şia'ya alternatif olarak geliştirdikleri iddialarında Hz. Peygamber'in (s.a.v) kendisinden sonra özellikle Hz. Ebû Bekir, ardından Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'yi sırasıyla halîfe tayin ettiğine dair rivayetler aktarmışlardır. Ancak bu rivayetlerin hem sıhhat hem de hadiselerle mutabakat sorunu bulunmaktadır. Bu tür rivayetler ve değerlendirilmesi hakkında bk. Canikli, İlyas, "Ehl-i Sünnet Siyaset İlişkisi Bağlamında Hilafetle İlgili Tartışmalarda Rivayetlerin Rolü", *Dini Araştırmalar*, c.8, sy. 24, s. 143-156. Ayrıca gerek Şia gerekse Ehl-i Sünnet içinde hilâfette nass görüşü üzerine bk. Öz, Şaban, "Hilâfette Nass Teorisi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 14, (2009), s. 76-121.

kültür ve sosyal değerleriyle yakından ilgili olduğundan, İslâm dininin bu konularda ayrıntıya girmemesi onun temel niteliklerinin tabiî bir sonucudur.[14]

Hilâfet kavramı ilk olarak Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatının ardından Hz. Ebû Bekir'e biat edilmesiyle ortaya çıkmıştır. Allah Rasûlü'nün (s.a.v) naaşı daha toprağa verilmeden önce Ensâr ileri gelenlerinin Benî Sâide Gölgeliği'nde toplanarak Hazrec kabilesi reisi Sa'd b. Ubâde'ye biat amacıyla harekete geçmeleri üzerine Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh olaya müdâhil olmuşlar, yapılan görüşmeler sunucunda Hz. Ebû Bekir halîfe olarak seçilmiştir.[15] İlk halîfe iki yıl süren görevinin sonuna doğru ashâb önderleriyle yaptığı müzakereler neticesinde yerine Hz. Ömer'in halîfe olmasını vasiyet etmiş, bu şekilde ikinci halîfenin seçilmesi gerçekleştirilmiştir.[16]

Hz. Ömer kendisinden sonraki halîfeyi şahsen tayin etmek yerine seçimi altı kişilik bir şûraya bırakmayı tercih etmiştir. Şûrâ üyeleri arasında yer alan Abdurrahman b. Avf, hakem sıfatıyla gerek şûra mensupları gerekse toplum temsilcileriyle yaptığı görüşmeler sonucunda Hz. Osman'ı halîfe ilân etmiştir.[17] Çeşitli iç ve dış etkenlerden kaynakla-

---

14 Bu konuda geniş bilgi, değerlendirme ile Ehli- Sünnet ile Şia'nın görüşlerinin karşılaştırılması için bk. Mustafa Hilmi, *Nizâmü'l-Hilâfe beyne Ehli's-Sünne ve'ş-Şîa*, İskenderiye 1988; Rayyis, M. Ziyaüddin, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, (çev. Ahmet Sarıkaya), İstanbul 1990, s. 167-231; Muhammed Mescid-i Cami, *Ehl-i Sünnet ve Şia'da Siyasî Düşüncenin Temelleri*, (çev. Malik Eşter), İstanbul 2003, s. 17-33, 115-192.

15 Buhârî *Fedâilu'l-Ashâb* 5, *Cenâiz* 3, *Meğâzî* 11, 83, *Muhâribîn* 30, 31, *İ'tisâm* 16, *Mezâlim* 19, *Menâkıbu'l-Ensâr* 46; Müslim *Hudûd* 15; Nesâî *Cenâiz* 11; Vâkıdî, *Kitabu'r-Ridde*, (thk. Yahya el-Cebûrî), Beyrut 1990, s. 41-42; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (thk. Mustafa es-Sakkâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhâfız Şelebî), I-IV, Beyrut ts., IV, 310; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 269, III, 185-187; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, (thk. Tâhâ Muhammed Zeynî), I-II, Kâhire 1967, I, 16-17; Taberî, *Tarih*, III, 206.

16 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, (thk. Kusay Muhibbuddîn el-Hatîb), Kahire 1396, s. 12; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 199-200; Taberî, *Tarih*, III, 428-429; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-IX, Beyrut 1986, II, 291-292.

17 Buhârî, *Fedâilu'l-Ashâb* 8, *Cenâiz* 96; *Cihâd* 174, *Tefsîr Haşr* 5, *Ahkâm* 43; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 31; Ya'kûbî, *Tarih*, I-II, Beyrut 1960, II, 162; Taberî, *Tarih*, IV, 233, 238; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 37; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Meârif–Mektebetü'n-Nasr), VII, 146-147.

nan isyanın ardından Hz. Osman'ın şehit edilmesi üzerine bu makama Medine'deki Müslüman toplumun ısrarıyla Hz. Ali getirilmiştir.[18] Görüldüğü gibi ilk dört halîfenin yönetime geliş şekilleri birbirlerinden tamamen farklıdır. Bu husus, halîfe seçimi meselesinin Müslümanların tercihine bırakıldığı şeklindeki Sünnî anlayışı tarihî ve tecrübî anlamda destekler mahiyettedir.[19]

Hâricîlerin düzenledikleri bir suikast teşebbüsünde ağır şekilde yaralanan Hz. Ali'den yerine birini seçmesi istendiğinde, yapılan teklifi kabul etmemiş, oğlunun devlet başkanlığına getirilmesi talebine de olumlu veya olumsuz cevap vermeyip bu konudaki kararı Müslümanların tercihine bildirmiştir. Kûfeliler bunun üzerine onun büyük oğlu Hz. Hasan'a biat etmişlerdir. Ancak daha önce Hz. Ali'nin halîfeliğini de tanımayıp ona karşı siyaset mücadelesine girişen Muâviye b. Ebû Süfyan'ın hilâfet konusundaki ısrarı üzerine Müslümanlar arasında tekrar bir iç savaşın meydana gelmesinden endişelenen Hz. Hasan halîfelikten çekilerek görevini Muâviye'ye devretmiştir. (41/661)[20].

Dört halîfenin seçiminde ilk Müslümanlardan ve Hz. Peygamber'in (s.a.v) yakın arkadaşlarından biri olma ve istişare yoluyla seçilme prensipleri dikkate alınmışken Muâviye'nin siyasî ve askerî mücadele sonunda hilâfet makamını ele geçirmesi, hilâfet sisteminin özünde büyük bir değişiklik meydana getirmiştir. Muâviye'nin, halîfeliğinin sonuna doğru oğlu Yezîd'i veliaht göstermesi ise halîfeliğin intikalinde veraset sistemini gündeme getirmiştir. Bundan sonra hilâfet babadan oğula veya hanedanın başka bir üyesine geçen saltanata dönüşmüştür. Saltanat sebebiyle hilâfeti de aile mülkü olarak veraset yoluyla devam ettiren Emevîlere karşı zaman zaman onların halîfeliklerini tanımayan alter-

---

18 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 46-47; Taberî, *Tarih*, IV, 428-429; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 98-99.

19 Bu konuda bk. Semir, Mahmud-Abdülaziz Dûri, *Hilâfe Neş'etuhâ ve Tatavvuruhâ fi'l-Medine Zemeni'r-Râşidîn*, Beyrut 1975; Kapar, M. Ali, *İslâm'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*, İstanbul 1998, s. 40-62; Hurç, Ramazan, "Siyaset Bilincinin Oluşması Bağlamında Dört Halîfenin Seçim Sistemi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 13, sy. 1, Elazığ 2003, s. 389-418.

20 Kapar, M. Ali, *Halîfeliğin Emevîlere Geçişi ve Verasete Dönüşmesi*, İstanbul 1998, s. 13-47.

natif hilâfet hareketlerine şahit olunmuş, Emevî hilâfetinin meşruiyeti İslâm tarihi boyunca sürekli olarak bir tartışma konusu olmuştur.[21] Dinî ve siyasî sebeplerin yanısıra aynı zamanda mahallî ve kabilevî sâiklerle de gerçekleştirilen ayaklanmalar genel olarak Emevîlerin meşru halîfe ve idare olmadıkları iddiasına dayandırılmıştır. Bu tür teşebbüslerin öncüsü kabul edilen Hz. Hüseyin hareketi Kerbelâ hadisesiyle neticelenmiştir. Bu gelişmenin hemen ardından Abdullah b. Zübeyr Mekke merkezli olarak hilâfet iddiasında bulunmuş, belli bir süre o günkü İslâm toplumunun önemli bir kesiminin desteğini almış, ancak Emevî halîfesi Abdülmelik b. Mervan zamanında yaklaşık on yıl süren Zübeyrî hilâfeti de ortadan kaldırılmıştır.[22]

Emevîlerin ihtilâl sonucunda yıkılmasının ardından hilâfet Abbâsî hanedanına geçmiş, hareketin resmî öncüsü İmâm Muhammed b. Ali'nin oğlu Ebu'l-Abbâs'a halîfe olarak biat edilmiştir. Emevîlerde olduğu gibi Abbâsîler de saltanat sistemini devam ettirmişlerdir. Nitekim Ebû Cafer Mansûr'un ardından aynı sülâleden sırasıyla Hâdi, Mehdî, Hârûn Reşîd, Emîn ve Me'mûn halîfe olmuşlardır. Bu dönemde hilâfet Abbâsî hanedanının elinde görünmekle birlikte, zamanla İranlılar ve Türkler gibi Araplar dışındaki farklı milletler siyasî ve askerî güçlerinin artmasıyla orantılı olarak gerek halîfe seçimine gerekse halîfenin yetkilerine müdahil olmaya başlamışlardır. Nitekim Me'mûn, kardeşi Emîn ile girdiği saltanat mücadelesinde İranlılar'ın desteğiyle halîfe olurken onun ardından Mu'tasım Türklerle gerçekleştirdiği ittifak sayesinde hilâfet makamına geçmiştir. Mezkûr siyasî gelişmeler tabiî olarak halîfenin otoritesinin zayıflaması ve devlet yönetimine yeni güç odaklarının müdâhil olması sonucunu getirmiştir. Bu görüntü Abbâsîler devrinde özellikle Mütevekkil'in halîfeliğinden sonra daha belirgin bir hale gelmiş, devletin asıl hâkimiyetinin asker ve bürokratların eline geçtiği, buna karşılık hilâfetin dinî ve sembolik bir anlam kazandığı yeni bir

21 Kapar, M. Ali, *Halîfeliğin Emevîlere Geçişi ve Verasete Dönüşmesi*, s. 47-85.
22 Avcı, Casim, "Hilâfet", *DİA*, XVII, s. 542.

süreç başlamıştır. Abbâsî halîfelerinin siyasî güçlerinin zayıflamasının ardından devlet idarecileri arasında ortaya çıkan iktidar mücadelelerine son vermek amacıyla Miladî 926 yılında halîfe Râzîbillâh tarafından ihdas edilen emîrül-ümerâlık müessesesi, halîfenin bizzat kendisi eliyle siyasetten arındırılması safhasını resmîleştirmiştir. Bütün bu gelişmeler Abbâsîler döneminde halîfenin idarî ve siyasî alandaki etkinliğinin en alt düzeye indiğini ve hilâfetin sadece dinî ve sembolik bir makam olarak görülmeye başlandığını ortaya koyar. Binaenaleyh Mütevekkil'den sonraki tarihi süreçte Abbâsîler Devleti yerine Abbâsî Hilâfeti tabirini kullanmak daha doğru olur. Zira gerek Emevî halîfelerinin gerekse Abbâsîlerin ilk asır halîfelerinin siyasî otorite ile görev ve yetkilerinin bu dönemden sonraki halîfelerle mukayese edilmesi dahi mümkün değildir.[23]

Büveyhîlerin Hicretin 334 (M.945) yılında Bağdat'ı ele geçirmesiyle birlikte Abbâsî hilâfeti tamamen Şiî hanedanın kontrolüne girmiştir. Bu şartlarda Müslümanların tamamını bir tarafa, kendilerine bağlı Sünnî toplulukları dahi temsil etmekten aciz kalan Abbâsî halîfeleri neredeyse bütün siyasî ve askerî otoritelerini kaybetmişlerdir. Büveyhîler bununla birlikte dinî liderliğin kontrolünü ellerinde tutma adına Sünnî Abbâsî halîfeliğinin devamına izin vererek hâkimiyet dönemlerinde bir Şiî halîfelik kurma yoluna da gitmemişlerdir.

Hicretin 447 (M.1055) yılında Bağdat'a giren Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Büveyhî hâkimiyetine son vermesiyle birlikte Abbâsî hilâfetinin kontrol ve himayesi Şiîler'den Sünnî Selçuklulara geçmiş, ardından Tuğrul Bey Halîfe Kâim-Biemrillâh tarafından "melikü'l-meşrik ve'l-mağrib" ilân edilmiştir. Bu gelişmeyle birlikte halîfe ile sultanlık ayrı birer makam gibi görülmeye başlanmış, siyasî yetkilerini yitirmiş olan Abbâsî halîfesinin görevi sadece sultanın isminin hutbelerde kendi adından sonra zikredilmesini sağlamakla ve saltanat makamınca hazırlanan temliknâme ve menşurları tasdik etmekle sı-

23 Avcı, Casim, "Hilâfet", *DİA*, XVII, s. 542.

nırlı kalmıştır.[24] Abbâsîler döneminde halîfenin görev ve yetkilerinin azalmasına sebep olan etkenlerden biri de vezirlik kurumunun ihdas edilmiş olmasıdır. Zira vezirler halîfenin vekili ve idarî teşkilâtın başı olmaları sıfatıyla halîfeden sonra gelen en önemli icra organı olma güç ve yetkisini elde etmişlerdir.[25]

Abbâsîlerin Emevîlerden miras aldığı geniş coğrafya içinde merkezî otoritenin de zayıflaması sebebiyle zamanla çeşitli devletler ortaya çıkmış, böylece ülkenin siyasî birliği ortadan kalkmıştır. Ancak bununla birlikte kurulan müstakil devletler hilâfetin manevî otoritesini tanımaya devam etmişlerdir. Bunun sebebi onların kendi halkları üzerindeki hâkimiyetlerinin manevî meşruiyetini temin için halîfenin onayına ihtiyaç duymuş olmalarıdır. Binaenaleyh bağımsız devletler kuran Müslüman sultanlar bu nedenle Abbâsî halîfesi ile iyi münasebet tesis etmeye, iktidarlarını sürdürmek amacıyla onların manevî desteklerinden istifadeye çalışmışlardır. Diğer yandan sultan-halîfe irtibatı Müslüman kamuoyları tarafından da yakından takip edilmiştir. Nitekim Abbâsî halîfesi ile genel anlamda dostane ilişkiler geliştiren Büyük Selçuklu Sultanları Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah ile Gazne Sultanı Mahmud takdir görürken Bağdat'a karşı hasmane tavırlar sergileyen Harezmşah sultanları Alaaddin Muhammed ile Celaleddin Harezmşah, Müslümanlar tarafından şiddetle tenkit edilmiştir.[26]

Abbâsî hilâfeti döneminde Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye bölgeleriyle birlikte geniş bir coğrafyada hâkimiyet sağlamış olan Şiî Fâtımîler, İmam Ubeydullah'ı 29 Rabîülâhir 297/15 Ocak 910 tarihinde halîfe ilân etmişlerdir. Fâtımîler halîfelere kutsal bir atfetmek suretiyle onlara mutlak itaatin gerektiği anlayışını benimsemişlerdir. Fâtımî hilâfetinin

---

24 Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, s. 135-136.
25 Arnold, T.V, "Halîfe", *İA*, (V), I, s. 150-151.
26 Taneri, Aydın, *Harezmşahlar*, Ankara 1993, 68-71. Bağımsız İslâm Devletleri'nin Abbâsî halîfeliği ile ilişkileri hakkında bk. Alkan, Mustafa, *Osmanlılarda Hilâfet*, İzmir, 1997, s. 45-73.

kurulmasıyla birlikte İslâm dünyası biri Sünnî, diğeri de Şiî olmak üzere aynı anda iki halîfeye sahip olmuştur.[27]

Diğer taraftan Abbâsî ihtilâlinin hemen ardından Mısır ve Kuzey Afrika hattından Endülüs'e ulaşan Emevî soyundan Hişâm b. Abdülmelik'in torunu Abdurrahman ed-Dâhil H.138/M.756 yılında bağımsız bir emirlik kurmuştur. Yaklaşık 200 yıl sonra bu devletin sultanı III. Abdurrahman bir yandan kurduğu siyasî birliği devam ettirebilmek öte yandan Kuzey Afrika'da hızlı bir şekilde yayılan Şiî Fâtımîlerle mücadele edebilmek için Hicretin 316. yılında (M.929) kendisini Nâsır Lidînillâh unvanıyla halîfe ilân etmiştir. Netice olarak Abbâsî ve Fâtımîlerden başka İslâm dünyasında üçüncü bir halîfelik daha ortaya çıkmıştır.[28]

Endülüs halîfeliği Abbâsî halîfeliğine benzer bir süreç yaşamıştır. Nitekim II. Hakem ile beraber Endülüs Emevîleri'nin hilâfet unvanları yerleşmiş olmakla birlikte onun vefatından sonra hilâfet kurumun otorite ve etkinlik açısından karakteri değişikliğe uğramaya başlamıştır. Abbâsîler'deki emîru'l-ümerâlık makamına benzer yetkiler kullanan ve hem siyasî iktidarı hem de orduyu kontrolü altında tutan Hâcib İbn Ebû Âmir şeklen emrinde görev yaptığı halîfenin yetkilerini büyük oranda eline geçirmiş, sonuçta hilâfet makamını sembolik dinî bir statü seviyesine indirmiştir. Endülüs Emevî Halîfeliği 422 (1031) yılında ortadan kalkmakla birlikte Endülüs'te Mülûkü't-Tavâif döneminde de bazı emirlerin kendi meşruiyetlerini kabul ettirebilmek amacıyla halîfelik unvanını kullandıkları anlaşılmaktadır.[29]

Hicretin 656. yılında (M.1258) Moğol istilası sebebiyle Bağdat Abbâsî halîfeliğinin ortadan kalkmasıyla birlikte İslâm âlemi üç yıl halîfesiz kalmıştır. Moğolları Hicretin 658./M.1260 yılında Ayn-i Câlût Savaşı'nda mağlup eden Memlüklü Sultanı I. Baybars, Moğol saldırı-

27 Eymen Fuad Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*, XII, 229; Avcı, Casim, "Hilâfet" s. 544.

28 Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları I*, Ankara 1994, s. 103-106.

29 Arnold, TV,"Hâlife" *İA* s. 150-151; Avcı, Casim,"Hilâfet" *DİA* s. 544.

larından Dımaşk'a kaçan son Abbâsî halîfesi Müsta'sım Billâh'ın amcası Ebü'l-Kâsım Ahmed'i Kahire'ye getirerek Mustansır Billâh lakabıyla halîfe ilân etmiştir. (H.9 Receb 659/M.9 Haziran 1261). Böylece Abbâsî hilâfeti üç yıllık bir aradan sonra Mısır'da yeniden hayata geçirilmiştir. Mısır'daki Abbâsî halîfesi daha başlangıçta siyasî yetkilerden tamamen soyutlanmış, Bağdat Abbâsî halîfeliğinden daha sembolik bir makam haline getirilmiştir.[30] Fakat bununla birlikte Kahire'deki sembolik halîfelerin dahi İslâm dünyasında manevî nüfuzları devam etmiştir. Zira onlar bazı Müslüman devlet adamlarına hükümdarlık menşuru gönderiyorlar, bu şekilde halîfeden menşur alan sultanlar kendi halkı nazarında manevî meşruiyet kazanıyor, ayrıca İslâm dünyasında da tanınma imkânı buluyorlardı. Bu dönemde Mısır'da bir Abbâsî halîfesi bulunmakla birlikte Selçuklu, Timurlu ve Özbek sultanları da zaman zaman kendileri adına halîfe unvanı kullanmışlardır. Benzer şekilde Osmanlı sultanları da I. Murad'dan itibaren bu geleneğe uyarak kendilerini halîfe olarak vasıflamışlardır.[31]

Yavuz Sultan Selim döneminde Memlüklü Devleti'nin ortadan kaldırılmasıyla Mısır ve Arap Yarımadası Osmanlı hâkimiyetine girmiş, bu hadise aynı zamanda halîfelik kurumunun Osmanlı devletine intikali sonucunu getirmiştir. Son dönem Osmanlı tarihi kaynakları Mısır'ın fethinin ardından son Abbâsî halîfesi III. Mütevekkil Alellah'ın hilâfeti Yavuz Sultan Selim'e bir merasimle devrettiğini zikrederler. Buna göre halîfe, Yavuz tarafından Haleb'te kabul edilmiş, Kahire'ye girişinde yanında bulunduktan sonra onunla birlikte İstanbul'a gelmiştir. Yavuz Sultan Selim'in İstanbul'a dönüşünün ardından Eyüp veya Ayasofya Camii'nde yapılan bir törenle hilâfet kılıcını padişaha kuşatarak unvanını kendisine devretmiştir. Modern tarihçiler böyle bir merasimi belgeleyen orijinal bir kaynağın bulunmadığından yola çıkarak ileri sü-

---

30 Bk. Kopraman, Kazım Yaşar, *Mısır Memlüklüleri Tarihi*, Ankara 1989, s. 6.

31 Arnold, TV, "Halîfelik", *İA*, s. 151; Avcı, Casim, "Hilâfet", *DİA*, XVII, 545. 1517'ye kadar Osmanlı sultanlarının Abbâsî Halîfeliği ile ilişkileri için bk. Alkan, Mustafa, *Osmanlılarda Hilâfet*, s. 77-81.

rülen bu tür bilgilerin temelsiz olduğunu, Osmanlıların bu ve benzeri rivayetleri hilâfetin manevî nüfuzuna ihtiyaç duydukları dönemlerde geriye dönük olarak zikrettiklerini ileri sürerler.[32] Kaldı ki Mısır fethinden bahseden o dönemin kaynaklarında da böyle bir devir-teslim merasiminden söz edilmez.[33]

Hilâfetin Kureyşiliği meselesi bu görevin Osmanlılara geçmesiyle birlikte yeniden gündeme gelmiş, Sadrazam Lütfî Paşa halîfe olabilmek için Kureyş kabilesinden gelme şartının bulunmadığını ileri sürerek Kanuni Sultan Süleyman'ın gerçek halîfe ve imam olduğunu ilân etmiştir.[34] Binaenaleyh bundan sonra Osmanlı padişahları sultanlıkla birlikte halîfe unvanını da kullanmışlardır.

Osmanlıların hilâfet nüfuzunu ülke sınırları dışında kullanmaya yönelmelerinde, Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması[35] bir dönüm noktası teşkil eder. Kırım'ın kaybıyla imzalanan neticelenen bu antlaşmada devletin siyasî gücünün zayıflaması halîfeliğin öne çıkarılmasını gerekli kılmış, bu da zamanla hilâfetin dinî bir temsil makamı haline gelmesine doğru giden süreci hızlandırmıştır. Nitekim Osmanlı padişahları bu tarihten itibaren ülke sınırları dışındaki Müslümanlarla hilâfet hukuku çerçevesinde ilgilenmeye başlamışlardır.[36]

---

32 Halîfeliğin Osmanlılara intikaliyle ilgili olarak bk. Asrar, N. Ahmed, "Hilâfetin Osmanlılara Geçişiyle İlgili Rivayetler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Şubat 1980, s. 91-100; Turan, Osman, *Türk Cihan Mefkuresi Tarihi*, İstanbul 1969, s. 407; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1983, II, 292; Alkan, Mustafa, *Osmanlılarda Hilâfet*, s. 81-100, 150-152; Buzpınar, Ş. Tufan, "Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c.2, sy. 1, 2004, s. 113-131.

33 Arnold, T.V, "Halîfelik", *İA* s. 151-152. Bu konuda bk. Eroğlu, Murat, *Halîfeliğin Osmanlılara Geçişi Sorunu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006.

34 Osmanlı halîfeliğinin meşruiyeti hakkında Osmanlı ulemâsının görüşleri için bk. Alkan, Mustafa, *Osmanlılarda Hilâfet*, s. 112-115; Köksal, İsmail, "İslam Hukuku Açısından Osmanlı Hilafetinin Meşruiyetinin Değerlendirilmesi", *İslâmi Araştırmalar*, cilt. 13, sy.1, 2000. s. 62-74.

35 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, IV, s. 422, 443.

36 Özcan, Azmi, "Hilâfet", *DİA*, XVII, 546-557.

Osmanlı devletinin gerileme döneminde hilâfete özel bir ehemmiyet atfeden, başka bir ifadeyle bu kurumu gerek iç gerekse dış politikanın en önemli enstrumanı olarak kullanan II. Abdülhamid'dir. Osmanlı Devleti'nin çok büyük iç ve dış problemlerle mücadele ettiği bir zamanda tahta çıkan II. Abdülhamid, siyasî varlık mücadelesinde hem ülke sınırları içinde hem de dışındaki Müslüman unsurlara yaslanma gereğini duymuş, buna yönelik siyasî plânında hilâfeti öne çıkarmayı düşünmüştür. Zira bu dönemde hilâfet, ülke dâhilinde devletin ve milletin bekası için dışarıda ise devletlerarası rekabette bir koz olarak çok önemli bir misyona sahipti. Bu amaçla II. Abdülhamid Osmanlı hilâfetini tartışılmaz bir gerçek olarak ortaya koymak amacıyla İngiltere, Hindistan ve Mısır'daki bazı gazetelere bu hususu desteklemeleri için malî destek sağlamıştır. Diğer taraftan onun zamanında bilhassa hac mevsimlerinde özel propaganda çalışmaları yapılmış, İslâm âleminden itibarlı kişiler Hicaz'a davet edilmiştir. Onun faaliyetleri hem Müslüman birliğini temin etmek, hem de Osmanlı devletine baskı yapan Batılı devletlere gözdağı vermek amacını taşıyordu.

Otuz üç yıllık saltanatı boyunca II. Abdülhamid hilâfet siyasetiyle İslâm dünyasını genel olarak Osmanlı hilâfeti etrafında birleştirmeye çalışmıştır. Filhakika onun faaliyetlerinin belirli ölçüde başarılı olduğu görülmüştür. Zira Avrupalı devletlerin İslâm âlemine müdahaleleri karşısında Müslümanlar dünya üzerinde az veya çok mevki sahibi tek İslâm devletinin Osmanlılar olduğuna inanmışlardır.[37]

Trablusgarb ve Balkan savaşları sırasında İslâm âleminden ve özellikle Hindistan'dan gelen maddî ve manevî destek, hilâfetin sahip

37 Arnold, TV,"Hilâfet" *İA* s. 152; Özcan, Azmi, "Hilâfet", *DİA*, XVII,547-548. II. Abdülhamid'in hilâfetle ilgili politikası ve faaliyetleriyle ilgili olarak bk. Alkan, Mustafa, *Osmanlılarda Hilâfet*, s. 170-199; Buzpınar, Ş. Tufan, "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Hilâfetine Muhalefetin Ortaya Çıkışı:1877-1882", *Hilâfet Risaleleri*, (haz. İsmail Kara), I-II, İstanbul 2002, I, 37-63; Nebhânî, Yusuf b. İsmail, "Hülâsâtü'l-Beyân Fî Ba'dı Meâsiri Mevlânâ Es-Sultan Abdülhamîd Es-Sânî Ve Ecdâdihî Âli Osman", (çev. Mehmet Özşenel), *Hilâfet Risaleleri*, (haz. İsmail Kara), I, 343-353; Mevlevî Hâfız, Abdülcemil, "II. Abdülhamid'in Hilâfetinin İsbatı", (çev. Mustafa Özel), *Hilâfet Risaleleri*, (haz. İsmail Kara), II, 175-197.

olduğu potansiyeli açıkça ortaya koymuştur. Bu tecrübeden istifadeyle halîfenin ilân edeceği bir cihâd-ı ekberden de fayda umularak I. Dünya Savaşı'na girilmiş, fakat Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan İngiltere, Fransa ve Rusya kendi Müslüman sömürgelerinde gerekli tedbirleri almak suretiyle halkı harekete geçirmesi muhtemel bütün kişi ve kuruluşları tasfiye etmişler, dolayısıyla hilâfet esaslı cihad çağrıları savaş süresince sömürge durumunda olan İslâm ülkelerinde beklenilen etkiyi uyandıramamıştır. Aksine İngiltere'nin Araplara yönelik projeleri sonuç vermiş, onların kışkırtmalarıyla kendisine halîfelik sözü verilen Şerif Hüseyin Osmanlı Devleti'ne karşı isyan başlatmıştır.[38]

Anadolu'da Millî Mücadele'nin başarıyla neticelenmesinden sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi 1 Kasım 1922'de saltanatı hilâfetten ayırarak lağvetmiştir. Alınan karara göre Hilâfet sadece dinî muhtevalı bir kurum olarak devam edecek, bunun sonucunda halîfe hiçbir siyasî faaliyete katılmayacaktı.[39] Meclisin bu kararını kabullenemeyen son padişah Vahdeddin, 16-17 Kasım 1922 gecesi İngilizlere sığınınca Osmanlı hanedanından Abdülmecid Efendi halîfe olarak ilân edilmiştir. Nevar ki yeni bir statüye kavuşturulan halîfelik kurumunun ömrü de fazla sürmemiştir. Nitekim 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilân edilmesinin ardından meclis, öncelikli olarak hilâfet kurumunun geleceğini ele almaya karar vermiştir. Bu dönemde hilâfetin önemi veya gereksizliği konusunda gerek basın gerekse toplumda şiddetli tartışmalar yaşanmıştır. Nihayet 3 Mart 1924 günü Halk Fırkası grubunda alınan karar gereği Urfa mebusu Şeyh Saffet Efendi'nin hazırladığı kanun teklifi kabul edilerek hilâfetin kaldırılmasına ve hanedan üyelerinin yurt dışına çıkarılmalarına karar verilmiştir.[40]

---

38 Alkan, Mustafa, *Osmanlılarda Hilâfet*, s. 137-139; Özcan, Azmi, "Hilâfet", *DİA*, XVII, 547-548. Bu konuda geniş bilgi için bk. Özcan, Azmi, "İngiltere'de Hilâfet Tartışmaları 1873-1909", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy.2, s. 49-71.

39 Halîfeliğin saltanattan ayrılması esnasında TBMM gerçekleşen görüşmelerin tutanakları için geniş bilgi için bk. Kara, İsmail, "Hilafetin Saltanattan Tefriki", *Hilafet Risaleleri*, (haz. İsmail Kara), İstanbul 2005, V, 251-324.

40 Bu konuda bilgi ve değerlendirmeler için bk. Öke, M. Kemal, *Hilâfet Hareketleri*, Ankara

Hilâfetin kaldırılması hem ülke içinde[41] hem de İslâm âleminde büyük bir şaşkınlığa, arkasından da yoğun tepkilere sebep olmuştur. Nitekim son Osmanlı sultanı Vahdeddin ile son halîfe Abdülmecid Efendi başta olmak üzere Fas Kralı Yûsuf, Yemen İmamı Yahya, Mekke Şerifi Hüseyin, Asîr Emîri Sudanlı Şeyh Merâgî, Afgan Kralı Emânullah Han, Haydarâbâd Nizamı Osman Ali Han ve Şeyh Senûsî tarafından halîfeliği yeniden ihya etme adımları atılmıştır. Ayrıca bu meselenin görüşülmesi için 1926'da Kahire'de 1931'de Kudüs'te gerçekleştirilen kongrelerden de bir sonuç alınamamıştır.[42] Daha sonraki yıllarda hilâfet meselesi İslâm dünyasının gündemindeki ağırlığını kaybetmeye başlamış, bu konu daha çok idealist aydınlar ve bir kısım muhafazakâr halk kesimleri tarafından önemsenmeye devam etmiştir. Zamanımızda da gerek dinî gerekse siyasî nedenlerle böyle bir kuruma ihtiyaç duyulduğunu dile getiren çevreler bulunmakla birlikte, İslâm dünyasında bu görüşlerin ciddi destek bulduğunu söylemek mümkün değildir.[43]

1991, s. 76-82, 105-120; Boyacıoğlu Ramazan, *Hilâfetten Diyanet İşleri Başkanlığı'na Geçiş*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992, s. 104-175.

41 Alkan, Mustafa, *Osmanlılarda Hilâfet*, s. 129.

42 Halîfeliğin kaldırılmasının dünyadaki yansımaları hakkında bk. Öke, M. Kemal, *Hilâfet Hareketleri*, s. 120-133; Boyacıoğlu, Ramazan, *Hilâfetten Diyanet İşleri Başkanlığı'na Geçiş*, s. 175-179.

43 Özcan Azmi,"Hilâfet", *DİA*, XVII,549-552; Öz, Mustafa-Avni İlhan, "İmâmet", *DİA*, XXII, 202; Aydın, M. Akif, "İmâmet", *DİA*, XXII, 204; Fayda, Mustafa, "Hulefâ-yı Râşidîn", *DİA*, XVIII, 324-331; Halîfelik ve hilâfetle ilgili olarak ayrıca bk. Azimli, Mehmet, *Halîfelik Tarihine Giriş*, Konya 2005.

BİRİNCİ BÖLÜM

PEYGAMBER İDARESİNDEN HALÎFE YÖNETİMİNE GEÇİŞ: HZ. EBÛ BEKİR DÖNEMİ

I. HZ. EBÛ BEKİR'İN HALÎFE SEÇİLMESİ

Halîfelik meselesi İslâm toplumunda Hz. Peygamber'den (s.a.v) sonra Müslümanların karşı karşıya kaldıkları ilk dâhilî problem kabul edilir. Üstelik bu husus daha sonraki İslâm tarihi sürecinde sadece halîfenin seçimi konusu olmakla sınırlı kalmamış, zamanla ortaya çıkan Şîa, Hâricîlik, Mutezile, Ehl-i Sünnet gibi fırkaların ayırt edici ana esaslarından biri olarak görülmüştür.

Evs ve Hazrec'ten müteşekkil Medineliler Rasûlüllah'ın (s.a.v) vefatının hemen ardından Müslümanların yönetimine talip olduklarını göstermişler, daha Hz. Peygamber'in (s.a.v) techiz ve tekfin işlemleri devam ederken Benî Sâide Çardağı adı verilen toplantı yerinde hilâfetin kendilerinin hakkı olduğunu ileri sürerek Hazrec reisi Sa'd b. Ubâde'nin halîfeliğe adaylığını açıklamışlardır.[44] Sa'd b. Ubâde, burada Rasûl-i Ekrem'i (s.a.v) düşmanlarına karşı kendilerinin koruduklarını, Arapların ancak Medinelilerin yardımıyla Hz. Peygamber'in (s.a.v) otoritesine boyun eğdiklerini bu sebeple Müslümanları yönetme konusunda kendilerinin başkalarından daha fazla hak sahibi olduklarını iddia eden bir konuşmayla adaylığını resmîleştirmiştir.[45]

Ensâr'ın halîfe seçmek için bir araya geldiğini haber alan Hz. Ebû Bekir zaman kaybetmeden yanına Hz. Ömer ve Hz. Ebû Ubeyde'yi de alarak toplantı yerine gitti.[46] Medinelilerin maksadını öğrendikten sonra

---

44 Vâkıdî, *Ridde*, s. 32-33.

45 Buhârî, *Hudûd* 31; İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 309; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 13; Taberî, *Tarih*, III, 218.

46 Vâkıdî, *Ridde*, s. 35, İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 13; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, (thk. Muhammed Hamidullah), Jerusalem, 1963, I, 580-581 Taberî, *Tarih*, III, 219.

onların dindeki faziletini ve Hz. Peygamber'e (s.a.v) yardımlarını vurgulayan sözlerinin ardından şöyle bir konuşma yaptı:

> *"Biz Rasûllüllah'ın (s.a.v) yakınlarıyız, akrabasıyız. Biz hilâfetin sahipleriyiz. Araplar içinde insanların en soylusuyuz. Bundan dolayı hilâfet Kureyş'ten birine daha münasiptir.*[47] *Sizler bizleri korudunuz ve bizlere yardımcı oldunuz, ancak insanlar Kureyş'e tabi olurlar. Siz de bilirsiniz ki Araplar halîfeliğe sadece Kureyş'i uygun göreceklerdir; çünkü onlar, Arapların en değer verdikleri ve şerefli kabul ettikleri yurdun sahibidirler, onlar İbrahim'in (as) duasına muhatap olmuşlardır. Biz emir, sizler ise vezirlersiniz. Nitekim sizler Rasûlllah'ın (s.a.v) da vezirleri olmuştunuz."*[48]

Hz. Ebû Bekir'in sözleri toplantıda bulunanları genel anlamda ikna etmiş görünüyordu. Halîfelik görevinin Kureyş'te kalması kanaati öne çıkmaya başlayınca Hazrecli Hubâb b. Münzir karşılıklı olarak birer kişinin bu makama getirilmesini teklif etti. Ancak onun önerisini bizzat Ensâr ileri gelenleri Üseyd b. Hudayr ile Beşîr b. Sa'd dahi makul karşılamadılar.[49] Üstelik Medineli Beşîr b. Sa'd ve Ma'n b. Adî bir adım daha atarak hilâfetin esas olarak Kureyş'te kalmasının gereğini vurgular mahiyette görüş bildirdiler. Onların ifadeleri Muhâcir temsilcilerinin elini daha da güçlendirmiştir.[50] Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir yanında bulunan Hz. Ömer ve Hz. Ebû Ubeyde'yi işaret ederek onlardan her-

---

47 Vâkıdî, *Ridde*, s. 35-36; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 13; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 123; Taberî, *Tarih*, III, 206.

48 Buhârî, *Hudûd* 31; Vâkıdî, *Ridde*, s. 36-37; İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 310; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 182; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 13-14; Belâzürî, *Ensâb*, I, 582.

49 Buhârî, *Hudûd* 31; Vâkıdî, *Ridde*, s. 38. Bunun imkânsızlığı konusunda Hz. Peygamber'den (s.a.v) şöyle bir rivayet nakledilmiştir: *"İki halîfeye birden biat edilirse onlardan ikincisini öldürün. Siz bir kişinin etrafında birlik halinde iken bir başkası gelerek kuvvetinizi kırmak veya cemaatinizi bölmek isterse onu da öldürün"*. (Müslim, *İmâret* 60,61). Halîfe seçiminde Ensâr'ın konumu hakkında ayrıca bk. Eceoğlu, Kenan, "Hz. Ebû Bekir'in Halîfe Seçimlerinde Evs ve Hazrec Kabilelerinin Tutumu ve Hilafeti Döneminde İdaredeki Rolleri Üzerine Bir İnceleme", *Asos Journal*, 2018, cilt VI, sy.70, s. 482-507.

50 Vâkıdî, *Ridde*, s. 34-35, 41; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 16; Taberî, *Tarih*, III, 221.

hangi birini halîfe olarak seçebilecekleri tavsiyesinde bulundu. Ancak adı geçenler bu görev için en uygun adayın Ebû Bekir olduğunu söylediler.[51] Netice olarak Müslümanların halîfe adayı ortaya çıkmış oldu. Vakit kaybetmeden başta Hz. Ömer ve Hz. Ebû Ubeyde olmak üzere orada hazır bulunan az sayıdaki Kureyşli, ardından Medineliler Hz. Ebû Bekir'e sırayla biat etmeye başladılar.[52] Bu şekilde hem Ensâr'ın sebep olabileceği bir yönetim krizi engellenmiş hem de Müslümanların Hz. Peygamber'den (s.a.v) sonraki idarecisi belirlenmiş oldu.

İlk halîfe seçimi toplantısının muhtevasıyla ilgili olarak kaynaklarda zikri geçen diğer mesele ise halîfe seçiminde gündeme geldiği iddia edilen hatta bu konudaki tartışmaların merkezinde yer alan "İmamlar Kureyştendir" hadisidir.[53] Rivayete göre Hz. Ebû Bekir kendisinin halîfe seçildiği toplantıda bu hadisi delil göstermek suretiyle haklılığını ispat etmiştir. Daha sonraki dönemde ise başta fıkıh ve kelâmcılar olmak üzere Ehl-i Sünnet ulemâsı bu hadisten yola çıkarak halîfelik için Kureyş'e mensubiyetin bir şart olduğu kanaatine ulaşmışlardır.[54] Nitekim Ebû Hanîfe (150/767), İmam Şâfi'î (204/820), Ahmed b. Hanbel (241/855) İmam Mâturidî (333/944), Gazâlî (505/1111), Ebu'l-Mu'în en-Nesefî (508/1115), Şehristânî 584/1153), İbn Teymiyye (728/1328) halîfeliğin mutlak anlamda Kureyş'e ait olduğu hükmünü vermişlerdir. İmam Eş'arî (324/935), Abdülkâhir el-Bağdâdî (429-1038), Mâverdî (450/1058), İbn Hazm (456/1064) gibi âlimler ise aynı kanaati paylaştıktan sonra zikri geçen hadisin toplantı sırasında dile getirildiğini,

---

51 Vâkıdî, *Ridde*, s. 36; İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 310; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 269-270; İbn Kuteybe *el-İmâme*, I, 14; Belâzürî, *Ensâb*, I, 582; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 123.

52 Buhârî, *Fedâilu'l-Ashâb* 5, *Cenâiz* 3, *Meğâzî* 11, 83, *Muhâribîn* 30, 31, *İ'tisâm* 16, *Mezâlim* 19, *Menâkıbu'l-Ensâr* 46, *Hudûd* 31; Müslim, *Hudûd* 15; Nesâî, *Cenâiz* 11; Vâkıdî, *Ridde*, s. 41-42; İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 310; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 269, III, 185-187; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 16-17; Taberî, *Tarih*, III, 206.

53 Buhârî, *Menâkıb* 1, 2, *Ahkâm* 2, *Enbiyâ* 1; Müslim, *İmâret* 2, 3, 4; İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 310; Belâzürî, *Ensâb*, I, 582-584.

54 Gümüşoğlu, Hasan, *İslâm'da İmâmet ve Hilâfet*, İstanbul 1999, s. 219.

bunun üzerine Ensâr'ın halîfelik talebi ve ısrarından vazgeçtiğini ileri sürmüşlerdir.[55]

Kaynaklarda imâmın Kureyş'ten olması gerektiği şeklinde rivayetler bulunmaktadır. Üstelik bunların sıhhat açısından da şüphe götürmeyecek derecede olduğu anlaşılmaktadır.[56] Bu durumda karşımıza mezkûr hadisin halîfe seçimi toplantısında delil olarak kullanılıp kullanılmadığı meselesi çıkar. Hadis tekniği açısından bakıldığında delil olarak gündeme gelmediğini bildiren rivayetlerin gündeme geldiğini iddia eden rivayetlerden daha güçlü olduğu anlaşılır. Kaynakların aktardığına göre Ensâr, Muhâcir önderleriyle yaptığı görüşmelerin sonuna kadar halîfeliğin kendilerinde kalması hususunda ısrarcı olmuş, bu gerçekleşmeyince Kureyşli halîfenin yanında aynı anda kendilerinden de birinin halîfe olmasını teklif etmiştir. Bu durumda Medineliler'in toplantı esnasında Hz. Peygamber'in (s.a.v) hilâfetle ilgili açık tavsiyesini duydukları halde buna itibar etmedikleri, üstelik halîfelik meselesinde ısrarcı oldukları hususu akla gelir ki böyle bir tavır hicretten itibaren Allah Rasûlü'nün (s.a.v) yolunu takip eden Ensâr için bir ta'n olur. O zaman "İmamlar Kureyştendir" rivayetini nasıl değerlendirmek gerekir? Kanaatimizce bu hadiste zikredilen mutlak anlamda halîfe değil, Hz. Peygamber'in (s.a.v) tayin ettiği seriyye komutanları ve kafile başkanları kastedilmiştir. Nitekim Allah Rasûlü (s.a.v) gerek seriyyelerde, gerekse gazâ için gönderdiği ordularda Muhammed b. Mesleme ve Abdullah b. Revâha dışında tamamı Kureyş'ten olan komutanlar görevlendirmiştir.[57] Ancak zamanla "imam" lafzının halîfeler için kullanılmaya başlanması, seçilen halîfelerin de Kureyş'ten olması sebebiyle hadisin gerçek anlamı unutularak, hilâfetin Kureyş'e ait olduğu hususu

---

55 Bu konuda bilgi ve değelendirmeler için bk. Bakkal, Ali, "Ebû Bekir'in Halîfe Seçilmesinde 'İmamlar Kureyştendir' Hadîsinin Rolü Üzerine", *İSTEM*, yıl: 3, sy. 6, Konya 2006, s. 87-90.

56 Hadisin sıhhati hakkındaki bilgi ve değerlendirmeler için bk. Kahraman, Hüseyin, *Maturidilikte Hadis Kültürü*, Bursa 2001, s. 69-71.

57 Muhammed b. Melseme, Zü'l-Kassa seriyyesinde komutanlık yapmış, Abdullah b. Revâha ise Mûte Savaşı'nda üçüncü komutan olarak şehit olmuştur. Vâkıdî, *Kitabu'l-Meğâzî*, (thk. Marsden Jones), I-III, Beyrut 1984, II, 551, 756.

bir nass gibi kabul edilmiş, bunun sonucunda ise Kureyş'e mensubiyet Ehl-i Sünnetin hilâfet teorilerinde halîfelik şartlarından biri haline getirilmiştir.[58]

Kanaatimizce Hz. Ebû Bekir'in halîfe seçilmesinde belirleyici unsur bahsi geçen hadis değil o dönemin tarihî, siyasî ve ictimaî şartlarıdır. Gerçekten de zamanın sosyal ortamında Kureyş'ten başka bir kabilenin Arap toplumunu kuşatması mümkün değildi. Zira Kureyş kabilesinin gücü ve asabiyeti o asrın toplulukları tarafından kabul edilmiş durumdaydı. Buna karşılık Medineli Ensâr'ın asabiyeti Araplar nazarında aynı derecede güçlü değildi. Meselenin bu boyutuna İbn Haldûn da işaret eder:

> *"Başkanlık, kuvvet ve kudrete dayanır. Bu sebeple bir sülalenin diğerlerine başkanlık yapabilmesi için onlardan daha güçlü olması gerekir. Bu güç ve kudretin kaynağı ise asabiyettir."*[59] *"Asabiyet sahibi hem devleti hem de kendisini koruyabilecek ve ülkeyi de idare edebilecek kabileden bir kişinin yönetimin başına geçmesi Müslümanların gönüllerini rahatlatır ve istikrar meydana getirir. Kureyş o çağda Mudar kabilelerinin asabiyetini kendisinde toplamış ve Mudar'ın diğer kabileleri arasında izzet ve şerefiyle tanınmıştı. Bu kabile aynı zamanda sayılarının çokluğu ve asabiyetinin gücü ile başkalarından ayrılıyordu. Diğer Arap kabileleri Kureyş'in bu kudret ve şerefini itiraf ediyorlar, onların bu üstün kuvvetlerine boyun eğiyorlardı. Geri kalan Mudar kabileleri Kureyş ile ihtilâfa düşmekten ve savaşa girmekten çekinirlerdi. Çünkü bu takdirde aradaki birlik bağları çözülür, toplulukları dağılırdı. Kureyş üstün kudretiyle halka is-*

---

58 Bakkal, Ali, s. 93-103. Bu konuda karşılaştırma için bk. Hatiboğlu, M. Said, "Hilâfetin Kureyşiliği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.XXIII, Ankara 1973, s. 121-123; Zorlu, Cem, *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi*, Konya 2002, s. 115-116; Balcı, İsrafil, "İmamlar/Halîfeler Kureyştendir İddiasının Kritiği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, sy. 40, s. 5-31.

59 İbn Haldûn, *Mukaddime*, (thk. Abdülvâhid el-Vâfî), I-III, Mısır 1957, II, 488-489.

tediğini yaptıracağı için düzeni temin edebilirdi. İşte bunlardan dolayı halîfenin onlardan olması gerekli görülmüştür."[60]

İbn Haldûn'un yapmış olduğu değerlendirmeler halîfelik meselesinin konjonktürel, yani o dönemin sosyo-politik durumuna işaret eder. Dolayısıyla genellemede bulunarak hilâfetin mutlak anlamda Kureyş'in elinde kalması gerektiği düşüncesi doğru kabul edilmemelidir. Mevcut konjonktürde Kureyş'in diğer kabilelere nazaran daha güçlü dolayısıyla iktidara daha yetkin olduğu, Arap toplumunda siyasî, içtimaî, iktisadî ve dinî yönden Kureyş'e rakip olabilecek bir kabilenin bulunmadığı açıktır. Ancak bu konumun ilelebed böyle devam edeceği söylenemez; zaman geçip şartlar değiştiği takdirde pekâlâ başka kabile veya milletler de aynı görevi üstlenebilir.[61]

Benî Sâide toplantısında Hz. Ebû Bekir'e biat edilmesiyle muhtemel Ensâr-Muhâcir çatışması engellenmiş oldu. Ancak bu defa Kureyş içinde bazı kabile ve gruplar halîfe seçim şekline ve göreve getirilen şahsın kimliğine itirazda bulunmaya başladılar. Kabilelerden Hâşimoğulları Hz. Peygamber'e (s.a.v) yakınlıkları gerekçesiyle hilâfetin kendilerine ait olması gerektiğini düşünüyor, bu makam için en uygun şahsın Hz. Ali olduğuna inanıyorlardı.[62] Dolayısıyla Hz. Peygamber'in (s.a.v) ailesi Müslümanların çoğunluğunun biatini almış olmasına rağmen Hz. Ebû Bekir'in halîfeliğini kolay benimseyememiştir. Nitekim alienin halîfe adayı Hz. Ali seçilen halîfeye ilk gün biat etmemiştir. Rivayetlerde onun biati hakkında ikinci gününden başlayıp altı aya kadar süren bir zamandan bahsedilir.[63] Hz. Ali'nin, eşi Hz.

---

60 İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 585-586. (Ayrıca bk. Câbirî, *Fikru İbn Haldûn el-Asabiyye ve'd-Devle*, ? 1984, (Dâru'l-Beyzâ), s. 308-315); Pırlanta, İsmail, "İbn Haldûn'un Hilafet Anlayışı", *Uluslararası İbn Haldûn Sempozyumu*, Çorum 2015, s. 159-180.

61 Zorlu, Cem, *İktidar Mücadelesi*, s. 118.

62 Buhârî *İstizân* 29, *Meğâzî* 83; Vâkıdî, *Ridde*, s. 46, İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 18; Belâzürî, *Ensâb*, I, 582. Bu hususta Şiîlerin iddiaları hakkında bk. Sofuoğlu, Cemal, "Gadir-i Hum Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 26, Ankara 1983, s. 465-470. Ayrıca bk. Demircan, Adnan, *Hz. Ali'nin Hilâfet Hakkı Meselesinde Gadir-i Hum Olayı*, İstanbul 1996.

63 Buhârî, *Fedâilu'l-Ashâb* 12, *Ferâiz* 4; Müslim, *Cihâd* 52, 53; Ebû Dâvûd, *Harâc* 18; Taberî,

Fâtıma'nın altı ay sonra gerçekleşen vefatına kadar halîfeyle konuşmadığı hususu yaygın bir kabuldür.[64] Bununla beraber Hz. Ali hiçbir zaman kendisinin halîfeliği ile ilgili olarak bir nassı gündeme getirmediği gibi Hz. Ebû Bekir'e biat ettikleri için sahâbeye gücendiğini îmâ eden bir söz de sarfetmemiştir. Esasen Hz. Ali'nin hilâfetine dair bir nas bulunsaydı –ki Şia'nın bu konuda iddiaları vardır- başta kendisi olmak üzere diğer sahâbîlerin başka bir kişinin halîfe seçilmesine sessiz kalmaları mümkün değildi. Dolayısıyla Şia'nın başta Ğadîr-i Humm[65]

Târih, III, 207-209. Bu husustaki rivayetler ve değerlendirmeler hakkında geniş bilgi için bk. Zorlu, *İktidar Mücadelesi*, s. 184-245.

64 Buhârî, *Ferâiz* 3.

65 Rivayetlere göre Vedâ Haccı dönüşünde Mekke-Medine yolu kısmında tarihte Gadîr-i Hum hadisesi olarak bilinen bir olay gerçekleşmiştir ki bu hâdise daha sonraki İslâm siyaset tarihinde derin izler bırakmıştır. Zira Şiiler bu gelişmeyi Hz. Peygamber'den (s.a.v) sonra Hz. Ali'nin halîfe olmasının en güçlü delillerinden biri olarak kabul etmişlerdir. Rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.v) Vedâ Haccı'ndan dönerken Gadîr-Hum denilen yere gelindiğinde "Ey Peygamber, Rabbi'nden sana indirileni tebliğ et eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan korur" âyeti nazil olur. (Mâide, 5/67). Hz. Peygamber (s.a.v) bu âyetin hemen ardından ashâbını bir araya topladıktan sonra "Ben kimin mevlâsıysam, Ali'de onun mevlâsıdır" demek suretiyle Hz. Ali'nin imametini ilan eder. (Tabersî, *İ'lâmu'l-Verâ*, Beyrut 1979, s. 138-139). Hadis ve İslâm tarihi kaynaklarının çoğunda da bu yerin Gadîr-i Hum olduğuyla ilgili netlik söz konusu değildir. Nitekim Ahmed b. Hanbel'de geçen Büreyde rivayetine göre Büreyde Hz. Ali ile birlikte Yemen'e gitmiş, orada Hz. Ali'nin bazı kusurlarını görmüş, Hz. Peygamber'in (s.a.v) yanına gelince ona anlatınca Allah Rasûlü (s.a.v), "Ey Büreyde ben müminlerin nefislerinden daha evlâ değil miyim? Büreyde, "evet" cevabını verince. Ben kimin mevlâsı ise Ali 'de onun mevlâsıdır" buyurmuştur. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 347). Şiilerin Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatından sonra Hz. Ali'nin halîfe (imâm) olması gerektiğine dair dayanak, görüş ve kanaatlerini burada kısaca zikrettikten sonra şu değerlendirmelere ulaşmak mümkündür:

Hz. Peygamber'in (s.a.v) Vedâ Haccı dönüşünde "Ben kimim mevlâsı isem Ali de onun mevlasıdır" demiş olması muteber Sünni kaynakların büyük bir bölümünde zikredilmemiştir. Nitekim İbn İshâk, İbn Hişâm, Vâkıdî, Buhârî ve Taberî gibi büyük müellifler bu konuda rivayet aktarmamışlardır. Bunun birkaç sebebi olabilir. Birincisi müelliflerin takip ettikleri usûl ve rivayetleri değerlendirme esasları itibariyle bu olaya değinmedikleridir. Bu metod daha ziyade hadis uleması için geçerlidir. İkinci olarak onların böyle bir olayın gerçekleştiğine inanmamış olmalarıdır. Üçüncüsü bilhassa tarihçilerin bu hadisenin zikre değer bir gelişme olarak kabul etmemiş olmaları, dördüncüsü ise bu gelişmenin bilinmekle birlikte Şiiler tarafından istismar konusu yapılmasından duyulan endişe olabilir. (Demircan, Adnan, *Gadîr-i Hum Olayı*, s. 16-17). Diğer taraftan Gadîr-i Hum rivayetini az sayıdaki bir kısım Sünnî kaynaklar da aktarmışlardır. Ancak burada zikredilen ifadeden Hz. Ali'nin imam tayin edildiğini çıkarmak ne kadar mümkün olur? Şayet Hz. Peygamber (s.a.v) onun imam olarak atandığını söylemek isteseydi, rumuzlu olarak değil, daha açık ifadelerle bu kararını ashâbına ilan ederdi. Bu kanaati destekler mahiyette Zeydî imamlardan İbn Murtazâ da şu görüşü dile

getirir: "Râfizîlerin mezhepleri ilk devir geçtikten sonra ortaya çıkmıştır. Sahâbe arasında hiç kimsenin Alî hakkında açık, mütevatir nassdan söz ettiği duyulmamıştır. Onlar önce Ammâr, Ebû Zerr, Mikdâd b. el-Esved'in Hz. Ali'nin imam olduğu görüşünde olduklarını ileri sürmüşlerdir. Lakin isimleri zikredilen bu kimseler ilk iki halîfeye biat etmişler, üstelik Ammâr Kûfe'de, Selmân Medain'de ikinci halîfe Hz. Ömer'in idarecileri olarak görev yapmışlardır" (İbn Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mutezile*, (thk. Susanna Diwald Wilzer, Beyrut 1961, s. 5). Bu hadisle ilgili olarak *Şianın Hadis Anlayışı* isimli çalışmasında Sofuoğlu şöyle bir değerlendirmede bulunur: "Kanaatimiz odur ki Humm hadisini inkâr etmek ne kadar imkânsız ise bu hadis ile Hz. Peygamber'in Ali'yi halîfe olarak bıraktığını iddia etmek de o kadar imkânsızdır. Hz. Peygamber Gadîr-i Humm denilen mevkide namaz kılıp dinlenmiş ve ashâbıyla sohbet etmiş olabilir. Eğer Hz. Ali'yi gerçekten halîfe tayin etseydi Hz. Peygamberin (s.a.v) bu vasiyetini duyanlardan hiç olmazsa birisi bunu açıklardı. Öyle anlaşılıyor ki Şiiler daha sonraları Humm hadisi diye şöhret buldurdukları bu hadise bir vürûd (hadisin söylenme sebebi) icâd etmişler ve bunu Humm mevkiine ıtlak etmişlerdir. Zaten başta Şiiler olmak üzere hadis uyduranların metodlarından birisi de budur". (Sofuoğlu, Cemal, *Şia'nın Hadis Anlayışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), 1997, s. 32). (Ayrıca bk. Fığlalı, Ethem Ruhi, "Gadîr-i Hum", *DİA*, XIII, 279-280).

Hadisin Şia'nın anladığı gibi anlaşılmaması gerektiğini Hz. Ali'nin torunu Hasan el-Müsennâ da şu şekilde ifade eder: "Evet Hz. Peygamber, 'ben kimin mevlâsıysam Ali de onun mevlâsıdır demiştir.' Fakat vallahi Rasûlüllah bununla emirliği ve sultanlığı kastetmemiştir. Bunu kastetmiş olsaydı, Rasûlüllah 'Ey insanlar bu, işinizin velisi ve benden sonra size hükmedecek kimsedir. Onun dinleyin ve itaat edin' derdi. Vallahi eğer Allah ve Rasûlü bu iş için Ali'yi seçip onu Hz. Peygamber'den sonra Müslümanlara idareci yapsalardı ve Ali de Allah ve Rasûlü'nün emrini yerine getirmeseydi bu takdirde o, Allah'ın ve Rasûlü'nün emrini ilk terk eden kimse olurdu" (İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım Mine'l-Kavâsım*, (thk. Muhibbüddin el-Hatîb), Kahire 1399, s. 185-186. Ayrıca bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 320). Burada şu hususa da dikkat çekmek gerekir ki şayet Hz. Ali, Allah Rasûlü (s.a.v) tarafından halîfe tayin edilmiş olsaydı, bütün Müslümanları ilgilendiren bu husus Hz. Ebû Bekir'in ilk halîfe seçildiği aynı zamanda Ensâr ile Muhâcirûn arasında hilafet konusunda ciddi tartışmalara sahne olan Benî Sâide Toplantısı'nda mutlaka gündeme getirilirdi. Hz. Ali'nin ilk halîfe seçimi sonrasında Hz. Ebû Bekir'e geç de olsa biat etmesinin sebebi ise kaynakların bildirdiğine göre hakkının gasp edilmesi gerekçesiyle değil, kendilerine danışılmadan hilafet meselesinin karara bağlanmasına duyulan rahatsızlıktan ve kırgınlıktan başka bir şey değildir. (Zorlu, Cem, *İslam'da İlk İktidar Mücadelesi*, s.184-245). Nitekim benzer durum Hz. Ömer'in halîfe tayin edilmesinde de yaşanmamış, Hz. Ali, halîfe seçilen Hz. Ömer'e itirazsız biat etmiştir. Üstelik Hz. Ali, Hz. Ömer'in teşkil ettiği halîfe seçimi şurasını katılmış, bu hususta erken davranarak kendisini halîfe ilan etmesi için amcası Abbâs tarafından yapılan telkinlere aldırmayıp şura sonucunda halîfe seçilen Hz. Osman'a biat etmiştir. (Taberî, *Tarih*, IV, 229-230). Diğer yandan Hz. Ali, üçüncü halîfe Hz. Osman'ın asiler tarafından öldürülmesinin ardından halîfe olması için kendisine teklifte bulunanları geri çevirmiş, kendisinin yerine Hz. Ömer'in tespit ettiği şûrânın diğer üyeleri Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Hz. Sa'd b. Ebû Vakkâs'tan birine biat edilmesini istemiştir. Fakat onlar da hilâfet görevini üstlenmeye razı olmayınca gerek Medinelilerin ısrarlı talepleri gerekse asilerin baskılarıyla halîfeliği kabul etmek durumunda kalmıştır. (Taberî, *Tarih*, IV, 428-429). Burada Hz. Ali'nin halîfeliği üstlenmesi kendi hakkını alması olarak değil Müslümanların menfaati gereği zorunlu bir vazifenin yüklenilmesi olarak değerlendirilmelidir. Görüldüğü gibi Şia tarafından Hz. Peygamber'in (s.a.v) işaretiyle imam tayin edildiği öne sürülen Hz. Ali hiçbir dönemde halîfeliğin sadece kendi hakkı olduğunu, peygamberin onu

hadisesi olmak üzere bir kısım olayları Hz. Ali'nin halîfeliği için delil olarak göstermeleri sonraki dönemlerde ortaya konulmuş iddiadan öteye geçemez.

Hz. Ebû Bekir ile Hâşimîler arasında hilâfet meselesinde olduğu gibi Hz. Peygamber'in (s.a.v) mirası sebebiyle de küçük çaplı bir sıkıntı yaşanmıştır. Rivayetlere göre Allah Rasûlü'nün (s.a.v) vefatından sonra Hz. Fâtıma babasının mirasını istediğinde Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber'in (s.a.v) "Peygamberler miras bırakmaz, onların bıraktığı sadakadır"[66] hadis-i şerifini gerekçe göstererek bu talebi geri çevirmişti. Hz. Fâtıma'nın bu sebeple ölünceye kadar Hz. Ebû Bekir'e dargın kaldığı rivayet edilir. Şiîler, Hz. Ebû Bekir'in Fedek arazisini vermeyerek Hz. Fâtıma'yı üzdüğünü iddia ederler. Hâlbuki Hz. Ebû Bekir şahsî bir tercihle bu şekilde davranmış değildir. Halîfe aralarında kendi kızının da bulunduğu Hz. Peygamber'in (s.a.v) varislerine de mirastan pay vermemiştir. Kaldı ki Rasûlüllah'ın (s.a.v) hanımları da Hz. Ebû Bekir'den miras talebinde bulunmamışlardır.[67]

---

tayin ettiği görüşünü dile getirmemiştir.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse Hz. Peygamber (s.a.v) vefatından önce kendi yerine hiç kimseyi halîfe/imâm olarak bırakmamıştır. Şayet böyle olsaydı gerek Medinelilerin kendi içlerinden birini halîfe seçmek için toplanmaları, gerekse onlarla bir araya gelip halîfenin Kureyş'ten olması gerektiğini dile getiren Muhâcir önderlerinin onlarla görüşmeleri anlamsız olurdu. Eğer böyle bir vasiyet söz konusu olsaydı o dönemi yaşayan bütün Müslümanlar Hz. Peygamber'in (s.a.v) açık emrini ve nasihatini dinlememiş duruma gelirlerdi ki bu bütün ashâba büyük bir bühtan olur. Açıkça bilinmektedir ki bu tartışmalar esnasında hiç kimse Hz. Ali'nin halîfe olması gerektiğini dile getirmemiştir. (Bu konuda bk. Onat, *Hasan*, "Şiilik", *Evrensel Mesajlar-İslam'a Giriş*, İstanbul, 2010, s. 184-192).

Hâsılı Şia'nın fikrinin temelini teşkil eden Hz. Ali'nin imaâeti hususu esasında sahâbe döneminin değil, daha sonraki siyasî fırkalaşma faaliyetleri döneminin bir meselesi, başka bir ifadeyle Şia'nın geriye dönük olarak tarihi yeniden kurgulama ve siyasallaştırmasından başka bir şey değildir. Öyle ki bu mezhep mensupları hilafetle ilgili tartışmalarda Hz. Ali'nin imâmeti bahsinde Kur'ân-ı Kerîm'de kendilerine delil bulamadıkları için çoğunlukla hadislere müracaatla bazı rivayetlere ilgisiz anlamlar vermek ve tarihî bağlamından koparmak suretiyle kendi görüşlerini destekleyen deliller çıkarmaya çalışmışlardır.

66 Buhârî, *Fedâilu's-Sahâbe* 12, *Farzu'l-Hums* 1, *Meğâzî* 38; Müslim, *Cihâd* 53; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 315.

67 Bu konuda bk. İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, (nşr. M. Reşad Salim), I-IX, Riyad 1986, IV, 226-264. Miras hadisesinin siyasî boyutu hakkındaki değerlendirmeler için bk. Şeyh, Abdüssettâr, *el-Hulefâü'r-Râşidûn*, Dımaşk, 2005, s. 63-64; Apak, Âdem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Tarihindeki Etkileri*, İstanbul 2004, s. 135-137; Altun, İsmail, Hz. Ebu Bekir

Hz. Ebû Bekir'in halîfeliğine Kureyş dâhilinde Hâşimîlerle soy yakınlığı bulunan Ümeyyelilerden de itiraz gelmiştir. Özellikle kabilenin büyüğü Ebû Süfyan, Kureyş içinde zayıf bir kabileye mensup olan Hz. Ebû Bekir'e biat etmenin gerek Hâşimîler, gerekse Ümeyyeliler adına utanılacak bir davranış olduğunu dile getirmiş, ardından Hz. Ali'yi kendi halîfeliğini ilân etmeye çağırmıştır. Ancak muhatabı bu sözlere itibar etmediği gibi teklif sahibini İslâm ve Müslümanlara düşmanlık yapmakla suçlayıp kendilerinin bu göreve Ebû Bekir'i layık gördüklerini beyan etmiştir.[68] Hâsılı ilk halîfe dönemindeki seçim meselesi önemli bir sıkıntıyla karşılaşılmadan çözülmüştür. Kaldı ki Hz. Ebû Bekir'in halîfeliği dönemindeki "ridde hadiseleri" ile bunun hemen ardından başlatılan fetih seferberliği, Müslümanlar arasındaki muhtemel hilâfet tartışmalarının gündemden düşmesine sebep olmuş, dış meseleler dâhildeki anlaşmazlıkları ikinci plana düşürmüştür.[69]

II. HZ. EBÛ BEKİR'İN YÖNETİM ANLAYIŞI

Hz. Ebû Bekir'in idare politikasında genel hatlarıyla Hz. Peygamber'in (s.a.v) yönetim prensiplerinin belirgin yansımaları görülür. Gerçekten de İslâm tarihinin Hz. Muhammed (s.a.v) dönemi dikkate alındığında yapılan uygulamalarda Allah Rasûlü'ne (s.a.v) en yakın görüşlerin Hz. Ebû Bekir tarafından serdedildiği, başka bir ifadeyle ashâb içinde daha ziyâde onun yer aldığı grubun görüşlerine iti-

---

ile Hz. Fatıma Arasında Yaşanan Fedek Meselesine Sünni ve Şii Yaklaşımların Analizi, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2012, sy. 27, s. 1-28.

68 Buhârî, *Meğâzî* 39; Belâzürî, *Ensâb*, I, 588; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 126; Taberî, *Tarih*, III, 209. Ayrıca bk. konuda bk. Mahmudov, Elşad, *İslâm Tarihi Kaynaklarına Göre Halîfelik ve Hz. Ebû Bekir'in Halîfe Seçilmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999; Fığlalı, Ethem Ruhi, Sakife Olayı ve Hz. Ebu Bekir'in Halîfe Seçilmesi, *İslam Medeniyeti*, 1982, c. V, sy. 3, s. 7-27; Atalan, Mehmet, "Hz. Peygamber'in Vefatından Sonraki Hilâfet Tartışmaları", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9/2, Elazığ 2004, s. 55-68; Öz, Şaban, "Şiî ve Sünnî Tarih Yorumu Açısından Hz. Ali'nin Hz. Ebu Bekr'e Beyatı Meselesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi _ [www.dinbilimleri.com]*, 2007, cilt: VII, sayı: 1, s. 187-200; Genç, Süleyman, "Hz. Ali'nin Halîfe Seçimlerindeki Tutum ve Tavrı", *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVI, 2007, s.121-150.

69 Bu konuda ayrıca bk. Demircan, Adnan, *Râşid Halîfeler*, İstanbul 2016, s. 23-32.

bar edildiğine şahit olunur. Nitekim Kayser, Kisrâ ve Necâşî gibi devlet başkanlarını tanımış bulunan Araplar, bu özelliği sebebiyle Hz. Ebû Bekir'i "Peygamber'in veziri" olarak vasıflandırmışlardır.[70] İbn Kayyim el-Cevziyye de onun idaresinin Hz. Peygamber'in (s.a.v) yönetimiyle çok yakın benzerlik gösterdiğini zikreder.[71]

Hz. Ebû Bekir, kendi yönetim anlayışını halîfe seçilmesinden hemen sonra yaptığı konuşmada şu şekilde ortaya koyar:

> *"Allah'a yemin olsun ki benim asla hilâfet makamında gözüm olmamıştır. Ne gündüz ne de gece bunu asla kendim için istemedim. Bu işin bana verilmesi için ne kendi içimden ne de açıktan Allah'a duada bulundum. Ancak bu görevi kabul etmemem halinde toplumda fitne ve karışıklıkların çıkacağından endişe ettim. Bu vazife üzerimde iken asla rahat ve huzur içinde bulunamayacağım. Allah'ın bana nasip edeceği kuvvet ve imkânlar bir yana bana verilen bu işi tam olarak yerine getirebilmem için şahsen elimde ne bir güç ne de bir imkân vardır. Bugün benim yerime daha iyi bir başkasının seçilip görevlendirilmesini isterdim."*[72] *"Ey insanlar! En iyiniz olmadığım halde sizin idareciniz olarak seçilmiş bulunuyorum. Şayet görevimi layıkıyla yaparsam, bana yardım ediniz. Yanlış hareket ve davranışta bulunursam bana doğru yolu gösteriniz. Doğruluk, itimat ve emniyet; yalancılık ise hainlik ve itimada karşı suistimaldir. Güçsüz olanınız şayet haklı ise hakkını alıncaya kadar benim yanımda güçlüdür. Güçlü olanınız haksız ise kendisinden hak sahibinin hakkını alıncaya kadar benim yanımda güçsüzdür. Bir millet*

---

70 Kettânî, Muhammed Abdülhay, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, (çev. Ahmet Özel), I-III, İstanbul 1990-1993, I, 98.

71 İbn Kayyım el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvakkı'în 'an Rabbi'l-'Âlemîn*, (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid), I-VI, Kahire 1955, IV, 119-120. Bu konuda ayrıca bk. Çakır, Vural, *Hz. Peygamber'den Sonra Yönetim Problemi (Hz. Ebu Bekir Dönemi)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ ÜSBE, Bursa 1993; Balcı, İsrafil, *Sâdık Halîfe Hz. Ebû Bekir*, Ankara 2016, s. 121-165.

72 Hâkim, *Müstedrek*, I-IV, Beyrut ts., (Mektebetü'l-Mabtuati'l-İslâmiyye), III, 66.

Allah yolunda cihadı terk ederse zillete dûçâr olur. Bir millet arasında kötülükler yaygın olursa Allah onlara umumî bir belâ verir. Allah'a ve Rasûlü'ne itaat ettiğim sürece bana itaat ediniz. Şayet onlara isyan edersem bana itaatiniz gerekmez. Allah'ın rahmeti üzerinize olsun."[73]

Hz. Ebû Bekir'in îrâd ettiği mezkür hutbede yönetim anlayışının ana umdeleri sunulmuştur. Onun idarî prensiplerini ise aşağıdaki başlıklar altında detaylandırmak mümkündür.

A. İSTİŞARE

İstişare kamu yönetimi açısından değerlendirildiğinde herhangi bir devlet başkanının veya yöneticinin karşı karşıya kaldığı bir problemin halli konusunda ister resmî isterse gayr-i resmî kanalla olsun görüşüne itibar ettiği kişi veya gruplar ile gerçekleştirdiği danışma ve fikir alışveriş faaliyeti olarak tanımlanabilir. İslâm tarihinde bu uygulamanın siyasî anlamda sistemleşmiş şekline şûrâ denilir.[74] İstişareyi gerçekleştiren kişi kendisine arz olunan teklifleri kabul etmek zorunda değildir; istişare neticesinde ortaya çıkan fikir veya fikirlerden birini benimseyebildiği gibi isterse görüşmelerde dile getirilmeyen başka bir alternatifi de tercih edebilir. Özetle idareci bütün istişarelerden sonra kendi fikrini uygulama hakkına sahiptir. Ancak istişare neticesinde çoğunluğun kabul ettiği görüşü uygulamaya koymak yönetici için daha kolay, aynı zamanda daha az risklidir. Çünkü kabul edilen görüş, fikrine danışılanların ekserisi tarafından destekleniyor demektir. Bu sebepledir ki istişareyi yöneticilerin uygulamaya koydukları icraatın fikrî meşruiyetinin sağlanmasının bir aracı olarak görmek mümkündür.[75]

---

73 Vâkıdî, *Ridde*, s. 48; İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 311; Ebû Ebeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitabu'l-Emvâl*, (thk. Muhammed Amâre), Kahire 1989, s. 72-73; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 182-183; Taberî, *Tarih*, III, 210.

74 Türcan, Talip, "Şûrâ", *DİA*, XXXIX, 230-235.

75 Bu konuda bk. Bâbilli, Mahmud, *İslâm'da Şûrâ*, (çev. Nihat Armağan-Kemal Çobanbeyli), İstanbul 1973; Ensârî, Abdilhamid İsmail, *eş-Şûrâ ve Eseruhâ fi'd-Demukratiyya*, Beyrut 1980; Muhammed Abdülkadir Ebû Fâris, *Hükmü'ş-Şûra fi'l-İslâm ve Neticetuhâ*, Amman

Hz. Ebû Bekir, Hz. Muhammed'in (s.a.v) uygulamalarını örnek almak suretiyle bütün icraatında toplumun fikrî ve siyasî desteğini almaya özen göstermiş, bu amaçla kendi yönetiminde istişareye büyük ehemmiyet vermiş, önemli kararlarından önce ashâb ileri gelenlerinin görüşlerine başvurmayı prensip edinmiştir. Nitekim ridde hadiselerini bastırmak üzere bizzat ordunun başına geçmek istediğini dile getirdiğinde ashâb önderlerinin çarpışmalar esnasında halîfenin ölmesi ihtimalinin Müslümanların tamamının helâkine sebep olabileceği endişesini dile getirmeleri üzerine onların görüşüne uyarak Medine'de kalmaya karar vermiştir.[76] Hz. Ebû Bekir istişareye verdiği önemi vefatına yakın dönemde Hz. Ömer'in halîfeliği hakkında Ensâr ve Muhâcir önderlerinin görüşlerini almak suretiyle açık bir şekilde göstermiştir.[77]

Hz. Ebû Bekir idarî faaliyetlerinde genelde ashâbın tamamının görüşünü almaya çalışmakla birlikte, onun en yakın danışmanlarının Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Abdurrahman b. Avf, Hz. Muâz b. Cebel ve Hz. Zeyd b. Sabit gibi sınırlı sayıdaki sahâbî olduğu anlaşılır. Halîfe hem hızlı karar verilmesi gereken konularda hem de geniş katılımlı toplantıların hazırlık görüşmelerinde bu şahıslarla sık sık bir araya gelme ihtiyacı duymuştur. Yönetimi esnasında Hz. Ebû Bekir'in en büyük yardımcısı ise neredeyse siyasî ortağı konumunda değerlendirilebilecek olan Hz. Ömer'dir. Bu nedenle halîfe hemen bütün önemli devlet meselelerinde onun görüşünü alma ihtiyacı duymuştur.[78] Vefatından önce de Müslüman toplumun kanaat önderlerinin fikrini almak suretiyle Hz. Ömer'i kendi yerine halîfe tayin etmiştir.[79]

1988.

76 Vâkıdî, *Ridde*, s. 54-55.

77 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 199-200.

78 Taberî, *Tarih*, III, 426. Ayrıca bk. Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdariyye*, I, 98. Örnek vermek gerekirse halîfe irtidat eden Kindeliler üzerine komutan olarak kimin gönderilmesi gerektiği hususunda Hz. Ömer'e danışmış o da kendisine İkrime b. Ebû Cehil'i tavsiye etmiştir. (Vâkıdî, *Ridde*, s.197). Aynı şekilde Hz. Ebû Bekir, Irak fetihleri için Hâlid b. Velîd'i yine Hz. Ömer'in teklifiyle görevlendirmiştir. (Vâkıdî, *Ridde*, s.218).

79 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 12; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 274; Taberî, *Tarih*, III, 428-433; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 291-292.

Hz. Ebû Bekir halîfeliği döneminde Medine'de ashâb büyükleriyle görüş alışverişinde bulunmasının yanı sıra uzak beldelerde görev yapan idarecilerine de vazifeleriyle ilgili olarak yanlarında bulunan tecrübeli kişilere danışmalarını, onlarla istişare yapmadan harekete geçmemelerini emretmiştir. Nitekim peygamberlik iddiasında bulunan Müseylime ile savaşmak üzere görevlendirdiği komutanı Hâlid b. Velîd'e herhangi bir savaşa girmeden önce kendisiyle birlikte bulunanların kanaatlerini alması talimatını vermiştir.[80]

Halîfe yönetim makamında mutlak yetkiye sahip bir yönetici olmakla birlikte bazı devlet görevlerini yetkin arkadaşlarına devrederek bu sayede idarede vazife paylaşımının İslâm tarihindeki ilk örneklerini de vermiştir. Bu amaçla Medine'de davalara bakma görevini Hz. Ömer'e bırakmış, Hz. Ebû Ubeyde'yi Beytülmal emini (Hazine görevlisi) tayin etmiştir.[81] Hz. Zeyd b. Sâbit, Hz. Ali ve Hz. Osman gibi şahıslardan da devlet kâtipliği hizmeti almıştır.[82] Ayrıca kapısını koruma ve huzuruna girecek olan kişilere izin verme görevine (hâcib) ise azatlısı Şedîd'i getirmiştir.[83]

B. KARARLILIK

Hz. Ebû Bekir kaynaklarda gayet halîm-selîm, son derece yumuşak huylu, şefkatli ve alçak gönüllü olarak tavsif edilir.[84] Müslümanların ittifakıyla devletin en yüksek makamı olan hilâfete seçilmiş olmasına rağmen halka yaptığı ilk konuşmasında "En iyiniz olmadığım halde sizin başkanınız olarak seçilmiş bulunuyorum" ifadesini kullanması onun tevazuunun boyutlarını ortaya koyar. Halîfenin aynı konuşmasında geçen "Yanlış hareket ve davranışta bulunursam bana doğru yolu gösteriniz" demesi de alçak gönüllülüğün bir başka yansımasıdır. İnsanî ilişkilerinde mütevazı tavrıyla öne çıkan Hz. Ebû Bekir, vazife

---

80 Vâkıdî, *Ridde*, s. 113.

81 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 184; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, (thk. Züheyl Zekkâr), Beyrut 1993, s. 82.

82 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 202; Taberî, *Tarih*, III, 426; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II,289.

83 Kettânî, *et-Terâtîbu'l-İdâriyye*, I, 101.

84 Taberî, *Tarih*, III, 424.

ve sorumluluk hususunda ise son derece titiz, ciddi ve kararlı bir tutum sergilemiştir. Dolayısıyla din ve devlet işlerinde onun bir ihmal hatta tereddüdüne tesadüf etmek neredeyse mümkün değildir. Nitekim halîfe gerek doğrudan şahsî kanaati, gerekse ashâb önde gelenleriyle yaptığı istişareden sonra olsun herhangi bir konuda belli bir kanaat oluştuğunda bunun kararlı bir şekilde uygulanmasını istemiştir. Onun bu anlayışı dostlarına cesaret verirken düşmanlarını sindirmiştir. Hz. Ebu Bekir'in idaredeki kararlılığını Üsâme ordusunun harekete geçirilmesinde ve ridde savaşlarındaki tutumunda açıkça görmek mümkündür:

Hz. Peygamber (s.a.v) başta Üsâme'nin babası Zeyd b. Hârise olmak üzere Mûte Savaşı şehitlerinin intikamını almak üzere Üsâme b. Zeyd komutasındaki bir orduyu Suriye istikametine göndermeye karar vermişti. Ancak rahatsızlığı ve akabinde vefatı sebebiyle bu teşebbüs akamete uğradı.[85] Hz. Ebû Bekir halîfe seçilmesinin hemen ardından hazır bekleyen askerî birliği harekete geçirmeye karar verdi. Ashâbdan bazıları Arap Yarımadası'nın çeşitli bölgelerinde ridde hadiselerinin baş gösterdiğini, dolayısıyla orduyu göndermenin Medine'yi savunmasız duruma düşüreceğini ileri sürerek halîfeden bu kararından vazgeçmesini istediler. Fakat Hz. Ebû Bekir "Arslanların gelip beni kapacaklarını bilsem, şehirde benden başka kimse kalmasa da orduyu göndereceğim. Zira Üsâme'nin gitmesini bizzat Rasûlüllah emretmişti" sözleriyle yapılan teklifi kesin bir şekilde geri çevirdi. Onun seferi başlatma konusundaki kesin kararını gören Müslümanlar bu defa Hz. Ömer aracılığı ile Üsâme'nin henüz genç olması sebebiyle onun yerine daha tecrübeli birisinin komutan tayin edilmesinin uygun olacağını dillendirmeleri üzerine halîfeden aynı cevabı aldılar: "Onu Rasûlullah (s.a.v) tayin etmiştir, dolayısıyla yerine başkasının getirilmesi mümkün değildir."[86]

---

85 Taberî, *Târih*, III, 184.

86 Buhârî, *Ahkâm* 33; Vâkıdî, *Ridde*, s. 51; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 64; Taberî, *Tarih*, III, 225. Üsâme'nin ilk görevlendirilmesi esnasında da onun hakkında itirazlar dile getirilince Allah Rasûlü (s.a.v) onun bu göreve layık olduğunu ifade etmiştir. Buhârî, *Fedâilu'l-Ashâb* 17, *Meğâzî* 42, 87; Müslim, *Fedâil* 63, Tirmizî, *Menâkıb* 3819.

Hz. Ebû Bekir gerek plânlanan askerî faaliyetin gerçekleştirileceğini gerekse Üsâme'nin komutanlığı konusundaki kararlılığını göstermek amacıyla bizzat orduyu uğurlamaya geldi. Üsâme ve diğer komutanlar atlarına binmiş durumda iken halîfe yanlarında yaya olarak yürüyordu. Hz. Ebû Bekir, bu esnada Üsâme'nin atından inmesine izin vermediği gibi, kendisine getirilen ata binmeyi de reddetti. Halîfeyi ordu komutanının yanında yaya olarak gören Müslümanlar onun kararlılığını açık bir şekilde görmüş oldular. Hz. Ebû Bekir bu tavrıyla da yetinmeyerek Medine'de kendisine yardımcı olarak kalması için Hz. Ömer adına başkomutan Üsâme'den izin istedi.[87] Halîfenin, emrinde bulunan bir komutanından müsaade alması alışılagelen bir uygulama değildi. Ancak Hz. Ebû Bekir'in bu davranışındaki asıl amaç başlarındaki komutan hakkında tereddüt içinde olan askerlere bir mesaj vermekti. Bu mesaj da askerler tarafından alınmıştır. Gerekli hazırlıkların tamamlanmasının ardından ordu 1 Rabîülâhir 11 (26 Haziran 632) tarihinde harekete geçti. Yaklaşık iki buçuk ay süren seferde Üsâme ordusu Suriye bölgesinde Kudâa kabilesinin oturduğu bölgelere oradan da bugünkü Akabe Körfezi'nin doğu kesimlerine kadar ilerleyerek dinde sebat edenleri isyan edenlere karşı koruduğu gibi bölgede irtidat eden kabileleri cezalandırdı. Eyle denilen mevkie kadar ilerleyen askerler burada bulunan âsî kabileleri itaat altına almalarının ardından Medine'ye döndüler.[88]

Hz. Ebû Bekir nazik şartlarda Üsâme ordusunu gönderme konusunda ısrar etmekle hem Rasûl-i Ekrem'in (s.a.v) emrini yerine getirmiş, hem de Müslümanların varlığını ve gücünü dost-düşman herkese göstermiştir. Özellikle Müslümanların Hz. Peygamber'in (s.a.v) kaybıyla za'fa düşmesini bekleyenler, halîfenin bu kararlı uygulaması sonucunda Medine'ye karşı tertiplemeyi düşündükleri düşmanca plânlarından vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla halîfenin

---

87 Vâkıdî, *Ridde*, s. 54; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 64; Taberî, *Tarih*, III, 226-227.

88 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 64; Taberî, *Tarih*, III, 227; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 227. Bu konuda bk. Şeyh, Abdüssettâr, *el-Hulefâü'r-Râşidûn*, s. 69-71.

ısrarıyla gerçekleştirilen mezkür askerî faaliyet Müslümanların Arap Yarımadası'ndaki prestijinin korunmasına büyük katkı sağlamıştır.[89]

Hz. Ebû Bekir, Üsâme ordusunun harekete geçirilmesindeki sebat ve kararlılığını ridde hadiseleri esnasında da göstermiştir. İrtidat edenlerin bir kısmı sahte peygamberlerin etrafında toplanarak Müslümanlık dairesi dışına çıkarlarken diğer bir kısmı ise İslâm'a bağlı kalacaklarını ancak buna karşılık zekât vermeyeceklerini Medine'ye bildirmişlerdi.[90] Bunun üzerine Hz. Ömer başta olmak üzere ashâb önderleri bu gibi grupların belli bir süre zekâttan muaf tutulmaları teklifinde bulundular. Ancak halîfe onlara şu tarihî cevabını verdi: "Allah'a yemin ederim ki namaz ile zekâtın arasını ayıranlara karşı savaşacağım. Çünkü zekât malın hakkıdır. Onlar Rasûlüllah'a (s.a.v) verdikleri zekât hayvanının başına bağlanan ipi dahi bana vermekten çekinirlerse yine onlarla savaşırım".[91] Hz. Ebû Bekir'in bu konudaki kararlılığını gören Müslümanlar derhal ridde ve isyan hadiselerini bastırma faaliyetini başlatmışlardır.

C. MÜSAMAHA

Hz. Ebû Bekir'in kararlı bir yönetici olması, onun katı ve sert bir idare sergilediği anlamına gelmez. Halîfe idarede kararlılık ile birlikte müsamahalı olmanın örneklerini de göstermiş, emri altındaki yöneticilerin bir kısım hatalı davranışlarını hoşgörüyle karşılamış, onlara karşı bir kin beslememiştir.

Müsamaha anlayışının bir tezahürü olarak halîfe daha önce Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından tayin edilmiş olan valileri görev yerlerinde bırakmak kararında olduğunu bildirmiş, kendi emrinde çalışmak istemeyenlerin tercihlerine saygı duymuş bunu şahsına karşı bir tavır olarak görmemiştir. Görevlerinden ayrılmak isteyenleri ise kendileriy-

---

89 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 227.

90 Vâkıdî, *Ridde*, s. 48.

91 Buhârî, *Zekât* 1, *İstitâbetü'l-Mürteddîn* 3; Vâkıdî, *Ridde*, s. 51-52; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdullah Enis et-Tübbâ-Ömer Enis et-Tübbâ), Beyrut 1987, s. 131.

le görüşmeler yapmak suretiyle daha faydalı olabileceklerine inandığı başka görevlere atamış, hiçbir yöneticisine muvafakatını almadan vazife vermemiştir. Nitekim halîfe Hz. Peygamber'in (s.a.v) Uman'a vali olarak görevlendirdiği Amr b. el-Âs'ı Medine'ye davet ederek kendisini Şam fetihlerine göndermek niyetinde olduğunu bildirmiş, ancak rızasını aldıktan sonra onu Suriye'ye sevk ettiği ordulardan birinin başına komutan tayin etmiştir.[92]

Hz. Ebû Bekir'in yönetimdeki müsamaha anlayışını Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından Yemen bölgesine idareci olarak tayin edilmiş olan Hâlid, Amr ve Ebân b. Sa'îd el-Âs kardeşlerle ilgili uygulamasında daha açık bir şekilde görmek mümkündür. Allah Rasûlü'nün (s.a.v) vefatından sonra adı geçen şahıslar görev yerlerini terk edip Medine'ye dönmüşlerdi. Halîfe vazifelerinde başarılı bulduğu Sa'îdoğulları'nı eski yerlerinde bırakmak niyetini açıklamış, ancak onlar Hz. Peygamber'den (s.a.v) başkası için vazife yapmayacaklarını ileri sürerek teklifi kabul etmemişler, bunun yerine Şam seferlerine iştirak edeceklerini bildirmişlerdir. Hz. Ebû Bekir onların kararına saygı duymuş ve Suriye cephesine gitmelerine müsaade etmiştir.[93] Bu kardeşlerden Hâlid b. Sa'îd görev yerini terk edip Medine'ye geldiğinde Hz. Ebû Bekir'in halîfe seçilmesinden memnun olmadığını açıkça ifade etmiş, bu görevi Ebû Bekir'e terk ettikleri için Hz. Ali ile Hz. Osman'ı şiddetle kınamıştı.[94] Bu gelişmeden haberdar olmasına rağmen halîfe onun tenkitlerini müsamaha ile karşılamış, hadiseyi şahsiyet meselesi yapmayıp Hâlid b. Sa'îd'e karşı kin beslememiş, üstelik Hz. Ömer'in yoğun muhalefetine rağmen onu Şam bölgesine sevk edilen ilk orduya komutan tayin etmiştir.[95]

---

92 Vâkıdî, *Ridde*, s. 55; Taberî, *Tarih*, III, 389; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 276; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 2.

93 İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fî M'arifeti's-Sahâbe*, (thk. Muhammed İbrahim-Muhammed Ahmed Aşur), I-VII, ? 1970 (Kitabü'ş-Şi'b), II, 97-98; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXIII, (thk. Şuyab Arnavud), Beyrut 1985, I, 261-262.

94 Belâzürî, *Ensâb*, I, 588.

95 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.149; Taberî, *Tarih*, III, 387-388; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 275-276; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 3.

Hz. Ebû Bekir'in yöneticilerine gösterdiği müsamahayı Hâlid b. Velîd ile ilgili uygulamasında da görmek mümkündür: Ridde harpleri sırasında peygamberlik iddiasında bulunanlardan Secah ile birlikte hareket eden Benî Hanzala reisi Mâlik b. Nüveyre, Hâlid b. Velîd'in emriyle öldürülmüş, Hâlid daha sonra maktulün dul eşi Leylâ ile evlenmişti. Hâlid'in Mâlik'i hanımı ile evlenmek için öldürdüğü iddiaları Medine'ye ulaştırılınca[96], Hz. Ömer halîfeden onun azlini ve muhakeme edilmesini talep etmiştir. Hz. Ebû Bekir ise huzuruna çağırdığı Hâlid'i hesaba çekmiş yanlış yaptığını hatırlatmış, hatta onu şiddetli bir şekilde azarlamıştır.[97] Bununla birlikte "Ben asla Allah'ın kâfirlere karşı kınından çıkardığı bir kılıcı, kınına sokmam"[98] diyerek Hâlid'in görevden alınması taleplerini dikkate almamıştır.[99]

D. EHLİYET

Hz. Ebû Bekir yöneticilikte en önemli özelliğin ehliyet olduğuna inanıyordu. Bu sebeple halîfe seçildiği gün yaptığı konuşmada bizzat kendisinin devlet başkanlığı görevinde kalabilmesinin ancak görevini layıkıyla yapmasına bağlı olduğunu ifade etmiştir. Halîfenin yöneticilikteki ehliyetini Suriye bölgesine komutan tayin ettiği Yezîd b. Ebû Süfyan'a yaptığı tavsiyeler açıkça ortaya koymaktadır:

> *"Ben seni denemek, zorluklarla karşı karşıya bırakmak ve bu konuda yeterli bir duruma gelmen için komutan tayin ettim. Bu işi güzel yaparsan seni vazifende bırakır hatta daha da büyük görevler veririm. Yapamazsan azlederim... Sakın ha câhiliye devri*

---

96 Vâkıdî, *Ridde*, s. 107; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 242-243.

97 Vâkıdî, *Ridde*, s. 146; Taberî, *Tarih*, III, 278-280; Küla'î, Ebu'r-Rebî Süleyman b. Mûsâ, *el-Hılâfetu'r-Râşide ve'l-Butûletu'l-Hâlide fî Hurûbi'r-Ridde*, (thk. Ahmed Ğanîm), Kahire 1979, s. 65-72; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 242.

98 Tirmizî, *Menâkıb* 3845.

99 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 396; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 68; Taberî, *Tarih*, III, 279-281, 391; Küla'î, *el-Hılâfetu'r-Râşide*, s. 134-136; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 242. Halîfe, Hâlid'in Müseylime'nin öldürülmesinden sonra kavmi adına Müslümanlarla anlaşma yapan Meccâa'ın kızıyla evlenmesinden de rahatsız olmuş, pek çok Müslümanın şehit olduğu savaşın hemen ardından evlenmesi sebebiyle onu kınamış ancak görevden almamıştır. (Taberî, *Tarih*, III, 298-300).

taassubuna kapılmayasın, çünkü Allah câhiliyeye de, câhiliye halkına da buğzeder. Askerlerinin yanına gittiğin zaman onlarla iyi sohbetin olsun. Onlara öğüt verdiğin zaman sözünü kısa tut, çünkü fazla sözün bir kısmı diğer kısmını unutturur. Düşmanın elçileri yanına gelecek olursa onlara ikramda bulun, ancak onları karargâhında fazla tutma. Öyle ki onlar senin hakkında hiçbir şey öğrenmeden yanından ayrılsınlar. Onlara hiçbir şey göstermemeye çalış, aksi takdirde senin zayıf yanlarını görür ve senin bildiklerini bilirler. Yanında bulunanlardan hiç kimsenin onlarla konuşmasına fırsat verme. Onlarla konuşmayı bizzat kendin yap. Gizli olması gereken şeyleri dışarı vurma ki işlerin karışmasın. Fikir sorduğun zaman dürüst ol ki sana samimi olarak fikirlerini söylesinler. Geceleyin arkadaşlarınla sohbet et. Bu şekilde sana çeşitli haberler gelecek ve önündeki perdeler kalkacaktır. Hak eden kimseyi cezalandırmaktan çekinme ve tereddüt etme. Ceza vermek için aceleci olma, gevşek de davranma. Askerlerinin ailelerinden gafil olma, aksi takdirde askerin bozulur. Onların gizliliklerini de araştırma, o zaman onları rezil edersin. İnsanların sırlarını açığa çıkarma, onların sana söyledikleriyle yetin. Boş işlerle uğraşanlardan uzak dur, doğru ve vefakâr kimselerle otur-kalk. Korkma, çünkü sen korkarsan yanındakiler de korkar. Ganimetten çalmaktan uzak dur. Çünkü bu fakirliği yaklaştırır, zaferi uzaklaştırır. Kendilerini manastırlara hapsetmiş kimseler bulacaksınız. Onları hayatlarını adadıkları şeyle baş başa bırak."[100]

Hz. Ebû Bekir yöneticilerini ehil insanlardan seçme konusunda titizlik göstermiş, akrabalık, nüfuz, hatır-gönül gibi iltimas taleplerine boyun eğmemiştir. Ona göre yönetimde esas alınması gereken şey tayin edilen görevlinin vazifeye ehil ve layık olması ve devlet sorumluluğu taşıyabilmesidir. Bu amaçla komutanlarına câhiliye gururuna

---

100 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Mısır 1964, II, 309; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 276-277.

kapılmamalarını, kabilecilik (asabiyet) peşinde koşmamalarını tenbihlemiştir. İdarî ve askerî görevlerin verilişinde akrabalığın değil, ehliyetin temel alınmasının gereğini sık sık vurgulamış[101], ortaya koyduğu bu prensipleri uygulamalarıyla bizzat göstermiştir. Halîfe kabilecilik duygularını çağrıştırır endişesiyle yönetimi esnasında meydana gelen ridde hadiselerinde ve Irak-Şam fetihlerindeki ordularda kendi kabilesi Teymoğulları'ndan hiç kimseyi komutan tayin etmemiştir. Onun kabilecilik konusundaki hassasiyeti, aşere-i mübeşşere içinde yer alan yakın akrabası Talha b. Ubeydullah'ın onun zamanında önemli bir devlet görevine getirilmesine engel olmuştur.[102]

Hz. Ebû Bekir görevlendirmelerde ehliyet konusuna önem verdiği gibi seçtiği idarecilerinden de aynı hassasiyeti beklemiştir. Bunun en güzel örneklerinden biri halîfenin Yezîd b. Ebû Süfyan'a yaptığı şu uyarıdır:

> *"Senin adına en çok korktuğum husus iltimas meselesidir. Peygamber şöyle buyurmuştur: Müslümanlara ait herhangi bir işin başına geçip de iltimas eseri olarak o işe birini tayin eden kişi Allah'ın lanetine uğrar. Allah ondan bir mazeret veya fidye kabul etmeyerek kendisini cehenneme atar."*[103]

Hz. Ebû Bekir'in Kudâa kabilesine görevlendirdiği Velîd b. Ukbe ile Amr b. el-Âs'a ayrı ayrı gönderdiği talimatname İslâm'ın evrensel ahlâk esaslarını ortaya koymaktadır:

> *"Gizli ve âşikâr her hususta Allah'ın emirlerine saygılı ol. Allah'a karşı saygılı olana Allah çıkış yolu gösterir. Ona beklemediği yerden rızkını gönderir, kusurlarını affeder. Takva, Allah kullarının birbirlerine tavsiye ettikleri en hayırlı şeydir. Sen Allah yolundasın. Bu yüzden ihmal ve gaflet gösterme. Za'fa düşme ve gevşek davranma."*[104]

---

101 Taberî, *Tarih*, III, 390; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 309; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 276-277.
102 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 131-155; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 127-138.
103 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 6.
104 Taberî, *Tarih*, III, 226-227, 277-278, 390.

Hz. Ebû Bekir kısa süren hilâfeti döneminde ehil olanları yönetime getirdiği gibi Allah Rasûlü'nün (s.a.v) tayin etmiş olduğu idarecileri yerlerinde tutmaya da özen göstermiş, onları azletmek bir yana kendilerini daha üst görevlerle taltife çalışmıştır. Bu şekilde Hz. Peygamber'in (s.a.v) tercihine uyduğunu göstermiştir. Mekke valisi Attâb b. Esîd, Tâif valisi Osman b. Ebu'l-Âs, Cened idarecisi Muâz b. Cebel, Zebîd, Aden ve Yemen Sahili yönetiminden sorumlu olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî ile Bahreyn hâkimi A'lâ b. el-Hadramî, Hz. Ebû Bekir zamanında da görevlerini sürdüren Hz. Peygamber'in (s.a.v) bürokratlarından bazılarıdır.[105]

E. İNSAN HAKLARINA SAYGI

Hz. Ebû Bekir'in yönetimi esnasında üzerinde hassasiyetle durduğu konulardan birisi de insan haklarına saygıdır. Onun kumandanlarına ve valilerine verdiği emirler esas olarak Kur'ân'ın evrensel esaslarına dayanmaktadır. Nitekim Üsâme ordusuna verdiği talimat onun insan hakları konusunda gösterdiği hassasiyeti açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

> *"Size on şey tavsiye edeceğim ki bunlara uyunuz: Hainlik yapmayınız. Vefasızlık etmeyiniz. Haddi aşmayınız. Kimsenin uzuvlarını kesmeyiniz. Çocukları, kadınları ve ihtiyarları öldürmeyiniz. Hurma ağaçlarını kesip yakmayınız. Koyun, inek ve deve gibi hayvanları gıdadan başka bir maksat için kesmeyiniz. Yolda manastırlara çekilmiş adamlara rastlayacaksınız, onları kendi hallerine bırakınız."*[106]

Hz. Ebû Bekir'in burada dile getirdiği tavsiyeler zamanımıza kadar korunmaya çalışılan ancak günümüz savaşlarında da sık sık şahit olduğumuz gibi ihmâl, hatta ihlâl edilen savaş hukukunun temel esaslarını yansıtır. Talimatın ihtiva ettiği hususlar İslâm'ın ilk halîfesinin genelde insana saygısını, özelde ise diğer din mensuplarına müsama-

105 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 107, 116, 139. Bu valilerin listesi için bk. Taberî, *Tarih*, III, 318, 427; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 289.

106 Vâkıdî, *Ridde*, s. 70-71; Taberî, *Tarih*, III, 226-227; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 227.

hasını, ayrıca insanların yaşadıkları çevreye verdiği önemi gayet açık bir şekilde ortaya koyar. Şüphesiz bu talimat ve uygulamalar esasında Allah Rasûlü'nün (s.a.v) öğretisi ve icraatının Hz. Ebû Bekir dönemindeki pratik tezahürlerinden başka bir şey değildir.[107]

Halîfe, "Askerlerinin ailesinden gafil olma, o zaman askerin bozulur. Onların gizliliklerini de araştırma, o zaman onları rezil edersin. İnsanların sırlarını açığa çıkarma, onların açığa vurduklarıyla yetin"[108] tavsiyeleriyle ordu komutanlarına emirlerindeki askerlere karşı da insanca muamele etmelerini, onların insanlık onurlarının korunması hususunda dikkatli olmalarını istemiştir. İlk İslâm fetihlerinin başarıya ulaşmasında Müslüman askerlerin kendi aralarındaki dayanışmasının yanı sıra komutanlar ile askerlerinin karşılıklı olarak sevgi ve saygılarının büyük rol oynadığı unutulmamalıdır. Nitekim seferler esnasında Müslüman komutanlar ile görüşmek için gelen yabancı elçiler İslâm ordusunda en üst düzeydeki komutanla herhangi bir asker arasında fark görmediklerini açıkça ifade etmişlerdir.[109]

Hz. Ebû Bekir, savaş esnasında olduğu gibi daha sonra gerçekleştirilen anlaşmalarda da insanlara ağır şartların yüklenmemesi, Müslümanlarla barış yapan yükümlülerin mağdur edilmemesi hususunda titizlik göstermiştir. Hâlid b. Velîd ile anlaşma yapmalarının ardından kıymetli hediyeler sunan Hîrelilerin verdikleri malların bedellerinin onların ödeyecekleri cizyeden düşürülmesi için talimat göndermesi Hz. Ebû Bekir'in emrindeki insanların haklarına ve adalete gösterdiği hassasiyeti açıkça ortaya koyar.[110]

---

107 Hz. Peygamber'in (s.a.v) bu hususta ordu komutanlarına tavsiyeleri hakkında bk. Ebû Ebeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitabu'l-Emvâl*, s. 95-96.

108 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 276-277.

109 Örnek vermek gerekirse Mısır'ın fethi öncesinde Amr b. el-Âs'ın karargâhına gelen elçiler geri döndüklerinde idarecileri Mukavkıs'a Müslümanların dünya nimetlerine itibar etmediklerini, ölümü hayata tercih ettiklerini, orduda en rütbeli kişi ile en alt düzeyde savaşan arasında herhangi bir ayrımın yapılmadığını bildirmişlerdir. (bk. İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr ve Ahbâruhâ*, (thk. Charles Torrey), Kahire 1991, s. 65-66).

110 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 267. Hz. Ebû Bekir'in yönetim anlayışı ile ilgili olarak bk. Sarıçam, İbrahim, *Hz. Ebû Bekir*, Ankara 1996, s. 64-84. Balcı, İsrafil, "Hz. Ebu Bekir Dönemi Dış Politikasında Siyasi ve Ahlak Yansımaları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

III. RİDDE SAVAŞLARI

A. RİDDE SEBEPLERİ

Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatının ardından gerçekleşen hilâfet meselesinden sonra Müslüman toplumun karşı karşıya geldiği ikinci önemli hadise kısaca ridde adı verilen yönetime karşı toplu isyan girişimleridir. Zira mezkür problem Müslümanların birliğinin yanında varlığını da tehdit edecek boyutlara ulaşmıştır. Dolayısıyla bu hadiseler hilâfet probleminden çok daha zor halledilmiş, bastırılması uzun süre almıştır.

Ridde kelimesi ve ondan türemiş olan irtidat tabiri lugatte bir şeyden dönmek, vazgeçmek, yüz çevirmek, reddetmek, gidilen yoldan geri dönmek manalarına gelmektedir.[111] Istılahta ise iman ettikten sonra İslâm dininden dönmek anlamındadır. Dinden dönen kişiye ise mürted adı verilir.[112] Ridde hadiselerinin başlangıcı esasında Hz. Peygamber (s.a.v) dönemine kadar uzanır. Nitekim bu süreçte Benî Müdlic kabilesi Esved'ül-Ansî; Benî Hanîfe, Müseylime; Benî Esed ise Tuleyha b. Huveylid liderliğinde isyan başlatmışlardı.[113] Hz. Peygamber (s.a.v) rahatsızlığı esnasında adı geçen gruplar üzerine askerî birlikler göndermek suretiyle onlardan bir kısmını etkisiz hale getirmiştir.[114] Allah Rasûlü'nün (s.a.v) vefatından sonra Hz. Ebû Bekir'in halîfeliğe getirilmesiyle birlikte ise Benî Temîmli Secah, Fezâre reisi Uyeyne b. Hısn, Gatafân ve Benî Amr ittifakının lideri Kurre b. Seleme, Benî Süleym reisi Fücâe b. Abdüyâlil, Kinde önderi Eş'as b. Kays ridde hadiselerine iştirak etmişlerdir. Aynı dönemde Hakem b. Zeyd'e tabi olan Benî Bekr

---

Dergisi, Samsun 2001, sy. 12-13, s. 339-362.

111 Râgıb el-Isfahânî, *el-Müfredat*, (nşr. Muhammed Ahmed Halîfullah), Mısır 1970, s. 281.

112 İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, III, 173. İrtidatın fıkhî boyutu hakkında bk. Akdoğan, Recep, "Tarihsel Nedenler ve Teorik Sakıncalarıyla İrtidatın Cezalandırılması-Teolojik Bir Yaklaşım", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2016, sy. 26, s. 311-330; Aydın, Şükrü, Kur'an Açısından Dinden Dönme (İrtidat) ve Cezası", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017, cilt X, sayı:54, s. 959-968.

113 Buhârî, *Meğâzî 71;* Taberî, *Tarih*, III, 184-186.

114 Taberî, *Tarih*, III, 187.

b. Vâil ve Mâlik b. Nüveyre riyasetindeki Benî Yerbu da bulundukları bölgelerde isyan hareketi başlatmışlardır.[115] Zikri geçen kabilelerde genel olarak ridde faaliyeti görülmüş olmakla birlikte, onlardan bir kısmı İslâm üzere kalmaya devam etmişlerdir. Dolayısıyla Arap kabilelerinin büyük bir kısmı inanç konusunda bölünmüşlerdir.[116] Arabistan'da bütün olarak dinlerinde sebat edenler ise Medine, Mekke ve Tâif halkı olmuştur.[117]

İsyan edenlerin bir kısmı sahte peygamberlerin etrafında toplanıp tamamen Müslümanlık dairesi dışına çıkarlarken (irtidat), diğer bazıları ise dinlerine bağlı kalacaklarını ancak zekât vermeyeceklerini ilân etmişlerdir.[118] Hz. Ömer başta olmak üzere bazı Müslümanlar diğer dinî görevleri yerine getirmeyi kabul etmekle birlikte sadece zekât vermekten kaçınanlara bir süreliğine de olsa ayrıcalıklı davranılmasını talep etmişlerse de halîfe bu konuda kendilerini taviz vermemiştir.[119]

Hz. Peygamber'in (s.a.v) sağlığında başlayan ve Hz. Ebû Bekir döneminde Müslümanların bütünlüğünü tehdit eden ridde hadiselerinin sebeplerini dinî ve siyasî âmiller olmak üzere iki başlık altında değerlendirmek mümkündür. Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatına kadar Müslümanlar Arap Yarımadası'nda siyasî hâkimiyeti sağlamış olmakla birlikte bu dönemde tam anlamıyla bir İslâmlaşma gerçekleşmemişti. Çünkü kabilelerin İslâm'a girişleri üzerinden henüz çok az bir süre geçmiş, dolayısıyla onların inanışları sathî seviyede kalmıştı.[120] Bu durum,

---

115 Vâkıdî, *Ridde*, s. 49-50; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 129-130; Taberî, *Tarih*, III, 223, 242-244; İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir, *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*, s. 47.

116 Meselâ ridde olaylarında Uman'da Ezd kabilesinin lideri olan Lakît b. Mâlik isyan hareketine katılırken bölgenin diğer idarecileri Ceyfer ve Abd kardeşler müslümanlıklarında sebat etmişlerdir. Hatta Uman'daki isyanın bastırılmasında aynı kabileye mensup Müslümanların-özellikle Ezdli Arfece'nin- büyük katkıları olmuştur. (bk. Taberî, *Tarih*, III, 315-316).

117 İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 306; Taberî, *Tarih*, III, 242; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 231; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 308.

118 Vâkıdî, *Ridde*, s. 48.

119 Vâkıdî, *Ridde*, s. 51-52; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 131; İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım*, s. 46.

120 Cahen, Claude, *İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar)*, (çev. Esat Nermi Erendor), İstanbul 1990, s. 23.

hakikî bir İslâmlaşmadan ziyâde mecrubi bir boyun eğiş ve Medine'ye siyasî bağlılık anlaşması niteliğinde kabul edilmelidir. Gerçekten de Arap kabilelerinden bir kısmı gerçek anlamda değil, siyasî ve iktisadî menfaatlerini muhafaza gayesiyle İslâm'a girmişlerdir. Bu sebepledir ki onları gerçek müminler yerine bir anlamda Medine devletinin vatandaşlığı statüsünü kazanan siyasî ve sosyal/kültürel nitelikli tebea olarak görmek gerekir.[121] Kur'ân'ı Kerîm de o dönemde yaşayan bedevîlerin şeklî imanını açıkça ortaya koyar: "Bedevîler, inandık dediler. De ki: Siz iman etmediniz, bunun yerine boyun eğdik deyin. Henüz iman kalplerinize yerleşmedi. Eğer Allah'a ve elçisine itaat ederseniz Allah işlerinizden hiçbir şeyi eksiltmez. Çünkü Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir".[122]

Âyetin işaret ettiği hususu destekler mahiyette Arap Yarımadası'ndaki kabilelerin tamamında hakikî manada İslâmlaşmanın gerçekleşmediğini gösteren başka tarihsel delillere sahibiz: Benî Temîm elçileriyle Hz. Peygamber'e (s.a.v) gelerek Müslüman olan Uyeyne b. Hısn[123] kısa süre sonra ridde hadiselerine iştirak ettiği için tutuklanıp Medine'ye esir olarak getirildiğinde kendisine niçin böyle davrandığı sorulduğu zaman, "Allah'a yemin ederim ki bir an olsun iman etmemiştim" cevabını vermiştir.[124] Tebliğin başlangıç sürecinde görüldüğü gibi bilhassa toplu vaziyette İslâm'a dâhil olan ve Medine'den uzakta yaşayan kabilelerde İslâm dinini özümseme ve kalben inanma durumu gerçekleşmemiş, onlar yeni dine henüz girdikleri için eski inanış ve alışkanlıklarını daha terk edememişlerdir. Bunun tabiî neticesi olarak İslâm ile çok yakın bir geçmişte tanışmış olan topluluklar Rasûlüllah'ın (s.a.v) vefatıyla birlikte Müslümanlığı kolayca terk ederek içlerinden çıkan sahte peygamberlerin peşine düşmüşlerdir.

121 Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul 1997, s. 256.
122 Hucurât, 49/14.
123 İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 207.
124 Vâkıdî, *Ridde*, s. 95; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 129; Taberî, *Tarih*, III, 260.

Ridde/isyan hadiselerinin dinî olduğu kadar siyasî sebepleri de vardır. Bunun en önemli delili, olaylarda rol oynayan sahte peygamberlerin birer ruhanî değil, soyları adına Medine'nin siyasî hâkimiyetine başkaldıran siyasî nitelikli kabile reisleri olmalarıdır. Onların peygamberlik iddiasında bulunmaları ise aslında insanları kendilerine daha çabuk bağlama ve Medine'deki peygambere kendilerinden farklı bir alternatif gösterme gayretinin sonucudur. Şu da bir gerçektir ki peygamberlik iddiasında bulunanların etrafında toplanan kabileler de onların peygamberliklerinden daha çok siyasî kimliklerini dikkate almışlardır.[125]

Ridde hadiselerinde etkin olan siyasî sebepten asıl kastedilen kabilecilik düşüncesi, yani asabiyetidir. Arap Yarımadası'ndaki kabileler, hususiyle de Hicaz sakinleri, başlangıçtan beri siyasî bağımsızlık içinde yaşamışlar hiçbir dönemde başka milletlerin hegemonyası altına girmemişlerdir. Onlar Mekke'nin fethinden sonra ise konumlarını koruyabilmek için gönüllü veya gönülsüz olarak Müslümanların siyasî birliğine boyun eğmek durumunda kalmışlardır.[126] Hayatta iken Hz. Peygamber'e (s.a.v) bağlılıklarını sürdüren bu kabileler onun vefatından sonra biatı kişisel bir anlaşma kabul ederek yerine geçen halîfe Hz. Ebû Bekir'in otoritesini tanımak istememişler, kabilelerinin istikbâli adına yönetime karşı isyan başlatmışlardır.

Hz. Ebû Bekir'in halîfeliği döneminde bir kısım Arap kabileleri dinî yükümlülükleri kabul etmekle birlikte sadece zekât emrini yerine getirmeyeceklerini ilân etmişlerdi. Buradan yola çıkarak ridde sebepleri arasında siyasî âmillerle doğrudan bağlantılı olan iktisadî âmillerin de rol oynadığını ifade etmek mümkündür. Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatının ardından dinden dönme konusunda tereddüt içinde kalan bedevî Araplardan Kurre b. Hubeyre'nin, Amr b. el-Âs'a yaptığı teklif bu görüşü destekler mahiyettedir: "Arapların mallarını almaktan vaz-

---

125 Taberî, *Tarih*, III, 286; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 231, 245.
126 Fayda, Mustafa, *İslâmiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara 1982, s. 73.

geçerseniz sizin sözlerinizi dinlerler, size itaat ederler, aksi halde onlar sizin etrafınızda toplanmazlar".[127]

İslâm dininin temel şartlarından olan zekât ibadeti, devlete tâbi olanlar tarafından bir boyun eğme sembolü olarak da kabul edildiği için ekonomik olduğu kadar siyasî anlam da taşıyordu. Bu nedenledir ki kabile istiklâllerine aşırı düşkün olan Araplar, Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatıyla birlikte Medine otoritesinin zayıfladığı vehmine kapılarak zekâtlarını vermemek suretiyle merkezî yönetimle bağlarını koparmak istemişlerdir.[128] Bu durumda kabilelerin diğer dinî yükümlülüklere razı olmakla birlikte sadece zekâtı istisna tutmalarının asıl nedeni ortaya çıkar. Onların zekâtı reddetmedeki gerçek niyetlerinin farkında olan Hz. Ebû Bekir, zekâtı sadece dinî ve vicdanî bir sorumluluk olarak kabul etmemiş, bu hususta gösterilecek ihmal Müslümanların siyasî birliğini tehdit edeceği için bir kısım kabilelerin zekâttan muaf tutulma taleplerini kesin bir şekilde reddetmiştir.[129]

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse Hz. Ebû Bekir'in yönetimi döneminde Müslümanların karşı karşıya kaldıkları en büyük tehlike ridde hareketleriydi. Bütün sosyal hadiseler ve isyanlar gibi bu hareketin de esas ve talî derecede birçok sebebi vardı. Her şeyden önce birçok Arap kabilesi Kureyş'in hâkimiyetini gönüllü kabul etmemişti. Üstelik onlar Hz. Peygamber'den (s.a.v) sonra halîfenin de Kureyş'ten seçilmesini içlerine sindirememişlerdi. Ayrıca bedevî hayat süren, kanun ve nizam tanımayan zümreler İslâmiyet'in kendilerine yüklediği vazifelerin bir

---

127 Vâkıdî, *Ridde*, s. 97; Taberî, *Tarih*, III, 259.

128 İrtidat eden kabilelerin düşüncelerine göre zekât, İslâm'dan önce uygulanan itâvet, yani üstün gelen kabilenin mağlup olandan zorla aldığı bir miktar maldı. Bu durumda itâvet güçler dengesi gerektirdiği sürece kabilenin ödediği vergiden başka bir şey değildi. Dengeler değiştiğinde ise kabileler bu vergiyi ödemekten kaçarlardı. Kabileler itâvete sadece ekonomik olarak bakmazlar, aynı zamanda boyun eğme ve küçümsenme sembolü olarak kabul ederlerdi. Bu sebeple siyaseten müslüman olan bedevî kabileleri, ilk fırsat bulduklarında itâvet olarak gördükleri zekâtı ödemekten vazgeçmişlerdir. (Câbirî *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 331, Dûrî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, (çev. Hayrettin Yücesoy), İstanbul 1991, s. 83-84).

129 Vâkıdî, *Ridde*, s. 51-52; Belâzürî, *Futûh*, s. 131; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 232.

kısmını da henüz benimseyememişlerdi. Dinî açıdan mal ile yapılan bir ibadet, siyasî bakımdan da boyun eğme sembolü olan zekât bu sorumlulukların başında gelir. Onlar ayrıca suçun ferdiliği ilkesinin kabulü, kan davasının yasaklanması, kabilecilik anlayışına son verilmesi gibi eski alışkanlıkları da terk etmek istemedikleri için Hz. Ebû Bekir'in idaresine isyanı geçmişe dönüşün bir fırsatı olarak değerlendirmek istemişlerdir.[130]

B. RİDDE HADİSELERİNİN BASTIRILMASI

Hz. Ebû Bekir ridde olaylarının Müslümanların varlığı ve bütünlüğünü tehdit etmesi üzerine bu hareketleri etkisiz hale getirmek amacıyla askerî harekât hazırlıklarına başladı. Bunun için uzak beldelerdeki Müslümanları başkente çağırdı.[131] Aynı anda isyan etmiş bölge halklarını itaate çağıran, onlara kendilerine gönderilen ordularla işbirliği yapmalarını tavsiye eden mektuplar yazdı.[132] Bütün askerî ve diplomatik hazırlıklar tamamlandıktan sonra düzenli birlikler görev yerlerine doğru harekete geçtiler. Buna göre Hâlid b. Velîd, Tuleyha b. Huveylid ve Butah'da bulunan Mâlik b. Nüveyre üzerine; İkrime b. Ebû Cehil, Müseylime'yi hedef alarak Yemâme mevkiine gönderildi. Muhâcir b. Ümeyye, Yemen'deki Ebnâ'ya yardımcı olarak gidip sonra da mürtedlere meyleden Hadramut'e yürümekle görevlendirildi. Hâlid b. Sa'îd b. el-Âs, Suriye yaylalarında bulunan Hamkateyn'e; Amr b. el-Âs da Kudâa, Vedia ve Hâris topluluğu üzerine sevk edildi. Huzeyfe b. Mihsân, Debâ'ya; Arfece b. Herseme Mehre'ye, Şurahbil b. Hasene, İkrime b. Ebû Cehil'e yardımcı kuvvet olarak Yemâme'ye, oradan da Kudâalılar üzerine gönderildi. Tureyfe (Ma'n) b. Haciz, Süleym

---

130 Bu konuda değerlendirmeler için bk. Fayda, Mustafa, *Halid b. Velîd*, İstanbul 1992, s. 246-247.

131 Vâkıdî, *Ridde*, s. 54-55.

132 Taberî, *Tarih*, III, 2249-252.

ve Hevâzin ile müttefikleri üzerine; Süveyd b. Mukarrin Yemen'de Tihâme'ye; A'lâ b. el-Hadramî ise Bahreyn'e gönderildi.[133]

Hz. Ebû Bekir döneminde ridde hareketlerini bastırmak amacıyla görevlendirilen orduların öncelikli hedefi Tuleyha oldu. Esasında Rasûl-i Ekrem'in (s.a.v) sağlığında peygamberlik iddiasında bulunan Tuleyha'ya karşı Dırâr b. Ezver komutasında bir ordu gönderilmiş, yapılan savaşta Tuleyha yenilmiş, ona tabi olanlar da Müslümanlara yeniden itaat etmişlerdi.[134] Tuleyha, Allah Rasûlü'nün (s.a.v) vefatından sonra da Esed, Gatafân ve Tayy kabilelerinden taraftar toplayarak tekrar isyan başlattı. Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatıyla birlikte Medine'ye ilk akın eden ancak Müslümanlar tarafından geri püskürtülen âsîler de onun taraftarıydılar.[135] Hz. Ebû Bekir, Hâlid b. Velîd komutasındaki orduyu Tuleyha'nın hâkim olduğu bölgeye sevk etmeden önce sahâbeden Adî b. Hâtim'i mensubu olduğu Tayy kabilesine göndererek onların Tuleyha'dan ayrılmalarını sağlamaya çalıştı.[136] Bu girişimin ardından Hâlid önce Tayylıların yurduna ardından da Buzâha ve Butah'a gitmek üzere harekete geçti. Beklendiği gibi Adî b. Hâtim'in gayretleriyle Tayy kabilesinin pek çoğu Tuleyha'yı terk ettiler. Üstelik onlar yurtlarına gelen Hâlid'in ordusuna katılarak Müslümanların silahlı gücüne destek verdiler.[137] Birleşik ordu daha sonra Necid bölgesinde Benî Esed kabilesinin arazisinde bulunan Buzâha'da toplanan Tuleyha taraftarlarıyla karşı karşıya geldi. Burada gerçekleşen şiddetli çarpışmalar sonucunda mağlup olan Tuleyha, Gatafân ve Esed kabilesine sığınarak yeniden İslâm'a girdiğini ilân etti. Hz. Ebû Bekir'in halîfeliği döneminde Benî Kelb kabilesi içinde yaşamaya devam eden Tuleyha daha sonra

---

133 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 132-134; Taberî, *Tarih*, III, 249; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 234; İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım*, s. 47.

134 Taberî, *Tarih*, III, 256-258; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 232.

135 Taberî, *Tarih*, III, 246, 248; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 232-233.

136 Vâkıdî, *Ridde*, s. 63-67; Taberî, *Tarih*, III, 253-254.

137 Bk. Apak, Âdem, "TAY (Benî Tay)", *DİA*, XXXX, 187.

Hz. Ömer'e gelerek biat etmiş, ardından Müslüman askerlerle birlikte İran fetihlerinde görev almıştır.[138]

Hâlid b. Velîd, Tuleyha'ın etkisiz hale getirilmesinden sonra Rasûl-i Ekrem'in (s.a.v) vefatının akabinde peygamberlik iddiasında bulunan Secah ile onu destekleyen Benî Temîm üzerine yürüdü. Temîm birlikleri Butah denilen mevkide Müslüman askerlerce mağlup edildi. Savaş sonucunda ele geçirilen esirler arasında bulunan isyan lideri Mâlik b. Nüveyre öldürüldü.[139] En büyük destekçisi Mâlik'in ortadan kaldırılması üzerine hareketi tek başına yürütemeyeceğini gören Secah derhal Yemâme'ye giderek buradaki peygamberlik müddeisi Müseylime'ye katıldı.[140]

Yemâme bölgesinde yaşayan Benî Hanîfe kabilesi liderlerinden Müseylime daha Hz. Peygamber (s.a.v) hayatta iken peygamberlik iddiasında bulunmuştu.[141] Hz. Ebû Bekir ona karşı İkrime b. Ebû Cehil'i, ardından da takviye güç olarak Şurahbil b. Hasene'yi gönderdi. Ancak giden ilk birlikler aceleci davranarak Hâlid b. Velîd komutasındaki asıl ordu bölgeye ulaşmadan düşman kuvvetleriyle savaşa giriştiler, tabiatıyla güç dengesizliği sebebiyle mağlup oldular.[142] Bunun üzerine Hâlid b. Velîd, Butah'tan bölgeye doğru harekete geçerek düşmana karşı hücum etti. Akrabâ Savaşı adı verilen bu çarpışmalar Müslümanların Bedir'den sonra o güne kadar yaptıkları muharebelerin en kanlısı kabul edilir. Gerçekleşen şiddetli savaş neticesinde Müseylime pek çok taraftarıyla birlikte öldürüldü.[143] Yemâme Savaşı'nda Taberî'ye göre

138 Vâkıdî, *Ridde*, s. 72-102; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 135; Taberî, *Tarih*, III, 254-261; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 234-236.

139 Vâkıdî, *Ridde*, s. 107; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 66-68; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 137-138; Taberî, *Tarih*, III, 276-278; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 239-240, 241-243.

140 Vâkıdî, *Ridde*, s. 111; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 138; Taberî, *Tarih*, III, 25267-274, 278; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 240.

141 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 119-120.

142 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 243-244.

143 Vâkıdî, *Ridde*, s. 112-139; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 69-71; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 120-127; Taberî, *Tarih*, III, 281-283, 286-291, 314-315.

her iki taraf toplam on bin kayıp vermiştir.[144] Vâkıdî'nin rivayetinde bu savaşta şehit olanların sayısı 2200 kişi olup onların 700'ü hafızdır.[145] Hz. Ebû Bekir bu savaşta kaybedilen hafızların çokluğu sebebiyle âyetlerden bir kısmının kaybolmasından endişelenen Hz. Ömer'in teklifiyle Kur'ân'ın toplanması faaliyetini gerçekleştirmiştir.[146] Yemâme Savaşı'nda Müseylime'nin öldürülmesi üzerine hanımı Secah dayılarının mensubu olduğu Hıristiyan Benî Tağlib kabilesine sığınmıştır.[147]

144 Taberî, *Tarih*, III, 294.

145 Vâkıdî, *Ridde*, s. 146; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 72; Küla'î, *el-Hılâfetu'r-Râşide*, s. 104; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 243-249. Belâzürî savaşta şehit olanların sayısı hakkında 700'den başlayıp 1700'e kadar ulaşan farklı rakamlar verir. *Futûhu'l-Buldân*, s. 124-127; Taberî'de ise bu sayı 360- 600 arasıdır. Taberî, *Tarih*, III, 296-297.

146 Kur'ân âyetleri Hz. Peygamber'in (s.a.v) sağlığında bir araya getirilerek kitap şeklini almamıştı. Bu dönemde Kur'ân'ın iki kapak arasına alınmamasının asıl sebebi ise Allah Rasûlü (s.a.v) hayatta olduğundan vahyin ne zaman tamamlanacağının bilinmemesidir. Bununla birlikte her yıl ramazan ayında Rasûl-i Ekrem (s.a.v) ile Cebrail'in (as) o güne kadar inen âyetleri birbirlerine karşılıklı olarak okumaları (arza) uygulamasından (Buhârî, *Bed'ü'l-halk*, 6) Kur'ân'ın bir kitap şeklini alma yolunda olduğu anlaşılmaktadır. Bazı rivayetlerde sahâbeden Zeyd b. Sâbit ile Übey b. Kâ'b'ın bu okumaları yakından takip ettikleri belirtilmektedir. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 117). Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefat ettiği yılın ramazan ayındaki son okuyuş karşılıklı olarak ikişer defa gerçekleşmiş, böylece mushaf tamamen ortaya çıkmıştır. (Buhârî, *Bed'ü'l-vahy*, 5, *Fedâ'ilü'l-Kur'ân*, 7; Müslim, *Fedâil*, 50, *Fedâilü's-Sahâbe*, 98. 99). Hz. Peygamber (s.a.v) ile vahiy meleği arasında gerçekleşen son okumada tertibi belirlenen ve pek çok sahâbî tarafından son şekliyle yazılıp ezberlenen Kur'ân Müslümanlar tarafından okunmaya devam ederken ridde hadiselerinin sebep olduğu Yemâme Savaşı ile diğer bazı savaşlarda hafız sahâbîlerden bir kısmının şehid olması halîfenin en yakın danışmanı olan Hz. Ömer'i endişelendirdi. Bunun üzerine harekete geçen Hz. Ömer Kur'ân'ın toplanması (cem) fikrini ilk defa olarak Halîfe Ebû Bekir'e açtı. Başlangıçta Hz. Peygamber'in (s.a.v) yapmadığı bir şeyi kendisinin yapamayacağını beyan eden halîfe daha sonra ikna oldu. Hz. Ebû Bekir de bu görevi sahâbeden Zeyd b. Sâbit'e verdi. Daha sonra da Müslümanlara yapılan genel bir duyuruyla yanlarında yazılı Kur'ân nüshaları ve parçaları olanların bu metinlerin Kur'ân âyetleri olduğuna dair iki şahitle birlikte görevli heyete başvurmaları talep edildi. Bu şekilde Kur'ân yazılı malzeme ve ezber yardımıyla eksiksiz olarak toplanmış ve Hz. Ebû Bekir'e teslim edilmiş oldu. İki kapak arasındaki bu derlemeye "mushaf" adı verilmiştir. Hz. Ebû Bekir'in talimatıyla cemedilen Kur'ân başta Hz. Ömer ve Ali olmak üzere bütün sahâbenin onayını almış (icmâ), bu konuda kimseden bir itiraz gelmemiştir. Hz. Ebû Bekir'in bu mushafı tedbir olarak muhafaza edilmiş, sahâbîler de kendi nüshalarına ve ezberlerine göre okuyuşlarını sürdürmüşlerdir. Orijinal nüsha kabul edilen bu kitap halîfe Hz. Ebû Bekir'in irtihalinden sonra halîfe seçilen Hz. Ömer'e, onun vefatı ile de kızı ve aynı zamanda Rasûlullah'ın (s.a.v) eşi olan Hafsa'ya intikal etmiştir (Buhârî, *Fedâ'ilü'l-Kur'ân*, 3, 4; *Tevbe*, 20). Bu konuda bk. Aydüz, Davut, "Kur'an-ı Kerim'in İki Kapak Arasında Bir Mushaf Halinde Cem Edilmesi", *Diyanet İlmi Dergi*, 2010, c. XLVI, sy. 1, s. 59-90; Maşalı, Mehmet Emin, "Mushaf", *DİA*, XXXI, 242.

147 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 240.

Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatının ardından Bahreyn'de yaşayan kabilelerden Bekr b. Vâil irtidat etmiş, Abdü'l-Kays ise İslâm üzere kalmıştı. Bölgedeki Müslümanlar ise kendilerinin desteklenmesi için Medine'den yardım talep edince Hz. Ebû Bekir, A'lâ b. el-Hadramî yönetimindeki bir orduyu harekete geçirmiştir. Diğer yandan Yemâme'den gelen Hâlid b. Velîd'in de desteğiyle Bahreyn'de Hutâm b. Dubey'a liderliğindeki isyan tamamen etkisiz hale getirilmiştir.[148]

Hz. Ebû Bekir Uman ve Mehre'de Lakît b. Mâlik el-Ezdî liderliğinde isyan eden Arap kabileleri üzerine Huzeyfe b. Mihsân ile Arfece b. Herseme'yi gönderdi. Daha sonra İkrime b. Ebû Cehil de kendilerine katıldı. Burada Debâ adı verilen mevkide meydana gelen şiddetli çarpışmalarda Müslümanlık üzere sebat eden Benî Nâciye ve Abdu'l-Kays kabilelerinin de desteğiyle âsîler etkisiz hale getirildi.[149] İkrime daha sonra Mehre'ye hareket etti. Buradaki Araplar da Müslümanlar ve dinden dönenler şeklinde iki gruba ayrılmışlardı. İkrime'nin bölgeye gelmesiyle birlikte güç dengesini lehlerine dönmesinden faydalanan Müslümanlar düşmanlarını mağlup ederek bölgedeki ridde hareketini sona erdirmişlerdir.[150]

Peygamberlik iddiasında bulunanların yoğun faaliyet gösterdikleri Arap Yarımadası merkezlerinden biri de Yemen idi. Burada erken dönemde peygamberliğini ilân eden Esvedü'l-Ansî -İbnü'l-Esîr'in ifadesine göre İslâm tarihinde ilk ridde onun tarafından başlatılmıştır[151]- Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından Yemen'in idareciliğine atanan vali Bâzân'ın ölümünden sonra bölgede kontrolü ele geçirip San'a'ya girmiş, Bâzân'ın oğlu ve halefi olan Şehr'i öldürmek suretiyle istiklâlini ilân etmişti. Bunun üzerine Allah Rasûlü (s.a.v) Kays b. Hübeyre el-

148 Vâkıdî, *Ridde*, s. 147-165; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 76; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.114-116, 123; Taberî, *Tarih*, III, 301-313; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 249-252.

149 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 76; Taberî, *Tarih*, III, 313-316; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 252-253.

150 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 104-105; Taberî, *Tarih*, III, 316-318; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 253.

151 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 228.

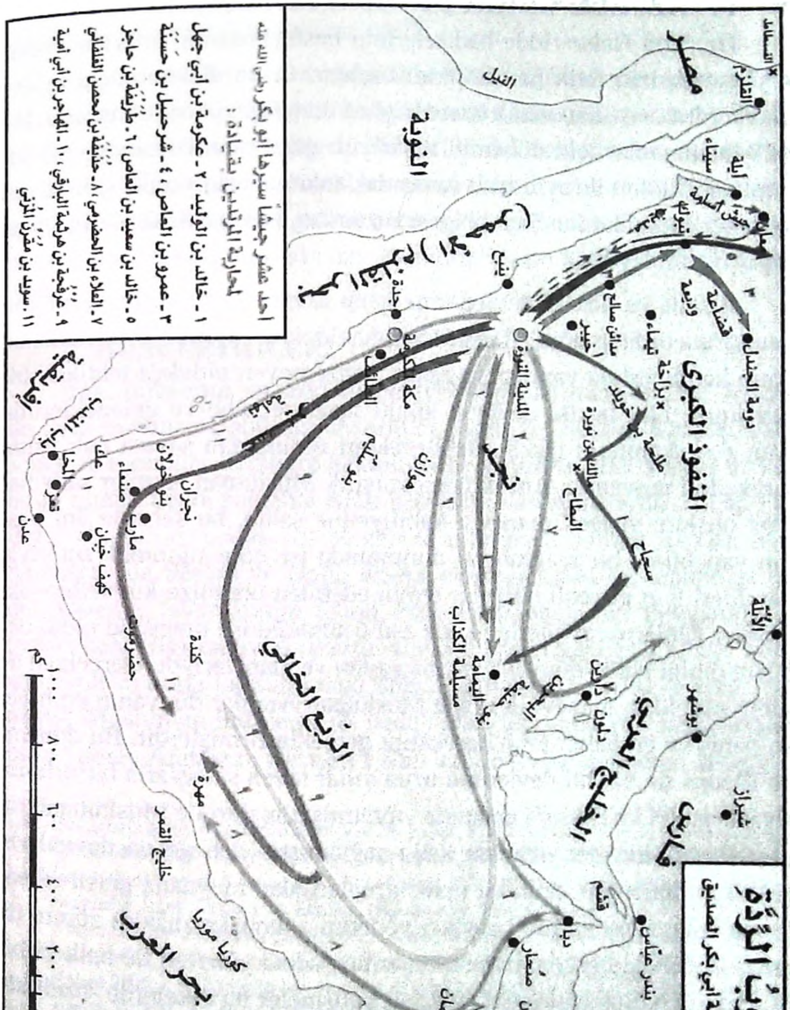
Murâdî'yi Yemen'e göndermişti. Müslüman askerler Esved'in zorla nikâhına aldığı Şehr'in karısı Merzubâne ile de irtibata geçmek suretiyle gerçekleştirdikleri suikast neticesinde Esved'i öldürerek bölgede Müslümanlar adına hâkimiyeti tekrar sağlamışlardı.[152] Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefat haberi alındıktan sonra Yemen'de tekrar ridde faaliyeti başlatıldı. Bu defa Eş'as b. Kays el-Kindî'nin organize ettiği isyan hareketi Müslümanların idarecisi Ziyâd b. Lebîd'in tüm gayretlerine rağmen bastırılamadı. Bunun üzerine halîfe Hz. Ebû Bekir, Muhâcir b. Ümeyye komutasındaki birliği Yemen'e gönderdi. Aynı anda Medine'den aldığı emirle bölgeye intikal eden İkrime'nin gelmesiyle daha da güçlenen Müslümanlar uzun çarpışmalardan sonra isyancıları mağlup ederek hareket lideri Eş'as'ı yakalayıp Medine'ye gönderdiler.[153] Bu şekilde Rasûl-i Ekrem'in (s.a.v) vefatından fazla bir süre geçmeden bütün ridde hadiseleri tamamen bastırılmış, Arap Yarımadası'nda Müslümanların siyasî hâkimiyeti yeniden tesis edilmiş oldu.[154]

---

152 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 146-148; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 77; Taberî, *Tarih*, III, 229-239, 318; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 228-230, 253-255.

153 Vâkıdî, *Ridde*, s.167-211; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.139-142; Taberî, *Tarih*, III, 323, 327, 329-330-339; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 256-260.

154 Ridde savaşları hakkında geniş bilgi için bk. Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 131-149. Ayrıca bk. Nedvî, Ebu'l-Hasen, *er-Ridde ve lâ Ebâ Bekre Lehâ*, Mekke 1962; Shoufany, Elias, *Al-Riddah and Muslim Conquest of Arabiya*, Lebanon 1972; Ahmed Ganim, *el-Hilâfetü'r-Râşide ve'l-Butûletü'l-Hâlide fi Hurûbi'r-Ridde*, ? 1981 (Dâru'l-İttihadi'l-Arabi); Üçok, Bahriye, *İslâm'dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler*, İstanbul 1982; Şevki Ebû Halil, *Hurûbu'r-Ridde*, Dımaşk 1986; Ali Atum, *Hareketü'r-Ridde*, Amman 1987; Ahmed Saîd, *Hurûbu'r-Ridde ve Binâu'd-Devleti'l-İslâmiyye*, Kahire 1994; Elyas Şeyfanî, *Hurûbu'r-Ridde*, Beyrut, 1995; Arı, Mehmet Salih, *Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları*, İstanbul 1996; Azimli, Mehmet, *Hz. Ebû Bekir*, Ankara 2011, s. 81-129; Hurşid Ahmed Faruk, *Tarihu'r-Ridde*, Kahire ts.; Şeyh, Abdüssettâr, *el-Hulefâü'r-Râşidûn*, s. 64-69; Üçok, Bahriye, "Ridde", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1958-1959, c. VII, s. 97-113; Hurç, Ramazan, "Hz. Ebu Bekir Döneminde Bağımsızlık Hareketleri (İrtidat ve İrtica)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1988, sy. 3, s. 33-66; Fayda, Mustafa, "Ridde", *DİA*, XXXV, 91-93.

حروب الردة
في خلافة أبي بكر الصديق
أحد عشر جيشا سيرها أبو بكر رضي الله عنه
لمحاربة المرتدين بقيادة :
١ - خالد بن الوليد ، ٢ - عكرمة بن أبي جهل
٣ - عمرو بن العاص ، ٤ - شرحبيل بن حسنة
٥ - خالد بن سعيد بن العاص ، ٦ - طريفة بن حاجز
٧ - العلاء بن الحضرمي ، ٨ - حذيفة بن محصن الغلفاني
٩ - عرفجة بن هرثمة البارقي ، ١٠ - المهاجر بن أبي أمية
١١ - سويد بن مقرن المزني
مصر
النوبة
النفود الكبرى
الربع الخالي
الخليج العربي
فارس
بحر العرب
المدينة المنورة
مكة المكرمة
اليمامة
مسيلمة الكذاب
صنعاء
عدن
عمان
دومة الجندل

IV. HZ. EBÛ BEKİR DÖNEMİ FETİHLERİ

Hz. Ebû Bekir ridde hadiselerinin bastırılmasının ardından vakit kaybetmeksizin fetih hareketlerini başlattı. Onun dönemindeki askerî harekât Irak ve Şam olmak üzere başlıca iki bölgeyi hedef alıyordu. Bu da Müslümanlar için dönemin iki büyük gücü olan Bizans ve Sâsânî imparatorlukları ile aynı anda savaşmak anlamına geliyordu. Çünkü hedeflenen topraklardan Şam bölgesi Bizans'ın, Irak ise Sâsânîlerin siyasî nüfuzu altındaydı.

Bizans ve Sâsânî devletlerine karşı savaşa karar vermek, onların sınırlarına ordular göndermek Müslümanlar için şüphesiz dinden dönen Arap kabileleriyle yapılan savaşlara benzemeyen oldukça tehlikeli bir girişimdi. Zira bu iki devletin köklü savaş tecrübe ve geleneklerinin yanı sıra Arapların teşkil edebilecekleri ordulardan sayıca çok üstün kuvvetleri mevcuttu. Ancak buna karşılık Müslüman Araplar sade hayata alışkın, yüksek manevra kabiliyetine sahip, bu sebeple ânî baskın yapabilen, bir mağlubiyet durumunda ise çöle sığınmak suretiyle kendileri için güvenli bölgeler temin edebilen organize kuvvetlere sahiptiler. Onların rakiplerine karşı asıl üstünlüğü ise mensubu oldukları İslâm dinini bütün dünyaya yayma gayret ve inançlarıydı. Gerçekten de sahip oldukları manevî destekle Müslüman Araplar dünyanın en hızlı, en geniş ve en kalıcı fetih harekâtını gerçekleştirmişlerdir. Bu dönemde Bizans ile Sâsânî devletinin uzun yıllar süren savaşlarla birbirlerini siyasî, askerî ve iktisadî anlamda yıpratmış olmaları da Müslümanların başarılarına müspet anlamda katkı sağlamıştır. Adı geçen devletlerin çeşitli milletlerden ve farklı inanç gruplarından meydana gelen tebealarına karşı sergiledikleri baskıcı yönetim anlayışları hâkim zümre ile reaya arasındaki güven bağını koparmış, adetâ yöneten ile halk birbirine hasım haline getirmişti. Mezkür gelişmeler bu ülkelerde -özellikle de Bizans'ta- yaşayan farklı etnik ve inanç sahiplerinin hal-i hazırdaki yönetimlerinden memnuniyetsizlikleri sebebiyle Müslümanları bir kurtarıcı olarak görmelerine ve fetihler esnasında kendilerine yardım-

cı olmalarına vesile olmuştur ki bu âmil İslâm fütuhâtının başarısında önemli ölçüde etkinlik göstermiştir.[155]

Arapların zaferi birinci derecede İslâmî eğilime yani inanca bağlıdır. Yeni dinin itici kuvveti Arap insanının cesareti, atılımı ve birliği bu başarısının sırrını oluşturur. Bizans-Sâsânî devletlerinin iç zayıflığı ise-dinî ayrılık, toplumsal farklılık, vergi zulmü, uzun savaşlar sonunda güç kaybı gibi-Arapların galibiyetine yardım eden bir âmildi. Fakat bu dolaylı bir etkiydi. Asıl etki ise, Arapların bizzat kendileriyle ilişkiliydi.[156]

A. IRAK FETİHLERİ

Irak, dünyanın en eski medeniyet havzalarından biridir. Bölgede tarih boyunca Bâbilliler, Âsurlular, Ârâmiler hüküm sürmüş, daha sonra bu topraklar Perslerin hâkimiyetine girmiştir. Irak'a Bekr b. Vâil başta olmak üzere zamanla Arap kabileleri yerleşmişlerdir.[157] Hz. Ebû Bekir, Arap Yarımadası dışına gerçekleştirilecek fetihler için ilk önce Arabistan ile Sâsânî ve Doğu Roma arasında kalan bu toprakları hedef almıştır. İslâm dinini tebliğ etme konusunda Hz. Peygamber'in (s.a.v) başlattığı faaliyeti devam ettirmek için Sâsânîlerin elinde bulunan Fırat'ın aşağı taraflarındaki bölgelere ordu göndermeye karar vermiştir. Müslüman fatihlerin ilk hedefi Hîre topraklarıydı. Burada daha önce Güney Arabistan menşeli Lahm kabilesinden gelmeleri sebebiyle

---

155 Bu konuda geniş değerlendirmeler için bk. Fayda, Mustafa, *Halid b. Velîd*, s. 303-310; Acar, Cafer, *Dört Halîfe Dönemi Fetihlerinin Arkaplanı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001; Bozkurt, Zaika, *Yahûdî ve Hıristiyan Arapların İslam Fetihlerine Etkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2002; Azimli, Mehmet, "Hulefâ-ı Râşidîn Döneminde Gerçekleştirilen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İSTEM*, yıl: 3, sy. 6, Konya 2005, s. 177-193; Busse, Heribert, "Dört Raşid Halîfe ve İlk Fetih Dalgası", (çev. Cem Zorlu), *İSTEM*, yıl: 3, sy. 6, Konya 2005, s. 291-295; Akbaş, Mehmet, "Suriye Fetihlerinde Müslümanları Başarıya Götüren Sebepler Üzerine", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, c. X, sy. 2, s. 101-121.

156 Dûrî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 89. Bu konuda geniş bilgi için bk. Demirci, Abdurrahman, "Hz. Ebu Bekir'in Fetih Anlayışı", *Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İlahiyat Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 2014, cilt: I, sayı: 1, s. 5-31.

157 Tâlib, İmâdüddin Halil, "Irak", *DİA*, XIX, 87.

Lahmîler olarak da tanınan Hîreliler, Sâsânîlere bağlı olarak yaşamışlar ve göçebe Arapların saldırılarına karşı İran sınırlarını korumuşlardı. Daha sonra bu bölgeye Hicaz ve Tihâme'de ortaya çıkan kıtlık sebebiyle İran kralından izin alan Rebîa kabilesi de yerleşmiştir. Kisrâ Perviz zamanında Sâsânî İmparatorluğu ile meşhur kralları Numân b. Münzir (M.586-613) arasındaki çekişme sonucunda Hîreliler devleti ortadan kaldırılınca bölge Sâsânîlerin tayin ettiği İyâs b. Kabîsa isimli komutan tarafından idare edilmeye başlamıştır. İyâs burada kontrolü sağladıktan sonra İran kralı tarafından öldürülen Münzir'in ailesinin sığındığı Şeybânîleri cezalandırmak üzere harekete geçmiş, Sâsânî ordusu Hîre yakınlarında bulunan Zî-kar denilen yerde Şeybânîleri de içine alan Bekr b. Vâil kabilesiyle savaşa girdiyse de beklenmedik bir şekilde mağlup olmuştur. Risâletin Mekke döneminde meydana gelen bu savaş, Araplar arasında büyük bir sevinç meydana getirmiş, o zamana kadar sürekli olarak İranlıların korkusu altında yaşayan Arap kabilelerinin bu devlete karşı savaşma cesareti kazanmalarına vesile olmuştur.[158]

Zî-kar savaşından sonra da Hîre bölgesinde Farslar ile Araplar birbirleri üzerine karşılıklı saldırılar düzenlemek suretiyle aralarındaki mücadeleyi sürdürmüşlerdir. Dönemin İran kralının ölmesinin ardından Sâsânî sarayında meydana gelen iç çekişmeler Bekr b. Vâil kabilesine bu devlete karşı avantaj kazandırmış, bunun sonucunda Müsennâ b. Hârise Sâsânî İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde bulunan Güney Irak bölgesine aralıksız baskınlar düzenlemeye başlamıştır.[159]

Müsennâ b. Hârise İranlılarla giriştiği mücadelesini daha da güçlü ve düzenli hale getirebilmek amacıyla Medine'ye gelerek Hz. Ebû Bekir'den Sâsânîlerle savaşmak üzere halîfelik makamı tarafından ken-

---

158 Taberî, *Tarih*, II, 193-213; Ayrıca bk. Zeydan, Corci, *el-Arab Kable'l-İslâm*, (thk. Hüseyin Munis), Kahire ts., s. 221-241; Cevad Ali, *el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-X, Beyrut 1993, II, 649-652, III, 155-315, IV, 233-235; Hitti, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), I-V, İstanbul 1980, I, 123-128; Çağatay, Neş'et, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, Ankara 1957, s. 54-65; Günaltay, Şemseddin, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, (sad. M. Mahfuz Söylemez-Mustafa Hizmetli), Ankara 1997, s. 46-47. Kuzey Araplarının Bizans ve İran ile ilişkileri hakkında geniş bilgi için bk. Cevad Ali, *el-Mufassal*, II, 626-660.

159 Vâkıdî, *Ridde*, 215-217; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.337; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 262.

disinin resmen görevlendirilmesini talep etti. Halîfe onun isteğini kabul ederek Şeybânîlere Müslümanlar adına Farslılarla savaşma yetkisi verdi. Müsennâ, Hz. Ebû Bekir'den aldığı destekle Sâsânî topraklarına daha etkili saldırılar gerçekleştirdi. Bu sırada Arap Yarımadası'nın çeşitli bölgelerinde Ridde savaşları sürdüğü için Müslümanlar Irak cephesiyle gerektiği gibi ilgilenme fırsatı bulamamışlardır.[160]

Hz. Ebû Bekir, Hicretin 12. yılının Muharrem ayında (Mart 633) mürtedlerle savaşını tamamlayan Hâlid b. Velîd'i Irak topraklarına göndermek suretiyle Müslümanlar adına bölgedeki plânlı fetih harekâtını başlattı. Halîfe aynı anda Müsennâ'ya da bir mektup göndererek kendisini Hâlid b. Velîd'in yardımcılığına getirdiğini bildirdi.[161] Aynı anda Müsennâ b. Hârise gibi İran ordularıyla savaşan Mez'ur b. Adî el-İclî gibi komutanlara gönderdiği mektuplarla onları Übülle'de Müslüman orduya katılmaya çağırdı.[162] Irak genel komutanlığına getirilen Hâlid b. Velîd harekete geçmeden önce fethiyle vazifeli olduğu bölge idarecilerine "Müslüman olunuz, kurtuluşa eriniz. Müslüman olmadığınız takdirde kendiniz ve halkınız için zimmî olmayı kabullenip cizye ödeyeceksiniz, yoksa olacaklardan kendinizden başkasını kınayıp sorumlu tutmayınız. Zira ben ölümü hayattan daha çok seven bir toplulukla üzerinize geliyorum" mealinde mektuplar yazarak onları itaate davet etti.[163]

Hâlid b. Velîd Irak sınırını geçtikten sonra kendisine katılan Müsennâ b. Hârise ve diğer komutanlarla birlikte Basra Körfezi'nin liman şehri, aynı zamanda Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştikleri, Hind ve İran deniz ticaretinin önemli merkezlerinden olan Übülle'yi kontrol altına aldı.[164] Hemen ardından Acemlerin ordugâhı durumundaki Hü-

160 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 337; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, (nşr. Ömer Fârûk Tabbâ), Beyrut ts. (Dâru'l-Erkam), s. 107; Taberî, *Tarih*, III, 344-345; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 262.

161 Vâkıdî, *Ridde*, s. 218-221; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 396; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 337; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 107; Taberî, *Tarih*, III, 344-345, 347.

162 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.337; Taberî, *Tarih*, IV, 163.

163 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 156; Vâkıdî, *Ridde*, s. 225; Taberî, *Tarih*, III, 346, 347-348.

164 Vâkıdî, *Ridde*, s. 222; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 77; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 338; Taberî, *Tarih*, III, 350; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 262-263.

beyre fethedildi.[165] Müslüman askerler bir kısmını savaşla, bir kısmı da anlaşma yoluyla olmak üzere Mezar[166], Velece[167], Nehru'l-Mürre[168], Ülleys[169] ile Emğîşiyâ[170] gibi yerleşim alanlarını sırasıyla ele geçirdikten sonra Hz. Ömer'in halîfeliği zamanında Kûfe şehrinin kurulacağı bölgenin üç mil güneyinde bulunan ve o dönemde Irak'ın merkezi kabul edilen Hîre'ye ulaştılar.[171] Bugünkü Kerbelâ'nın 75 km. güney-doğu istikametinde yer alan ve eski Lahmî Devleti'nin başkenti olan Hîre halkı yüksek surlarla çevrili şehirde el-Kasru'l-Ebyâd (Beyaz Saray), Kasru İbn Bukayle ve Kasru'l-Adesiyyîn isimlerindeki kalelere sığınmışlardı. Müslümanlar mezkür kaleleri kuşatarak içinde bulunanları teslim olmaya zorladılar.[172] Başkomutan Hâlid b. Velîd kaledekilere haber gönderip şehrin ileri gelenleri ile görüşmeler yapmak istediğini bildirdi. Bunun üzerine Abdulmesih isimli bir din adamı ve Sâsânîlerin Hîre valisi İyâs b. Kabîsa kaleden çıkarak Müslüman karargâhına geldiler. Yapılan görüşmelerde şehir ileri gelenleri Müslüman olma çağrısına olumlu cevap vermemekle birlikte kendi dinlerinde serbest kalmayı ve cizye karşılığında barış yapmayı arzu ettiklerini bildirdiler. Sonuçta Hîre halkı ile yılda 90 bin dinar cizye ödemek üzere bir antlaşma imzaladı. Buna göre Hîreliler Müslümanlara karşı hiçbir kâfire yardım etmeyecekler, onların askerî sırlarını ifşa etmeyeceklerdi. Antlaşmayı bozarlarsa şiddetli bir şekilde cezalandırılacaklar, kendilerine verilen eman kaldırılacaktı. Şayet onlar yapılan sözleşmeye riayet ederlerse düşmanlarına karşı canları ve malları Müslümanların koruması altında olacaktı. Hastalık, sakatlık veya bir musibet dolayısıyla fakir düşen, kendi dindaşlarının yardımına muhtaç olanlardan cizye alınmayacak, ayrıca onların ibadet yerlerine, saraylarına zarar verilmeyecek, çan çalmalarına, bayram

---

165 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 338.
166 Taberî, *Tarih*, III, 351-352.
167 Taberî, *Tarih*, III, 353-354; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 263-264.
168 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 77-78.
169 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 78; Taberî, *Tarih*, III,355-358; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 264-265.
170 Taberî, *Tarih*, III, 358-359; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 265.
171 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 231; Belâzürî, *Futûh*, s. 338-339; Taberî, *Tarih*, IV, 169-171, 173, 175-177.
172 Taberî, *Tarih*, IV, 176; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 265-266.

günlerinde haç çıkarmalarına engel olunmayacaktı.[173] Hîrelilerle yapılan antlaşmanın ardından çevre bölgelerde yaşayan başka kabileler de aynı şartlarda Müslümanların siyasî hâkimiyetine girmek istediklerini bildirince onlarla da antlaşmalar imzalandı.[174]

Hâlid b. Velîd komutasındaki Müslümanların, Sâsânî devletinin ve Irak'ın önemli bir merkezi olan Hîre'yi İslâm topraklarına dâhil etmesi daha sonra gerçekleşecek fütuhât için hem emsal teşkil etmiş hem de yeni askerî harekâtın hedefini belirlemiştir. Zira bu şehir daha sonra İran içlerine doğru tertip edilecek seferler için önemli bir üs vazifesi görmüştür.

Müslümanlar Hîre'nin ardından daha kuzeye yönelerek Bârusmâ (Bânıkyâ) şehrini kuşattılar. Şehrin idarecisi Salûbâ b. Nastûnâ savaş yapmaksızın Hâlid b. Velîd ile antlaşma imzaladı.[175] Bundan sonraki hedef daha kuzeydeki Enbar şehriydi. Fırat nehrinin sol sahilinde, bugünkü Bağdat'a yaklaşık yetmiş km. mesafede yer alan, Fırat'ı Dicle'ye bağlayan iki büyük kanalın yakınında bulunması sebebiyle büyük ehemmiyete sahip bulunan Enbar aynı zamanda Sâsânî İmparatorluğu'nun önemli bir erzak ve silah merkezi konumundaydı. Şehir halkı başlangıçta Müslümanlara karşı direniş göstermekle birlikte, mağlubiyetin mukadder olduğunu anlayınca komutanları Şirzâd'ı Müslümanlara göndererek barış istemek zorunda kaldılar. Hâlid de onların güvenlik içerisinde şehri terk etmelerine müsaade eden bir antlaşma imzaladı. Bu şekilde Enbar da tamamen Müslümanların hâkimiyetine girmiş oldu.[176]

Hâlid, komutanlarından Zibrikân b. Bedr'i Enbar'da vekil bırakarak Aynü't-Temr şehrine yürüdü. Burada Farslılardan oluşan kalabalık bir topluluk Mihrân b. Behrâm Cûbin idaresinde yaşıyor, diğer taraftan

173 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 232; Vâkıdî, *Ridde*, s. 226-230; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 396; Belâzürî, *Futûh*, s. 340-344; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 112; Taberî, *Tarih*, III, 359-365; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 266-267.

174 Taberî, *Tarih*, III, 367-368; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 268. 367-368.

175 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 397; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s.78; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 342; Taberî, *Tarih*, III, 367-368.

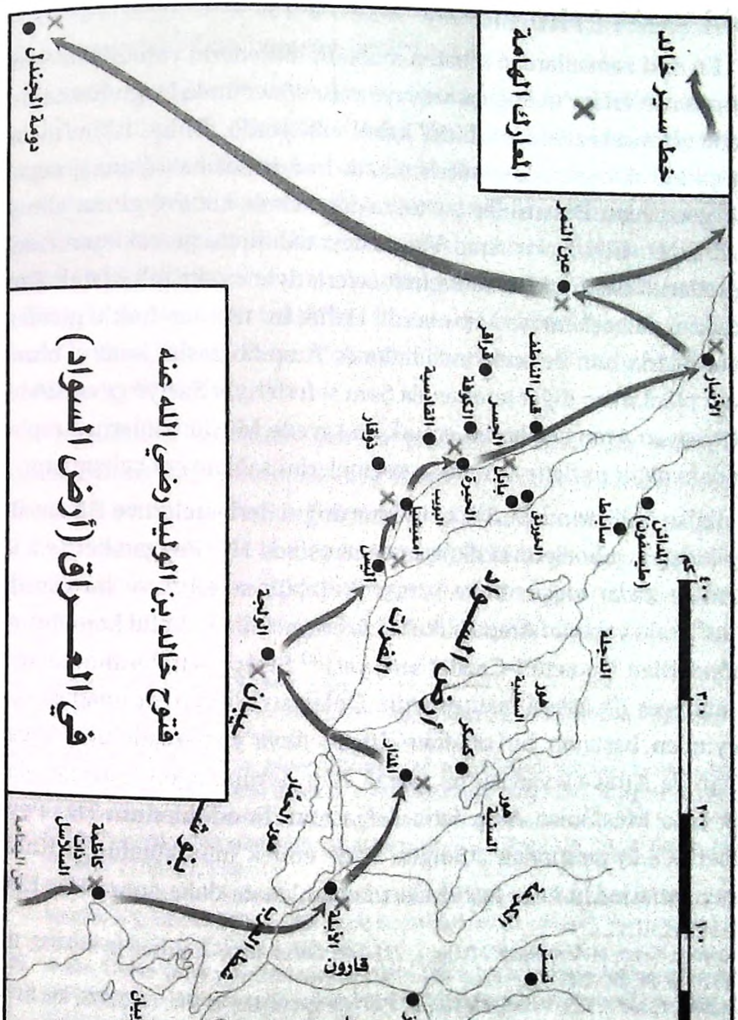
176 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 78; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.344-345; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 269.

Akkâ b. Ebî Akkâ isimli yönetici Araplardan Nemr, Tağlib, İyâd ve başka kabilelerden oluşan büyük Arap kabileler federasyonunu idare ediyordu. Hâlid'in şehirlerine yaklaşması üzerine Akkâ, Mihrân'a "Araplar Araplarla savaşmayı daha iyi bilirler. Bizi Hâlid'le başbaşa bırak" diyerek Müslüman orduyu tek başına karşılamak istediğini bildirdi. Bunun üzerine Mihrân geri çekilerek Müslümanlar ile Hıristiyan Arapların mücadelesinin sonucunu beklemeye başladı. Akkâ ile Hâlid'in askerleri savaşa tutuştular. Çarpışmaların hemen başlangıcında Hâlid, bizzat Akkâ'nın üzerine hamle yaparak onu esir aldı. Akkâ'nın askerleri bunun üzerine neredeyse hiç direniş göstermeden teslim oldular. Yenilgi haberi İranlı komutan Mihrân'a ulaştığında derhal askerleriyle birlikte şehri terk etti. Diğer taraftan Akkâ ile birlikte bozguna uğrayan askerlerin bir kısmı da kaleye sığınarak Müslümanlardan eman istediler. Ancak Hâlid onların talebini kabul etmedi. Çaresiz kalan askerler Hâlid'in vereceği her hükme razı olacaklarını söyleyerek kaleden dışarı çıktılar. Hâlid b. Velîd kendisine kılıçla mukabelede bulunan savaşçıların tamamını ortadan kaldırdı. Kalede kalan kadın ve çocukları esir, mallarını ganimet olarak kabul etti. Hâlid b. Velîd bunun akabinde savaşsız teslim olan Aynü't-Temr halkı ile bir antlaşma yaptı.[177] Hâsılı bir yıl gibi kısa bir sürede Basra körfezinden Aynü't-Temr'e kadar Fırat Nehri boyunca uzanan topraklar Müslümanların hâkimiyetine girmiş oldu. Irak cephesindeki ilk hedeflerine ulaşan Hz. Ebû Bekir, 13. hîcri yılın başında (M.634) Hâlid b. Velîd'i Irak cephesinden Suriye'ye sevk kararı aldı. Hâlid'in Irak'tan ayrılmasının ardından ona vekâlet eden Müsennâ b. Hârise Sâsânîlere karşı ele geçirilmiş olan toprakları savunmayı ve İran hedeflerine yeni seferler düzenlemeyi sürdürmüş, bölgedeki faaliyetleriyle aynı zamanda kısa süre sonra halîfe Hz. Ömer döneminde Sâsânîlere karşı düzenlenecek daha kapsamlı seferlerin alt yapısını da hazırlamıştır. [178]

---

177 Vâkıdî, *Ridde*, s. 230-231; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 397; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 78; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 345-347; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 108; Taberî, *Tarih*, III, 376-377; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 269-270.

178 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 348-349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 396-415. Bu konuda geniş

bilgi için bk. Kelpetin, Mahmut, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", *EKEV Akademi Dergisi*, 2010, c. XIV, sy. 43, s. 267-288.

B. ŞAM FETİHLERİ

En eski zamanlardan itibaren muhtelif milletlerin yaşadıkları Suriye toprakları İslâm'ın doğuşu ve yayılması döneminde Doğu Roma'nın en önemli merkezlerinden birisi kabul ediliyordu. Bölge İslâm'ın ortaya çıktığı dönemde kısa süreli olarak İran istilasına uğramış, ancak fazla geçmeden Bizanslılar bu toprakları tekrar kontrol altına almışlardır.[179] Hz. Ebû Bekir Arap Yarımadası dâhilinde gerçekleşen ridde hareketlerini bastırdıktan sonra Irak seferleriyle eşzamanlı olarak Şam harekâtını da başlatmaya karar verdi. Halîfe bir taraftan Irak'a gönderdiği ordularla İran ile aralarında bulunan Arap bölgesini kontrol altına almayı plânlarken diğer taraftan da Şam seferleriyle Suriye çevresindeki Hıristiyan Arap çemberini aşarak bu sayede Müslümanların Araplar dışındaki diğer milletlerle temasa geçmelerini sağlamaya çalışmıştır.

İslâm ordularının Suriye bölgesine doğru ilerlemeleri ve Bizans ile karşı karşıya gelmelerinin ilk aşaması esasında Hz. Peygamber (s.a.v) dönemine kadar ulaşır. Mûte savaşı[180], Tebük seferi[181] ve bu esnada Bizans'a tabi yaşayan Arap kabileleri üzerine Hâlid b. Velîd komutasında gönderilen Dûmetü'l-Cendel seriyyesi[182] Suriye fetihlerinin öncüsü sayılabilecek ilk askerî faaliyetlerdir. Dolayısıyla Arap Yarımadası'nın kuzeyinden başlayıp bir taraftan Küçük Asya'ya (Anadolu) , diğer taraftan da Atlas Okyanusu'nu aşarak Batı Avrupa içlerine kadar ulaşacak olan Müslüman Arap fetih dalgasının ilk adımlarının Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından atıldığını ifade etmek mümkündür.[183] Kaldı ki onun vefatından önce hazırlıkları tamamlanan, daha sonra Hz. Ebû

179 Zeydan, Corci, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 221-241; Cevad Ali, *el-Mufassal*, II, 649-652, III, 155-315, IV, 233-235.

180 Buhârî, *Cihâd* 7, 183; Vâkıdî, *Meğâzî*, II, 756-763; İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 22-23; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 128-129.

181 Vâkıdî, *Meğâzî*, III, 1025-1047; İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 169-170; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 166.

182 İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 170.

183 Hz. Peygamber'in (s.a.v) Medine döneminde Hıristiyanlarla ilişkileri hakkında geniş bilgi için bk. Ağan, Murat, *Hz. Muhammed'in Hıristiyanlarla Mücadele Stratejisi*, İstanbul 2003, s. 100-131.

Bekir tarafından sevk edilen Üsâme ordusunun hedefi de yine Bizans hâkimiyetindeki Arap bölgeleriydi.[184]

Ridde savaşlarının ardından devletin birliğinin yeniden temin edilmesiyle birlikte Hz. Ebû Bekir Arap Yarımadası'nın kuzeyine düzenli ve geniş çaplı bir fetih başlatmaya karar vermiş, bu amaçla bütün Müslümanları topyekün seferberliğe çağırmıştı.[185] Harekât için gerekli hazırlıkların tamamlanmasından sonra Müslüman ordular Hicretin 12. yılından (M.633) itibaren Suriye sınırını geçerek Şam topraklarında farklı bölgelerde karargâh kurdular.[186] Buna göre Ebû Ubeyde, Câbiye[187]; Yezîd b. Ebû Süfyan, Belkâ[188]; Şurahbil b. Hasene, Ürdün; Amr b. el-Âs da Arebe'ye[189] yerleşti.[190]

Müslüman orduların Şam'ın muhtelif bölgelerine yerleştikleri haberi Bizans başkentine ulaşınca Kayser Heraklieos kardeşi Theodor (Tezârik) komutası altında doksan bin kişilik orduyu bölgeye gönderdi.[191] Arabe mevkiinde bekleyen ve emrindeki az sayıda askerle bu büyüklükteki orduyla savaşmanın mümkün olmadığını düşünen Amr b. el-Âs yeni gelişmeyi halîfeye bildirdi.[192] Hz. Ebû Bekir bunun üzerine

---

184 Fayda, Mustafa, *Hâlid b. Velîd*, s. 350.

185 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.149; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 276; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 2.

186 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 276; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 2.

187 Câbiye, Dımeşk'ın 80 km. güney doğusunda Harran bölgesinde yer alan Cevlan'da kurulmuş bir şehir olup İslâm öncesi dönemde Gassanîlerin idare merkeziydi. Bölgede su kaynakları ve bedevîlerin yerleşmelerine uygun meralar vardı. Şam'ın buraya açılan kapısı "Bâbu'l-Câbiye" olarak isimlendirilmiştir. (Lammens, H. L., "Câbiye" *İA*, III, 5; Fayda, Mustafa, "Câbiye", *DİA*, VI, 538).

188 Belkâ, Dımaşk ile Vâdilkurâ arasında bir yerleşim alanıdır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1975, I, 489; Buhl, Fr. "Belka", *İA*, II, 491-492; Hıreysat, Muhammed Abdülkadir, "Belka", *DİA*, V, 419-420.

189 Arebe, Ürdün'de bir yerleşim birimidir. Ahd-i Atîk'te bütün Ürdün vadisi bu şekilde isimlendirilmektedir. Günümüzde ise sadece Lût Gölü'nün güney kısmı Arebe olarak bilinir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 96.

190 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 79; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.149-151; Taberî, *Tarih*, III, 387, 390, 394, 406; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 276-277; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 3; İbn Haldûn, *Kitabu'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber*, I-V, Beyrut 1971, II, 2, 84; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire 1975, s. 80.

191 Taberî, *Tarih*, III, 405; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 279; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 5.

192 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 151; Taberî, *Tarih*, III, 405-406.

Irak cephesinde savaşan Hâlid b. Velîd'i Suriye cephesine göndermeye karar verdi. (Hicretin 12. yılı (M.633 sonbaharı). Hâlid halîfenin emriyle Irak'taki birliklerin komutasına Müsennâ b. Hârise'ye bırakarak yanına aldığı bir miktar askerle Şam'a müteveccihen harekete geçti.[193] Yol güzergâhında bulunan ve daha önce Hz. Peygamber'le (s.a.v) yapmış oldukları antlaşmayı bozan Dûmetü'l-Cendel halkını tekrar itaat altına aldı.[194] Ardından Suriye topraklarındaki Merc-i Râhit karargâhındaki Bizans birliğini mağlup etti.[195] Busra şehrini de kısa süren kuşatmanın ardından teslim almak suretiyle bölgedeki ilk fetih faaliyetini gerçekleştirmiş oldu.[196]

Bizans ordusu komutanı Hâlid b. Velîd'in Şam'a doğru gelmekte olduğu ve yol üzerindeki kabileleri sırasıyla itaat altına aldığı haberi kendisine ulaşınca karargâh kurduğu Cıllık Ovası'nı[197] terk ederek Ecnâdeyn'e[198] yöneldi. Diğer taraftan Amr b. el-Âs, Yezîd b. Ebû Süfyan, Şurahbil b. Hasene gibi Şam bölgesinin farklı yerlerinde karargâh kurmuş olan Müslüman komutanlar da ordularıyla birlikte Hâlid b. Velîd ile birleşmek üzere Ecnâdeyn'e intikal etmişlerdi.[199] Suriye topraklarında Müslümanlar ile Bizanslıların karşı karşıya geldikleri ilk büyük savaş olan ve Hicretin 13. yılı 28 Cemâziyelevvel'de (30 Temmuz

193 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 397; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 152, 349; Taberî, *Tarih*, III, 393-394, 406, 408, 411, 415-415; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 278. Bu konuda bk. Yiğit, Ebubekir, *İran ve Suriye Fetihlerinden Halid b. Velid'in Rolü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996; Akbaş, Mehmet, "Seyfullah Lakabının Halid b. Velid'in Cihadına Yansıması", *Fırat Üniversiseti İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, c. XVII, sy. 2, s. 91-109.

194 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 84; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 133; Taberî, *Tarih*, III, 378-380; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 279; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 56.

195 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 79; Taberî, *Tarih*, III, 307, 410, 417.

196 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s.79; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 152-156; Taberî, *Tarih*, III, 417-418; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 281.

197 Cıllık, Şam köylerinden birinin adıdır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 154; Lammens, H. L., "Cıllık", *İA*, III, 189-190.

198 Ecnâdeyn, Filistin topraklarında yer almaktadır. Remle ile Beyt-i Cibrin arasında bulunur. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 103; Buhl, F., "Ecnâdeyn", *İA*, IV, 105; Yıldız, H. Dursun, "Ecnâdeyn", *DİA*, X, 385.

199 Taberî, *Tarih*, III, 392-394, 417-418; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 286-287.

634) meydana gelen Ecnâdeyn meydan muharebesi Müslümanların galibiyetleri ile sona erdi. Savaşın İslâm ordusunun mutlak zaferi ile neticelenmesi Müslümanlara Filistin topraklarının yolunu açmıştır.[200]

Ecnâdeyn Savaşı'nın ardından dağılan Bizans askerleri Kudüs, Kayseriye, Dımaşk, Hama[201], Fihl gibi Şam şehirlerine dağıldılar.[202]

Hz. Ebû Bekir Ecnâdeyn Savaşı'nın sonucunu öğrendikten kısa süre sonra 22 Cemâziyelâhir 13 (23 Ağustos 634) tarihinde 63 yaşında iken vefat etti. Onun ölümüyle birlikte gerek Irak gerekse Şam fetihlerinin sorumluluğu halefi Hz. Ömer'e geçmiş oldu.[203]

Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatından sonra idareyi üstlenen Hz. Ebû Bekir'in iki yıllık halîfeliği süreci Müslümanlar için peygamber idaresinden hilâfet yönetime geçiş tecrübesi olarak kabul edilebilir. Kısa ancak çok zor geçen bu dönem Hz. Ebû Bekir'e çok büyük sorumluluklar yüklemiştir. Hz. Âişe bu nazik durumu ve babasının bu süreçteki etkin rolünü şu ifadeleriyle tasvir eder:

> *"Araplar irtidat ettiler. Yahûdîler ve Hıristiyanlar başkaldırdı; nifak ortaya çıktı. Peygamberlerini kaybeden Müslümanlar bir kış gecesinin yağmuru altında kalmış koyun sürüsüne döndüler.*

---

200 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 79-80; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.156-157; Taberî, *Tarih*, III, 417-419; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992, IV, 54; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 286-287; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 31-32. Taberî'ye kadar gelen tarihçilerin tamamı Seyf b. Ömer hariç bu savaşın tarihi hakkında H. 13 yılında müttefiktirler. Fakat Seyf Ecnâdeyn muharebesini Hicretin 15 yılında gösterirken, buna mukabil H. 15'te cereyan eden Yermûk savaşını H. 13 olarak tarihlemiştir. (Taberî, *Tarih*, III, 387, 394-405). Taberî bu dönemde cereyan eden savaşları Seyf b. Ömer'in rivayetlerine dayanarak aktardığı için kendisinden sonraki tarihçiler de bu rivayetleri aynen almışlardır. Böylece bu haberler kitaplarda çokça yayılmıştır. Bu hususta bk. Fayda, *Hâlid b. Velîd*, s. 383-384, Rahman, H.U., *İslâm Tarihi Kronolojisi*, (çev. Abidin Büyükköse), İstanbul 1995, s. 56.

201 Hama, Suriye'nin orta kesiminde Âsî ırmağı kıyısında bir şehirdir. Matran, Robert, "Hama", *DİA*, XV, 396-398.

202 Ezdî, *Futûhu'ş-Şam*, (thk. Abdulmunim Abdullah Amir), Kahire 1970, s. 92-93.

203 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.157; Taberî, *Tarih*, III, 419-420. Hz. Ebû Bekir dönemi fetihleri hakkında bk. Şeyh, Abdüssettâr, *el-Hulefâü'r-Râşidûn*, s. 72-79.

> *Nihayet Allah onları tekrar Ebû Bekir'in etrafında topladı".*[204] *"Rasûlüllah (s.a.v) vefat edince babamın karşılaştığı zorluklar sağlam dağlara yüklenseydi onları paramparça ederdi. Medine'de nifak hâkimdi. Allah'a yemin ederim ki babam insanların ihtilâfa düştükleri her konuyu İslâmiyet'teki değer ve ilgisine göre en süratli bir şekilde çözmüştür."*[205]

Hz. Âişe'nin de işaret ettiği gibi Hz. Ebû Bekir, Allah Rasûlü'nün (s.a.v) vefatından sonra vahiy kültürüyle yönetilmeye alışmış insanları peygambersiz bir idareye adapte etmek için büyük çaba harcamıştır. Onun bu amaçla attığı ilk adım peygamberin kaybından dolayı büyük şok yaşayan Müslümanlara Hz. Muhammed'in (s.a.v) ilahî görevini tamamlayan bir beşer olduğunu ancak Allah'ın ve gönderdiği dininin bakî kalacağını hatırlatmak ve onları gerçekle yüz yüze getirmek olmuştur.[206] Gelişen süreçte halîfenin basiretli siyasetiyle aldığı tedbirler başta ashâb olmak üzere Müslüman toplumun kolay bir şekilde hilâfet yönetimine geçişini sağlamıştır.[207]

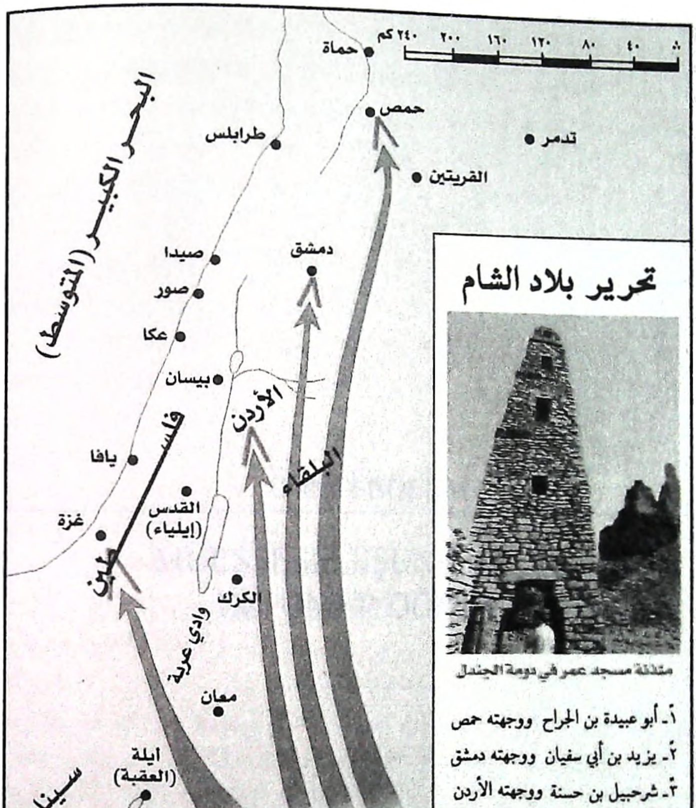
---

204 İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 316; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 65.

205 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 132.

206 Âl-i İmrân, 3/144; Buhârî *Fedâilu'l-Ashâb* 5, *Cenâiz* 3, *Meğâzî* 83; İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 305-306, 316; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 266-272; Belâzürî, *Ensâb*, I, 565-566; Taberî, *Tarih*, III, 200-201, 202-203.

207 Hz. Ebû Bekir'in Hz. Peygamber (s.a.v) sonrasındaki geçiş dönemindeki rolü hakkında bk. Akkâd, Abbâs Mahmûd, *Hz. Ebû Bekir'in Şahsiyeti ve Dehası*, (çev. Ali Özek), İstanbul 1974; Çakır, Vural, *Hz. Peygamber'den Sonra Yönetim Problemi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1993; Balcı, İsrafil, "Hz Ebû Bekir Devrinde İç Siyaset ve İdare" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 11, Samsun 1999; Algül, Hüseyin, "Hz. Ebû Bekir'in Hicretten Vefatına Kadar Olan Dönemdeki Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *İSTEM*, yıl: 3, sy. 6, Konya 2005, s. 108-112; Shoufany, Elias, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Elde Edilen Başarılar", (çev. A. Turan Yüksel-Murat Ak), *İSTEM*, yıl: 3, sy. 6, Konya 2005, s. 281-290; Fayda, Mustafa, "Ebû Bekir", *DİA*, X, 101-108.

تحرير بلاد الشام
٠ ٤٠ ٨٠ ١٢٠ ١٦٠ ٢٠٠ ٢٤٠ كم
حماة
حمص
طرابلس
تدمر
القريتين
البحر الكبير (المتوسط)
صيدا
دمشق
صور
عكا
بيسان
الأردن
فلسطين
يافا
البلقاء
القدس (إيلياء)
غزة
الكرك
وادي عربة
معان
ايلة (العقبة)
سيناء
مئذنة مسجد عمر في دومة الجندل
١ـ أبو عبيدة بن الجراح ووجهته حمص
٢ـ يزيد بن أبي سفيان ووجهته دمشق
٣ـ شرحبيل بن حسنة ووجهته الأردن
٤ـ عمرو بن العاص ووجهته فلسطين

٤٣

İKİNCİ BÖLÜM

MÜESSESELEŞEN DEVLET: HZ. ÖMER DÖNEMİ

I. HZ. ÖMER'İN HALÎFE SEÇİLMESİ

Hz. Ebû Bekir Hicretin 13. yılı Cemâziyelâhir ayının başlarında (M. 634 yılı Ağustos) rahatsızlandı. Hastalığının vefat ile sonuçlanması ihtimali üzerine kendisinden sonraki halîfeyi belirlemeye karar verdi. Bu görev için en uygun aday olarak Hz. Ömer'i düşünüyordu. Niyetini ilk önce yakın arkadaşlarından Abdurrahman b. Avf'a açıkladığında, muhatabı bu konuda en isabetli kararı halîfenin vereceğine inandığını söylemekle birlikte Hz. Ömer'in sert mizaçlı olmasından dolayı bu hususta bazı tereddütlerinin olduğunu bildirdi. Hz. Ebû Bekir ise onun sertliğinin kendisinin yumuşaklığından kaynaklandığını, görevi üstlendiği zaman onun daha itidalli ve soğukkanlı hareket edeceğine inandığını bildirdi. Halîfe bu konuyu Hz. Osman'a açtığında ondan görev için en uygun kişinin Hz. Ömer olduğu cevabını aldı.[1]

Hz. Ebû Bekir Muhâcir önderleriyle yaptığı görüşmelerden sonra Müslüman toplumun diğer kanadını oluşturan Ensâr'ın düşüncesini de öğrenme ihtiyacı duydu. Bu amaçla istişare yaptığı Evs reislerinden Üseyd b. Hudayr Hz. Ömer'in halîfeliğine onay vereceklerini bildirdi. Bununla birlikte Ömer b. Hattâb'ın halîfeliğe getirileceği duyumunu alan başka bazı sahâbîler, onun sert mizacıyla ilgili olarak endişelerini dile getirdiler. Hatta bir kısmı bu konuda Allah'a ne cevap vereceğini söyleyerek Hz. Ebû Bekir'e sorumluluğunu hatırlattıklarından halîfe onlara şu karşılığı verdi: "Siz beni Allah ile mi korkutuyorsunuz? Sizin işinizde zerre kadar haksızlık etmiş olan hüsrana uğrasın. Rabbime

1 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 12; Taberî, *Tarih*, III, 428; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 291-292.

kavuştuğum zaman 'Allah'ım onlar üzerine kullarının en iyisini halef tayin ettim' derim".[2]

Hz. Ebû Bekir yaptığı görüşmeler sonucunda teklifinin genel kabul gördüğü kanaatine ulaştıktan sonra kâtibi Hz. Osman'a şu ahitnameyi yazdırdı:

> *"Bu, Ebû Bekir b. Ebû Kuhâfe'nin dünyadan ayrılırken son deminde, ahirete giderken ilk anında, kâfirin iman ettiği, günahkârın tevbe ettiği ve yalancının doğru söylediği bir anda yaptığı ahiddir. Ben kendimden sonra Ömer b. Hattâb'ı tayin ettim. Onu dinleyip itaat ediniz. Ben bununla Allah'a, Rasûlü'ne ve dinine, kendime ve size iyilik dilemiş bulunuyorum. Adil davranırsa ne âlâ, ki benim ondan umduğum ve beklediğim budur. Aksi hareket ederse herkes yaptığının cezasını görür. Ben iyilik istiyorum. İleride ne olur onu bilemem. Zalimler neye uğrayacaklarını bilecekler. Allah'ın selamı ve rahmeti üzerinize olsun."*[3]

Hz. Ebû Bekir'in tasdik ettiği ahitname Hz. Osman tarafından ilân edildi. Halîfe kararın tebliğinden sonra yanında toplananlara kendisine akraba olmayan bir kişiyi yerine tayin ettiğini, ona itaat etmelerini, zira bu konuda kendisinin elinden gelenin en iyisini yapmaya çalıştığını söyledi. Bunun üzerine hazır bulunanlar vasiyete uyacakları hususunda halîfeye söz verdiler.[4] Hz. Ebû Bekir kararın ilânından sonra halefi Hz. Ömer'i çağırarak kendisine şu tavsiyelerde bulundu:

> *"Ben seni geride bıraktıklarıma bakarak yerime geçirdim. Rasûlüllah'a çokça arkadaşlık ettim. Gördüm ki o bizi daima kendisine, ehlimizi de ehline tercih ederdi. O derece ki onun bize verdiklerinden artanları tekrar biz onun ehline hediye ederdik.*

---

2 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 274; Taberî, *Tarih*, III, 433; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 292.

3 Taberî, *Tarih*, III, 429; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 292.

4 Taberî, *Tarih*, III, 428; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 292. Hz. Ömer'in halîfe tayin edilmesiyle ilgili değerlendirmeler için bk. Şeyh, Abdüssettâr, *el-Hulefâü'r-Râşidûn*, s. 87-91.

Sen de bana arkadaşlık ettin. Benim daima benden öncekilerin izini takip ettiğimi gördün. Ben asla hak yoldan sapmadım. Ey Ömer senin kaçınmanı istediğim işlerin ilki nefsinin arzularına uymandır. Çünkü her nefsin bir şehevî arzusu vardır. Onu yerine getirdiğin vakit daha başkasını istemekte ısrar ve inat eder. Rasûlüllah'ın ashâbından şu karınları şişmiş, gözleri dünyaya tamah etmiş, sevdiklerini kendisi için sevmiş olan kimselere karşı dikkatli olmanı, onları korkutmanı, kendinin de korkmanı istiyorum. Şüphesiz onlardan birisinin bir hataya düşmesi hayreti mucibdir. Sakın hayret edenlerden olma. Bil ki sen Allah'tan korktuğun müddetçe onlar da senden korkacaklardır. Sen doğru olduğun müddetçe onlar da senin yolunda doğruluğa devam edeceklerdir. Vasiyetim budur. Selamlarımı sunarım."[5]

II. HZ. ÖMER'İN YÖNETİM ANLAYIŞI

Hz. Ömer'in yönetim anlayışının ana hatları gerek selefinin kendisine yaptığı vasiyette gerekse halîfelik görevi üstlenmesinin hemen ardından yaptığı şu konuşmasında açık bir şekilde ortaya konulmuştur.

"Ben bu görevi benden daha iyi yapacak birini bilseydim mutlaka onu öne geçirirdim. Allah beni sizinle, sizi de benimle imtihan ediyor. Eğer insanlar iyi ve güzel davranış içinde olurlarsa onlara da güzel davranılır. Eğer onlar kötülük yaparlarsa onlara da kötülük yapılır.[6]*" "Araplar kendiliğinden yürüyüp giden ve kendisini sürenin peşinden giden bir deveye benzer. O bakımdan bu deve, çobanının kendisini nereye götürdüğüne iyi baksın. Bana gelince ben, Kâbe'nin Rabbine yemin ederim ki bu ümmeti en doğru yola yönelteceğim."*[7]

Hz. Ömer bu sözleriyle Müslümanları itaatkâr bir deveye benzetiyordu. Bütün mesele deveyi iyi yönetmekti. Müslümanlar iyi idare

---

5 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 12; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 199-200.
6 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 275.
7 Taberî, *Tarih*, III, 433, IV, 201; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 293.

edilirse bütün problemler halledilebilirdi. Dolayısıyla Müslümanları yönetecek kimselerin büyük sorumlulukları bulunuyordu. Hz. Ömer, "Sizi en doğru yola yönelteceğim" sözleriyle kendisinin sorumluluğunun idraki içinde olduğunu ifade etmiştir.

Hz. Ömer'in yönetimi sürecinde esas aldığı prensipleri şu şekilde tasnif etmek ve detaylandırmak mümkündür.

A. İSTİŞARE

Hz. Ömer'in icraatının temelinde istişarenin olduğu açıktır. Halîfe bu konuda Hz. Peygamber (s.a.v) ile selefi Hz. Ebû Bekir'in yolunu takip etmiştir. Allah Rasûlü (s.a.v), davranışları ilahî vahyin murakabesi altında olmakla birlikte Müslümanların tamamını ilgilendiren dünyevî meselelerde sürekli olarak kendileriyle istişarede bulunmuş, icraatının önemli bir kısmını onların görüşleri doğrultusunda gerçekleştirmiştir. Nitekim sahâbeden herhangi biri Hz Peygamber'e (s.a.v) tavsiyede bulunmak istediği zaman bu konuda vahyin bulunup bulunmadığını öğrendikten sonra şayet ortada ilahî bir emir yoksa tereddüt etmeden kendi kanaatini Allah Rasûlü'ne (s.a.v) bildirmiş, o da teklif sahibinin görüşünü dikkate almıştır.[8]

Hz. Peygamber'in (s.a.v) en fazla istişarede bulunduğu sahâbîler arasında yer alan Hz Ömer de görevi esnasında karşı karşıya kaldığı bütün dinî ve dünyevî meselelerde Müslümanların görüşüne ve fikrî desteğine müracaat etmiştir. Selefi Hz. Ebû Bekir'in icraatını takip ederek devlet yönetiminde kabileler arası denge politikasını sağlamak suretiyle idareye siyasî ve toplumsal desteği en üst seviyeye çıkarmayı hedefleyen Hz. Ömer şûrâ sayesinde hayata geçireceği kararların fikrî meşruiyetini temine çalışmıştır. Halîfe, "İki kişi bile olsanız işleriniz konusunda aranızda istişare ediniz" sözüyle bu konuya verdiği önemi ifade eder.[9] Müslüman ileri gelenlerin görüşlerini almak için bir heyet teşkil eden Hz. Ömer nihaî kararlara an-

8 Ashâb'dan Hubâb b. Münzir'in Bedir Savaşı'nın yeri konusunda Hz. Peygamber'e (s.a.v) yaptığı tavsiye buna örnek olarak verilebilir. Vâkıdî, *Meğâzî*, I, 53-54; İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 271-272; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 15.

9 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 61.

cak burada gerçekleşen müzakerelerden sonra ulaşmıştır. Nitekim Kâdisiye Savaşı'ndan önce nasıl hareket edilmesi gerektiği hususunda ashâbın görüşüne müracaat etmiş müzakereler sonucunda orduyu kendisinin yerine başka bir kişinin komuta etmesi kararı uygun görülünce ashâbdan Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı komutanlığa getirmiştir.[10] Benzer şekilde Nihavend Savaşı'ndan önce de cepheye bizzat katılmak isteyen halîfe gerçekleştirdiği görüşme sonucunda ashâbın tavsiyesiyle savaşa iştirak etmek yerine ordunun idaresini Numân b. Mukkarrin'e teslim etmiştir.[11]

Hz. Ömer sadece savaş öncesinde değil, savaş sonucunda ortaya çıkan müşkil durumlarda da ashâbın düşüncesini almıştır. Rivayete göre Şam, Mısır ve Irak'ta gerçekleştirilen fetihlerle birlikte ele geçirilen toprakların hukukî durumunun tespiti ve buralardan gelen ganimet mallarının taksimi hakkında yaptığı görüşmeler sonucunda karar vermiştir.[12] Halîfe Şam'da meydana gelen veba salgını sebebiyle hastalığın yayıldığı bölgelere gidip gitmeme mevzuunda ashâba danışmış[13], taunun ardından önce Irak'a mı, yoksa Suriye'ye mi gitmesinin gerektiği meselesinde danışmanlarından Ka'bu'l-Ahbâr, Hz. Ali ve Hz. Osman'ın tavsiyeleriyle Şam'a gitmeye karar vermiştir.[14] Hz. Ömer zamanında gerçekleştirilen divan teşkilatının kuruluşu da yine Müslümanların ortak müzakeresi sonucunda karara bağlanmıştır.[15] Benzer şekilde Menbic halkının İslâm beldelerinde serbest ticaret yapıp yapamayacakları bahsinde ashâbla görüşmeler yaptıktan sonra nihaî kararını vermiştir.[16] Halîfe İran'da yaşayan Mecûsîler hakkında nasıl bir hukukî muamele yapılacağı konusunu ashâba danışmış, onlar arasında bulunan Abdurrahman b. Avf'ın Hz. Peygamber'den (s.a.v) Mecûsîlere

---

10 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 356; Taberî, *Tarih*, III, 480-481; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 310.
11 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 104-105; Taberî, *Tarih*, IV, 117-118, 126-128; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3-4.
12 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 25, 38, 47; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.629-630.
13 Taberî, *Tarih*, IV, 57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 392.
14 Taberî, *Tarih*, IV, 58-59; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 393.
15 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 26-28, 48; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 630; Taberî, *Tarih*, IV, 209-210.
16 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 146.

vatandaşlık hukuku açısından Ehl-i kitap muamelesi yaptığı şeklinde bir rivayet aktarması üzerine bu uygulamayı tatbik etmiştir.[17]

Hz. Ömer sadece Medine'deki ashâbla değil, ihtiyaç duyduğu takdirde uzak eyaletlerdeki tebea ve yöneticilerle de istişarede bulunmuştur. Nitekim Kûfe, Basra ve Şam halklarına ayrı ayrı mektuplar yazmak suretiyle onlardan kendileri adına görev yapacak haraç âmili ismi teklif etmelerini istemiş, gelen talepler doğrultusunda mezkür görev için Kûfe'ye Osman b. Ferkad, Şam'a Ma'n b. Yezîd, Basra'ya da Haccâc b. İlât'ı vazifelendirmiştir.[18] Zaman zaman vali tayinlerinde de halkın görüşlerini alan halîfe sürekli olarak idarecilerinden şikâyette bulunan Kûfelilere, Ammâr b. Yâsir'in azledilmesinin ardından yerine kimi vali olarak istediklerini sormuş, onların teklifiyle şehre Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi tayin etmiştir.[19]

Hz. Ömer'in istişare ettiği şahıslar sadece Müslüman yönetici ve halk ile sınırlı değildi. Halîfe gerek duyduğunda yabancılarla da fikir alışverişinde bulunmuştur. Meselâ Kâdisiye harbinde İran ordusunda komutan olarak Müslümanlara karşı savaşan, ardından da esir edilip Medine'ye getirilen Hürmüzân'a Isfahân'ın mı, yoksa Azerbaycan'ın mı daha önce fethedilmesi gerektiğini sormuş, onun tavsiyesiyle orduyu Isfahân tarafına sevk etmiştir.[20]

Halîfeliği boyunca çok çeşitli istişare örnekleri sergileyen Hz. Ömer, son nefesini vermeden önce de kendisinin yerine halîfe seçilecek kişinin yine istişareyle belirlenmesini istemiş, şûrâ yapılmaksızın ve halkın genel tasvibi alınmaksızın gerçekleştirilecek halîfe seçiminin meşru kabul edilemeyeceğini şu sözleriyle dile getirmiştir: "Bilin ki Müslümanların istişare ve teyidi gerçekleşmeksizin kim bir başkasına biat ederse bilsin ki biat edene de edilene de itibar yoktur. Böyle bir biat, edeni de edileni de ölüme

17 Ebû Ebeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, s. 105-106; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.373.
18 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 122.
19 Taberî, *Tarih*, IV, 163-164; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 16.
20 Buhârî, *Cizye ve'l-Mevâdea* 1; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 35; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 105; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 425; Taberî, *Tarih*, IV, 142.

götürür".[21] Halîfe kendisinden sonraki halîfenin seçilmesi için isimlerini açıkladığı adaylara aralarında üç gün görüşme yapmalarını istemiş, bu sürede içlerinde istişaresiz emir seçmeye kalkan yahut görüşmeler sonucunda ekseriyeti alan adayı benimsemeyenlerin öldürülmesini vasiyet etmiştir.[22]

Hz. Ömer, yönetimi süresince istişareye ehemmiyet verdiği gibi yöneticilerini de bu konuda teşvik etmiş, onlardan gerek kendisiyle, gerekse yanlarında bulunan tecrübeli kişilerle görüşme yapmadan karar vermemelerini istemiştir. Onun İran üzerine gönderdiği ilk ordu komutanı Ebû Ubeyd'e yaptığı "Peygamber'in ashâbının sözlerini dinle, onlarla daima istişare et. Başkalarının da fikirlerine müracaat et. Hiç bir kararda aceleci olma"[23] uyarısı buna örnek olarak verilebilir. Halîfe daha sonra görevlendirdiği Kâdisiye Savaşı komutanı Sa'd b. Ebû Vakkâs'a da benzer tavsiyelerde bulunmuştur.[24]

B. TEFTİŞ (DENETLEME)

Devlet işlerinin sağlıklı yürüyebilmesi için sorumluluk makamında bulunanların sürekli olarak denetlenmesi gerekir. Bu uygulama esas olarak idarecilerin keyfî icraatlarını önlediği gibi aynı zamanda halkın yönetime güvenini de temin eder. Şayet denetleme faaliyeti ihmal edilirse devlet görevlileri kendi arzularına göre hareket ederler. Bu da toplumda kargaşa ve düzensizliğe sebebiyet verir ki bu durum nihayetinde devletin nizamını doğrudan tehdit eder.[25]

İslâm siyaset geleneğinde müstesna bir yere sahip olan Hz. Ömer tayin ettiği bürokratları denetleme hususunda da örnek icraat gerçekleştirmiştir. Muaviye b. Ebû Süfyan, Amr b. el-Âs, Muğîre b. Şu'be ve Ziyâd b. Ebîh gibi Arap dâhilerini yönetimi döneminde istihdam eden halîfe her biri devlet başkanlığı yapabilecek kapasitede olan bu idare-

---

21 Buhârî *Muhâribîn* 30, 31, *İ'tisâm* 16, *Mezâlim* 19, *Menâkıbu'l-Ensâr* 46, *Meğâzî* 11, *Hudûd* 31; Müslim, *Hudûd* 15.

22 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 344.

23 Taberî, *Tarih*, III, 445.

24 Taberî, *Tarih*, III, 490.

25 Nizamulmülk, *Siyasetname*, (trc. Nurettin Bayburtlugil), İstanbul, 1987, s. 47.

cileri sıkı bir denetimle kontrol altında tutmuştur. Halîfe bunu temin maksadıyla adı geçen şahıslar başta olmak üzere yöneticilerini her hac mevsiminde Mekke'ye çağırmış, burada halkın şikâyetlerine göre kendilerini toplum huzurunda hesaba çekmiş, onları gerektiğinde cezalandırmaktan da geri durmamıştır.[26]

Hz. Ömer'in idarecilerini murakabe etmesi sadece barış zamanıyla sınırlı değildi. Halîfe cepheye gönderdiği orduları da sürekli kontrol etmiş, kurduğu haberleşme sistemi sayesinde ordu komutanlarının bütün uygulamalarından anında haberdar olmuştur.[27] Nitekim Irak topraklan üzerine gönderdiği komutan Sa'd b. Ebû Vakkâs'a günlük olarak Medine'ye rapor göndermesi talimatını vermiş[28], kendisi de her gün öğleden sonraları başkent dışına çıkarak cepheden gelecek haberleri beklemiştir.[29] Benzer irtibat Şam bölge komutanı olan Ebû Ubeyde ile de tesis edilmiştir.[30] Hz. Ömer zaman zaman da cepheden gelen askerleri komutanları hakkında sorguya çekmek suretiyle gelişmelerden anında bilgi sahibi olmaya çalışmıştır. Nitekim Kâdisiye Savaşı'ndan sonra Medine'ye gelen Amr b. Ma'dîkerib ez-Zübeydî'ye bölge komutanı Sa'd b. Ebû Vakkâs hakkında sorular sormuş, ondan askerlerin komutanlarından razı olup olmadıklarını öğrenmek istemiştir.[31]

Hz. Ömer denetleme faaliyetini sadece devletin yapmasını yeterli görmemiş, bu konuda halkı da göreve çağırmıştır. Nitekim bir gün hutbesinde "Şahit ol ya Rab! Ben görevlendirdiğim valileri insanlara dinlerini ve Rasûlullah'ın sünnetini öğretmeleri için gönderiyorum. Halkın gelirlerini, ganimetleri eşit paylaştırmaları için adil yönetim uygulamaları için gönderiyorum. Halledemedikleri bir mesele olursa onu

---

26 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 125; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 293; Taberî, *Tarih*, IV, 165-166; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 13.

27 Hz. Ömer'in cephe ile sürekli irtibatı hakkındaki örnekler için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 309-339.

28 Taberî, *Tarih*, III, 495.

29 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 118; Taberî, *Tarih*, III, 583.

30 Taberî, *Tarih*, III, 437-438.

31 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 392; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 333-334.

da bana havale etsinler diye gönderiyorum" sözleriyle gönderdiği valilerinin yetki ve sorumluluklarını duyurmuş sonra da halktan bu hususta idarecileri denetlemelerini talep etmiştir.[32] Başka bir hutbesinde ise valilerden bir haksızlık görmeleri durumunda bunun derhal kendisine bildirilmesini istemiş, ihmali veya kusuru tespit edilen yöneticiye kısas yapılacağını ilân etmiştir.[33] Halîfe ayrıca halkın şikâyetini beklemeden de çeşitli beldelerden başkente gelen sıradan vatandaşlara idarecilerinden memnun olup olmadıklarını sormuş, onların hastaları ziyaret edip etmediklerini, ihtiyaç sahibi ve zayıf insanlara sahip çıkıp çıkmadıklarını, toplum ile aralarına mesafe koyup koymadıklarını öğrenmeye çalışmış, bu hususlardan herhangi birinde olumsuz bilgi alırsa sorumlu yönetici hakkında derhal tahtika başlatmıştır.[34]

Hz. Ömer Müslümanlardan sadece yöneticilerini değil, bizzat halîfe olarak şahsının icraatını da denetlemelerini talep etmiştir. Onun "en sevdiğim insanlar bana eksikliklerimi ve hatalarımı söyleyenlerdir"[35] ifadesi bu konudaki anlayışını açıkça ortaya koyar. Nitekim bir gün kendisini tenkide kalkışan bir kişinin orada bulunanlar tarafından halîfeye saygısızlık ettiği düşüncesiyle engellenmesi üzerine, "onu serbest bırakın. Eğer bize söylemezlerse onlarda hayır yoktur. Eğer onların doğru sözlerini kabul etmezsek bizde de hayır yoktur"sözleriyle yönetimin halk tarafından denetlenmesinin gereğini vurgulamış; kendisini eleştiren şahsı takdir, Müslümanları da aynı konuda teşvik etmiştir.[36]

Halîfeliği döneminde denetim faaliyetinin sadece şahısların özel gayretiyle gerçekleşmeyeceğini düşünen Hz. Ömer bu görevi resmî olarak da îfâ etmek amacıyla bir kurum teşkil etmiş, başına da Ensâr'dan Muhammed b. Mesleme'yi getirmiştir.[37] Halîfe bu müessese marifetiy-

---

32 İbn Sad, *et-Tabakât*, III, 336;Taberî, *Tarih*, IV, 204.
33 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 15, 125; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 293-394, 336; Taberî, *Tarih*, IV, 204.
34 Taberî, *Tarih*, IV, 226.
35 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 293.
36 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 13.
37 Taberî, *Tarih*, IV, 121. Hz. Ömer'in denetleme şekilleriyle ilgili olarak geniş bilgi için bk.

le şiyâyetleri dikkate almanın yanısıra idarecilerin mal varlığını tespit ettirmiş, zaman zaman onların malî durumlarının seyrini inceletmiştir.[38] Yapılan kontroller sonucunda mal varlıklarında aşırı bir değişme, ayrıca şahsî hataları veya halka yönelik davranışlarında kusurları tespit edilen yöneticiler halîfe tarafından uyarılmaktan başlayıp mallarının yarısının veya tamamının müsadere edilmesi hatta görevden alınmasına kadar varan çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Nitekim Hz. Ömer, Mısır valisi Amr b. el-Âs'ın valiliği esnasında çok mal edindiği duyumunu alınca Muhammed b. Mesleme'yi göndermek suretiyle onun mal varlığının yarısını müsadere ettirmiştir.[39] Aynı şekilde iyi namaz kıldırmadığı şeklinde duyum alınan Sa'd b. Ebû Vakkâs yine Muhammed b. Mesleme'nin tahkikatından sonra Kûfe valiliğinden alınmış, ayrıca sahip olduğu malın yarısına da el konulmuştur.[40]

Hz. Ömer döneminde halkın rahat bir şekilde şikâyetlerini iletebildikleri teftiş heyeti kendilerine ulaşan bilgileri süratle sonuçlandırarak haksızlıkları önlemeye çalışmıştır.[41] Nitekim Tağlib Hıristiyanlarından bir arap kendisinden yılda iki defa vergi almaya kalkışan Irak ve Şam vergi memurunu şikâyette bulunmuş, yapılan incelemenin ardından şikâyetin haklılığı anlaşılınca halîfenin emriyle yapılan uygulama iptal edilmiştir.[42]

Kılıç, Ünal, *Peygamber ve Dört Halîfe Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Konya 2004, s. 165-188.

38 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 282, 307.

39 Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 308; İbn Abdirabbih, *Kitabu'l- Ikdi'l-Ferîd*, I-VII, Kâhire 1965, I, 47-48.

40 Buhârî, *Ezân* 93; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 339; Taberî, *Tarih*, IV, 112, 121-122; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 2. Halîfenin valilerine verdiği ceza çeşitleri hakkında bk. Kılıç, Ünal, *Şehir Yönetimi ve Valilik*, s. 188-195.

41 Hz. Ömer'in mülkî, askerî erkâna ve halka karşı davranışı hususunda geniş bilgi için bk. Fayda, Mustafa, "Hz. Ömer Dönemi Divan Teşkilatı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XIV, İstanbul 1992, II, 178-183.

42 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 146-147.

C. TOPLUM/HALK ÖNCELİKLİ YÖNETİM

Hz. Ömer'e göre idarenin öncelikli görevi toplumun güvenliği ile haklarını korumaktır. Halîfe yönetimde toplum öncelikli bir anlayışı benimsediği için halkın hak ve menfaatini her şeyin üstünde tutmuştur. Kendisinden rivayet edilen "Fırat kıyısında bir deve helâk olsa Allah bunu Ömer'den sorar diye korkarım"[43] sözü ondaki sorumluluk duygusunun boyutunu ve toplumun menfaatini koruma konusundaki hassasiyetini açıkça ortaya koyar. Bu sebepledir ki Hz. Ömer fetihlere iştirak eden orduların güvenliklerine önem vermiş, bilhassa askerin hayatını tehlikeye atacak maceralara girilmesine kesinlikle müsaade etmemiştir. Nitekim kendisinden habersiz olarak üstelik özel tedbir almadan Bahreyn üzerinden Fars topraklarına asker çıkaran, sonuçta ordusunu yok olma tehlikesiyle karşı karşıya getiren bölge valisi A'lâ b. Hadramî'yi derhal görevinden azletmiştir.[44] Halîfe İran cephesinde gerçekleşen Celûla Savaşı'nın ardından kaçan düşman askerlerinin takibi için izin isteyen Ka'ka'a b. Amr'a şu cevabı vermiştir: "Keşke Sevâd ile İran dağları arasında bizim onların yanına geçmemize, onların da bizim tarafa geçmelerine engel olan ateşten bir set olsaydı. Bize Sevâd'ın geliri yeter, ben Müslümanların güvenliğini elde edilecek ganimete tercih ederim".[45] Nihavend Savaşı komutanı Numân b. Mukarrin'e de Müslümanlardan bir kişinin kendisi için elde edilecek yüz bin dinardan daha kıymetli olduğunu söyleyen Hz. Ömer, mezkûr komutanını askerleri bir maceraya sürüklememesi konusunda uyarmıştır.[46] Halîfenin asker güvenliğini öncelikli olarak düşündüğünün delillerinden birisi de kendi döneminde tehlikesi sebebiyle deniz seferi ve savaşlarına izin vermemesidir.[47] Bu hassasiyeti dolayısıyla Muaviye'nin Kıbrıs üzerine düzenlemeyi düşündüğü sefer halîfe tarafından veto edilmiştir.[48] Hz.

---

43 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 305; Taberî, *Tarih*, IV, 202-203.

44 Taberî, *Tarih*, IV, 79-83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 376-378.

45 Taberî, *Tarih*, IV, 28, 79.

46 Taberî, *Tarih*, IV, 115.

47 Taberî, *Tarih*, IV, 112; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 398.

48 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 285; Taberî, *Tarih*, IV, 258-259; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 48. Müs-

lüman askerlerin güvenliği konusundaki hassasiyeti sebebiyle deniz üzerinden gerçekleştirilecek askerî seferler konusunda esneklik göstermeyen Hz. Ömer, bununla birlikte sivil ve ekonomik amaçlarla denizden faydalanmada herhangi bir mahzur görmemiştir. Nitekim Mısır valisi Amr b. el-Âs, Firavunlar döneminden beri var olan fakat ihmale uğradığı için kullanılamaz hale gelen Nil kanalını onun emriyle yeniden faaliyete geçirmiştir. Bu kanal, Babilon şehrinin hemen kuzeyinden Nil'e bağlandıktan sonra Aynü'ş-Şems ve Vadi't-Tumeylat'tan geçip Kızıldeniz kıyısındaki Kulzum'a ulaşıyordu. Amr'ın faaliyete geçirdiği bu kanala Hz. Ömer'e ithafen Halîc-i Emiri'l-Mü'minin adı verilmiştir. (Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 99). Arap kaynaklarının bir kısmında Amr'ın Nil kanalını yeniden açması hadisesi, H. 18 (639-640) yılında Medine ve civarında meydana gelen kıtlık (Ramâde) yılıyla irtibatlandırılmaktadır. (İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 310-311; Taberî, *Tarih*, IV, 100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 388-389). İbn Kesîr'e göre Nil kanalının Hicretin 18. yılında açılıp buradan Medine'ye yardım gönderilmesi rivayetleri illetlidir. Zira bu yılda Mısır daha fethedilmemiştir ve Amr Mısır'da değil, Ürdün-Filistin bölgesinde görev yapmaktadır. (Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda, Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 1990, s. 79). Ayrıca Amr'ın halîfeye " Sana, başı senin yanında, sonu da benim yanımda bir kervan göndereceğim" demesi de Medine'ye yardımın deniz yoluyla değil, karadan develerle yapıldığını gösterir. (İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 310). Bu durumda kanalın Hicretin 18. yılında meydan gelen kıtlık yılından daha sonra açıldığı ortaya çıkar. Nitekim Ya'kûbî, halîfenin İskenderiye'nin fethedilmesinden sonra Amr'a mektup yazarak deniz yoluyla Medine'ye yiyecek göndermesini istediğini Amr'ın da topladığı malları Kulzum'a ulaştırıp yirmi parça gemiyle Medine'e gönderdiğini rivayet eder. (Ya'kûbî, *Tarih*, II, 154). Belâzurî de Hz. Ömer'in, H. 21 (M.641) yılında Amr'a emir göndererek Mısır'ın haracından artan gıdanın deniz yoluyla başkente gönderilmesini istediğini Amr'ın da halîfenin emrini yerine getirdiğini kaydeder. (Belâzurî, *Futûh*, s. 304). Makrîzî yukarıda işaret ettiğimiz haberleri tevhid eder şekilde bir rivayette bulunur: Buna göre Hz. Ömer, kıtlık yılında Amr ve diğer komutanlarından yardım talep eden mektuplar göndermiş, başta Amr olmak üzere Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. el-Avvâm ve Sa'd b. Ebî Vakkâs başkente yardım göndermişler ve kıtlık tehlikesinin atlatılmasını sağlamışlardır. (Makrîzî, *Hıtat*, I-II Beyrut ts., (Dâru Sâdır), II, 141). Halîfe daha sonra Mısır haracının deniz yoluyla Medine'ye ulaştırılması için Nil'i Kızıldeniz'e bağlayan kanalın açılmasını için Amr b. el-Âs'a emir göndermiştir. Amr, halîfenin teklifini Mısırlılara götürdüğünde onlar bu işin çok külfetli olacağını, Mısır haracının neredeyse tamamının buraya sarfedilmesi gerekebileceğini söylemişler ve kanal açmaya pek yanaşmamışlardır. Fakat Hz. Ömer ısrar etmiş "Allah Medine'nin ıslahı için Mısır'ı harap etsin, bu işi derhal tamamla" şeklinde sert ifadelerle bir mektup göndermiştir. Amr bu talimat gereğince derhal kanalı açma faaliyetine girişmiş ve Nil nehrinden Kulzum'a (Süveyş) gıda ve mal sevkiyatı için kanal inşaatını başlatmış ve bir yıl içinde tamamlamıştır. (Taberî, *Tarih*, IV, 100; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 251-252; Makrîzî, *Hıtat*, II, 140-143). Başlangıçta Mısır'dan Medine'ye gıda göndermek niyetiyle açılan Halic-i Emiri'l-Mü'minin bu hizmetinin yanında Mısır'ın ve kanalın denize ulaştığı şehir olan Kulzum'un kaderini değiştirmiş, ülkenin ve adı geçen limanın önemli bir taransit ticaret merkezi olmasını sağlamıştır. Öyle ki Kulzum, Kızıldeniz üzerinden yapılan nakliyatın başlangıcı olarak uluslararası ticaretin kilit noktalarından biri olmuştur. Ülkenin başkenti Fustat'tan hububat yükleyen gemiler kanal vasıtasıyla Kulzum'a buradan denize çıkarak el-Câr ve Cidde limanlarına ulaşmışlardır. (İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, Leyden 1967, s. 153). Halic-i Emiri'l-Mü'minin kuzey taraftan Nil vasıtasıyla Akdeniz'e ulaşma imkânı olduğu için doğu-batı, Akdeniz-Hindistan

Ömer benzer endişelerle düşman ordusu ile aralarından nehir engeli bulunduğu zaman nehri aşarak savaşa girilmesini yasaklamış, bunun yerine düşmanın karşı tarafta beklenmesini emretmiştir.[49] Bu nedenle Ceyhun'u geçerek Tük topraklarına sığınan son İran kralı Yezdücerd'i takip etmek isteyen Ahnef b. Kays'a izin vermemiştir.[50] Halîfe aynı gerekçelerle Arap Yarımadası ile aralarında nehir veya deniz engeli bulunan bölgelere yeni şehirlerin inşasını ve Müslüman askerler ile göçmenlerin buralara iskânını yasaklamıştır. Nitekim bizzat kendi emriyle kurdurduğu Kûfe ve Basra gibi önemli eyalet merkezlerinin Fırat nehrinin doğusuna inşa edilmesine izin vermemiş, bunun yerine Medine ile doğrudan kara bağlantısı bulunan yerlerin tercih edilmesini istemiştir.[51] Benzer şekilde Amr b. el-Âs'ın Nil'in batısında yer alan İskenderiye'nin Mısır'ın başkenti olması teklifini kabul etmeyen halîfe yeni merkezin Nil'in doğu kıyısında kurulmasını emretmiştir. Bu doğrultuda istenilen vasıfları hâiz bir mevkide Fustat şehri inşa edilmiştir.[52]

Hz. Ömer'in toplum/halk öncelikli anlayışının diğer bir yansıması da tebeası durumunda olanların zarara uğramaması konusundaki aşırı hassasiyetidir. Nitekim Müslümanlardan toplanmış zekât hayvanları arasında semiz bir koyun gördüğü zaman "sahipleri bunu gönül rızasıyla vermemiştir. İnsanların mallarını gasp etmeyiniz. Onların üzerlerine titredikleri malların ve hayvanların en iyilerini almayınız" sözleriyle memurlarını uyarmıştır.[53] Hz. Ömer'in bu konudaki hassasiyeti sadece

---

ticaretinin önemli bir bağlantı noktası olmuş, günümüzdeki Süveyş kanalının fonksiyonunu üstlenmiştir. Bu nedenle Amr'ın faaliyete geçirdiği kanal gerek Hz. Ömer, gerekse daha sonraki Müslüman idareciler dönemlerinde özelde Mısır, genelde de dünya ticaretine önemli katkılar sağlamıştır. (Honigmann, E.,"*Kulzum*", *İA*, VI, 979).

49 Taberî, *Tarih*, III, 463, 512.

50 Taberî, *Tarih*, IV, 169.

51 Taberî, *Tarih*, III, 579; IV, 41.

52 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 91; Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şa fî Sınaati'l-İnşa*, I-XIV, (şrh. ve tlk. Muhammed Huseyn Şemsüddin), Beyrut 1987, III, 368; Makrizî, *Hıtat*, I-II, Beyrut ts. (Dâru Sâdır), I, 296; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zahire fi Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, I-XXII, Kahire 1929, I, 81-82. Fustat şehrinin kuruluşu ve gelişmesiyle ilgili geniş bilgi için bk. Apak, Âdem, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara 2001, s. 274-280.

53 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s.89.

Müslüman halkla sınırlı olmayıp idaresi altında yaşayan farklı din mensuplarının haklarına da şâmildir. Halîfe bu hassasiyeti sebebiyle Cezîre bölgesinde valiliklerini tamamlayan Huzeyfe b. Yemân ile Osman b. Huneyf'i görevleri esnasında harac ve cizye tahsilinde haksızlık yapıp yapmadıkları konusunda hesaba çekmiştir.[54] Ayrıca Sevâd arazisinde yaşayan halka fazla harac yüklememek amacıyla kendilerine geçmişteki idarecilerine ne kadar vergi ödediklerini sormuş, aldığı bilgiye göre onları daha az miktarda haracla sorumlu tutmuştur.[55]

Kaynakların aktardığına göre Hz. Ömer fakirlikten dolayı dilenen bir Yahûdîye bir miktar yardım yapmış, Beytülmal görevlisine de gençliğinde cizyesini aldıkları bu insanları yaşlılıklarında perişan vaziyette bırakmalarının doğru olmadığını söyleyerek bu gibi şahıslardan vergiden muaf tutulmasını emretmiştir.[56] Horasan topraklarındaki zimmîlerin Müslümanlarla yaptıkları anlaşmaları sürekli olarak bozmalarından şüphelenen halîfe bu hadiselerin kendilerine haksızlık yapılmasından kaynaklanabileceği düşüncesiyle bölgedeki komutanları bu konuda ikaz etmiştir.[57] Benzer hassasiyetle Şam ordusu tarafından ekinlerine zarar verilen gayr-i müslim bir köylünün zararı bizzat halîfe tarafından tazmin edilmiştir.[58] Hz. Ömer vefatı esnasında kendisinden sonraki halîfeye zimmîleri emanet olarak bıraktığını söylemiş[59], onların haklarının korunmasını istemiş, ayrıca can ve mallarının emniyeti uğrunda gerekirse savaşılmasını, kendilerine güçlerinin üstünde borç yüklenmemesini tavsiye etmiş, cizyelerini ödeyemeyenlerden bunun zorla alınmasını, ödeyemedikleri takdirde de cezalandırılmalarını yasaklamıştır.[60] Zimmîler halîfenin kendilerine karşı gösterdiği bu vefakârlık ve

---

54 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 40, 51-52.
55 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s.41.
56 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 136.
57 Taberî, *Tarih*, IV, 78, 89; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 385.
58 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 129.
59 Buhârî, *Ahkâm* 51, *Cizye ve'l-Muvâdea* 3; Müslim, *İmâret* 12; Tirmizî, *Fiten* 48; Ebû Dâvûd *Harâc* 8. Hz. Peygamber (s.a.v) de bu konuda "*Kim anlaşmalı (zimmî) bir insanı öldürürse o kişi cennetin kokusunu alamaz*" buyurmuşlardır. (Buhârî, *Diyât* 30).
60 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 135-136.

iyi muamele karşısında minnettarlık duygusuyla Müslüman askerlerin düşman ordularına karşı üstün gelmesi için yardımcı olmuşlardır. Onlar ayrıca daha fethedilmemiş bulunan Rum beldelerine kendilerinden casuslar göndererek oralardaki düşman birlikleri hakkında Müslüman komutanlara bilgi sağlamışlardır.[61] Dolayısıyla İslâm fetihlerinin hızlı ve başarılı neticelenmesinde zimmîlerin doğrudan veya dolaylı katkılarını unutmamak gerekir. Netice itibariyle zimmîleri Müslümanlar için adeta yardımcı kuvvet haline getiren sebeplerin başında halîfe Hz. Ömer'in onlara karşı sergilediği insanca muameleyi göstermek mümkündür.[62]

Hz. Ömer'in umumun menfaatini esas almasının önemli delillerinden biri de gerek Nil deltası, gerekse Irak fetihleri sonucunda ele geçirilen toprakları sadece savaşan gazilere dağıtmayıp bunları toplumun tamamının malı kabul etmesi, gelecek nesiller de dâhil olmak üzere bütün ümmetin bu arazilerde hak sahibi olduğuna hükmetmesidir. Halîfe Irak fethinden sonra bölge genel valisi Sa'd b. Ebû Vakkâs'a yazdığı mektupta bu düşüncesini açıkça ortaya koymuştur:

"Anlattığına göre halk senden elde ettikleri ganimetleri ve Allah'ın fey olarak ihsan ettiği malları aralarında taksim etmeni istemişler. Benim mektubum sana ulaşınca mal, hayvan ve eşya olarak insanların sana celbettikleri ganimetleri topla. Bunları Müslümanlardan hazır bulunanlara bölüştür. Arazi ve nehirleri işleyicilerine bırak ki bunların gelirleri umum Müslümanların maaşlarına dâhil olsun. Çünkü eğer sen arazi ve nehirleri halen orada bulunanlara taksim edersen onlardan sonra geleceklere bir şey kalmaz".[63] Halîfe mezkür düşünceden yola çıkarak fethedilen bölgelerin topraklarını gazilere taksim etmek yerine onlara elde edilen gelirlerden maaş vermeye başlamış[64], gerekçe olarak

61 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 149.

62 Bu konuda bk. Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989. Ayrıca bk. Baş, Eyüp, *Raşid Halîfeler Döneminde Müslüman-Yahûdî İlişkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996.

63 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 26; Ebû Ebeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, s. 136; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 370-371.

64 Halîfe'nin bu konuda ashâb ile yaptığı görüşmeler hakkında bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*,

da bu toprakların Müslümanların ortak malı olduğunu, zira Yemen'de bulunan bir çobanın dahi buralarda hakkının bulunduğunu söylemiştir.[65] Hz. Ömer Irak topraklarının fethinden sonra bizzat kendisine gelip bu araziyi askerlere dağıtılması konusunda ısrar edenlere de "sizden sonra gelecek Müslümanlara ne kalacak? Ayrıca ben eğer bu toprakları aranızda taksim edersem suları konusunda aranızda bozgunculuk baş göstereceğinden korkuyorum" cevabını vermiştir.[66] Halîfe aynı zamanda bu statüdeki arazilerin alım satımını da kesinlikle yasaklamıştır.[67]

Hz. Ömer'i fethedilen araziyi askerlere dağıtmama kararı almaya sevk eden asıl sebep Arapları mücahit, asker bir ümmet yapma ve onları ziraatten uzak tutma isteğiydi. Halîfe bu icraatıyla aynı zamanda toplumun ihtiyacını karşılamak için sabit malî gelirler teminine de çalışmıştır. Eğer toprağı fatihler arasında paylaştırırsa arazi askerlerin özel mülkiyetine geçer ondan sonra gelecek nesillere verecek bir şey kalmayabilirdi. Ayrıca Hz. Ömer, Müslümanların toprak ve su konusunda kendi aralarında ihtilâfa düşmelerinden de endişe ediyordu. Halîfenin bu icraatında çevreyi merkeze bağlamak ve birleşik bir devlet oluşturmak hedefi de unutulmamalıdır.[68] İmam Ebû Yûsuf, Hz. Ömer'in fetihler sonucunda ele geçirilen toprakların fatihlere taksim edilmeyip bütün Müslümanların ortak malı sayılması kararının isabetli bir görüş olduğunu şu sözleriyle destekler:

> *"Hz. Ömer'in fatihlere arazileri taksim etmemiş olması Allah'ın kendisine ihsan ettiği bir başarıdır. Bu davranışından doğan hayır, bütün Müslümanlara aittir. Yine onun arazileri dağıtmayıp vergi alması ve toplanan vergileri Müslümanlar arasında taksim etmesi cemiyete ait umumî faydadır. Zira bu arazilerin gelirle-*

---

s. 25-29.

65 Buhârî, *Hars ve'l-Müzâraa* 13, *Meğâzî* 38; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 50; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 300.

66 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 375; Taberî, *Tarih*, IV,31-34.

67 Ebû Ebeyd Kâsım b. Selâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, 157.

68 Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 101.

ri eğer atıyyeler ve masraflarda kullanılmak üzere halka vakfedilmemiş olsaydı kaleler korunamaz, ordular cihad için yola çıkamazdı. Masrafları ve diğer askerî ihtiyaçları temin edilen ordular bulunmasaydı ehl-i küfrün İslâm beldelerine avdet etmelerine mani olunamazdı."[69]

Hz. Ömer'in idare anlayışında toplum bütününe göre tek tek şahısların varlığı ve önemi ikinci plânda kalıyordu. Başka bir ifadeyle halîfe şahıs karizmasına değil, cemaat karizmasına ehemmiyet veriyordu. Onun nazarında aslolan şahıslar değil, bütün bir toplumdur; buna göre yeryüzünde yeri doldurulmayacak, vazgeçilmez bir insan yoktur. Bu kanaati doğrultusunda halîfe gerek Irak, gerekse Suriye cephesindeki savaşlarda efsane haline gelen ve yenilmez asker olarak görülmeye başlayan Hâlid b. Velîd'i görevden alıp yerine Ebû Ubeyde'yi tayin etmiştir.[70] "Hâlid bilmelidir ki Müslümanları muzaffer kılan Hâlid'in kendisi değil, Allah'tır. Bunun anlaşılması için onu azlettim."[71] "Herkes onu alabildiğine gözünde büyütmüş ve her şeyi ondan zannetmek gibi bir duruma düşmüştü. Ben de her şeyi ondan varsaymalarından korkmaya başlamıştım, halkın her şeyi yapanın Allah olduğunu bilmelerini ve fitneye düşmemelerini istedim"[72] demek suretiyle komutanını görevden alma gerekçesini açıklamış, onun yerine tayin edilen Ebû Ubeyde başarılı olunca da "bazı kimseler zafer kazanılmasaydı, 'Hâlid olsaydı kazanılacaktı' diyeceklerdi. Hâlbuki zaferi kazanan Hâlid değildir, zafer

---

69 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 29. Hz. Ömer'in sosyal devlet uygulaması hakkında geniş bilgi için bk. Tanrıverdi, Hasan, "Hz. Ömer Dönemi Sosyal Devlet Uygulamaları Üzerine Bir İnceleme", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 16, sy. 4, Ankara 2003, s. 672-677; Çelik, Hüseyin, "Fey ve Ganimet Ayetleri Çerçevesinde Hz. Ömer'in Sevad Arazisi Hakkındaki Uygulamasının Değerlendirilmesi", *Kahraman Maraş Sütçü İman Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, cilt: VIII, sy. 15, s. 75-100.

70 Hâlid b. Velîd'in görevinden alınmasıyla ilgili değerlendirmeler için bk. Fayda, Mustafa, *Hâlid b. Velîd*, s. 423-442.

71 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 284; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 344.

72 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 81; Taberî, *Tarih*, III, 601, IV, 68; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 375-376.

Allah'ın bir ihsanıdır"[73] sözleriyle de başarının şahıslara yüklenmesinin yanlışlığını, muvaffakiyetin ancak Allah'ın yardımı yanında toplumun birliği ve dayanışmasıyla gerçekleşeceğini vurgulamıştır.

Hz. Ömer'e göre bir makam için en uygun kişiyi bulmak uğruna zaman kaybetmek yerine bu görevi yapabilecek şahıslardan herhangi birini görevlendirmek millet menfaati açısından daha önemlidir. Zira yönetim için en iyisini bulmak amacıyla geçirilen zaman kaos ve kargaşaya düşme tehlikesini de içinde barındırır. Bu anlayışın bir tezahürü olarak Hz. Ömer ilk halîfe seçiminde Benî Sâide toplantısında bir an önce Müslümanların idarecisinin belirlenmesi ve biatin tamamlanması için özel gayret sarf etmiştir.[74] Onun bu şekilde davranmasındaki amacı yönetim boşluğunu bir an önce gidermek ve Müslümanların tek bir idareci altında birliklerini ve bütünlüklerini sağlamaktır.

Hz. Ömer'in devlet yönetiminde boşluğun kalmaması konusundaki hassasiyeti vefatından sonra toplanmasını istediği Şûrâ üyelerine ve diğer görevlilere verdiği talimatlarda da açıkça görülür. Buna göre heyet üç gün içerisinde kendi arasından birini mutlaka seçmek zorundaydı. Bu gerçekleşmezse üyelerin tamamı öldürülecek, çoğunluğun kararı ortaya çıkmasına rağmen muhalefette direnenler de aynı akıbete uğrayacaklardı.[75] Hz. Ömer'in, suikasta uğramasının ardından namazlarını bozup kendisiyle ilgilenmek isteyenlere kendisini bırakarak Abdurrahman b. Avf'ın imamlığında namazı tamamlamalarını emretmiş olması da[76], onun böyle hayati bir durumda dahi Müslüman cemaatin bütünlüğüne ve devamına gösterdiği hassasiyetin ilginç ve anlamlı bir örneğini teşkil eder.

---

73 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 160.

74 Buhârî, *Fedâilu'l-Ashâb* 5, *Cenâiz* 3, *Meğâzî* 11, 83, *Muhâribîn* 30, 31, *İ'tisâm* 16, *Mezâlim* 19, *Menâkıbu'l-Ensâr* 46; Müslim, *Hudûd* 15; Vâkıdî, *Ridde*, s. 41-42; İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 310; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 269, III, 185-187; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 16-17; Taberî, *Tarih*, III, 206.

75 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 341-342, 344.

76 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 350.

Yönetimde toplum öncelikli anlayışı benimseyen Hz. Ömer idaresi boyunca halka adalet ve merhametle muamele ederken buna karşılık onları idare eden bürokratlarına son derece sert davranmıştır.[77] Bu sebeple bir taraftan yöneticilerini bazen halkın huzurunda ağır dille azarlarken diğer taraftan da sıradan bir insanın şahsına karşı haksız da olsa suçlama ve tenkidini büyük bir müsamaha ve olgunlukla karşılamıştır. Halîfe üstelik halkın kendisine yaptığı tenkitlere cevap vermek suretiyle kendisini savunmuş, ayrıca yönetimini eleştirenlere teşekkürü de ihmal etmemiştir.[78]

Halka karşı şefkatle davranan halîfe aynı konuda yöneticilerini de uyarmıştır:

> *"Ey çobanlar, biliniz ki Allah katında idarecinin yumuşaklık ve şefkatinden daha sevgili ve faydası daha fazla olan bir özelliği yoktur. Biliniz ki her kim emri altında bulunanları iyilik ve afiyet ile tutarsa ondan daha fazlası kendine verilir".*[79] *"Ben sizi cebbârlar ve zâlimler olmanız için değil, ancak kendilerine tabi olunan kişiler olmanız için gönderiyorum. Müslümanları dövmeyiniz. Aksi halde onları zillete düşürürsünüz. Onları lüzumundan fazla da övmeyiniz, bu durumda onları şımartmış olursunuz. Haklarına mani olmayınız, böyle davranırsanız onlara zulmetmiş olursunuz. Müslümanların haklarını kendilerine zamanında veriniz."*[80]

Hz. Ömer, valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye de "Allah katında idarecilerin en mesudu varlığı ile idare ettikleri saadete eren kimsedir. İdarecilerin en kötüsü ise yönettiklerinin şikâyetine sebep olan kimsedir. Kötülük etmekten ve dalâlete düşmekten son derece sakın"[81] tavsiyeleriyle halka karşı benimsemesi gereken yolu göstermiştir. Ebû Yûsuf'un rivayetine göre Hz. Ömer halkı gözetmeyen, hastaları ziyaret etmeyen,

---

77 Taberî, *Tarih*, IV, 207.
78 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 13.
79 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 13.
80 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 124-125; Taberî, *Tarih*, IV, 203-204.
81 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 16.

zayıf ve kimsesizleri huzuruna kabul etmeyen valilerini görevinden azletmiştir.[82] Nitekim vilayet binasına kapı yaptıran Kûfe Valisi Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı halk ile arasına engel koyduğu gerekçesiyle kınayan halîfe, teftiş heyeti başkanı Muhammed b. Mesleme'yi görevlendirerek bu kapının yıkılmasını sağlamıştır.[83]

Halîfenin halka son derece şefkatle muamelede bulunurken yöneticilerine sert davranmasının ardında şüphesiz insanların devlete olan itimadını devamlı kılma hassasiyeti yatmaktadır. Bu amaçla halîfe zaman zaman herhangi bir valisini mağdur edecek derecede siyasî kararlar almaktan çekinmemiş, kendisi de bu politik tercihini "Bu yola başvurmaktan ben de hoşlanmıyorum" sözleriyle açıklamıştır. Halîfe bu anlayışı sebebiyle Mısır valiliği esnasında hakkında aşırı mal edindiği iddiaları yayılan Amr b. Âs'ın malının yarısını müsadere ettirmiş[84], aynı ithama maruz kalan Şam bölge komutanı Hâlid b. Velîd'i görevden aldıktan sonra onun da malının yarısını hazineye kaydetmiştir.[85] Diğer taraftan halk arasında iyi namaz kıldırmadığı şeklindeki dedi-kodu yayılınca Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı görevden almıştır.[86] Hz. Ömer zaman zaman toplumun itimadını kaybettiğini düşündüğü valisine de görevden el çektirmiştir. Nitekim Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın yerine Kûfe valiliğine getirdiği Ammâr b. Yâsir'i şehir sakinlerinin "zayıf bir idareci, siyasetten anlamıyor" şikâyetleri sebebiyle kısa süre sonra azletmiştir.[87] Hz. Ömer'in bu ve benzeri uygulamalarında valilerini mağdur ettiği düşüncesi akla gelebilir. Ancak halîfenin toplumun idareye olan güvenini birinci derecede önemsemesi, bazen bu tür mağduriyetleri kaçınılmaz hale getirmiştir. Binaenaleyh Hz. Ömer'in bu ve benzeri icraatını salt

---

82 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 126.

83 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 391; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 118; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 343; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 369. Bu konuda geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Güzel, Ahmet, "Hulefâ-i Râşidîn Dönemi'nde Halîfelerin Halkla İlişkileri", *İSTEM*, yıl: 3, sy. 6, Konya 2005, s. 245-264.

84 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 308; İbn Abdirabbih, *el-Ikdu'l-Ferîd*, I, 47-48.

85 Taberî, *Tarih*, III, 437.

86 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 391.

87 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 393; Taberî, *Tarih*, IV, 163-164; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 16.

hukukî değil, toplum menfaati adına siyasî kararlar olarak görmek gerekir. Böyle olduğu içindir ki Hz. Ömer, Kûfe valisi Sa'd'ı görevden almasının ardından onu hıyaneti veya acizliği sebebiyle azletmediğini açıkça ifade etmiş, kendisinden sonra halîfe olacak şahsa da onu tekrar eski görevine iade etmesini vasiyet etmek suretiyle eski valinin itibarının iadesini sağlamayı da ihmal etmemiştir.[88]

D. ASABİYETİ TESİRSİZ HÂLE GETİRME SİYASETİ

Hz. Ömer'in yönetim anlayışının temel prensiplerinden biri de kabileciliğin (asabiyet) yönetimdeki etkisini en alt düzeye indirmektir. Ona göre Müslüman için asıl olan neseb değil, takva, liyakat, ehliyet ve kişisel çaba neticesinde elde edilen mevki ve şereftir. Bu prensibi dolayısıyla Hz. Ömer meclisinde Bilâl-i Habeşî gibi aslen köle, ancak dinde önceliği bulunan sahâbîyi, Uyeyne b. Hısn el-Fezarî ve Akra' b. Hâbis et-Temîmî gibi büyük kabile şeflerine tercih etmiş[89], aynı şekilde Mekke fethinde Müslüman olan kabile yöneticileri Safvan b. Ümeyye, Hâris b. Hişâm ve Süheyl b. Amr'a ilk Müslümanlardan olan kölelere nazaran hazineden daha az maaş bağlamıştır.[90]

Asabiyetin tesirini en alt düzeye indirmek için Hz. Ömer'in birbiriyle bağlantılı üç prensibinden bahsetmek mümkündür. Bunlardan ilki kendi kabile mensuplarını yönetimden uzak tutmaktır. Nitekim halîfe bu anlayışı doğrultusunda 10 yıl (H. 13-23/M. 634-643) süren hilâfeti boyunca ordu komutanlığı ve eyalet valiliği gibi üst düzey makamlara mensubu olduğu Adî kabilesinden hiç bir kimseyi tayin etmemiştir.[91] Kendi soyundan Numân b. Adî ve Kudâme b. Maz'ûn'a küçük dereceden memuriyet vermiş ancak her ikisini de kısa süre sonra azletmiştir.[92] Hz. Ömer bu sayede idarenin saltanat haline dönüşmesi ihtimalini ortadan kaldırmıştır.

---

88 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 339, 360; Taberî, *Tarih*, IV, 244.

89 Câhız, *Osmaniyye*, Mısır 1955, s. 216-217.

90 Taberî, *Tarih*, III, 613; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 350.

91 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 161.

92 İbn Habîb, *Münemmak*, (thk. Hurşid Ahmed Faruk), Beyrut 1985, s. 395-396; İbn Abdülber, *el-İstî'âb fî Ma'riteti'l-Ashâb*, I-IV, Kâhire ts. (Dâru Nehdati Mısr), III, 1277-1279, IV, 1503-1504.

Hz. Ömer'in idarenin bir hanedan yönetimine dönüşmemesi konusundaki hassasiyeti vefatından hemen önceki söz ve davranışlarında açık bir şekilde görülür. Halîfe, oğlu Abdullah'ın halîfe tayin edilmesi talebini kabul etmemiş[93], Müslümanların aşırı ısrarları neticesinde oğlunu şûrâya dâhil etmekle birlikte ona seçilme hakkı tanımamıştır. Üstelik seçimde çoğunluğa tabi olmasını, oylar eşit çıkarsa da Abdurrahman b. Avf'ın tarafında yer almasını vasiyet ederek onun halîfe seçimindeki belirleyiciliğini en alt düzeye indirmiştir.[94]

Hz. Ömer kendi kabilesini devlet idaresinden uzak tutma siyasetinin tamamlayıcısı olarak idarede kabileler arası denge politikası takip etmiştir. Bu anlayış onun asabiyet politikasının ikinci ayağını teşkil eder. Halîfenin idarede takip ettiği kabileler arası denge politikası uygulamasını aşağıdaki tabloda açık olarak görmek mümkündür.

Halîfe Hz. Ömer (Adî)

Hâlid b. Velîd (Mahzum-Kureyş)	Sa'd b. Ebû Vakkâs (Zühre-Kureyş)	Ebû Mûsa el-Eş'arî (Yemen)	Amr b. el-Âs (Sehm-Kureyş)	Muaviye b. Ebû Süfyan (Ümeyye-Kureyş)
Ebû Ubeyde (Hâris b. Fihr-Kureyş)	Ammâr b. Yâsir (Mezhic-Yemen)			
Sa'd b. Ebû Vakkâs (Zühre-Kureyş)	Muğîre b. Şu'be (Sakîf-Kays)			
Müsennâ b. Hârise (Şeybân-Bekr b. Vâil)				
Yezîd b. Ebû Süfyan (Ümeyye-Kureyş)				
Muaz b. Cebel Hazrec-Ensâr)				

93 Taberî, *Tarih*, IV, 228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 34.

94 Taberî, *Tarih*, IV, 192; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 27; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 145.

Tabloda görüldüğü gibi Hz. Ömer kendi kabilesinden hiç kimseyi önemli göreve getirmeyip eyalet valiliği ve ordu komutanlıklarına farklı kabilelerden şahıslar tayin etmiştir. Görev üstlenen idareciler genelde Kureyşli olmakla birlikte Kureyş dışındaki kabileler de idarede kendilerine yer bulabilmişlerdir. Hâsılı halîfe, yönetiminin sosyal tabanını neredeyse bütün Arap kabilelerine yaymış görünmektedir. Böyle bir görev paylaşımında kabilelerin iktidar amaçlı mücadeleleri tabiatıyla en alt düzeye inecektir. Çünkü tabloda da işaret edildiği gibi güçlü kabilelerin iktidar talepleri aşağı yukarı karşılanmış görünmektedir. Üstelik bu sistem farklı kabile mensubu yöneticilerin idareden bağımsız hareket etme ihtimalini de ortadan kaldırmıştır. Zira sağlanan bu politik dengede kabilelerden herhangi birinin kurulu düzeni tek başına bozmaya gücü yetmeyecektir.

Hz. Ömer'in asabiyeti tesirsiz hale getirme amaçlı politikasının üçüncü ayağı ise Hâşimoğulları'nı yönetim kademelerinden uzak tutmak olmuştur. Bu ailenin Hz. Peygamber (s.a.v) ile akrabalıkları sebebiyle başlangıçtan itibaren hilâfette hak sahibi olduklarını iddia etmeleri selefi Hz. Ebû Bekir gibi Hz. Ömer'i de tedbir almaya sevk etmiş, bu sebeple Hz. Peygamber'in (s.a.v) maddî-manevî mirasçısı olduklarına inanan bu aile mensuplarını devlet makamlarına getirmemiştir.[95] Uygulanan siyasetin tabiî sonucu olarak Hz. Ömer döneminde Hâşimoğulları'na mensup bir ordu komutanı veya bir eyalet valisine tesadüf edilmez. Öyle ki Hâşimî ailesinden sadece Hz. Ali, halîfenin istişare meclisinin bir üyesi olmuştur ki[96] esasında bu kurul Müslüman ileri gelenlerinin hazır bulundukları bir topluluktur ve halîfe üzerinde bir yetkisi ve yaptırım gücü yoktur.

Hz. Ömer'in asabiyeti tesirsiz hale getirmek için gerçekleştirdiği bu üç yönlü tedbir sistemi onun yönetimi zamanında kabile çekişme-

---

95 Taberî, *Tarih*, IV, 223.

96 Hz. Ömer'in Hz. Ali'ye özellikle şer'î konularda danıştığı kaynaklarda zikredilir. Bu konuda bk. Bakır, Abdülhalik "Hz. Ali-Hz. Ömer Dialoğu ve Şura Meselesi", *Din Öğretimi Dergisi*, sy. 29, Ankara 1991, s. 65-69.

lerini en alt düzeye indirmiş, neticede toplumda daha az problemli bir dönemin yaşanmasını temin etmiştir. Asabiyete karşı tedbir almak amacıyla takip edilen bu esasların önemi ve başarısı daha sonraki halîfe Hz. Osman'ın idaresiyle karşılaştırıldığında daha iyi anlaşılır.

E. KABİLİYETLİ YÖNETİCİLERİ GÖREVE GETİRME

Hz. Ömer halîfeliği boyunca yetenekli yöneticileri devlet kademelerinde istihdam etmiştir. "Arap dâhîleri" olarak bilinen Muaviye b. Ebû Süfyan, Amr b. el-Âs, Muğîre b. Şu'be ve Ziyâd b. Ebîh onun en önemli bürokratlarıdır. Mezkür şahıslar ne Aşere-i Mübeşşere'den ne de Bedir ashâbındandırlar. Onlar sahâbenin fazilet dercelendirilmesinde de ilk sıralarda yer almazlar. Onların asıl özellikleri insan yönetmedeki maharetleri ve idaredeki kabiliyetleridir. Halîfe bu sebeple kendilerini mühim vazifelere getirmiştir. Hz. Ömer yönetim alanında kabiliyetli olan şahısları önemli vazifelere getirdiği gibi, ehliyeti konusunda kendisinde tereddüt meydana getiren idarecisinin yerine daha kabiliyetlisini getirebilmek için görevde bulunanı azletmekten çekinmemiştir. Nitekim Şam bölgesine gerçekleştirdiği seyahati esnasında vazifesinde yeterli olmadığına kanaat getirdiği Şurahbil b. Hasene'yi görevden almıştır. Bunun sebebi kendisine sorulduğunda onu bir kusuru veya hatasından değil, yerine daha yetenekli ve güçlü birini getirmek istediği için azlettiğini ifade etmiştir.[97] Halîfe benzer gerekçelerle Kûfe şehrini yönetmede zafiyet gösteren Ammâr b. Yâsir'i de görevden almıştır.[98] Görüldüğü gibi Hz. Ömer'in göreve getirme veya azletmede temel ölçüsü ehliyet liyakattir.[99]

Yetenekli idarecileri bulup önemli görevleri kendilerine teslim eden Hz. Ömer aynı zamanda onları sıkı bir şekilde denetim altında tutmuştur. Zira bu ve benzeri şahısların yönetimin kontrolü dışında

97 Taberî, *Tarih*, IV, 64-65; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 393.
98 Taberî, *Tarih*, IV, 144.
99 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 283. Ayrıca bk. Balcı, İsrafil, "Hz. Ömer'in Komutan Atama Stratejisi: Sa'd b. Ebû Vakkâs ve Ebû Ubeyde el-Cerrâh Örneği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 2005, sy. 20-21.

kalmaları devlet için problem teşkil edebilirdi. Dolayısıyla Hz. Ömer bir taraftan kabiliyetli şahısların tecrübelerinden istifade ederken diğer taraftan da onların yetki sahalarında keyfî icraat girişimlerine izin vermemiştir. Halîfe zaman zaman hata yapmış olsalar da Arap dâhîlerini görevde tutmayı prensip edinmiş, sıkı kontrol ile birlikte onların tecrübe ve birikimlerinden istifade etmeyi sürdürmüştür. Hz. Ömer'in Mısır valisi hakkında "Amr b. el-Âs için ancak yeryüzünde vali olarak yürümek yaraşır"[100] sözü, adı geçen Arap dâhîsinin yönetimdeki maharetine işaret ettiği kadar onun ve onun gibilerin yönetimden uzak tutulduğu takdirde idare için bir sıkıntı sebebi olacağına da işaret eder. Nitekim Amr b. el-Âs daha sonraki halîfe Hz. Osman tarafından Mısır valiliğinden azledildiği için yönetim aleyhtarı faaliyetlerde etkin bir şekilde rol oynamış, özellikle Mısır eyaletindeki isyan hareketinin müsebbiplerinden biri olmuştur.[101]

---

100 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 197-198; İbn Tağriberdî, en-*Nücûm*, I, 79; İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I-IV, Mısır 1328, III, 2. Hz. Ömer'in devlet adamlığı hususunda geniş bilgi için bk. Çil, Halit, *Ömer'ini Arayan Yüzyıl*, İstanbul 2017, s. 41-291.

101 Taberî, *Tarih*, IV, 348-354. Hz. Ömer'in yönetim anlayışı hakkında geniş bilgi için bk. Temmâvî, Süleyman Muhammed, *Ömer b. el-Hattâb Usûlü's-Siyâse ve'l-İdâretü'l-Hâdise*, ? ts (Dâru'l-Fikri'l-Arabî); Yılmaz, Şaban, *Hz. Ömer Döneminde Siyasî İdari Askeri Teşkilat*, İstanbul 1975; Şeyh, Abdüssettâr, *el-Hulefâü'r-Râşidûn*, s. 138-203; Karakuş, Nadir, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1990; Gezer, Bekir, *Kamu Yönetimi İlkeleri Açısından Hz. Ömer Dönemi Devlet İdaresi*, (Basılmamış Y. Lisan Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998; Balcı, İsrafil, "Diplomat ve Devlet Adamı Yönüyle Hz. Ömer", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 2004, sy. 16, s. 185-204; Çil, Halit, "Liderlik Teorilerine Göre Hz. Ömer'in Liderliği", *İnsan Bilimleri ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, 2012, c. I, sy. 4, s. 234-251; Cide, Ömer, "Hz. Ömer'in Yönetim İlkeleri", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, cilt: IV, sayı: 7, s. 141-157.

III. HZ. ÖMER DÖNEMİ FETİHLERİ

Hz. Ömer'in halîfeliği döneminde gerçekleştirilen fetihler esasında selefi Hz. Ebû Bekir tarafından başlatılmış askerî harekâtın devamı mahiyetindedir. Başka bir ifadeyle Hz. Ebû Bekir'in halîfeliğinde Hz. Ömer'in de katkılarıyla belirlenen dinin yayılması stratejisi kaldığı yerden devam etmiştir.

Hz. Ebû Bekir'in halîfeliği döneminde Hâlid b. Velîd Bizans'a karşı mücadele amacıyla Suriye cephesine gönderilmişti. Bunun üzerine Irak'taki Sâsânî orduları Müslümanların hâkim oldukları bölgelere doğru saldırıya geçtiler. Müsennâ b. Hârise elinde kalan askerlerle İranlılara karşı koymaya çalıştı. Ancak kendisinden kat kat büyük ordularla mücadele edebilmek için takviye güce ihtiyacı vardı. Bu amaçla Medine'ye gelerek Hz. Ebû Bekir'den yardım istedi. Müsennâ'nın taleplerini hasta yatağında dinleyen halîfe kendi yerine tayin ettiği Hz. Ömer'i çağırarak Müslümanların Irak cephesine sevk edilmesini istedi.[102]

Hz. Ebû Bekir'in vefatının ardından Hz. Ömer sahâbenin ileri gelenleriyle Irak'taki durumu müzakere etti. Müslümanlardan bazıları gücünden çekindikleri Sâsânî orduları ile savaşa girme konusunda tereddüt içindeydiler. Bunun üzerine toplantıda hazır bulunan Müsennâ b. Hârise düşmanı gözlerinde büyütmemelerini, zira kendilerinin defalarca Sâsânî ordularını yenilgiye uğrattıklarını söyleyerek sefer için ashâbı cesaretlendirdi. Müsennâ'nın konuşması üzerine Medineliler sefere katılma kararı aldılar. Hz. Ömer, Irak cephesi için ilk gönüllü yazılan Ebû Ubeyd b. Mes'ûd'u gönderilecek orduya komutan tayin etti. Bazı Müslümanlar Hz. Peygamber'in (s.a.v) ashâbından olmadığı gerekçesiyle onun komutanlığına karşı çıkınca halîfeden şu ikazı aldılar: "Sizin iddia ettiğiniz öncelik, cesaretiniz ve gayretteki azminizden

---

102 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 297.

gelir. Fakat şu anda siz bu önceliğinizi kaybettiniz. Savaştan hoşlanmayan şahısların komutan olması mümkün değildir".[103]

Ebû Ubeyd hazırlıklar ikmal edildikten sonra emrindeki ordu ile Irak topraklarına girerek önce Hîre'ye ulaştı. Bu sırada İran'da yönetime kraliçe Azer Midhat geçmiş, o da Müslümanlara karşı Rüstem komutasında bir ordu hazırlamıştı. Başkomutan Rüstem cepheye hareket etmeden önce Irak bölgesindeki yerel yöneticiler olan Dihkanlara haber göndererek Araplara karşı işbirliği çağrısı yaptı. Bunun ardından Sâsânî ordusu Kûfe yakınlarında bulunan Nemârık isimli yerde karargâh kurdu. Ebû Ubeyd komutasındaki Müslümanların gelmesiyle burada gerçekleşen ilk savaşta İran ordusu mağlup oldu.[104]

Nemârık Savaşı'ndan kaçan Sâsânî birlikleri geri çekilerek Kesker'de bulunan İranlı komutan Nersâ'nın kuvvetlerine katıldılar. Onları takip eden Ebû Ubeyd yapılan ikinci savaşı da üstünlükle tamamladı. Daha önce Sâsânîler adına birleşen Sevâd bölgesi dihkanları İran askerlerinin cepheyi bırakıp kaçtıklarını görünce bu defa Müslümanlardan barış talep ettiler.[105] Kazanılan bu ilk savaşlar Irak topraklarında Müslümanlar ile Sâsânî ordularının daha büyük hesaplaşmasını kaçınılmaz hale getirmiştir.

103 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 315; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 297.
104 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 298-299.
105 Taberî, *Tarih*, III, 446-454; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 299-300.

A. IRAK-İRAN FETİHLERİ

1.Köprü Savaşı

Müslümanlara karşı gönderdiği öncü birliklerin peş peşe mağlup olduklarını haber alan başkomutan Rüstem, Irak'a yeni ve daha büyük bir ordu sevkine karar verdi. Hazırlanın ordunun komutasına Behmen Casûse getirildi. Bölgedeki gelişmeleri haber alan Müslüman birliklerin komutanı Ebû Ubeyd gelen orduyu karşılamak üzere harekete geçti. İki ordunun arasında Fırat nehri bulunuyordu. Sâsânîler nehrin karşısına geçmediler. Başta Selît b. Kays olmak üzere Müslüman komutanlar da Ebû Ubeyd'e nehri aşmak yerine düşmanı kendi taraflarında karşılamanın daha uygun olacağı, ayrıca kendilerinden sayıca üstün olan orduyla savaşabilmek için Medine'den yardım istemeleri gerektiği tavsiyesinde bulundular. Ancak Ebû Ubeyd önceki başarıların verdiği özgüvenle elindeki orduya takviyeye gerek duymadan üstelik karşıya geçmek suretiyle düşmana hücum etmeye karar verdi. Bunun ardından Fırat üzerine kayıklardan kurulan geçici köprüler yardımıyla askerler düşman tarafına geçtiler. Nehrin doğu sahilinde bekleyen İranlılar yanlarında getirdikleri fillerle Müslümanlar üzerine ani saldırı başlattılar. İlk hücumda fillerden ürken Arap atları Müslüman birliklerin dağılmasına sebep oldu. Çarpışmaların başında komutanları Ebû Ubeyd'in şehit olması Müslüman ordunun bozulmasına sebebiyet verdi. Nehir üzerinde kurulmuş olan geçici köprüler de kullanılmaz hale gelince geri çekilme imkânı bulamayan İslâm askerlerinin pek çoğu nehirde boğuldu. Geriye kalan az sayıdaki asker ise bölgenin eski komutanı Müsennâ'nın gayretleriyle canlarını kurtarabildiler. Kaynaklarda savaş esnasında Arapların dört bin insan kaybı verdiği zikredilir. Hicretin 13. yılında (M.634) meydana gelen ve İslâm tarihinde "Köprü Savaşı" olarak geçen bu savaş, Irak cephesinde gerçekleştirilen fetihler esnasında Müslüman orduların uğradığı tek mağlubiyettir.[106] Bu sonuç esasında

---

106 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 83-84; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 351-353; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 108-109; Taberî, *Tarih*, III, 454-459; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 331S-

İranlılar'ın başarısından ziyâde Müslüman komutanın ihmali ve taktik hatasından kaynaklanmıştır. Ancak yine de yaşanılan gelişme Müslümanlara karşı Sâsânîlerin cesaretlenmelerine ve yakın geçmişteki mağlubiyetlerini unutmalarına vesile olmuştur.

2. Büveyb Savaşı

Köprü Savaşı'nı kazanmış olmalarına rağmen İranlılar Müslümanların üzerine daha büyük bir saldırı düzenleyemiyorlardı. Zira Sâsânî yönetimi başkentteki taht kavgalarıyla meşguldü. Haliyle bu durum Köprü Savaşı'nı kaybetmiş olan Müslümanlara yeniden toparlanma imkânı verdi. Bu olumlu ortamdan istifade eden Hz. Ömer İran üzerine harekât için yeni bir seferberlik başlattı. Toplanan birlikler Cerîr b. Abdullah el-Becelî komutasında cepheye sevk edildi. Müsennâ b. Hârise'nin ordusu Büveyb denilen mevkide Medine'den gelen askerlerle birleşti. Aynı anda Sâsânîler Mihran komutasındaki bir orduyu cepheye sürdüler. Müslümanlar ile İranlılar Fırat nehrinin iki yakasında yeniden karşı karşıya geldiler. Sâsânî ordusu komutanı Müsennâ'ya haber göndererek savaşmak için karşı tarafa gelmelerini istedi. Köprü Savaşı tecrübesi sebebiyle Müslüman komutan bu teklifi kabul etmedi. Aslında Hz. Ömer de orduların nehrin karşısına geçmelerini yasaklamıştı. Bunun üzerine bir önceki savaşı kazanmış olan Sâsânî askerleri Fırat'ı aşarak Müslümanların tarafına geçtiler. Hazırlıklar tamamladıktan sonra karşılıklı saldırı başladı. Müslüman askerlerin sayısı bu defa da Sâsânîler'den azdı. Ancak onlar düşman ordusunun merkezine saldırarak ortadan bölmeyi başardılar. Müsennâ'nın kardeşi Hâris'in de şehit olduğu ilk çarpışmalarda Sâsânî ordusunda bozgun başladı. Bunun üzerine Müslüman askerler düşmanın geriye dönüş için hazır tuttuğu köprüleri kontrol altına aldılar. Panik halinde dağılan İranlı askerlerin büyük bir kısmı Müslüman çemberinden sağ çıkmayı başaramadı. Bu sebeple Büveyb Savaşı, câhiliye dönemi de dâhil olmak üzere o zamana kadar Araplar ile İranlılar arasında gerçekleşen çarpışmaların en

---

317; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 301-303.

şiddetlisi olarak kabul edilmiştir. Müsennâ büyük bir hezimete uğrattığı İran ordusunu takip ederek onların kayıplarını daha da artırdı.[107] Hicretin 14.yılında (M. 635) meydana gelen savaş Sâsânî İmparatorluğu'nun başkentinde büyük bir korku ve paniğe yol açmıştır. Nitekim bunun ardından Dicle ve Fırat bölgesinde Müslümanlara karşı koyabilecek önemli bir güç gönderemeyen İranlılar geri çekilmeye başlamışlardır.[108]

3. Kâdisiye Savaşı

Sâsânîler, Büveyb Savaşı'nda Mihran komutasındaki ordularının hezimeti sonrasında kendilerinin Araplar karşısında aciz duruma düştüklerini fark etmeye başladılar. Yenilgilerine sebep olarak gördükleri iç çekişmelere son vermek amacıyla Sâsânî sarayında nüfuz mücadelesine girişmiş olan Rüstem ile Fîruzân isimli komutanları birlikte hareket etmeye çağırdılar. Sonunda her iki asker teklife olumlu cevap vererek Kisrâ Yezdücerd'e destek vereceklerini açıkladılar. İdarede birlik sağlandıktan sonra daha güçlü bir ordu hazırlığı başlatıldı. İran'daki bölge idarecileri Merzubânlar da bu ittifaka katılacaklarını ilân ettiler. Böylece İran'da Müslümanlara karşı birlik temin edilmiş oldu.[109]

Müsennâ, İran'daki yeni gelişmeyi başkente aktardı. Hz. Ömer bunun üzerine bir seferberlik ilân etti. Bilhassa hac mevsiminde bir araya gelen Müslümanlar cepheye çağrıldı. Halîfe ashâb ileri gelenleriyle yaptığı istişare sonucunda Sâsânîlere karşı güçlü bir ordunun hazırlanması ve birliklere Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın komuta etmesi kararını aldı. Büyük çoğunluğu Irak sınırına yakın bölgelerde yaşayan kabilelerden müteşekkil birlikler gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra cepheye doğru harekete geçtiler.[110]

---

107 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 353-356; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 109-110;Taberî, *Tarih*, III, 460-472; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 318-319; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 303-305.
108 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 111;Taberî, *Tarih*, III, 470.
109 Taberî, *Tarih*, III, 477-478; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 319-320; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 306.
110 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 356; Taberî, *Tarih*, III, 478-486; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 308-310.

Halîfenin emri ile Sâsânî topraklarına giren Sa'd b. Ebû Vakkâs ilk önce Müsennâ b. Hârise'den bölgedeki gelişmeler hakkında bilgi aldı. Gerek onun aktardığı malumat gerekse halîfenin direktifleri doğrultusunda önce Zerûd, daha sonra da Sirâf denilen mevkilerde karargâh kuruldu. Ordu nihayet Medine'den gelen emirle Kâdisiye'ye hareket etti.[111] Hz. Ömer aynı anda Şam'daki komutanlarına haber göndererek bölgeden doğu cephesine karşı asker sevkıyatı yapılmasını emretti.[112]

Müslüman ordusu komutanı Sa'd b. Ebû Vakkâs savaşa başlamadan önce barış umuduyla Sâsânî hükümdarına elçi göndermeye karar verdi. Numân b. Mukarrin başkanlığındaki heyet Yezdücerd'in huzuruna çıkınca kral gelen elçilere İran topraklarına geliş sebebini sorduğunda onlar asıl amaçlarının İslâm dinini yaymak olduğunu, bu sebeple muhataplarını ilk önce dinlerine girmeye çağırdıklarını, bunu kabul etmezlerse cizye vermek suretiyle Müslümanların hâkimiyetini tanıma seçeneğini sunduklarını, bunlar gerçekleşmez ise savaşa müracaat etmekten başka çarenin kalmayacağını söylediler. Elçiyi dinleyen Yezdücerd daha önce İran hâkimiyetinde yaşayan Arapları Sâsânî devletine karşı nankörlük yapmakla suçladı. Bu defa kendisine heyet içerisinde yer alan ve İranlılar'ın Arap komşularına muamelelerini yakından bilen Muğîre b. Zurâre şu şöyle cevap verdi:

"Ey hükümdar! Hakkımızda söyledikleriniz doğru değil. Sizin idarenizdeyken biz çok kötü şartlar altında yaşadık. Açlığımız bir başka açlıktı. Gıdamız böceklerden müteşekkildi. Evimiz kuru topraktı, deve ve koyun tüylerinden dokuduklarımızı giyerdik. Yaptığımız ise birbirimizi öldürmek, insanları birbirine düşürmekti. Bugün Allah bize Rasûlü'nü gönderdi. O bizi İslâm'a davet etti. İlk müslüman ve onun ilk halîfesi olan Ebû Bekir de bizi İslâm'a davet etti. Önce reddettik, onun söylediklerinin tersini söyledik. Onu yalanladık. Onun dediğinin tersini yaptık. Fakat sonra Allah kalplerimize iman sevgisi ekti. Biz de onu

---

111 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 357; Taberî, *Tarih*, III, 490-496; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 309-315.

112 Taberî, *Tarih*, III, 486.

Allah'ın bir nimeti olarak tanımaya başladık. Artık onun her buyruğunu Allah'ın buyruğu olarak kabul etmeye başladık. O bize Allah'ın yerin-göğün sahibi ve yaratıcısı olduğunu, ortağı ve benzerinin bulunmadığını, her şeyi O'nun var ettiğini ve her şeyin sonunun O'na varacağını öğretti. Sonra öğrettiklerini başka insanlara da ulaştırmamızı tavsiye etti. Biz bu emri yerine getiriyor, bu kutsal vazife için savaşıyoruz. Görevimiz bize buyurulanı başkasına duyurmaktır. Duyurularımızı kabul edenler bizim kazandıklarımızı kazanacaktır, kabul etmeyenlere ise cizye teklif edeceğiz. Cizyeyi reddedenlerle savaşacağız. Şimdi siz de bu ikisinden birini seçin. Cizye mi, savaş mı? Teslim olun, kurtulun." Muğîre b. Zurâre'den bu sözleri duyunca son derece hiddetlenen Yezdücerd onları sırf elçi oldukları için öldürmediğini söyledikten sonra kendilerinden derhal huzurundan çıkmalarını istedi. Ardından da göndereceği ordularla bütün Müslümanları yok edeceği tehdidinde bulundu.[113]

Bizzat kralla gerçekleştirilen barış görüşmelerinden herhangi bir sonuç alınamayınca yaklaşık ikiyüz bin kişiyi bulan Sâsânî ordusu Kâdisiye'e ulaştı. Müslümanlar ise savaş bölgesinde hazır durumda bekliyorlardı.[114] Savaş başlamadan önce karargâhlar arasında tekrar karşılıklı olarak elçiler gidip gelmeye başladı. Başkomutan Sa'd b Ebû Vakkâs ilk önce Rib'î b. Âmir[115], ardından Huzeyfe b. Mihsân[116], nihayet Muğîre b. Şu'be'yi düşman ordusu başkomutanı Rüstem'e gönderdi.[117] Elçiler geliş sebeplerini yineleyerek muhataplarından ya İslâm'ı kabul etmelerini ya da cizye karşılığında teslim olmalarını talep ettiler. Bu görüşmelerden de herhangi bir netice alınamayınca taraflar arasında savaş kaçınılmaz hale geldi.[118]

---

113 Taberî, *Tarih*, III, 498-500; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 315-316. Hz. Ömer döneminde Sâsânî İmparatorluğu ile gerçekleştirilen diplomatik ilişkiler hakkında bk. Balcı, İsrafil, *Hz. Ömer Döneminde Diplomasi*, Ankara 2006, 249-330.

114 Taberî, *Tarih*, III, 500-510; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 318-319.

115 Taberî, *Tarih*, III, 519-521.

116 Taberî, *Tarih*, III, 521.

117 Taberî, *Tarih*, III, 496-497, 521-525, 573-574.

118 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 358; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 320-322.

Kâdisiye Savaşı'nın ilk aşamasında Sâsânî ordusundaki filler Arap atlarının ürkmesine, savaşçıların dağılmasına sebep oldu. Bunun üzerine Müslüman komutanlar filleri idare eden askerlerin okla vurulmasını, bu şekilde hayvanların kontrolsüz hale getirilmesini emrettiler. Bu taktik başarılı oldu, ancak ilk çarpışmalarda pek çok kayıp verildi. "Ermâs Günü" olarak isimlendirilen ilk gün karşılıklı saldırılar geç vakte kadar devam etti.[119]

Savaşın ikinci günü Müslümanlar için umut verici bir gelişme yaşandı. Çünkü halîfenin emriyle Şam bölge komutanı Ebû Ubeyde'nin Irak cephesine sevk ettiği Hâşim b. Utbe komutasındaki ordunun öncü birlikleri Ka'ka'a b. Amr idaresinde savaş meydanına ulaştı. Takviye gücün moral ve fizik desteğiyle Araplar düşmanları karşısında daha üstün bir performans sergilemeye başladılar. Müslümanların kayıplarıyla karşılaştırıldığında pek çok İran askerinin öldüğü ancak kesin sonucun alınamadığı ikinci gün çarpışmalarının ardından ordular tekrar mevzilerine çekildiler. Bununla birlikte fillerin etkisiz hale getirilmiş olması savaşta şartların Arapların lehine değişmesini sağladı. Kaynaklarda savaşın ikinci günü "Ağvâs Günü" olarak anılmıştır.[120]

Kâdisiye Savaşı'nın üçüncü günü sabahında Şam'dan gelen Hâşim b. Utbe komutasındaki asıl birlik Kâdisiye'ye ulaştı. Savaş meydanında ilk iki güne göre çok daha şiddetli çarpışmalar gerçekleşti. Saldırılar gün boyu devam ettiği gibi taraflar geceyi de savaşarak geçirdiler. Bu geceye de "Leyletü'l-Herîr" adı verilmiştir. "İmâs Günü" olarak isimlendirilen üçüncü gün savaşları o zamana kadar Araplar ile İranlılar arasındaki en şiddetli çarpışma olarak tarihe geçmiştir.[121]

Savaşın dördüncü gününde İslâm askerleri İran saflarını yarmak suretiyle başkomutan Rüstem'in karargâhına kadar ulaşmayı başardılar. Yenilginin mutlak olduğunu anlayınca kaçmaya çalışan komutan

---

119 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 360; Taberî, *Tarih*, III, 529-541; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 324-327.
120 Taberî, *Tarih*, III, 542-550; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 321; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 327-331.
121 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 322-325; Taberî, *Tarih*, III, 557.

yakalanarak öldürüldü. Rüstem'in ortadan kaldırılması ve ordusunun merkez birliklerinin bozguna uğraması savaşın kaderini belirledi. Hicretin 14. yılında (M. 635) gerçekleşen bu büyük savaş sonucunda çok büyük insan kaybı veren İranlılar başta Medâin olmak üzere ülkenin iç kısımlarına doğru çekilmek zorunda kaldılar.[122]

4. Medâin'in Fethi

Sa'd b. Ebû Vakkâs savaştan sonra yaklaşık iki ay süreyle Kâdisiye'de bekledi. Burada ordusunu dinlendirdikten ve sefer planlarını tamamladıktan sonra Sâsânî başkentine doğru harekete geçti. Medâin yolu boyunca birçok kale Müslümanların hâkimiyetine geçti. Aynı anda bölgede bulunan Farslılar elçi göndermek suretiyle cizye ve harac mukabilinde Müslümanlardan barış talep ettiler. Bâbil'e ulaşan Sa'd ordusunu burada bir müddet bekletmeye karar verdi. Bu esnada Medâin'de toplanan İran güçlerinin Müslüman askerler üzerine muhtemel saldırılarına imkân vermemek için ânî baskınlar düzenlemeye devam etti. Yoğun saldırılardan bunalan İran askerleri ya teslim oluyorlar ya da ülkenin doğu kısımlarına çekiliyorlardı. Sonuçta başkent tamamen boşaltıldı; İranlılardan bir kısmı dağlara sığındılar, diğerleri ise ülkenin daha güvenli buldukları kısımlarına çekildiler. Bunun üzerine harekete geçen Müslüman ordusu Sâsânî başkentini savaş yapmaksızın ele geçirdi. Son Kisrâ Yezdücerd onlar şehre gelmeden Hulvan'a kaçmıştı. Medâin'in Müslümanların kontrolüne geçmesiyle asırlardır hüküm süren Sâsânî İmparatorluğu tarih sahnesinden resmen silinmiş oldu. (H.16/M.637).[123]

---

122 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 89-90; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 360-362; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 114-117; Taberî, *Tarih*, III, 550-569, 576-579; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 3325-328; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 331-338. Bu konuda geniş bilgi için bk. Ahmed Adil Kemal, *Kâdisiye*, Beyrut 1989; Muhammed Ahmed Başmil es-Suûdî, *el-Kâdisiyye ve Meâriku'l-Irak*, Kahire ts. (Dâru't-Turâs); Yücesoy, Hayrettin, "Kâdisiye Savaşı", *DİA*, XXIV, 136.

123 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 366-367; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 120-121; Taberî, *Tarih*, IV, 6-7.

Başkomutan Sa'd b. Ebû Vakkâs "onlar nice bahçeler, pınarlar ve ekinler terk etmişlerdi. Nice güzel konaklar ve içlerinde sevinç ve mutluluk yaşadıkları nice yerleri bırakıp gittiler. İşte böylece biz bunları başka bir kavme miras olarak verdik" (Duhân, 44/25-28) âyetlerini okuyarak Kisrâ'nın sarayına girdi.[124] Müslümanlar Sâsânî idare merkezinin paha biçilmez ganimetlerini aralarında paylaştıktan sonra Beytülmal'in hakkı olan kısmı ve özelliği olan bazı kıymetli eşyayı başkente gönderdiler. Bu arada şehri terk edip çevreye sığınmış bulunan düşman birlikleri izlenerek pek çoğu etkisiz hale getirilip, onların yanlarında götürdükleri yüklü miktardaki mallara da el konuldu.[125]

5. Celûla Savaşı

Kâdisiye Savaşı'ndan kaçan İran askerlerinin bir kısmı Bağdat-Horasan yolu üzerinde yer alan Celûla denilen mevkide toplanmışlardı.[126] Burası Azerbaycan ve daha kuzeyinde yer alan dağlık bölgeler ile doğu İran'a ayrılan yol kavşağında bulunan stratejik bir şehirdi.[127] Celûla'da bir araya gelen Sâsânî birlikleri Müslümanlara karşı kendilerini savunmaya karar vermişler, bu amaçla hendek ve siperler kazmak suretiyle bulundukları bölgeyi tahkim etmişlerdi. Daha önce Medâin'i terk edip Hulvan'a[128] çekilen Yezdücerd de buraya ayrıca asker ve silah takviyesi yapmıştı. Sa'd b. Ebû Vakkâs, Celûla'daki gelişmeleri hemen Medine'ye bildirdi. Hz. Ömer, Hâşim b. Utbe komutasında bir birliği buraya göndermesini, öncü birliklerin başında da Ka'ka'a b. Amr'ın getirilmesini emretti. Kısa süre içinde Müslüman askerler Celûla'yı kuşatma altına aldılar. Burada da Kâdisiye'ye benzer şiddetli çarpmışlar meydana geldi. Siperlerine sığınmış olan Fars askerleri Müslümanlara

---

124 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 92; Taberî, *Tarih*, IV, 15-16.

125 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.366-368; Taberî, *Tarih*, IV, 16-21; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 352-361.

126 Celûla, Dicle'nin doğusunda Sevad ile İran arasında ve Horasan yolu üzerinde kurulmuş bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 156.

127 Taberî, *Tarih*, IV, 24

128 Hulvan, Irak-ı Arap ile Irak-ı Acem arasında kurulmuş tarihi bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 290-294.

karşı büyük bir direniş gösteriyorlar, ama nevar ki kuşatmayı yarma harekâtında da başarılı olamıyorlardı. Çok şiddetli gerçekleşen son çarpışmalarda Müslümanlar düşman hatlarını aştılar. Neticede Celûla Müslümanların hâkimiyetine geçti. (H.16/M.637). Yenilgiden kaçan İran askerleri ise takip edilerek öldürüldü veya esir alındı. [129]

Ordusunun Celûla'daki hezimetini haber alan Yezdücerd, Hulvan'ı da terk ederek daha güvenli bir yer olarak gördüğü Rey [130] taraflarına çekildi. Aynı anda şehri korumak üzere Hüsrev Şünûm isimli komutanı görevlendirdi. Celûla Savaşı'ndan kaçan düşman askerlerini takip eden Hâşim b. Utbe, Ka'ka'a b. Amr ile Cerîr b. Abdullah komutasındaki Arap birliklerini Hulvan'a sevk etti. Onları karşılamak üzere harekete geçen Celûla'daki mağlup olan düşman ordusunun komutanı Mihan ilk çarpışmalar esnasında öldürüldü. Bunun ardından Cerîr halkını serbest bırakmak, canlarına ve mallarına eman vermek, yurtlarından gitmek isteyenlere dokunmamak şartıyla Hulvan halkıyla barış antlaşması yaptı.[131]

Medâin'in fethinden sonra Dırâr b. el-Hattâb komutasında başka bir ordu da Mâsebezân'a[132] sevk edilmişti. Burada yapılan savaş sonucunda Müslümanlar bölgeyi ele geçirdiler. Diğer taraftan Ömer b. Mâlik komutasında Karkısiye'ye gönderilen üçüncü ordu ilk önce Heyt, ardından asıl hedefi olan Karkısiye'yi teslim alarak halkını cizyeye bağladı. Bu şekilde Kâdisiye zaferi ve başkent Medâin'in fethinin ardından Sevâd (Mezopotamya) bölgesindeki kontrol tamamen Müslümanlara geçmiş oldu.[133]

---

129 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 94-95; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 368-369, 423-424; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 121-122; Taberî, *Tarih*, IV, 24-28; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 361-363.

130 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 116-132.

131 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 97; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 423-424; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 123; Taberî, *Tarih*, IV, 34; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 363.

132 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 41.

133 Taberî, *Tarih*, IV, 37; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 366-367.

6. Ehvaz'ın Fethi

Ehvaz, günümüzdeki Basra'nın batı sınırına yakın olup pek çok Fars şehrini içine alan bir bölgedir.[134] Burası Sâsânîler zamanında ülke ileri gelenlerinden Hürmüzân tarafından idare ediliyordu. Müslümanları sürekli olarak rahatsız eden bu bölgedeki Sâsânî birliklerinin tesirsiz hale getirilmesi için Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın talimatıyla harekete geçen Müslüman askerler düşmana ani bir hücum gerçekleştirdiler. Saldırılara mukavemet gösteremeyen Hürmüzân barış teklif etmek zorunda kaldı. Fakat anlaşmadan kısa bir süre sonra tekrar isyan başlattı. Durum Hz. Ömer'e bildirilince bölgeye ikinci defa sefer düzenlenmesine karar verildi. Âsîler bu defa da Müslümanların hâkimiyetine boyun eğdiler. (H.17/M. 638).[135]

7. Râmuhürmüz ve Tüster'in Fethi

Gönderdiği ordular Müslümanlar tarafından sırasıyla mağlup edilen Yezdücerd, bir taraftan ülkenin daha güvenli yerlerine çekiliyor, diğer taraftan da sürekli olarak halkı Müslüman Araplara karşı isyana teşvik ediyordu. Daha önce Müslümanlar ile barış yapmış olan İranlılar'ın Yezdücerd'in ayaklanma çağrılarına iştirak etmeleri üzerine halîfe Hz. Ömer, Kûfe emiri Sa'd b. Ebû Vakkâs'a bir talimat göndererek Numân b. Mukarrin komutasındaki orduyu yeniden Ehvaz bölgesine sevkini emretti. Halîfe başka bir talimat ile de Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye bölgeye Süheyl b. Adî'yi göndermesini istedi. Kûfe'den harekete geçen Numân b. Mukarrin önce Râmuhürmüz'e[136] ulaştı. Herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan şehri kontrol altına almasının ardından Tüster'e[137] hareket etti. Ancak Tüster'in ele geçirilmesi kolay olmadı. Zira kuşatmaya rağmen ne Müslümanlar şehri fethedebiliyorlar ne de kuşatma altında

---

134 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 284-287.

135 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 123; Taberî, *Tarih*, IV, 72-74; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 379-381.

136 Râmuhürmüz, Hûzistan bölgesinde bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 17-18.

137 Tüster, Hûzistan'ın en büyük şehridir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 29-31.

kalanlar yarma harekâtında herhangi bir başarı sağlayabiliyorlardı. Nihayet şehirde yaşayan bazı şahısların kendilerine eman verilmesi karşılığında Müslüman askerlere gizli geçidi haber vermeleri sayesinde buradan kaleye giren ordu şiddetli çarpışmalar sonucunda şehri fethetti. Daha önce Müslümanlarla yaptığı anlaşmaları ihlâl eden Hürmüzân da esir alınarak Medine'ye gönderildi.[138] Hicretin 20. yılında (M. 641) gerçekleşen Tüster fethinin ardından Sûs[139] ve Cündişâpûr[140] şehirleri de Müslümanların hâkimiyetine girdi.[141]

8. Nihavend Savaşı

İran fethi boyunca Müslümanlara karşı pasif mücadelesini sürdüren Yezdücerd, Hemedan'ın[142] güneyinde dağlık bir bölge olan Nihavend'de büyük bir ordu toplamayı başardı. Onun çağrısıyla İran'ın kuzeyinden ve Horasan'dan bölgeye başka kuvvetler de sevk edildi. Fîruzân isimli komutanın idaresinde birleşen Farslılar yaklaşık 150 bin kişilik büyük bir ordu meydana getirdiler. Gelişmelerden haberdar edilen Hz. Ömer, Kûfe ve Basra halkına yeni bir İran seferi için hazırlanmaları emrini verdi. Halîfe ashâb önderleriyle yaptığı istişareden sonra Numân b. Mukarrin'i gönderilecek ordunun komutanlığına getirdi.[143]

Numân, Nihavend'de kalelerine sığınmış halde bekleyen İranlılar üzerine yürüdü. İlk iki gün şiddetli çarpışmalar meydana gelmekle birlikte herhangi bir netice alınamadı. Zira düşman askerleri savaş sırasında geri çekilerek önceden hazırlamış oldukları hendeklere sığı-

---

138 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 97-98, 102-103; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 533-538; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 123-125; Taberî, *Tarih*, IV, 76-79, 83-88; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 382-385.

139 Sûs, Danyal peygamberin türbesinin bulunduğu Hûzistan şehridir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 280-281.

140 İran'da Hûzistan eyaletinde eski bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 170-171.

141 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 97; Taberî, *Tarih*, IV, 89-94; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 386-388.

142 Hemedan, Batı İran'da bir şehir ve bu şehrin merkez olduğu eyalete verilen isimdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 410-413.

143 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 104-105; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 425; Taberî, *Tarih*, IV, 114-116, 126-127; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 331; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 2-3.

nıyorlardı. Başkomutan bu problemin nasıl aşılacağı konusunda yardımcılarıyla görüşme yaptı. Amr b. Seniy bu şekilde kuşatmanın devam ettirilmesi, düşmanın dışarıya çıkmasının beklenmesi gerektiğini söyledi. Diğer komutan Amr b. Ma'dîkerib düşmana topyekûn saldırı yaparak yıldırma harekâtıyla onların dışarıya çıkmaya zorlanmalarını tavsiye etti. Tuleyha ise düşman üzerine öncü bir grubun gönderilmesinin ardından onların taktik gereği geri çekilerek düşmanı meydan savaşına çekmelerinin uygun olacağını söyledi. Bu son teklifi gerçekleştirmek üzere Ka'ka'a b. Amr komutasındaki az sayıdaki askerden oluşan küçük birlik düşman üzerine hücum etti. Müslüman askerler bir süre çarpıştıktan sonra mağlubiyet intibaı verecek şekilde geriye doğru kaçmaya başladılar. Onları takip eden İran askerleri yerlerini terk edip asıl İslâm ordusunun beklediği yere doğru ilerlediler. Numân b. Mukarrin düşmanın iyice yaklaştığı anda saldırı emrini verdi. İki Müslüman ordu arasında kalan Farslılar panik içinde etrafa dağıldılar. Müslümanların saldırılarından kurtulabilenlerden pek çoğu meydana gelen izdihamda birbirlerini ezmek suretiyle hayatlarını kaybettiler. Nevar ki şiddetli çarpışmalar esnasında İslâm ordusu komutanı Numân b. Mukarrin de şehit oldu. Onun yerine Huzeyfe b. Yemân sancağı almak suretiyle komutanlığı üstlendi. Gün boyu süren çarpışmalar sonucunda düşman kesin bir yenilgiye uğratıldı. Hicretin 21. (M. 642) yılında gerçekleşen savaştan sağ kalan Sâsânî askerleri Hemedan'a sığındılar. Ka'ka'a b. Amr onları takip ederek şehri kuşatma altına aldı. Elindeki askerlerle Araplara karşı koyamayacağını anlayan İranlı komutan Hüsrev Şünûm çaresiz barış talep etti. Bu şekilde Nihavend Savaşı'nın akabinde Hemedan da kontrol altına alınmış oldu. (H.22/M.642).[144]

---

144 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 34-36; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 105-106, 113; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 426-429, 433; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 126-130; Taberî, *Tarih*, IV,116-120, 126-133, 146-148; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 3331-333; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 4-8. Nihavend savaşı hakkında geniş bilgi için bk. Şevki Ebû Halil, *Nihavend*, Dımaşk 1993.

Nihavend Savaşı tarihte Arap-Fars mücadelesinin dönüm noktalarından birisi kabul edilir. İslâm tarihindeki önemi sebebiyle kaynaklarda bu savaş "Fetihler Fethi" olarak isimlendirilmiştir. Çünkü Nihavend'den sonra Sâsânîler İran topraklarında bir daha Müslümanlara karşı koyabilecek bir ordu teşkil edememişlerdir.[145]

Müslüman askerler Hemedan'ın ardından Abdullah b. Abdullah b. Itbân komutasında Fâris'in diğer önemli merkezi Isfahân[146] üzerine yürüdüler. Halîfe bu orduya yardımcı olmak üzere Ebû Mûsa el-Eş'arî emrindeki askerleri de harekete geçirmişti. Müslümanlar burada Şehr Berâz b. Câzeveyh liderliğinde toplanan düşman ordusunu mağlup ettiler. Bunun üzerine şehir halkı cizye ve harac karşılığında Müslümanlarla barış antlaşması yapmaya razı oldu. (H.21/M.642).[147] Diğer taraftan Hicretin 22. yılında (M.642-643) Cerîr b. Abdullah'ın başkomutanlığında Bera b. Âzib idaresindeki ordu sırasıyla Kazvin[148] ve Zencân[149] şehirlerini,[150] Nuaym b. Mukarrin ve kardeşi Süveyd b. Mukarrin komutasındaki ordu da Rey, Kûmis, Cürcan[151] ve Taberistan'ı[152] kontrol altına aldı.[153]

---

145 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 428; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 7.

146 İsfahan, merkez İran'da bir şehir ve eyalettir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 206-210.

147 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 436-440; Taberî, *Tarih*, IV, 139-141; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 8-9.

148 Kazvin, Rey'e yakın bir Horasan şehridir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 342-344.

149 Zencân, Azerbaycan'da büyük bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 152-153.

150 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 448-450; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 11.

151 Cürcan, Taberistan ile Horasan arasında büyük bir şehirdir. Hazar denizinin güney doğusunda yer alır. Ortaçağ coğrafyacıları tarafından bazen Taberistan, bazen de Horasan sınırları içinde gösterilmiştir. İbn Hurdazbih, *Kitabu'l-Mesâlik*, s. 35, 40, 124, 154, 244, 250, 261, 265; İstahrî, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1967, s. 207, 212-213, 217; İbn Havkal, *Kitabu Sîreti Arz*, Leyden 1967, s. 296, 272-276; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, Leyden 1967, s. 26, 33, 36, 60-61, 116, 258-259, 337, 353-354, 365, 367, 370-372; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 119.

152 Taberistan, İran'ın Mazenderân eyaletine verilen isimdir. Kuzeyinde Hazar Denizi, güneyde Elburz dağları silsilesi, doğuda Cürcan, Batıda Gilân ile sınırlanmıştır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 13-16.

153 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 443-448; Taberî, *Tarih*, IV, 149-153; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 11-13.

9. Kuzey İran Fetihleri

Hz. Ömer, Nihavend Savaşı'ndan önce İran'ın eski idarecilerinden Hürmüzân'a fetih hedefi olarak Fâris, Azerbaycan ve Isfahân'dan hangisinin daha uygun olacağını sorduğundu ondan şöyle bir cevap almıştı: "Fâris ve Azerbaycan iki kol, Isfahân ise baş mesabesindedir. Sen iki koldan birini kesersen, o diğer kolla ayakta kalabilir. Eğer başı kesersen kolların ikisi de düşer". Onun tavsiyesini yerinde bulan halîfe Müslüman ordularını Isfahân başta olmak üzere İran'ın orta bölgelerine göndermişti.[154] Mezkür bölgedeki hedefler gerçekleşip Müslüman askerler Rey şehrine ulaşınca Hz. Ömer bölge komutanı Nuaym b. Mukarrin'e Simâk b. Haraşe el-Ensârî'yi öncü kuvvet, Bukeyr b. Abdullah'ı da yardımcı birlik komutanı olarak Azerbaycan üzerine göndermesi emrini verdi. Bunun üzerine Rey'den kuzeye doğru asker sevkiyatına başlandı. Bölgeye giden askerlere Utbe b. Ferkad komutasındaki birlikler de iştirak ettiler. Birleşik İslâm ordusu Azerbaycan topraklarına girmesinin hemen ardından İsfendiyâr b. Ferruhzâd emrindeki düşman birliğini mağlup etti. Bunun ardından Behram b. Ferruhzâd idaresinde toplanan askerler Ukbe b. Ferkad ordusu karşısında ikinci kez hezimete uğradılar. Bölge halkı bunun üzerine cizye ve harac karşılığında Müslümanlarla anlaşmaya razı oldu.[155]

Azerbaycan'ın kontrolü sağlandıktan sonra bölgenin tabiî uzantısı konumunda olan kuzeydeki Bâbu'l-Ebvâb[156] seferine karar verildi. Hz. Ömer'in emriyle Sürâka b. Amr, Abdurrahman b. Rebîa, Huzeyfe b. Esîd, Bükeyr b. Abdullah ve Habîb b. Mesleme idaresindeki ordular hedeflenen bölgeye doğru harekete geçtiler. Gidenler arasında amacına ilk ulaşan Abdurrahman b. Rebîa oldu. Kıpçaklar ve Ermeniler başta olmak üzere farklı etnik toplulukların yaşadığı bölgenin idarecisi Şehriyâr

---

154 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 105; Taberî, *Tarih*, IV, 143.

155 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 108; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 455-457; Taberî, *Tarih*, IV, 153-155. Bu konuda ayrıca bk. Selimli, Qaşqar, "Hz. Ömer Devrinde Azerbaycan", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Mecmuasi*, 2009, sayı:12, s. 77-88.

156 Dağıstan'da Hazar denizinin kuzeybatı sahilinde tarihi bir liman şehridir. Derbend olarak da bilinir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 303-306.

Müslümanlardan barış talebinde bulundu. Abdurrahman cizye ve harac karşılığında Bâb halkının teklifini kabul etti.[157] Bunun ardından Müslüman ordular bölgenin diğer önemli merkezleri Mukan[158], Tiflis ve daha sonra Ânî Dağı üzerine yürüdüler. Seferlerde Bükeyr b. Abdullah, Mukan'ı fethetmiş ancak diğer komutanlar fetih hedeflerini tam olarak gerçekleştirememişlerdir.[159] Bununla birlikte Hz. Ömer döneminde kuzeydeki fetih harekâtından vazgeçilmedi. Nitekim halîfenin emriyle Bâb şehri fatihi Abdurrahman b. Rebîa Türk illerine doğru ilerlemek suretiyle bölgenin en önemli merkezi Belencer[160] yakınlarına kadar ulaştı. Hz. Osman zamanında daha da organize hale getirilecek olan bu seferler Hz. Ömer'in vefatına kadar kesintisiz olarak sürdürülmüştür.[161]

10. Horasan Fetihleri

Hz. Ömer Hicretin 21. yılında (M. 642) meydana gelen Nihavend zaferinin ardından İran içlerine doğru yeni seferlerin başlatılmasına karar verdi. Bu amaçla Ahnef b. Kays, Horasan[162]; Mücâşi b. Mes'ûd, Erdeşir[163] ve Sabur[164]; Osman b. Ebu'l-Âs, İstahr[165]; Sâriye b. Züneym, Fesa[166] ve Darabcird[167]; Süheyl b. Adî, Kirman[168]; Âsım b. Amr, Sicis-

---

157 Taberî, *Tarih*, IV, 155-157; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 14.

158 Mukan, Azerbaycan bölgesinde bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 225.

159 Taberî, *Tarih*, IV, 157-158; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 14.

160 Belencer, Bâbu'l-Ebvâb'dan sonra gelen Hazar şehridir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 489-490.

161 Taberî, *Tarih*, IV, 158-160; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 14-15.

162 Horasan, Irak'dan başlayıp Hind sınırına kadar olan toprakları içine alan geniş bir bölgedir. Cüveyn, Beyhak, Toharistan, Gazne, Sicistan, Kirman, Nisâbur, Herat, Merv, Belh, gibi şehirler Horasan dâhilinde kabul edilmektedir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 5, 17-18, 34, 39, 55, 119, 155, 224, 250, 259; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*,s. 34, 258, 260; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*,II, 350; Huart, Cl., "Horasan", *İA*, V, 1, 561; Çetin, Osman, "Horasan", *DİA*, XIII, 234.

163 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 146.

164 Sabur, Fâris bölgesinde bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 167-168.

165 İstahr, Fars topraklarında bulunan en eski şehirlerden birisidir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 211; Streck, M., "İstahr", *İA*, V, 2, 1128-1129.

166 Fesa, Fâris bölgesi şehirlerindendir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 260-261.

167 Darabcird, İran'ın Fars eyaletlerinde bulunan bölgedir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 4, 6, 47, 52-53, 242.

168 Kirman (Kerman), Fâris, Mukran ve Sicistan arasında geniş bir bölgedir: Doğusunda Muk-

tan[169]; Hakem b. Umeyr de Mukran'ı fetihle görevlendirildiler. Bu faaliyetlerin tamamlayıcısı olarak Hicretin 22. (M. 642-643) yılında Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be'nin emriyle Cerîr b. Abdullah daha önce Müslümanlarla yapmış oldukları antlaşmayı bozan Hemedan üzerine gönderildi. Müslüman orduya direnemeyen şehir halkı kısa süren kuşatmanın ardından yeniden teslim oldu.[170]

Müslümanların Horasan seferleri devam ederken devrik İran Kisrâsı Yezdücerd İslâm orduları önünden kaçarak sırasıyla Rey, Isfahân, Kirman ve nihayet Merv'e[171] çekilmişti. Müslümanların ulaşamayacaklarını düşündüğü bu topraklarda İran halkını Araplara karşı organize etmeye çalışıyordu.[172] Buna karşılık Hz. Ömer Yezdücerd'in faaliyetlerini engellemek üzere Ahnef b. Kays'ı Horasan'a gönderdi. Aynı anda Yezdücerd Merv'den Merv er-Rûz[173] şehrine kaçarak Türk hakanı, Soğd kralı ve Çin idarecilerinden Araplara karşı yardım istedi. Ahnef b. Kays, Yezdücerd'i ele geçirmek için Merv er-Rûz şehrine yönelmişti. Burayı da terk etmek zorunda kalan Yezdücerd Belh[174] şehrine çekildi. Müslüman ordu bu arada Herat'ı[175] kontrol altına aldı. Emrindeki

---

ran, batısında Fars toprakları, kuzeyinde Horasan, güneyinde ise Fars denizi vardır.bk. *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 454-456; Kramers, J. H., "Kirman, *İA*, VI, 815

169 Sicistan, Sistan olarak da bilinir. İran ile Afganistan arasında yer alan hudut bölgesidir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 17-18, 35, 40, 49-50, 52, 193-194, 197, 242-243, 250; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 34, 260, 284, 295, 297, 299, 305, 322, 328-329, 333-337, 340; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 190; Buhner, V.F, "Sicistan", *İA*, X, 715.

170 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 433; Taberî, *Tarih*, IV, 94, 138, 146-150.

171 Merv, Horasan'ın en meşhur ve en önemli şehirlerinden birisidir. İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 254, 258-263; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*,s. 17, 18; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*,s. 310-312; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*,V, 112; Yakubovsky, A., "Merv", *İA*, VII, s. 773-777.

172 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 440-442; Taberî, *Tarih*, IV, 166-167; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 16.

173 Merv er-Rûz, Merv'e yakın bir şehirdir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 32, 36, 39; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 254, 261; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 112.

174 Belh, Horasan'da meşhur bir şehir olup Afganistan sınırının kuzeyinde yer alır. İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar Kitabu'l-Buldân*, s. 209, 211, 313, 316, 322-325; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 18-25, 32-34; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 254, 256, 270, 275-278; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 479.

175 Herat, Afganistan'ın kuzey batısında yer alan bir Horasan şehridir. Burası günümüzde de aynı adla anılmaktadır. İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar Kitabu'l-Buldân*, Leyden 1967, s. 208; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 18, 36, 40, 52; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 254, 263, 287; Yâkût el-Hamevî,

askerlerin Müslüman öncü ordularına mağlup olmaları üzerine canını kurtarmak için Ceyhun nehrini aşarak Türk topraklarına sığındı. Bu şekilde Belh de Araplar'ın eline geçmiş oldu. Ahnef b. Kays Ceyhun'u aşmak suretiyle Yezdücerd'i takip etmek istiyordu. Ancak Müslüman ordu için tehlike oluşturabileceği endişesiyle Hz. Ömer bu girişime izin vermedi. Bundan istifade eden Yezdücerd Ceyhun nehrinin doğu kısımlarında topladığı küçük birliklerle Müslümanlara karşı taciz saldırıları düzenledi. Fakat az sayıdaki bu birlikler kısmî başarılar elde etseler de sonunda geri çekilmek zorunda kalıyorlardı. Buna rağmen devrik İran kralı Hz. Ömer'in vefatına kadar geçen dönemde Horasan topraklarını hedef alan emellerinden vazgeçmemiş, en azından geçmişte yönettiği halkın direniş gücünü diri tutmaya çalışmıştır. Bu sebepledir ki onun faaliyetleri Hz. Osman'ın halîfeliği döneminde de belli derecede varlığını etkinliğini sürdürmüştür.[176]

Hz. Ömer'in halîfeliği döneminde Horasan üzerine askerî harekât kesintisiz bir şekilde devam ettirildi. Nitekim halîfe bölgeyi tamamen kontrol altına alabilmek amacıyla Mücâşi b. Mes'ûd komutasındaki bir orduyu Tevvac[177] şehrinde toplanan Farslılar üzerine gönderdi. Buradaki çarpışmalar ve muhasaranın ardından şehir Müslümanların eline geçti.[178] Diğer taraftan Osman b. Ebu'l-Âs sırasıyla İstahr ve Gur[179] şehirlerini kontrol altına aldı. (H.23/M.643-644).[180] Aynı yılda Sâriye b. Züneym idaresindeki İslâm orduları Fesa ve Darabcird bölgesinde-

---

Mu'cemu'l-Buldân, V, 396-397; Togan, Z. Velîdi, "Herat", *İA*, V, 1, 429; Uslu, Recep, "Herat", *DİA*, XVII, 215.

176 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 436-455; Taberî, *Tarih*, IV, 167-174; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 16-19.

177 Tevvac, Fâris bölgesinde bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 56.

178 Taberî, *Tarih*, IV, 174-175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 19-20.

179 Gur, Herat ile Gazne arasında yer alan bir şehirdir. Aynı zamanda burada bulunan dağa da adını vermiştir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 32, 211; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 238, 242, 245, 260, 272, 281, 285; İbn Havkal, *Kitabu Sîreti Arz*, s. 9, 297, 300-304, 308-309, 317, 323, 330, 334; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 23, 305-307, 329-330, 349-350; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 218; Dames, M. Longworth, "Gur", *İA*, IV, 825.

180 Taberî, *Tarih*, IV, 175-177; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 21-22.

ki düşman birliklerini mağlup ettiler.[181] Süheyl b. Amr ile Abdullah b. Abdullah b. Itbân emrindeki ordular Kirman ve civarını fethederken[182], Âsım b. Amr ve Abdullah b. Umeyr idaresindeki askerî birlik ise Sicistan halkını itaat altına aldı.[183] Diğer taraftan Hakem b. Amr Ceyhun kıyılarına kadar ulaşarak Sind hükümdarından yardım almış olan Mukran idarecisi emrindeki orduyu mağlup etti. Hakem'in kaçan düşmanı takip etme isteği daha önce Ahnef b. Kays'a bildirilen benzer gerekçe ile halîfe tarafından reddedildi.[184] Horasan'ı hedef alan askerî faaliyetler Hz. Ömer zamanında başlatılmış, pek çok şehir bu dönemde İslâm ordularına boyun eğmişse de bölgede Müslümanların tam hâkimiyeti ancak Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde sağlanabilmiştir.

İslâm'ın doğduğu yıllarda Sâsânîler batıda Fırat, doğuda Ceyhun, güneyde Hint denizi ve kuzeyde Ermenistan ile sınırlanan coğrafî alanda hüküm süren ve bölge hâkimiyeti hususunda Doğu Roma ile boy ölçüşen büyük bir imparatorluktu. Ancak bu devlet yaklaşık yedi yıl gibi bir sürede Müslümanların önünde boyun eğmiş ve tarih sahnesinden silinmiştir. Müslümanlar bir taraftan Sâsânîler ile savaşırken aynı anda diğer cephede Bizans İmparatorluğu ile Orta Doğu ve Doğu Akdeniz'de hâkimiyet mücadelesine girişmişlerdir.[185]

B. SURİYE FETİHLERİ

Hz. Ebû Bekir tarafından Suriye bölgesinde başlatılan fetih harekâtı Hz. Ömer zamanında daha güçlü bir şekilde devam etmiştir. Bu dönemde Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ın komutasında Hâlid b Velîd, Amr b. el-Âs ve Yezîd b. Ebû Süfyan'ın orduları kısa sürede büyük başarı kazanmışlardır. Adı geçen komutanlar farklı bölgelerde konuşlanmış olmakla birlikte Bizans topraklarından bir ordunun geldiğini haber

181 Taberî, *Tarih*, IV, 178-179; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 21-22.
182 Taberî, *Tarih*, IV, 180; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 22.
183 Taberî, *Tarih*, IV, 180-181; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 22-23.
184 Taberî, *Tarih*, IV, 181-183; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 23-24.
185 Irak fetihleri hakkında ayrıca bk. Azimli, Mehmet, *Hz. Ömer*, Ankara 2012, s. 73-132; Demircan, Adnan, Râşid Halîfeler, s. 48-54.

aldıkları zaman ise birleşmek suretiyle düşmana karşı bütün halinde savaşmışlardır. Hz. Ebû Bekir zamanında tespit edilen bu savaş taktiği Hz. Ömer döneminde de aynen uygulanmıştır.[186]

1.Fihl Savaşı

Hz. Ebû Bekir'in vefatından hemen önce gerçekleşen Ecnâdeyn Savaşı'nda yenilgiye uğrayan Bizans askerleri Müslüman ordunun önünden kaçarak İliyâ (Kudüs), Kayseriye, Dımaşk, Hıms[187], Beysân[188] ve Fihl[189] gibi Şam şehirlerine sığınmışlardı. Onları takip eden Müslümanlar ilk önce Ürdün sınırları içinde yer alan ve Şeria Nehri'nin doğu yakasında bulunan Fihl şehrine yürüdüler. Diğer taraftan Bizans Kralı Rum toprakları ile birlikte Cezîre bölgesinden topladığı büyük bir orduyu Müslümanlar üzerine harekete geçirdi. Hâlid b. Velîd komutasındaki birleşik ordu gelenleri karşılayarak mağlup etmeyi başardı. Hicretin 13. yılında meydana gelen (M. 634-635) Fihl savaşında Bizans askerleri Müslümanları yok etmek niyetiyle bataklığa çevirdikleri araziye kendileri sığınmak zorunda kaldıkları için çok büyük kayıp verdiler.[190] Geri kalan askerler ise Dımaşk başta olmak üzere diğer Şam şehirlerine sığındılar.[191] Fihl Savaşı Müslümanlar için Ürdün fethinin önünü açmıştır. Nitekim kısa süre sonra Beysân, Sûsiye, Efîk, Cereş, Beytü'r-Res, Kades, Sevâdü'l-Ürdün gibi merkezler ile sahil şeridi Müslümanların hâkimiyetine geçmiştir.[192]

---

186 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 159.

187 Hıms, Dımaşk ile Haleb arasında yer alan bir şehirdir. Orta Suriye'de Âsî nehrinin suladığı geniş vadide kurulmuştur. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 302; Sobernheim, M. "Hıms, Hıms", *İA*, V, (1), 588-590.

188 Beysân, Harran ile Filistin arasında yer alan bir şehirdir. Burası Filistin'de Araplar tarafından ilk fethedilen bölgedir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 527; Lammens, H. L., "Beysân", *İA*, II, 588.

189 Fihl, coğrafyacılar tarafından Ürdün şehirlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Beysân şehrinin doğu tarafında yer almaktadır. Buhl, Fr., *"Fihl"*, İA, IV, 445-446.

190 Taberî, *Tarih*, III, 434-435, 438, 442-443; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 295-296.

191 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 80; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 158; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 295-296; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 25.

192 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.160; Taberî, *Tarih*, III, 443-444; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 296-

2. Dımaşk'ın Fethi

Fihl Savaşı'nda bozguna uğrayan Bizans ordusunun büyük bir kısmı Şam eyaletinin merkezi Dımaşk'a[193] çekilmişti. Bunun üzerine Müslüman komutanlar şehri kuşatmaya karar verdiler. Yapılan plâna göre Hâlid b. Velîd şehrin Doğu kapısı, Ebû Ubeyde, Câbiye kapısını, Amr b. el-Âs, Tuma kapısını ve Yezîd b. Ebû Süfyan Küçük kapıyı kendilerine hedef olarak belirlediler.[194] Arapların hücumunu bekleyen şehir halkı kaleye çekilip savunma vaziyeti aldıkları için fetih kolay gerçekleşmedi. Bununla birlikte Hâlid b. Velîd düşmanın her hareketini takip ediyor, nihaî saldırı için fırsat bekliyordu. Nitekim şehir ileri gelenlerinden birisinin oğlunun dünyaya gelmesi sebebiyle düzenlenen eğlence sebebiyle ortaya çıkan savunma zafiyeti ona aradığı fırsatı verdi. Müslüman askerler burçlara ip merdivenlerle çıkmak suretiyle kale muhafızlarını etkisiz hale getirdiler. Kapıların açılmasıyla birlikte Hâlid b. Velîd kaleden içeriye girdi. Ardından şehrin sokaklarında şiddetli çarpışmalar başladı. Kargaşadan istifade eden Ebû Ubeyde kendi sorumluluğundaki kapıdan şehre girdi. Durumun vahâmetini fark eden Dımaşk ileri gelenleri komutana ulaşarak barış istediklerini bildirdiler. Ebû Ubeyde yapılan teklifi kabul etti. Hâlid ile Ebû Ubeyde Dımaşk'ın Miksellât denilen çarşı merkezinde buluştular; Hâlid savaşarak Ebû Ubeyde ise barış yoluyla bulundukları mevkie kadar gelmişlerdi. Yapılan görüşmeler sonucunda şehrin tamamı barışla ele geçirilmiş kabul edildi. Böylece iki aydan daha fazla süren muhasara sonucunda hicretin 14. yılı Recep ayında (Ağustos-Eylül 635) Dımaşk fethedilmiş, Bizans'ın Doğu Akdeniz hâkimiyetine büyük bir darbe vurulmuş oldu.[195]

297.

193 Dımaşk, Şam topraklarının en büyük şehirlerinden birisidir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 463; Hartman, R., "Şam", *İA*, XI, 298-310.

194 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 165; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 140; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 193-194; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 20-21.

195 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 84; Taberî, *Tarih*, III, 438-441; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 293-295; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 22.

3. Merc er-Rûm Savaşı

Müslüman ordusu Dımaşk'ın fethinden hemen sonra Merc er-Rûm'a yürüdü. Bölgede Theodor komutasındaki Bizans ordusu Müslümanları karşılamak üzere hazır bekliyordu. Rum komutan anî bir karar değişikliğiyle Müslümanlarla savaşmak yerine kısa süre önce Arapların eline geçmiş olan Dımaşk şehrine doğru yürüdü. Bunun üzerine başkomutan Ebû Ubeyde onları takip etmek üzere Hâlid b. Velîd'i peşlerinden harekete geçirdi. Aynı anda Dımaşk valisi Yezîd b. Ebû Süfyan da Bizans ordusunu karşılamak üzere hazırlık yapmıştı. Bir taraftan Yezîd diğer taraftan da Hâlid'in kuvvetleri arasında kalan Bizans askerleri komutanları da dâhil olmak üzere kısa sürede kılıçtan geçirildi. (H.14/M.635).[196]

4. Hıms, Hama, Lazkiye ve Kınnesrin Fetihleri

Hâlid b. Velîd'in yerine Şam orduları başkomutanlığına getirilen Ebû Ubeyde Dımaşk fethedildikten sonra şehrin idaresini Yezîd b. Ebû Süfyan'a devrederek Hıms seferine çıktı.[197] Baalbek yolunu takip eden İslâm ordusu kış boyu şehri kuşatma altında tuttu. Bizans'ın kendilerine yardım göndereceği konusundaki ümitlerini kaybeden Hımslılar çaresiz teslim olmayı kabul ettiler. Yapılan görüşmeler sonucunda yıllık 170 bin dinar ödenmesi şartıyla sulh yapıldı. (H.14/M.635).[198] Ebû Ubeyde anlaşmanın ardından şehrin idaresini Ubâde b. Sâmit el-Ensârî'ye bırakarak Hama üzerine yürüdü. Hama halkı da Müslümanlara karşı herhangi bir direniş göstermeden anlaşmaya razı oldu.[199]

Hama'nın ardından Ebû Ubeyde'nin ikinci hedefi Lazkiye[200] oldu. Ancak şehir sakinleri Müslümanlara karşı direnmeyi tercih etti. Sağlam kaleleri sayesinde fetih kısa sürede mümkün olmadı. Bunun üzerine

---

196 Taberî, *Tarih*, III, 598-599; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 340-341.
197 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.179.
198 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 88; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.178-179; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 341-342.
199 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 179; Taberî, *Tarih*, III, 599-601; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 342.
200 Lazkiye, Akdeniz kıyısında bir liman şehridir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 5-7.

Ebû Ubeyde şehrin uzak bir yerinde ordusunu gizleyebilecek hendekler kazılmasını emretti. Ardından da kalenin önünde bekleyen askerlerini kuşatmayı kaldırıyormuş izlenimi verecek şekilde geri çekerek kazılan siperlere gizledi. Müslümanların gözden kaybolduğunu gören ve muhasaradan vazgeçtiklerini düşünen Lazkiyeliler ertesi günü kale kapılarını açarak dışarıya çıktılar. Bu esnada hazır bekleyen askerler kapıların tekrar kapatılmasına fırsat vermeden kısa sürede şehrin fethini gerçekleştirdiler.[201]

Ebû Ubeyde Hıms, Hama ve Lazkiye'nin fethedilmesinin ardından Hâlid b. Velîd'i Kınnesrin[202] üzerine gönderdi. Bizans ordusu şehrin dışında Müslümanları karşılamak üzere hazır bekliyordu. Burada meydana gelen şiddetli çarpışmalar sonucunda düşman birliklerinin büyük bir kısmı imha edildi. Hâlid daha sonra Kınnesrin şehrini kuşatma altına aldı. Müslümanlara mukavemet gösteremeyeceklerini anlayan şehir halkı Hımslıların kabul ettikleri şartlarla barış istediklerini bildirdiler. Ancak Hâlid kendilerine karşı kılıç kullanan Kınnesrin halkıyla antlaşmayı kabul etmeyip şehri savaşla ele geçirdi.[203]

5. Yermük Zaferi

Müslümanların Suriye topraklarında süratli bir şekilde ilerlediklerini bunun sonucunda Şam beldelerindeki hâkimiyetinin tehlikeye girdiğini gören Bizans İmparatoru Herakleios, Rumlar, Cezîreliler, Ermeniler ile tebaası durumunda olan Suriye Araplarından müteşekkil büyük bir ordu hazırladı.[204] Orduda Lahm ve Cüzam gibi Şam Araplarından oluşan öncü birliklerin başında Cebele b. Eyhem el-Gassânî bulunuyordu. Aynı anda Dımaşk fethinin ardından görevli bulundukları karargâhlarına çekilmiş olan Müslüman komutanlar[205] Bizans'tan gelen

---

201 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 180-181; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 342-343.

202 Kınnesrin, Kuzey Suriye'de bir şehir olup, ilk dönemde Chalcis ad Belum adını taşımıştır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 403-404. Honigmann, E., "Kınnesrin", *İA*, VI, 711.

203 Taberî, *Tarih*, III, 601-602; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 343-344, 346.

204 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 184.

205 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 185; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 3.

haber üzerine düşmana karşı güç birliği oluşturmak amacıyla yeniden toplandılar. Buna rağmen 200 bine ulaşan Rum ordusuna karşı ancak 50 bin kadar asker çıkarabildiler[206].

Recep 15 (Ağustos 636) tarihinde meydana gelen Yermük Savaşı Müslümanlar ile Bizans'ın Suriye topraklarındaki son büyük hesaplaşması oldu. Çarpışmalar sonucunda Araplar kesin bir zafer elde ettiler. Bu savaşla birlikte Rumlar Şam toprakları üzerindeki bütün emellerini terk etmek zorunda kaldılar. Üstelik bölgede Müslümanlara karşı yeni bir saldırı düzenleme cesareti gösteremediler.[207] Bu mağlubiyetin ardından Şam diyarından daha kuzeye çekilmek durumunda kalan Bizans İmparatoru Herakleios "ey Suriye, sana selam olsun. Sen düşman için ne güzel bir ülkesin" sözleriyle bir zamanlar sahip olduğu topraklara veda etmiş, karargâh kurduğu Antakya'dan İstanbul'a çekilmiştir.[208]

Yermük yenilgisinin ardından kaçan Bizans askerleri Antakya, Haleb[209], Cezîre[210] gibi bölgede kalan son Bizans kalelerine ve Doğu Akdeniz'deki sahil şehirlerine sığındılar.[211] Bundan sonra Rum orduları Yermük'ten sonra saldırı pozisyonunu bırakıp ellerindeki kaleleri korumak için savunma konumuna geçmişlerdir. Ancak onların bu çabaları da fayda vermedi. Öyle ki kısa süre zarfında geri kalan Şam merkezleri de yavaş yavaş Müslümanların kontrolüne geçti. Amr b. el-Âs ile Yezîd b. Ebû Süfyan, Akdeniz kıyısı boyunca hızlı bir fetih harekâtı başlatarak

---

206 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 282; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 8. Belâzürî, Müslüman ordusunun 24 bin kişi olduğunu rivayet eder. Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 184.

207 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 89; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.186; Taberî, *Tarih*, III, 394-406, 570-572; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 297; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 4.

208 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 186; Taberî, *Tarih*, III, 603; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 344.

209 Haleb, Suriye topraklarının Şam'dan sonra en önemli şehridir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 282; Sauvaget, J., "Haleb", *İA*, V (1), 117.

210 Cezîre, Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan Mudar ve Bekrîlerin yaşadığı topraklardır. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 134). Cezîre, Cezîretü'l-Asur ve İklimü Asur olarak bilinen ve Silvan, Erzen, Siirt, Zap havzası ve Fırat'ın batısındaki Adıyaman'ı içine alan Yukarı Mezopotamya topraklarına verilen isimdir. Şeşen, Ramazan, "Cezîre", *DİA*, VII, 509-511.

211 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 184.

bütün Ürdün sahillerini[212], ardından da Sebâtiye[213], Nablus[214], Lüdd[215], Yübnâ[216], Amevâs[217], Beyt-i Cibrin[218] gibi şehirleri fethettiler.[219] Amr b. el-Âs daha sonra Kuzey Suriye'ye yönelip Haleb ve Antakyalılarla cizye karşılığında sulh yaptı. Ardından Kınnesrin de yeniden kontrol altına alındı.[220]

6. Kudüs'ün Fethi

Yermük Savaşı'ndan sonra Müslümanlar için İliyâ'nın yolu açılmış oldu. Burası Kudüs'ün de içinde yer aldığı kutsal bir bölgedir. Hz. Ebû Bekir zamanından beri Filistin ve çevresinin fethine memur edilen Amr b. el-Âs son olarak Kudüs'ü muhasara altına aldı. Suriye orduları başkomutanı Ebû Ubeyde de emrindeki birliklerle bölgeye gelerek kuşatmaya destek verdi. Müttefik orduya karşı direnemeyeceklerini anlayan şehir ileri gelenleri kan dökülmeksizin teslim olmaya karar verdiler. Bu amaçla kuşatmayı idare eden komutanlara gelerek diğer Şam şehirleriyle yapılan anlaşmalara benzer şekilde cizye ve harac mukabilinde sulha razı olacaklarını, ancak şehirlerini bizzat halîfeye teslim etmek istediklerini bildirdiler. Durum Medine'ye haber verilince Hz. Ömer Medine'den Şam'a hareket etti. Câbiye'de komutanlarla buluşan halîfe yanına gelen Kudüs elçileriyle görüşüp şehrin teslim anlaşmasını

---

212 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 160.

213 Sebâtiye, Filistin bölgesinde ve Beytü'l-Makdis'e iki günlük mesafede bulunan bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 184.

214 Nablus, Orta Filistin'de bir şehir olup, şimdi Ürdün devleti sınırları içinde yer almaktadır. Buhl, Fr. "Nablus", *İA*, IX, 13-15.

215 Lüdd, Filistin bölgesinde Beytü'l-Makdis yakınlarında bir köyün adıdır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 15.

216 Yübna, Remle'ye yakın bir yerleşim birimidir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 428.

217 Amevâs, Beytü'l-Makdis yakınında bulunan bir Filistin yerleşim birimidir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 157.

218 Beyt-i Cibrin, Beytü'l-Makdis ile Gazze arasında bir bölgedir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 519.

219 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 189.

220 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 93; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 159-160; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 142. Kuzey Suriye fetihleri için daha detaylı bilgi için bk. Kaegi, Walter E., *Byzantium and The Islamic Conquests*, Cambridge 1992, s. 147-166.

imzaladı. (H.16/M.637).[221] Hz. Ömer'in Kudüs halkıyla yaptığı antlaşmada şu hususlar yer almıştır:

> *"Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu sözleşme müminlerin emîri ve Allah'ın kulu Ömer tarafından Eyle halkına verilen bir emandır. Onların canlarına, mallarına, kiliselerine, haçlarına, hastalarına ve bütün fertlerine verilen bir teminattır. Onların kiliseleri mesken yapılmayacak ve yıkılmayacaktır. İçindeki kutsal eşyaya dokunulmayacaktır. Kimse dinî inanışından dolayı zorlanmayacak, kimseye asla zarar verilmeyecektir. Buna karşılık Eyle halkı da diğer şehirlerin halkı gibi cizye verecektir. Orada bulunan Rumlar çıkarılacak fakat gidecekleri yere kadar onların güvenlikleri sağlanacaktır. Çıkmak istemeyenler ise Eyle halkı gibi cizye verecektir. Burada kalıp hasadını almak isteyen hasadını alacak, malını satmak isteyene gerekli kolaylık gösterilecektir."*[222]

Antlaşmanın yapılmasından sonra Kudüs'e giren halîfe Hz. Ömer burada bir mescid yapılmasını emrettikten sonra Medine'ye döndü.[223] Mezkür antlaşma şartlarında Müslümanların mağlup duruma düşen düşmanlarına nasıl insanî bir şekilde muamelede bulundukları görülür. Asırlar sonra Haçlıların Kudüs'ü geri aldıkları zaman Müslümanlara ve onlarla birlikte yaşayan Yahûdîlere reva gördükleri dikkate alınırsa aradaki uygulama farkı daha açık bir şekilde ortaya çıkar.

7. Kayseriye'nin Fethi

Hz. Ömer'in halîfeliği döneminde ortaya çıkan "Amevâs Taunu" binlerce Müslüman askerin ölümüne sebep olmuştu.[224] Hicretin 17.

---

221 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 93; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 188-189; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 3347-350.

222 Taberî, *Tarih*, III, 609-610.

223 Taberî, *Tarih*, III, 609-611. Bu konuda ayrıca bk. Baş, Eyüp, *Râşid Halîfeler Döneminde Müslüman-Yahûdî İlişkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996.

224 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 190; Taberî, *Tarih*, IV, 60-62; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 390-

yılında (M.638) meydana gelen salgında önce Suriye orduları başkomutanı Ebû Ubeyde ardından da halefi Muâz b. Cebel vefat edince Suriye bölgesinin tamamı Yezîd b. Ebû Süfyan'ın idaresine verildi.[225] Halîfe yeni komutana gönderdiği emirle Kayseriye'nin[226] fethedilmesini istedi.[227] Bunun üzerine şehir muhasara altına alındı. Kuşatma esnasında selefleri gibi vebaya yakalanan komutan Yezîd yerine kardeşi Muaviye'yi bırakarak Şam'a geri döndü. Müslümanların uzun süren çabalarına rağmen fetih gerçekleşmedi. Nihayet kalede yaşayan Yûsuf adındaki bir Yahûdînin şehrin gizli girişini Müslümanlara göstermesi sonucunda askerlerin içeri girmeleriyle Kayseriye'nin fethi mümkün oldu. (H.19/H.640).[228]

C. CEZÎRE FETİHLERİ

Hz. Ömer'in halîfeliği döneminde Müslümanlar bir taraftan Sâsânîlere karşı Irak topraklarında diğer taraftan da Bizans'a karşı Suriye bölgesinde önemli kazanımlar elde etmişlerdi. Ancak bu iki bölge arasında yer alan Cezîre hâlâ Bizans'ın elindeydi. Hâlbuki biri doğuda diğeri de batıda olmak üzere iki büyük devlete karşı savaşan İslâm ordularının zaman zaman birbirlerine destek olmaları gerekiyordu. Bu zaruret Müslüman Araplar için Irak ile Suriye'nin arasında kalan ve her iki bölge ile coğrafi irtibatı bulunan Cezîre'nin fethini zorunlu kıldı. Üstelik Cezîreliler sürekli olarak Bizanslıları Müslümanlar üzerine kışkırtmak suretiyle fethedilen beldelerin güvenliğini tehlikeye düşürüyorlardı.[229]

391; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 78.

225 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.190.

226 Kayseriye, Şam bölgesinde bir sahil şehridir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 421.

227 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.190-192; Taberî, *Tarih*, III, 604.

228 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 98; İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Meârif*, Beyrut 1970, s.150; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.191-192; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 150, Taberî, *Tarih*, III, 603-605; IV, 62; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 346, 392; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 79. Müslümanların Şam fetihleriyle ilgi daha geniş bilgi için bk. Akbaş, Mehmet, *Sahâbenin İslâmı Tebliği (Suriye Bölgesi)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007; Azimli, Mehmet, *Hz. Ömer*, s. 135-165.

229 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 371.

Fırat ile Dicle nehirleri arasında yer alan Cezîre'nin Irak ordusu ile Şam ordusunun fetih hedeflerinin tam ortasında bulunması sebebiyle burayı Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın komutasındaki Irak birliklerinin mi yoksa Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ın emrindeki Şam ordusunun mu fethettiği konusunda kaynaklarda farklı bilgiler vardır. İslâm fetihleri hakkında en muteber kaynaklardan biri kabul edilen Belâzürî, Cezîre'nin fethi görevinin halîfe Hz. Ömer tarafından Şam ordusuna verildiğini nakleder.[230] Bununla beraber Cezîre'nin batı kısımlarının 'İyâd b. Ganm, Dicle ve Musul'un[231] doğu kısımlarının ise Irak bölge valisi Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın emrindeki Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin komutasında Irak orduları tarafından ele geçirilmiş olduğu da zikredilmektedir.[232] Dolayısıyla bu bölgenin hem Irak hem de Suriye ordularının ortak girişimleriyle fethedildiğine işaret edilmektedir.[233] Ancak rivayetlerin büyük bir kısmında Cezîre topraklarının Suriye orduları tarafından ele geçirilmiş olduğu görüşü ağır basar. Bu kanaate de Rakka[234], Urfa ve Harran gibi şehirlerin coğrafî konumları itibariyle Suriye ordugâhı tarafından zapt edilmeye daha uygun olduğu ayrıca fethinden sonra da bölgenin Suriye valilerinin kontrolüne verilmesi delil gösterilir.[235]

Cezîre'nin Irak veya Şam orduları tarafından zapt edildiği konusunda farklı bilgiler bulunmakla birlikte bölgenin 'İyâd b. Ganm'in emrindeki askerler tarafından fethedildiği konusunda genel bir görüş birliği vardır.[236] Buna göre İyâd Hicretin 18. yılında (M.639) yaklaşık sekiz

230 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 236. Ayrıca bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 389; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 157; Taberî, *Tarih*, IV, 55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 373.

231 Musul, Cezîre'nin doğu bölgesinde Dicle nehrinin batı kıyısında kurulmuş bir Irak şehridir. Sakkâr, Sami, "Musul", *DİA*, XXXI, 361-362.

232 Taberî, *Tarih*, IV, 53-54, 161-162; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 135; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 373. konuda ayrıca bk. Şeşen, Ramazan, *Harran Tarihi*, Ankara 1996, s. 9; Şeşen, "Cezîre", *DİA*, VII, 509.

233 Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî), I-XX, Beyrut 1987, II, 185-186.

234 Rakka, Cezîre sınırında bulunan Fırat nehri üzerinde bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 58-60.

235 Işıltan, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960, s. 81-82, 86-87, 89.

236 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 240; Taberî, *Tarih*, IV, 53-55, 101; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 372-374.

bin askerle Cezîre üzerine harekete geçmiş, Rakka ve Ruha'yı (Urfa) kontrol altına aldıktan sonra Harran'a ulaşmıştır. Neticede Harranlılar herhangi bir direniş göstermeksizin şehrin kapılarını açmak suretiyle Müslümanlara teslim olmuşlardır.[237] Arap fatihler daha sonra Karkısiye[238], Nusaybin, Sincar, Meyyâfârikîn, Sümeysât, Serûc (Suruç), Re'sülayn, Âmid (Diyarbakır), Mardin, Dârâ ve Erzen'i fethetmişlerdir. Bu şekilde bölge H.19-20 (M. 640-641) yıllarında tamamen Müslümanların hâkimiyetine geçmiştir. Cezîre'nin fethinde 'İyâd b. Ganm ile birlikte Meyrese b. Mesrûk, Saîd b. Âmir el-Cumahî, Safvân b. Muattal ve Umeyr b. Sa'd gibi komutanlar görev almışlardır.[239] Hz. Ömer bölgeye ilk önce 'İyâd b. Ganm'ı vali olarak görevlendirmiş, onun H.20 (M. 641) yılında vefatından sonra da yerine sırasıyla Saîd b. Âmir ve Umeyr b. Sa'd getirilmiştir.[240]

D. MISIR FETİHLERİ

Şam fetihlerinin büyük ölçüde tamamlanmasının ardından Hicretin 18. (639) yılında Câbiye'ye gelen Hz. Ömer komutanlarıyla bir görüşme yapmıştı.[241] Toplantıda hazır bulunan Filistin ordusu komutanı Amr b. el-Âs Mısır seferi için halîfeden izin istedi. Ancak Hz. Ömer fethedilen topraklardaki Müslümanların güvenlikleri tamamen sağlanmadan ülke sınırlarını genişletmenin tehlikeli olacağını düşünüyordu.

Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 24.

237 Vâkıdî, *Futûhu'ş-Şam*, (thk. Abdüllatif Abdurrahman), I-II, Beyrut 1997, II, 89, 119; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 236-241; Taberî, *Tarih*, IV, 101-102; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 236; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 373-375.

238 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 328-329.

239 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 238, 242-240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 373-374.

240 Halîfe b. Hayât, *Tarih*, s. 112; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 245, 259; Taberî, *Tarih*, IV, 144, 289. Müslümanların Anadolu'daki ilk fetihleri için bk. Çakır, Mustafa, *Müslüman Arapların Anadolu'da Fetih Hareketleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1993; Apak, Âdem, "Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Harran", I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu 28-30 Nisan Harran 2006, *Sempozyum Kitabı*, Konya 2006, s. 29-42.

241 Buhârî, *Tıbb* 30.

Buna rağmen Amr Mısır seferi için halîfeyi ikna etmeyi başardı. Fetih hazırlıklarını tamamladıktan sonra ordusuyla birlikte harekete geçti. [242]

1. Ferma ve Bülbeys Fetihleri

Ürdün ve Filistin topraklarını geçtikten sonra Mısır'a yürüyen Amr b. el-Âs, Sina'yı aşarak önce Ariş[243] ardından da Ferma'ya[244] ulaştı. Burası kuzey taraftan Mısır'ın kapısı durumundaydı.[245] Başlangıçta şehir halkının direnişiyle karşılaşan Müslümanlar bir ay süren muhasaradan sonra kaleyi ele geçirdiler. (Muharrem H.19/Ocak M.640).[246] Ferma'nın fethinden sonra ikinci hedef Bülbeys[247] oldu. Zira Suriye cephesinden kaçan Mukavkıs'ın kızı Ermanuse ve damadı Kostantin de buraya sığınmışlardı. Bir aya yakın devam eden muhasara neticesinde şehir Müslümanların hâkimiyetine girdi. Savaş esnasında ele geçirilen esirler arasında Kostantin'in karısı Ermanuse de bulunuyordu. Amr b. el-Âs, esirleri Kays b. Ebu'l-Âs es-Sehmî refakatinde babası Mukavkıs'a gönderdi.[248] Müslüman komutanın bu asil davranışı fatih Araplar ile Mısır'ın yerli halkı Kıptîlerin yakınlaşmasına vesile olmuştur. Nitekim bu hadiseden sonra Kıptîler Müslümanların bölgeyi fethetmelerinden memnuniyet duymaya başlamışlardır. Kaynaklarda bu husustaki rivayetler değerlendirildiğinde ister gizli ister açık olsun Kıptîlerin Bizans ordusuna karşı Müslümanları destekledikleri anlaşılır.[249] Bu sebeple kısa zamanda ve çok az sayıdaki bir kuvvetle mu-

---

242 İbn Abdilhakem, *Futûh* s. 56-57; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 298; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 148; Kindî, *Kitabu'l-Vulât ve Kitabu'l-Kudât*, (thk. Rhuvan Guest), Beyrut ts. (Müessesetü Kurtuba), s. 7; Makrizî, *Hıtat*, I, 288; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, I, 9-11.

243 Ariş, Filistin'den Mısır'a gidiş yolunda bulunan bir şehirdir. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 148; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 255; Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 221.

244 Ferma, Deniz sahilinde bir şehir olup Mısır sınırına buradan girilmektedir. Yâkût el-Hamevî, IV, *Mu'cemu'l-Buldân*, 255; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 53; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 255.

245 Ya'kûbî, *Kitabu'l-Buldân*, Leyden 1967, s. 330.

246 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 58; Makrizî, *Hıtat*, I, 289; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, I, 11.

247 Bülbeys, Mısır'da bir şehir olup Suriye yolundan Mısır'a gidildiğinde Fustat'a on fersahlık bir mesafede yer almaktadır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 479.

248 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 59; Makrizî, *Hıtat*, I, 183-184; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, I, 12.

249 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 58; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, I-XXVII, Kâhire ts., (Dâru'l-Kütüb), XIX, 288; Suyûtî, *Husnul'l-Muhâdara*, I-II, Mısır 1967, I, 107; İbn

azzam Roma ordularına karşı Müslümanların kazandığı başarılarda Mısır'ın yerli halkının payını göz ardı etmemek gerekir.

2. Ümmü Düneyn'in Fethi

Amr b. el-Âs Bülbeys fethini tamamladıktan sonra Ümmü Düneyn'e[250] hareket etti. Nil kıyısında yer alan ve bir limana sahip bulunan şehir Rumların Mısır'daki üç askerî üssü olan Bâbilon, Nakyus ve İskenderiye'nin ortasında yer alıyordu.[251] Ayrıca kuzeydeki Nakyus ve İskenderiye'den güneydeki Bâbilon'a yardımlar buradan sevk ediliyordu. Bu sebeple Amr b. el-Âs Bâbilon yerine önce Ümmü Düneyn'e yöneldi. Amacı Rumların kuzey-güney bağlantısını keserek Bâbilon'a muhtemel desteği engellemekti. Rumların ilk saldırının Bâbilon'a gerçekleşeceğini düşünerek Ümmü Düneyn'i savunmasız bırakmaları da onun planına yardımcı oldu. Buna rağmen fetih hemen gerçekleşmedi. Amr b. el-Âs Medine'den yardım istemek durumunda kaldı. Gelen dört bin kişilik ordunun ulaşmasıyla şehir Müslümanların eline geçti. Hicretin 19. yılı Rabîulevvel ayında (M. Nisan 640) gerçekleşen bu fetihle birlikte Müslümanlar için Bâbilon yolu açılmış oldu.[252]

3. Bâbilon'un Fethi

Amr b. el-Âs Ümmü Düneyn'i fethettikten sonra asıl hedefi olan Bâbilon'u[253] muhasara altına aldı. Ancak Müslümanlar burada da ciddi bir direnişle karşılaştılar. Durumdan haberdar edilen halîfe bölgeye takviye birlikler gönderdi.[254] Medine'den gelecek askerler de kuşatmaya katılıncaya kadar Amr b. el-Âs düşmanı muhasara altında tutmaya

---

Tağriberdî, *en-Nücûm*, I, 12.

250 Ümmü Düneyn, Kahire ile Nil arasında bir yerleşim alanıdır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 21.

251 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 251.

252 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 59-60; İbn Tağriberdî, *en-Nücûm*, I, 13.

253 Bâbilon, Mısır, Fustat ve Bâbilon aynı yerin adıdır. (İbn Fakih Hemedânî, *Muhtasar Kitabu'l-Buldân*, s. 59-60; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I,l 311-312). Buranın adı Kasru'ş-Şem', Kasru'ş-Şam, Kasru'l-Yun ve Babi'l-Yun olarak da bilinmektedir. Ya'kûbî, *Kitabu'l-Buldân*, Leyden 1967, s. 330. Ayrıca bk. Becker, C.H., "Bâbilon", *İA*, III, 180.

254 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 61; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 148.

ve Rumların şehrin dışına çıkarak kendilerine saldırı düzenlemelerine engel olmaya çalıştı. Bir müddet sonra halîfenin emriyle Medine'den gelen Zübeyr b. el. Avvâm komutasındaki askerler Bâbilon yakınındaki Aynu'ş-Şems denilen mevkide asıl orduya katıldılar.[255] Hazırlıkların ardından saldırı yeniden başlatıldı. Çarpışmalar esnasında Zübeyr b. el-Avvâm yanında bulunan az sayıda askerle surlara çıkarak tekbir getirmeye başladı. Dışarıdakilerin de onlara iştirak etmeleri üzerine Rumlar Müslümanların kaleye girdiklerini düşünerek paniğe kapıldılar. Kargaşadan istifade eden Zübeyr içeriye girmek suretiyle kale kapılarını Müslüman askerlere açtı. Neticede yaklaşık yedi ay süren muhasaranın ardından şehir fethedildi.[256]

Bâbilon kalesinin Müslümanların eline geçeceğini anlayan Mukavkıs şehrin batısında ve Nil'in ortasında yer alan Ravda adasına kaçmıştı.[257] Burada Araplarla barış yapmaktan başka çarelerinin olmadığını düşünerek Amr b. el-Âs'a haber gönderip Şam bölgesindeki gayr-i Müslim halk ile yapılan antlaşma şartlarıyla kendilerinin de Müslümanların hâkimiyetini tanıyacaklarını bildirdi.[258] Yapılan görüşmelerden sonra harac ve cizye karşılığında barış anlaşması yapıldı. Buna göre şartlara uydukları takdirde Mısırlıların malları ve canları her türlü saldırıdan korunacak, kadınları ve çocukları esir edilmeyecekti.[259]

---

255 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s, 62.

256 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 100; İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 63-64; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 148; Nüveyrî, *Nihâye*, XIX, 289-290; Suyûtî, *Husn*, I, 108.

257 Makrızî, *Hıtat*, II, 178.

258 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 69-70; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 301; Nüveyrî, *Nihâye*, XIX, 290; Makrızî, *Hıtat*, I, 290-293; İbn Tagrîberdî, *en-Nücûm*, I, 21-22; Suyûtî, *Husn*, I, 109-116. Ayrıca bk. Özkuyumcu, Nadir, *Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993, s. 36-40.

259 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 71; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 301-301, 306; Nüveyrî, *Nihâye*, XIX, 298-299; Makrızî, *Hıtat*, I, 293; İbn Tagrîberdî, *Nücûm*, I, 22-24, 30; Suyûtî, *Husn*, I, 116, 128,129.

4. İskenderiye'nin Fethi

İskenderiye[260] Miladi VII. asırda Doğu Roma'nın Konstantiniyye'den sonra ikinci büyük şehri, dünya ticaretinin de en önemli merkezlerinden biriydi. Ayrıca askerî sevkiyat için uygun olması İskenderiye'ye stratejik bir önem de kazandırmaktaydı. Nihayet şehir Hıristiyan-Monofizit mezhebinin merkezi durumundaydı.[261]

İskenderiye seferi için Bâbilon'da tüm hazırlıklarını tamamlayan Amr b. el-As Hicretin 21.(641-642) yılında Mısır'ın merkezinden Akdeniz sahiline doğru harekete geçti.[262] Müslümanlar Mukavkıs'la daha önce yapmış oldukları antlaşmaya istinaden yerli halktan kılavuzluk hizmeti aldılar. Kıptîler ayrıca İskenderiye istikametindeki yolları ve köprüleri yeniden inşa ettikleri gibi sefer boyunca orduya yiyecek temininde de yardımcı oldular.[263]

Müslümanları İskenderiye yolunda durdurmak isteyen Bizanslılar Bâbilon-İskenderiye hattında bulunan Nakyus'ta[264] asker toplamışlardı. Burada gerçekleşen çarpışmalar Arap fatihlerin kesin galibiyetiyle neticelendi.[265] İlk karşılaşma sonucunda kaçan Bizanslılar Sultays'ta ikinci defa mağlup edildiler.[266] Buradan ayrılan düşman ordusu daha sonra Kiryeveyen'e[267] sığındı. İskenderiye yolundaki son engel olması nedeniyle Bizanslılar buraya daha fazla yığınak yapmışlardı.[268] Dolayı-

---

260 İskenderiye, Akdeniz sahilinde Nil'in kollarıyla pek çok haliçlere sahip eski bir şehirdir. Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd*, Beyrut ts. (Dâru's-Sadır), s. 143-144. Yâkût el-Hamevî, İskenderiye'nin, İskender b. Filosof'un kurduğu bir şehir olduğunu iddia etmektedir. *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 182, ayrıca bk. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 114-115; Rhuvan, G., "İskenderiye", *İA.*, V, 2, 1084.

261 Ostragorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1995, s. 54-55.

262 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 309.

263 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 74.

264 Nakyus, Fustat ile İskenderiye arasında bulunan bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 303.

265 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 73; Nüveyrî, *Nihâye*, XIX, 302; Suyûtî, *Husn*, I, 118.

266 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 73; Nüveyrî, *Nihâye*, XIX, 303.

267 Kiryeveyn, İskenderiye'nin yakınında yer almaktadır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 458.

268 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 309.

sıyla şehrin fethi kolay gerçekleşmedi. Yaklaşık on gün süren şiddetli çatışmalarda her iki taraf da ağır kayıplar verdi. Ancak neticede Müslümanlar bu son müstahkem kaleyi de ele geçirdiler.[269]

Kiryeveyn galibiyetinin hemen ardından asıl hedef olan İskenderiye muhasara altına alındı. Güneyi Meyut Gölü, kuzeyi Akdeniz ile çevrili olan şehrin batı tarafında ise Sa'ban Kanalı bulunuyordu. Bu nedenle şehre sadece doğu ve güney tarafından taarruz etmek mümkündü ancak buralar da kalın surlarla çevrilmişti. Hâsılı şartlar şehrin muhasarasının uzun sürmesine sebep oldu.[270] Kuşatma esnasında İskenderiye kalesinde kapıcı muhafızlığı yapan İbn Bessâme adındaki bir şahıs Müslüman askerlere ulaşarak ailesi ve arazisi için eman verilmesi karşılığında kalenin gizli kapısını kendilerine gösterebileceğini söyledi. Onun talebini kabul eden Amr ordusuyla birlikte gösterilen kapıdan kaleye girerek fethi gerçekleştirdi.[271] Üç ay süren kuşatma sonucunda Hicretin 21. yılı Recep ayında (Haziran M.642) tamamlanan fethin ardında Müslümanlar ile şehir halkı arasında Bâbilon anlaşmasına benzer hükümler taşıyan bir barış sözleşmesi imzalandı.[272]

5. Berka ve Trablusgarb Fetihleri

Müslümanlar İskenderiye'yi ele geçirmelerinin ardından batıya hedefleyerek Berka'ya yöneldiler. Şehir halkı herhangi bir mukavemet göstermeden teslim oldu. Yapılan anlaşmayla Berkalılar yıllık onüç bin dinar cizye ödemeyi kabul ettiler.[273] Berka'nın fethi ile Trablusgarb[274] yolu Müslümanlara açılmış oldu. Amr b. el-Âs yol boyunca hiç bir mu-

---

269 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 73-74; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 309; Nüveyrî, *Nihâye*, XIX, 302-303; Makrızî, *Hıtat*, I, 163-164; Suyûtî, *Husn*, I, 118.

270 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 79; Nüveyrî, *Nihâye*, XIX, 306; Makrızî, *Hıtat*, I, 165; Suyûtî, *Husn*, I, 120.

271 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 80; Nüveyrî, *Nihâye*, XIX, 306.

272 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 82-83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 397; Suyûtî, *Husn*, I, 123.

273 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 101; İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 170-171; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 314-315; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 156.

274 Trablusgarb, Berka'dan Mağrib'e giden yol üzerinde bir sahil şehridir. Bizanslılar buraya Tripoli derlerdi. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 25; Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 408.

kavemet görmeden Sürt[275] ve Lebde[276] gibi küçük yerleşim birimlerini de itaat altına aldı. Trablusgarb'a ulaşan Müslüman askerler şehri kuşattılar. Ancak bir ay geçmesine rağmen fethe muvaffak olamadılar. Bu esnada orduda bulunan Benî Müdlic kabilesine mensup bir grup asker serinlemek niyetiyle sahile gittiklerinde deniz tarafında şehir surlarının olmadığını fark edince durumu komutanlarına bildirdiler. Bunun üzerine Amr bir grup askerini uygun bir zamanda buradan kaleye girmeleri için görevlendirdi. Planlandığı gibi gizlice içeri sızan askerler kale kapılarını açarak Müslümanların şehre girmesini sağladılar. Burada meydana gelen çarpışmalardan sonra şehir halkı teslim oldu. (H.22/M.642-643)[277]. Amr b. el-Âs Trablusgarb fethinin ardından halîfeye bir mektup yazarak Kuzey Afrika'ya çok yaklaştığını, şayet kendisine izin verilirse burayı da fethe çıkacağını bildirdi. Fakat Hz. Ömer bu toprakların Müslümanlar için tehlikelerle dolu olduğunu ileri sürerek onun teklifini geri çevirdi.[278]

Hz. Ömer'in halîfeliği döneminde gerçekleştirilen geniş ve hızlı fetih harekâtı sonucunda bir taraftan Bizans'ın Doğu Akdeniz hâkimiyetine son verilip ülkenin batı sınırı Kuzey Afrika'ya kadar ulaştırırken diğer taraftan asırlardan beri hüküm süren Sâsânî İmparatorluğu tarih sahnesinden silinmiştir. Bu fetihler aynı zamanda halîfe Hz. Osman zamanında gerçekleştirilecek olan sonraki fetihlere alt yapı sağlamıştır.[279]

---

275 Sürt, Berka ile Trablusgarb arasında bir sahil şehridir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 206-207.

276 Lebde, Berka ile Ifrikıye arasında eski bir yerleşim birimidir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 10-11.

277 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 171-172; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 316; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 156; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 12.

278 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 172-173; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 156.

279 Hz. Ömer dönemi fetihleri hakkında geniş bilgi için bk. Eraslan, Sadık, *Sosyopolitik Açıdan Asr-ı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi)*, Ankara 1999. Bu dönemdeki fetihlerin başarı sebepleri hakkında bk. Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I-IV, İstanbul, 1986, II, 307-311.

IV. HZ. ÖMER DÖNEMİNDE MÜESESSELEŞME FAALİYETLERİ

Hz. Peygamber'den (s.a.v) sonra İslâm devletinin temelleri Hz. Ebû Bekir tarafından atılmıştı. Fakat devletin kurumsallaşması Hz. Ömer zamanında gerçekleşmiştir. Bu sebeple erken dönem İslâm tarihinde Hz. Peygamber (s.a.v) döneminden sonra üzerinde durulması gereken en önemli tarihî süreç (H.13-23/M.634-644) yılları arasını içine alan Hz. Ömer'in halîfeliği zamanıdır.

Hz. Ömer'in halîfeliği döneminde özellikle Sâsânî ve Bizans İmparatorlukları'na karşı elde edilen askerî başarılar neticesinde Irak, İran, Cezîre, Suriye, Filistin ve Mısır toprakları Müslümanların hâkimiyetine geçmişti. Bu fetihler sonucunda İslâm Devleti hâkimiyetine giren muhtelif milletlerin dinî, siyasî, iktisadî statülerinin tespit edilmesi zarureti ortaya çıktı. Ayrıca Arap Yarımadası sınırlarını aşarak uzak ülkelere sefere çıkan ardından buralara yerleşen Müslümanların siyasî, iktisadî ve medenî hayatlarının yeni şartlara göre tanzimi gerekiyordu. Devletin gerek Müslümanlarla gerek gayr-ı müslimlerle alâkalı olmak üzere ortaya çıkan farklı problem ve ihtiyaçlarını gören Hz. Ömer bunların halledilmesi adına çeşitli düzenlemelere teşebbüs etmesinin neticesi olarak birçok yeni müessesenin kuruluşunu gerçekleştirdi. Onun fıtrî idare kabiliyeti ve teşkilâtçılığı yanında gelişmeleri basiretle takip eden mesuliyet duygusuna ve Kur'ân ahlâkına sahip olması devletin kurumsallaşmasında onun başarısını temin eden en önemli âmillerdir. Hz. Ömer kurumlaşma faaliyetleri esnasında fethedilen ülkelerdeki Sâsânî ve Bizans İmparatorlukları'nın iktisadî ve idarî tecrübelerinden de geniş bir şekilde istifade etmiş; buralarda hazır bulduğu bazı müesseseleri de gerekli değişiklikleri yapmak suretiyle Müslümanların yönetimine adapte etmiştir.[280]

---

280 Hz. Ömer'in devlet idaresine getirdiği yenilikler için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 281-282. Ayrıca bk. Fayda, Mustafa, "Hz. Ömer Devri Divan Teşkilatı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 107-108; Sabuncu, Ömer, "Hz. Ömer Dönemi Kurumlaşma Faaliyetleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, cilt: XXIII, sayı: 39, s. 135-154.

A. BEYTÜLMAL

Kelime olarak "mal evi" anlamına gelen Beytülmal bir terim olarak devlet mallarının muhafaza edildiği fizikî mekânın adı olmasının yanı sıra kamuya mahsuh taşınır taşınmaz malların bütününü, aynı zamanda bunların idaresiyle ilgili hukukî kurumu ifade etmektedir. Daha geniş manasıyla devlete ait her türlü mal varlığının ve gelirlerin toplandığı daha sonra da harcamaların planlandığı bağımsız bir kurum demektir.[281]

Beytülmal teşkilatının kuruluşu Hz. Ömer'e nispet edilmekle birlikte esasında bu kurumun ilk adımlarının Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından atıldığı açıktır. Nitekim Allah Rasûlü (s.a.v) ganimet, cizye ve harac cinsinden devlet gelirlerini bir araya getirdikten sonra bekletmeksizin gerekli yerlere sarf etmiştir. Bununla birlikte ihtiyaç duyulduğunda Beytülmal'e ait nakit paranın Hz. Peygamber'in (s.a.v) evinde muhafaza edildiği ve bunun kısa bir sürede elden çıkarıldığı bilinmektedir.[282] Bu dönemde ziraî mahsul nevinden olan devlet gelirlerinin mescidin üst katındaki bir odada bekletildiği ve gerekli yerlere bu görevden sorumlu olan Hz. Ömer tarafından harcandığı da zikredilir.[283]

Beytülmal'in Hz. Peygamber (s.a.v) dönemindeki yapısı ve işleyişi Hz. Ebû Bekir'in kısa süren halîfeliği zamanında da herhangi bir değişikliğe uğramamıştır. Halîfenin Sünh mevkiindeki evinin yanında bir Beytülmal bulunuyordu. Buraya gelen mallar derhal gerekli yerlere sarf edilirdi.[284] Halîfe Sünh'ten Medine'nin merkezine taşındığında Beytülmal'i de yanında getirmiştir Hz. Ebû Bekir hazineden yaptığı yardımlarda herkese eşit muamelede bulunmuş; hür köle, erkek-kadın, büyük-küçük ayırımı yapmadan eşit bir şekilde mal taksimi yapmıştır.[285] Nitekim Bahreyn valisi olan A'lâ b. el-Hadramî topladığı malları Medine'ye ulaştırdığı zaman halîfe ilk önce Hz. Peygamber'in (s.a.v)

---

281 Erkal, Mehmet, "Beytülmal", *DİA*, VI, 90.
282 Buhârî, *Zekât* 20.
283 Buhârî, *Zekât* 60; Müslim, *Zekât* 161.
284 İbn Sad, *et-Tabakât*, III, 213.
285 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 213.

kendisine mal vermeyi vaat ettiği kimseler olup olmadığını sormuş, Câbir b. Abdullah, Rasûl-i Ekrem'in (s.a.v) Bahreyn'den gelecek mallardan kendisine bir avuç dolusu vaat ettiğini bildirince bunun üzerine Hz. Ebû Bekir ona hakkını verdikten sonra malın geriye kalanını diğer Müslümanlara eşit bir şekilde bölüştürmüştür.[286]

Hz. Ömer döneminde Beytülmal'in kurumlaşması ve İslâm devletinin malî yapısını oluşturacak şekilde teşkilâtlanmasına ihtiyaç duyulmuştur. Zira gerek savaş ganimetlerinin gerekse anlaşmalardan dolayı başkente gelen malların miktarı çok artmıştı. Halîfe bu kurumda Abdullah b. Erkam ve Muaykıb b. Ebû Fâtıma'yı görevlendirmiş, Abdurrahman b. Ubeydullah'ı da onların yardımcılığına getirmişti. İran fetihleri sonucunda Medine'ye gelen ganimetler Mescid'in üst kısmında toplanmış, bunların muhafaza edilmesi için Abdurrahman b. Avf ile Abdullah b. Erkam görevlendirmiştir.[287]

Hz. Ömer başkentteki Beytülmal'in yanı sıra eyaletlerde de merkeze bağlı Beytülmal şubeleri tesis etti. Kaynaklarda halîfenin eyaletlere tayin ettiği valilerden ayrı olarak devlet gelirlerini tahsil etmek, ihtiyaç fazlasını merkez Beytülmaline göndermek üzere görevliler tayin ettiği de haber verilir. Başlangıç döneminde bu görevi valiler yürütmüşlerdi. Nitekim Amr b. el-Âs Mısır'da valilik yanında Beytülmal amilliği görevini de deruhte etmiştir. Bazen kadılara Beytülmal amilliği görevi de yüklenmiştir. Örnek vermek gerekirse Abdullah b. Mes'ûd Kûfe'de kadılığın yanında Beytülmal sorumluluğunu da yürütmüştür.[288] Netice olarak ifade etmek gerekirse Beytülmal kurum olma özelliğini Hz. Ömer zamanında kazanmış, bu sebeple araştırmacıların büyük bir kısmı bu müessesenin gerçek kurucusu olarak onu kabul etmişlerdir.[289]

---

286 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 45.

287 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 50-51; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s.112.

288 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s.39; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 376.

289 Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V, (çev. Zeki Meğamiz), İstanbul 1970, I, 154. Beytülmal'in kuruluşu ve işleyişi hakkında geniş bilgi için bk. Mısırlı, Murat, *Hz. Ömer Döneminde Maliye Teşkilatı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara ÜSBE, Ankara 2001; Erkal, Mehmet, "Beytülmal", *DİA*, VI, 90-94.

B. DİVAN TEŞKİLATI

Beytülmal teşkilatıyla doğrudan bağlantılı bulunan ve bu kurumun tamamlayıcısı mahiyetinde olan diğer bir devlet müessesesi divan teşkilatıdır. Divan Beytülmal'de toplanan mal ve paranın düzenli bir şekilde hak sahiplerine dağıtılması ihtiyacından doğmuştur.

Divan devlet idaresindeki çeşitli idarî, malî ve askerî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere, ayrıca bu defter ve memurların bulunduğu resmî daireye verilen isimdir.[290] İslâm dünyasında divan teşkilatına ilk defa ihtiyaç duyan Hz. Ömer fetihler sonucunda elde edilen cizye, harac ve ticarî vergilerden elde edilen gelirleri sistemli bir şekilde Müslümanlara dağıtabilmek amacıyla bu müesseseyi kurmuş, hazineden maaş alacakları burada tutulan defterlere kaydettirmiştir.[291]

Hz. Ömer'in bu teşkilatı tanzim etmesinin sebebi kaynaklarda farklı şekillerde açıklanır: Bunlar arasında Ebû Hureyre rivayeti yaygındır. Buna göre Ebû Hureyre Bahreyn'den beş yüz bin dirhem parayı Medine'ye getirdiğinde Hz. Ömer malların nasıl dağıtması gerektiği konusunda ashâb önderleriyle istişare yapmış, orada bulunanlardan bir kısmı kendisine divan tesis etmesini ve gelen malları divan kayıtlarına göre dağıtmasını tavsiye etmişler, halîfe de teklifleri uygun bularak divan defterlerinin tanzimine karar vermiştir.[292] Kaynaklarda Hz. Ömer'e divan tesisini İranlı Fîruzân[293] veya Hürmüzân[294] isimli kişilerin önerdiği de zikredilir.

İbn Sa'd'ın rivayetine göre ise Hz. Ömer Beytülmale gelen malların dağıtılması konusunda ashâb ile görüşmesi esnasında Hz. Ali bunların tamamını hemen taksim etmesini bildirmiş ancak Hz. Osman "insanlara yetecek kadar mal görüyorum. Ancak alanla almayan bilinecek

---

290 Dûrî, Abdülaziz, "Divan", *DİA*, IX, 378.

291 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 295-296.

292 Ebu Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc* I, 323-325; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 300; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 635-636.

293 Sûlî, Ebû Bekir Muhammed, *Edebu'l-Kuttâb*, Kahire 1341, s. 190.

294 Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, VIII, 197.

şekilde tespit yapılmazsa bu işin karışacağından korkarım" sözleriyle teklife itiraz etmiştir. Bunun üzerine toplantıda bulunan Velîd b. Hişâm kendisinin Şam'da bulunduğu esnasında bölgenin Rum idarecilerinin divan tedvin ettiklerini ve ordularına bu suretle maaş verdiklerini bildirince bu öneriyi benimseyen halîfe divan kurmaya karar vermiştir.[295]

Divan teşkilatı kurulmadan önce de Müslümanlar arasında fey taksimi yapılıyordu. Hz. Peygamber (s.a.v) zamanında fey gelirlerinin miktarı çok az olduğu için toplananlar Medine'deki Müslümanlara dağıtılıyordu. Hz. Ebû Bekir zamanında bu uygulama aynı şekilde devam etmiş, başkente gelen mallar bekletilmeksizin hak sahiplerine dağıtılmıştır.[296] Halîfe dağıtımda herhangi bir derecelendirmeye gitmeksizin herkese eşit miktarda mal takdir etmiştir. Kendisine insanlar arasında eşit taksim yerine iyi geçmişi ve Müslümanlıkta önceliklere göre mal dağıtması tavsiyelerine de şöyle cevap vermiştir: "Söylediğiniz iyi bir geçmiş, fazilet ve İslâm'daki kıdem meselesini hepinizden iyi ben bilirim. Bütün bunlar sevabı Allah'a ait olan hasletlerdir. Dağıttığım şey ise geçim vasıtasıdır. Bunda eşitlik, tercih ve takdimden daha iyidir".[297]

Hz. Ömer halîfeliği döneminde divan sisteminde gelirlerin hak sahiplerine yılda bir defa dağıtılması, maaş miktarlarının sabit bir şekilde belirlenmesi ve hazineden para almaya hak kazananların divan defterlerine kaydedilmesi gibi yenilikler getirmiştir.[298] Onun gerçekleştirdiği yeniliklerden biri de divanda maaş derecelendirmesine gidilmesi oldu. Halîfe mezkür uygulama değişikliğini şu şekilde gerekçelendirir:

> *"Ebû Bekr'in bu mallar hakkında bir görüşü vardı, benim de başka bir görüşüm var. Ben Rasûlallah'a karşı savaşanlarla*

295 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 48-49; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 295; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 630; Taberî, *Tarih*, IV, 209-210.

296 Buhârî, *Cizye ve'l-Muvâdea* 4, *Meğâzî* 73, *Hıyel* 3; Ebu Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, I, 307-310; *İbn Sa'd, et-Tabakât*, III, 213.

297 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s.45-46; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 296.

298 Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı*, s. 141.

onun safında savaşanları bir tutmayacağım..."[299] *"Bizler hepimiz Allah'ın kitabında ve Rasûlüllah'ın sünnetinde beyan edilen ölçülere tabiyiz. Herkes İslâm'daki özel durumuna, Hz. Peygamber'e yakınlığına göre ecir ve sevap alır, İslâmiyet'e yaptığı hizmete, katlandığı sıkıntılara, erken Müslüman olmasına, zenginlik ve ihtiyaç durumuna göre hak sahibi olur."*[300]

Hz. Ömer divan defterlerinin hazırlanmasında o günkü Arap cemiyetinde varlığını canlı bir şekilde sürdüren kabile sistemini temel almış, divandan maaş alacakları bu esasa göre tanzim etmiştir. Halîfe bu amaçla Hicretin 20. yılında (M.641) nesep konusunda uzman olan Akîl b. Ebû Tâlib, Mahrame b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im gözetiminde kabile şecerelerini gösterir soy cetvelleri hazırlatarak Müslümanları divana kaydetmiştir. Sistemde maaş mertebesinin en üst kısmına Hz. Peygamber'in (s.a.v) akrabası olan Benî Hâşim yerleştirdikten sonra soyca onlara yakın kabilelere geçilmiş, Rasûlüllah'ın (s.a.v) kabilesine eşit uzaklıktaki kabile mensupları ise ihtida önceliğine göre sıralanmıştır. Hz. Ömer defterleri hazırlayan kâtiplere Benî Hâşim'den Bedir Gazvesi'ne iştirak edenler esas alınarak sıralamaya başlamalarını daha sonra da yine Bedir'e iştirak edenler önce yazılmak suretiyle Hz. Peygamber'in (s.a.v) kabilesine yakınlıklarına göre diğer Kureyş ailelerini kaydetmelerini istemiştir.[301] Bu esaslar dâhilinde düzenlenen Divan defterlerinde ilk önce Hz. Peygamber'in (s.a.v) kabilesinden Bedir Gazvesi'ne iştirak eden Hz. Ali'in ismi kaydedilmiştir. Hz. Ömer Divan kayıtlarını Hz. Peygamber'in (s.a.v) kabilesinden başlanmak suretiyle tanzim ettirmekle birlikte verilen atıyyelerin miktarları kabile esasına göre tespit edilmemiştir.[302] Örnekle açıklamak gerekirse Bedir Gazvesi'ne iştirak eden Benî Hâşim'e mensup Hz. Ali ile Benî

---

299 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s.46; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 296; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 632.

300 Taberî, *Tarih*, IV, 211.

301 Buhârî, *Menâkıbu'l-Ensâr* 35; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 282, 295-296; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 630-632, 641; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 153; Taberî, *Tarih*, III, 613-615, IV, 209-210.

302 İbn Sad, *et-Tabakât*, III, 301; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 350-351.

Ümeyye'den olan ve Bedir Gazvesi'ne iştirak etmiş kabul edilen Hz. Osman farklı sıralarda yazılmış olmalarına rağmen aynı miktarda maaş almışlardır. Divan listesinde Kureyşli Benî Cumah soyundan olup Mekke fethinden sonra müslüman olan Safvan b. Ümeyye, Mendineli olması sebebiyle Divan'a bütün Kureyş ailelerinden sonra kayda geçen ancak Bedir Gazvesi'ne katılmış bulunan Muhammed b. Mesleme'den daha az atıyyeye hak kazanmıştır. Bu bakımdan kabilelerin sıralanışı tamamen teknik ve şeklî bir düzenlemeden ibarettir. Dolayısıyla Hz. Ömer'in sisteminde atıyyede asıl tercihin kabile değil, İslâm'a girmedeki öncelik olduğu anlaşılır.[303] Halîfe maaş ödeme sisteminde azat edilmiş köleleri (mevâlî) onları azat eden efendileriyle aynı seviyede kabul etmiştir. Nitekim Hz. Peygamber'in (s.a.v) azatlısı Zeyd'in oğlu Üsâme hukuken Hâşimîler'den kabul edildiği için Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'dan hem önce yazılmış hem de daha fazla atıyye almaya hak kazanmıştır.[304]

Hz. Ömer divan sisteminde hak sahiplerine durumlarına göre dağıtımda farklı maaş takdir etmiş olmakla birlikte hayatının son döneminde bu uygulamayı kaldırmayı düşündüğünü, en alt düzeyde maaş alan ile en üst düzeyde maaş alanı eşitleyeceğini belirtmiş fakat ömrü buna imkân vermemiştir.[305]

C. ADALET TEŞKİLATI

Kur'ân-ı Kerîm'de adalet kavramına geniş bir anlam yüklenerek bütün Müslümanlar hayatın her alanında adaletli olmaya çağrılmış, kişinin kendine ve başkalarına karşı haksızlık etmemesi emredilmiştir. Dinin dünyevî hüküm koyması da bu adalet anlayışının bir yansıması olarak kabul edilir. Allah'ın elçisi olan peygamberler insanlar arasın-

---

303 Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı*, s. 147-149.

304 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, I, 332; 295-302; Bu konuda geniş bilgi için bk. Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı*, 107-176; Şimşir, Mehmet, "Râşid Halîfeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", *İSTEM*, yıl: 3, sy. 6, Konya 2005, s. 265-280.

305 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 302, 304. Bu konuda değerlendirmeler için bk. Şeyh, Abdüssettâr, *el-Hulefâü'r-Râşidûn*, s. 211-217.

da adaletle hüküm vermekle, müminler ise verilen bu hükme itaatle emrolunmuşlardır.[306] Ayrıca dünyada yargılama ve karar verme mevkiinde bulunan kişilerin dünyevî adaletin gerçekleşmesinde önemli bir role sahip olduklarına işaret edilerek insanlardan kendi aralarında hükmederken adaletli ve hakkaniyetli davranmaları istenmiştir.[307] Hz. Peygamber (s.a.v) hâkimlik mesleğinin sorumluluğunun büyük olduğunu[308], hâkimin adaletten sapmadığı müddetçe Allah'ın onunla birlikte olacağını ve onun cennete gireceğini, gerçeği bildiği halde haksızlık edenlerin cehenneme atılacağını haber vermiştir.[309]

Allah Rasûlü (s.a.v) Hicretten sonra Medine'de siyasî birliğin oluşturulması sürecinde birçok davayı bizzat karara bağlamak suretiyle adaletin tesisinde öncülük ve örneklik etmiş, yargılamaya ilişkin temel ilkeleri belirledikten sonra zaman zaman sahâbeden bazılarını kadı olarak görevlendirmiştir. Medine sözleşmesinde de şehir vatandaşlarının aralarındaki problemleri nihâî olarak Allah Rasûlü'ne (s.a.v) götürecekleri hususu karara bağlanmıştır.[310]

Hulefâ-i Râşidîn döneminde adalet hizmeti devletin temel görevlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Öyle ki halîfeler başşehir Medine'de yargı görevini bizzat kendileri îfâ etmişlerdir. Nitekim Hz. Ömer gerek Hz. Peygamber (s.a.v) gerekse selefi Hz. Ebû Bekir'i örnek almak suretiyle çarşı-pazarları denetlemesi esnasında kendisine intikal eden hukukî ihtilâfları ve şahsî husumetleri anında çözüme kavuşturmuştur.[311] Halîfe zaman zaman görevlendirdiği şahıslar marifetiyle bu vazifeyi yürütmüş, eyaletlerde ise sorumluluk daha ziyâde valilere tevdi edilmiştir. Bununla birlikte hususî olarak vazifelendirilen kâdıların tayiniyle birlikte yargının yürütmeden ayrıldığına şahit olunmuştur.

---

306 Nisâ, 4/105; Mâide, 5/42, 49; Nûr, 24/48-51; Sâ'd, 38/26.
307 Nisâ, 4/ 58, 135; Mâide, 5/8, 42, 49.
308 Ebû Dâvûd *Akzıye* 1; İbn Mâce *Ahkâm* 1.
309 İbn Mâce *Ahkâm* 3;Tirmizî *Ahkâm* 1.
310 İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 150.
311 Taberî, *Tarih*, IV, 213.

Buradan yola çıkarak eyalet yönetiminde valilikten müstakil hale gelen ilk kurumun kadılık teşkilatı olduğu ileri sürülebilir. Diğer devlet teşkilatlarında olduğu gibi adalet kurumunun da devlet sistemine yerleştirilmesinde Hz. Ömer öncülük yapmıştır.[312] Nitekim halîfe bu göreve Medine'de Ebu'd-Derdâ'yı, Kûfe'de Ebû Kurre[313] ile Kâdı Şüreyh'i[314] getirmiş, Mısır kadılığına Kays b. Ebu'l-Âs'ı, sonra da onun oğlu Osman b. Kays'ı, Basra kadılığına Ebû Meryem el-Hanefî'yi ardından da Ka'b b. Sevr el-Lakîtî'yi[315] tayin etmiştir.

Hz. Ömer eyalet kadılarının dışında savaş esnasında orduda bulunan askerler arasında çıkması muhtemel hukûkî ihtilâflara bakmak üzere askerî kadılar istihdam etmiştir. Irak cephesine gönderilen Kâdisiye ordusunda bu görevi Abdurrahman b. Rebîa el-Bâhilî üstlenmiştir.[316] Hz. Ömer her hac mevsiminde Mekke'de bir temyiz mahkemesi kurmak suretiyle vilâyetlerde kadılar tarafından verilen yargı kararlarını denetlemiştir. Onun Basra kadısı Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye gönderdiği hukuk tâlimatnâmesi ilk kadıların uygulamaları ve yargı usulü açısından zengin bir belge niteliğindedir:

> *"Şunu bil ki sana bir dava getirildiği zaman, tatbiki mümkün olmayan delillerin faydası olmaz. İnsanlara karşı şahsî münasebetlerinde ve adaletinde eşit muamele yap ki kuvvetli senin nüfuzundan korksun, zayıf da adaletine sığınsın. Delil göstermek davacıya aittir. İnkâr edene ise yemin etmek düşer. Bununla beraber Müslümanlar arasında barış yapmak da caizdir. Ancak helâli haram haramı da helâl kılan sulh mümkün olmaz. Bir davada hüküm verdikten sonra bu hükmün yanlışlığına kanaat getirdiğinde doğruya dönmekte tereddüt etme. Çünkü asıl olan doğruya ulaşmaktır ve bu esas yanlışta devam etmekten daha*

---

312 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 282.
313 Taberî, *Tarih*, IV, 39, 95.
314 Taberî, *Tarih*, IV, 101.
315 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s.111.
316 Taberî, *Tarih*, III, 489.

hayırlıdır. Kur'ân ve Sünnet'te açık bir hüküm bulamadığın hallerde hüküm vermekte zorluk çekersen önce buna benzer davalar ve örnekler ara ve önündeki dava ile aralarındaki ortak yanları tespit et. Daha sonra Kur'ân ve hakka en yakın olduğunu umduğun fikre itimat et. Hak iddia edenlere bunu ispatlayabilmeleri için delil getirebilecekleri bir mühlet tanı. Bu süre zarfında delil getirebilirse lehte aksi halde aleyhte hüküm vermen gerçeğe daha yakın ve şüpheden daha uzak olur. Müslümanlar hukukî meselelerde birbirlerine lehte ve aleyhte şahitlik edip adaletin tecelli etmesine yardımcı olmalıdırlar. Ancak sabıkalı olanlar, yalancı şahitliği veya iftirası sabit olanlar ve soyu bilinmeyenler bu iş için makbul kişiler sayılmaz. Çünkü Allah insanların vicdanlarında olanları bilir, şahitlik ve yemin gibi tamamen vicdanî faktörlerle adaletin tecellisini sağlar. Davalara bakarken telâşa, çığırtkanlığa ve tarafların haysiyetini kırıcı davranışlara asla müsaade etme. Çünkü adaletin yerini bulması için sükûnet ve ciddiyet şarttır. Hakkın tecelli etmesi ise ilahî adaletin itibar kazanmasına sebep olur. Bir müslümanın niyeti iyi ise Allah onun insanlarla olan münasebetlerini ıslah eder. Ama içi başka dışı başka olursa Allah ona musibet verir. Bu durumda hâkimin görevi Allah'ın rızık ve rahmet hazinelerinin kulları arasında adaletle dağıtılmasını sağlamaktır."[317]

Hz. Ömer'in halîfeliği döneminde adalet sisteminin en önemli unsurlarından biri olan hapishaneler de kurumsal nitelik kazanmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v) ve Hz. Ebû Bekir dönemlerinde de bu amaçla geçici

317 Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Beyrut 1985, s. 425-437. Bu konuda geniş bilgi için ayrıca bk. Hamidullah, Muhammed, "Hz. Ömer Devrinde Adli Teşkilat-Ebû Mûsa el-Eş'arî'ye Gönderilen Kazai Talimatnameler", (çev. Fahrettin Atar), *İlim ve Sanat*, Ankara 1989, sy. 23, s.45-53; Arı, Abdüsselam, "Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ el-Eşa'rî'ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi", *İslâm Hukuk Araştırmaları Dergisi*, Konya 2003, sy. 2, s. 85-99; Vural, Muammer, Dört Halîfe Döneminde Yasama Faaliyetlerinin İşleyişi ve Bazı Yasama Örnekleri (Hz. Ömer Dönemi), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 2015, s. 44, s. 339-363; Atar, Fahrettin, "Kaza", *DİA*, XXV, 113-115.

mekânlar kullanılırken Hz. Ömer Safvân b. Ümeyye'nin evini kamu adına istimlak etmek suretiyle burayı müstakil hapishaneye dönüştürmüştür.[318] Medine'deki merkez hapishanenin ardından vilayetler ve büyük yerleşim birimlerinde de hapishaneler kurulmuştur. İlk önceleri infazı beklenen hükümlülerin konulduğu hapishaneler daha sonraları borçlarını ödemeyenlerin tutuklanmasında da kullanılmıştır.[319]

D. YENİ MEDENİYET MERKEZLERİNİN KURULMASI

Müslümanlar İslâm fetihlerinin neticelenmesiyle birlikte ele geçirilen toprakların muhafaza edilmesi ve daha uzak bölgelere yeni sefer düzenlenebilmesi için ordugâhlara ihtiyaç duymuşlardır. Zira çok uzun mesafeli askerî hareketlerin Medine'den yola çıkarılan ordular marifetiyle gerçekleştirilmesi mümkün değildi. Bu sebeple Hz. Ömer döneminde Basra, Kûfe ve Fustat gibi ordugâh şehirler kurulmuştur.

1. Basra

Basra günümüzde Bağdat'ın 420 km. güney doğusunda, Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km. güney batısında yer alan kadîm bir yerleşim mekânıdır. Burası aslen Keldânîler zamanında Teredon, Sâsânîler devrinde Vehiştabat Erdeşir diye bilinen Arapların ise Hüreybe dedikleri bölgedir.[320]

Hz. Ömer Hicretin 14. (635) yılında eski bir Irak şehri Hüreybe'de karargâh kurmuş olan Utbe b. Gazvan'a Müslümanlar için kışı geçirebilecekleri, savaşlardan döndüklerinde toplanacakları, aynı zamanda Arap askerlerinin yaşaması için uygun bir yerleşim mekân tespiti emrini verdi. Bunun üzerine günümüzdeki Basra'nın yerini uygun bulan Utbe yanındaki askerleri buraya yerleştirmek suretiyle şehir inşasının

---

318 Buhârî, *Husûmât* 8. Ayrıca bk. *et-Terâtîbu'l-İdâriyye*, II, 57.

319 Bu konuda geniş bilgi için bk. Yılmaz, Metin, *Erken Dönem İslam Tarihinde Zindanlar ve Hapishaneler*, Samsun 2009, s. 45-57; Bardakoğlu, Ali, "Hapis", *DİA*, XVI, 54-55. Hz. Ömer dönemi kadılık teşkilatı hakkında geniş bilgi için bk. Nasr b. Akil, *Kadâ fi Ahdi Ömer el-Hattâb*, I-II, Riyad 1994.

320 Hartman R., "Basra", *İA*, II, 320.

ilk adımını atmış oldu. Basra'da kısa süre içinde kamıştan mamul barınaklar yapıldı. Öyle ki askerler savaş için ayrıldıklarında evlerini söküyorlar, döndüklerinde ise tekrar kuruyorlardı.[321]

Utbe b. Gazvan tarafından temelleri atılan Basra şehri önce Irak, akabinde de Horasan fetihlerinde önemli bir harekât merkezi olarak kullanıldı. İki yıl sonra bölgenin fethi tamamlandığında ordugâh olarak seçilmiş bulunan saha sivil yerleşime de açıldı.[322] Askerî merkez olarak kullanılmasına ilave olarak özellikle İran körfezi ile İran ve Irak yollarını kontrol etmek aynı zamanda bedevîlerin bölgeye iskânını kolaylaştırmak amacıyla inşa edilen şehre Utbe b. Gazvan'ın emrinde savaşan Sakîf, Süleym, Belî, Mazin ve Yeşkür gibi muhtelif Arap kabilelerine mensup askerler yerleştirildi. Utbe şehrin yerini tespitten sonra her kabile için ayrı mahalleler belirlemiş, onlar da gösterilen bu yerlere evlerini inşa etmişlerdir. Şehir kısa zamanda sistemli göçlere sahne olmuş, sonuçta Temîm, Dabbe, Ribâb, Abdülkays, Bekr b. Vâil, Ezd, Kureyş, Kinâne, Kays-ı Aylân ve Medineli Ensâr burayı kendilerine yurt edinmişlerdir.[323]

Basra başlangıç döneminde Kûfe kadar rağbet görmemişti. Hz. Ömer Kûfeliler tarafından fethedilen bazı zengin şehirlerin gelirlerini Basralılara tahsis edip maaş dağıtımında Kûfelilere tanınan hakları onlara da verince, Basra da zamanla bir cazibe merkezi haline geldi. Üstelik Arap kabilelerinin yanı sıra Kirman ve Sicistan bölgesinde yaşayan sonra müslüman olan veya esir edilen İran menşeli halklar da buraya yerleştiler.[324] Dolayısıyla Basra'nın ordugâh olarak tespit edilmesi Hic-

---

321 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 87; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 483-484; Taberî, *Tarih*, III, 590-595; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 3328-329; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 339.

322 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 328-329.

323 Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârû), Beyrut 1990, s. 117.

324 Bakır, Abdülhalik, "Basra", *DİA*, V, 109; Bu konuda bk. Can, Yılmaz, "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine", *İSTEM*, yıl: 3, sy. 6, Konya 2005, s. 217-222; Çil, Halit, Hz. Ömer Dönemi Ordu ve Ordugâhlar, *Dini Araştırmalar*, 2009, cilt. XII, sy. 35, s. 87-106.

retin 14. yılına (635), sivil halkın iskânına açılması ise iki yıl sonrasına (H.16/M.637) tekabül eder.[325]

2. Kûfe

Kûfe Güney Irak'ta bir şehir olup Bâbil harabelerinin güney kısmında ve Fırat ırmağının batı kolu üzerinde kurulmuştur.[326] Kâdisiye zaferinden sonra Müslümanlar elde ettikleri topraklardaki halkı idare edebilmek ve kontrol altında tutabilmek için müstahkem karargâhlara ihtiyaç duydular. Zira bu bölgeler ile hilâfet merkezi Medine arasındaki mesafe çok fazlaydı. Hz. Ömer'in Irak'ta yeni askerî şehirlerin inşası talimatını vermesi üzerine Kûfe, Irak-İran orduları başkomutanı Sa'd b. Ebû Vakkâs tarafından Hicretin 17. yılında (M.638) kuruldu.[327] Esasında Müslüman askerler ilk önce Sâsânîlerin başkenti Medâin'e yerleşmek istemişlerdi. Ancak cepheden Medine'ye gelen elçilerin fizikî görünümlerinden onların uygun olmayan şartlarda yaşadıkları sonucunu çıkaran halîfe iskân için daha müsait bir mekânın aranması talimatını verdi. Bunun üzerine Sa'd b. Ebû Vakkâs İbâd kabilesinden Abdülmesih b. Bukayle isimli bir şahsın kılavuzluğunda Hîre ile Fırat arasında yer alan Kûfe'nin yerini tespit etti. Şehrin plânlanması aşamasında ilk önce mescidin yeri belirlendikten sonra camiyi merkeze almak suretiyle kura çekilerek Yemen kabileleri şehrin doğusuna, Nizarlılar ise batı kısmına yerleştirildi. Kûfe'yi mekân tutan Arap kabile grupları ise şöyledir: 1. Hemdân ve Himyer, 2. Mezhic, Eş'ar ve Tay, 3. Kureyş, Kinâne, Esed, Temîm, Ribâb, Müzeyne, 4. Kays, Abdülkays, 5. Kinde, Hadramut, Kudâa, Mehre, 6. Ezd, Becîle, Has'am, Huzâa, Ensâr, 7. Bekr, Tağlib ve diğer Rebîalılar.[328] Nizar kabileleri özellikle Basra'yı

---

325 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 432-433; Bakır, Abdülhalik, "Basra", *DİA*, V, 109. Basra'nın kuruluşu hakkında ayrıca bak. Massignon, Louis, *Hıtatü'l-Basra ve Bağdad*, (trb: İbrahim Samerrai) Beyrut 1981.

326 Zettersteen, K.V, *"Kûfe" İA*, , VI, 964.

327 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 387; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 329; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 491.

328 Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, s. 117; Taberî, *Tarih*, IV, 48.

tercih ettikleri için Kûfe başlangıçta Yemen asıllı kabilelerin hâkimiyeti altında kalmıştır.[329] Nitekim kaynaklarda şehre yerleşen Yemenlilerin oniki bin, Nizarlıların ise sekiz bin kişi olduğu kaydedilir.[330] Basra'da olduğu gibi kamıştan kulübelerde oturan şehir halkı yangın sebebiyle barınaklarını sık sık kaybedince halîfeden aldıkları izinle kerpiç evler inşa etmeye başlamışlardır.[331]

Sa'd b. Ebû Vakkâs Kûfe'nin plânlanmasından sonra kur'a ile şehrin doğu kısmına Yemenlileri, batısına ise Nizarlıları yerleştirdi.[332] Kaldı ki kabile esasına dayalı yaşamaya alışmış olan Arapları bu dönemde başka bir şekilde iskân etme imkânı da bulunmuyordu. Çünkü Araplarda hâlâ kabile toplumundan millet toplumuna geçiş aşaması tamamlanmamıştı. Mezkür şehirler başlangıçta yeni fetihler için ordugâh olarak düşünüldüğü için yerleşimin kabilelere göre tanzimi pratik faydalar da sağlıyordu. Zira Araplar homojen ve düzenli askerî birlikler yerine kabile orduları şeklinde teşkilatlanıyor ve bu düzende savaşıyorlardı.[333]

Kûfe'nin önemi Müslümanların doğuda yaptıkları fetihlerle daha da arttı. Ayrıca fatih Arapların yanında onlara boyun eğmiş bulunan Fars topluluklarının da buraya yerleşmesi sebebiyle şehrin nüfusu da hızla çoğaldı. Gerek Yemenî, gerekse Mudarî Arap kabilelere İran menşeli başka etnik unsurların eklenmesi şehrin kozmopolit bir yapı arz etmesine sebep olmuştur.[334]

---

329 Belâzürî, başlangıçta şehirde yaşayan Yemenîler'in sayısının oniki bin, Nizarîler'in ise (Mudar+Rebîa) sekiz bin olduğunu rivayet eder. *Futûh*, s. 389.

330 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 32-33; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 96; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, 387-388, 389; Taberî, *Tarih*, IV, 40-46, 48; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 367-370; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 491.

331 Taberî, *Tarih*, IV, 43-44.

332 Belâzürî, *Futûh*, s. 388-389.

333 Kûfe şehrinin kuruluşu hakkında geniş bilgi için bk. Berrâkî, Seyyid Hüseyin b. Seyyid Ahmed, *Tarihu Kûfe*, Beyrut 1987, s. 112-145; Hişâm Cuayyıt, *el-Kûfe: Neş'etü'l-Medineti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1993, s. 67-143; Söylemez, M. Mahfuz, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara 2001, s. 22-33, 95-171.

334 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 492; Ayrıca bk. Can, Yılmaz, "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine", s. 222-227.

3. Fustat

Amr b. el-Âs İskenderiye fethini tamamladıktan sonra halîfeye Akdeniz kıyısındaki bu önemli merkezi bölgenin başkenti yapma teklifinde bulundu. Çünkü şehrin Müslümanların eline geçmesiyle Bizanslılardan pek çoğu burayı terk etmişlerdi. Fakat Hz. Ömer Arap toprakları ile aralarında Nil nehri olacağı gerekçesiyle valinin talebini kabul etmeyip yeni merkezin Medine ile kesintisiz kara bağlantısı olan başka bir yere inşa edilmesini istedi. Bunun üzerine Amr b. el-Âs, Mısır'ın orta bölgesinde ve Nil'in doğusunda bir şehir inşasına karar verdi. Seçilen merkez hem muhtemel düşman hücumundan korunmak hem de ülkenin diğer şehirlerine asker sevk edebilmek için uygun bir mekândı. Günümüze kadar Mısır'a başkentlik eden Asker, Katâî ve Kahire gibi şehirlerin de aynı yerde kurulmuş olması Amr b. el-Âs'ın mekân tercihindeki isabetini gösterir. Şehir kuzeyde Bâbilon kalesi doğuda Mukattam dağı batıda ise Nil ile sınırlanıyordu. Müslümanlar buraya ilk geldikleri zaman çadır kurdukları için şehrin adı da Arapça çadır anlamında Fustat olarak tarihe geçmiştir.[335] Taberî Müslümanların bu kelimeyi daha Şam'da iken Rumlardan duyduklarını, kendilerinin de aynı adı kullanmaya devam ettiklerini zikreder.[336] Son dönemlerde yazılan eserlerde Fustat kelimesinin Rumlardan alındığı şeklindeki rivayet genel kabul görmüştür.[337]

Amr b. el-Âs ülke merkezinin yerini tespit ettikten sonra Muaviye b. Hudeyc başkanlığında oluşturduğu bir heyete şehrin imar plânını yaptırdı. Onlar ilk önce Amr b. el-Âs adını alacak olan merkez caminin ve valilik sarayının yerini tespit ettiler. Daha sonra da araziyi kabilelere göre parselleyip iskâna açtılar. (H.21/M.641).[338]

Hz. Ömer döneminde ülkenin dört bir yanında gerçekleştirilen fütuhât sonucunda yeni kurulan Basra, Kûfe, Fustat gibi ordugâh şe-

---

335 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 91; Makrızî, *Hıtat*, I, 296; İbn Tağriberdî, *en-Nücûm*, I, 81-82.

336 Taberî, *Tarih*, III, 406. Ayrıca bk. Makrızî, *Hıtat*, I, 296.

337 Becker, C.H., "Kahire", *İA*, VI, 76; Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I, 250.

338 Makrızî, *Hıtat*, I, 397; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, I, 82.

hirlere zamanla Arap kabileleri yoğun bir şekilde akın etmeye başladı. Arapların gerek bütün bir kabile olarak gerekse kabile grupları halinde yeni mekânlara iskân edilmeleri genel olarak Arap toplumu, özelde ise kabile hayatı üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Ortaya çıkan yeni şartların en önemli sonuçlarında biri de Arapların rekabet merkezlerinin Yarımada'dan Irak, Suriye ve Mısır gibi yeni fethedilen bölgelere taşınmasıdır. Artık bundan sonra iktidar rekabetinin merkezi Mekke veya Medine değil, yeni inşa edilen şehirler olacaktır. Göçlerin diğer önemli bir sonucu da Arap kabile biriminin daha geniş ve derin irtibat boyutuna ulaşması, Mezhic, Hemdân, Becîle, Has'am gibi dar kapsamlı kabilelerden Mudar, Rebîa, Nizar, Adnân, Kahtân gibi daha geniş soy birliklerine geçilmesidir.[339] Gerçekten de Hz. Ömer'in hilâfetinden itibaren yeni yerleşim mekânlarına iskân edilen kabileler tek başlarına hak ve menfaatlerini koruyamayacakları düşüncesiyle soy cihetinden kendilerine yakın kabilelerle ittifaklar oluşturma yoluna gitmişlerdir. Böylece câhiliye dönemi ve İslâm'ın ilk yayılış zamanlarındaki çekirdek kabilenin yerini artık büyük kabile federasyonları almaya başlamıştır. Şehirlerdeki siyasî güç dengelerini sağlama zorunlulukları kaçınılmaz olarak küçük kabilelerin kendilerinden daha büyük bir kabile şemsiyesi altında toplanmalarını gerekli kılmıştır. Nitekim Dabbe, Ribâb, Müzeyne kabileleri zamanla büyük Temîm kabilesinin bir kolu haline gelmişlerdir.[340] Özetle birkaç bin kişiye sahip komşu kabilelerin yaşadıkları toplumdan nüfusu yüz binleri bulan grupların bir araya geldiği yeni yerleşim mekânlarında bir kabilenin tek başına haklarını koruyup siyasî hadiselerde etkinlik göstermesi mümkün olamayacağı için farklı kabileler ortak menfaatler çerçevesinde nesep birliği temeline dayanan yeni siyasî bloklaşmalar meydana getirmişlerdir. Bu durumda artık dar kapsamlı kabile asabiyetinin yerini çok daha geniş çerçeveli cizm/kök/soy asabiyeti almış, Hemdân, Mezhic, Kinâne, Cüzam asabiyeti yerine

339 Nass, İhsan, *el-Asabiyyetü'l-Kabeliyye ve Eseruhâ fi'ş-Şi'ri'l-Emeviyye*, Beyrut 1964, s. 211-212.

340 Nass, İhsan, *el-Asabiyye*, s. 189.

Nizar, Mudar, Rebîa, Adnân ve Kahtân asabiyeti geçmiştir. Daha önce iki kabile arasında meydana gelen bir hadise bu ikisini bazen de onlara müttefik olan birkaç yakın kabileyi ilgilendirirken yeni şartlarda artık çerçeve çok genişlediği için olaylar Horasan, Irak, Şam gibi büyük bölgeleri hatta bütün Müslüman beldeleri etkileyecek boyutlara ulaşmıştır. Bu tür hadiselere esasında Emevî asrında rastlanmakla birlikte buna sebep olacak kabile gruplaşmalarının yeni şehirlerin kurulup geliştiği Hulefâ-i Râşidîn zamanında, bilhassa Hz. Ömer döneminde görünür hale geldiği de bir gerçektir. Bu sebeple Hz. Osman'ın evini muhasara edip onu şehit eden âsîlerin Hz. Ömer'in emriyle kurulan eyalet merkezleri olan Kûfe, Basra ve Fustat'tan gelmiş olmaları bir tesadüf değildir.[341]

---

341 Hz. Ömer dönemindeki ordugâh esaslı şehirleşmeyle ilgili olarak bk. Barış, Mustafa Necati, *Hz. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006; Çil, Halit, "Hz. Ömer Dönemi Ordu ve Ordugâhlar", *Dini Araştırmalar*, 2009, cilt. XII, sy. 35, s. 87-106;. Ayrıca bk. Fayda, Mustafa, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 44-50.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZİRVE VE DURAKLAMA: HZ. OSMAN DÖNEMİ

I. HZ. OSMAN'IN HALÎFE SEÇİLMESİ

Hz. Ömer Hicretin 23. yılının Zilhicce ayında (4 Kasım 644) Muğîre b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lüe'nin gerçekleştirdiği suikast sonucunda ağır bir şekilde yaralandı.[1] Bunun üzerine ashâb önderleri kendisinden Hz. Ebû Bekir'in yaptığı gibi yerine birini tayin etmesini istediler. Ancak Hz. Ömer bu teklifi kabul etmedi. Bu konuda yapılan ısrarlı talepler karşısında da eğer hayatta olsalardı göreve Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh veya Ebû Huzeyfe'nin kölesi Sâlim'den birisini düşünebileceğini ancak o an için bunun da imkân dâhilinde olmadığını söyledi.[2]

Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Hz. Abdurrahman b. Avf gibi ashâb önderlerinin pek çoğu hayatta iken Hz. Ömer'in onlardan herhangi birini tavsiye etmemiş olması ilginçtir. Anlaşılan halîfe

---

1 Buhârî, *Fedâilü's-Sahâbe* 8; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 26-27. İslam tarihi kaynaklarında Hz. Ömer'in şehit edilmesi şu şekilde aktarılır: Hz. Ömer, bir gün denetlemek için çarşıya çıktığında Muğîre b. Şu'be'nin Basra valisi iken edindiği hristiyan kölesi Ebû Lü'lüe Fîrûz en-Nihâvendî karşısına çıkarak efendisinin kölelikten kurtulabilmesi için kendisine ağır bir bedel yüklediğinden şikâyet etmişti. Halîfe miktarı öğrendikten sonra muhatabına mesleğini sormuş, Ebû Lü'lüe de hem marangoz, hem demirci hem de nakışçı olduğunu söyleyince bu kadar mesleğe sahip biri için günlük iki dirhemin çok olmadığını ifade etmiştir. Hz. Ömer daha sonra da ona rüzgârla çalışan bir değirmen siparişi de vermiştir. Halîfeden beklediği sonucu alamayan Ebû Lü'lüe bu hadiseden birkaç gün sonra sabah namazı vaktinde camiye girerek namaza durmuş olan halîfeye hançerle saldırıp ona ölümcül darbelerle vurmuş, namazda halîfenin arkasında durmuş bulunan Küleyb b. Ebî Bukeyr de dâhil birkaç müslümanı da öldürerek kaçmış daha sonra Müslümanlar tarafından yakalanacağını anlayınca da intihar etti. (Taberî, *Tarih*, IV, 190-194; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 329; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, I-VI, Paris 1916, V, 188-189; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 26-27; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 137). Bu konuda ayrıca bk. Demirci, Abdurrahman, "Hz. Ömer'in Şehadeti", *İslâmî İlimler Dergisi*, 2014, cilt: IX, sayı: 2, s. 7-35.

2 Buhârî, *Fedâilü's-Sahâbe* 8, *Ahkâm* 51; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 343; Taberî, *Tarih*, IV, 227-228.

kendi döneminde yaşanan gelişmelerden ve sosyal bünyedeki değişmelerden yola çıkarak toplumun artık önceki gibi rahat idare edilemeyeceğini görmüş, kendisinden sonra halîfe olacak kişinin daha zor şartlarda görev yapacağını fark etmiş, bundan dolayı herhangi bir kişiyi yerine tayin etmekten daha doğrusu bunun sorumluğunu üstlenmekten imtina etmiştir. Hâlbuki, selefi Hz.Ebû Bekir kendisinin ardından Hz. Ömer'i bir yaptığı istişarelerden sonra halîfe olarak tavsiye etmişti. Ancak Hz. Ömer'in benzer kararlılığı kendisinde bulamadığı anlaşılmaktadır. Onun, halîfelik mevzuunda Hz. Ali ve Hz. Osman gibi sahâbe önderlerinden herhangi birini tercih etmemiş olması ciddî bir endişeden de kaynaklanmış olabilir. Bu da Arap toplumunun zaaf noktasını oluşturan asabiyetten başka bir şey değildir. Zira geçmişi eskiye dayanan Ümeyye-Hâşim mücadelesi halîfelik sebebiyle bu iki kişinin şahsında tekrar gündeme gelebilirdi. Bu ve benzeri çekinceler Hz. Ömer'i halîfe tayini yerine meseleyi şûraya havale etmeye yöneltmiş görünmektedir.[3] Kendisine halef tayiniyle ilgili olarak yapılan tüm teklifleri geri çeviren Hz. Ömer sonunda bu makam için Hz. Peygamber'in (s.a.v) cennet ehlinden saydığı altı sahâbîden teşekkül eden bir aday listesi belirledi. Bunlar Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Sa'd b. Ebû Vakkâs, Hz. Zübeyr b. el-Avvâm, Hz. Talha b. Ubeydullah ve Hz. Abdurrahman b. Avf idi.[4]

Hz. Ömer'in tespit ettiği altı kişi o dönemde Müslümanların önde gelenleriydi. Bu sebeple hilâfet görevinin onların dışında herhangi bir kişiye verilmesi beklenemezdi. Nitekim Hz. Ali Benî Hâşim'in, Hz. Osman Benî Ümeyye'nin, Hz. Talha Benî Teym'in, Hz. Zübeyr Benî Esed'in, Sa'd b. Ebû Vakkâs ile Abdurrahman b. Avf ise Benî Zühre'nin reisleri durumundaydılar. Ayrıca onlardan her birinin Müslüman toplum içinde yardımcı ve destekçileri de bulunuyordu.[5] Dolayısıyla Hz.

---

3 Varol, Bahaüddin, "Raşid Halîfeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İSTEM*, y. 3, sy. 6, Konya 2005, s. 201-202.

4 Buhârî, *Fedâilü's-Sahâbe* 8; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 61, 339, 344; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 28; Taberî, *Tarih*, IV, 228. Bu konuda bk. Parlak, Nizamettin, "Hz. Ömer'in Şurasındaki Halîfe Adayları", *İSTEM*, 2012, c. X, sy. 20, s. 75-92.

5 Dûrî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 92.

Ömer kendilerini aday göstermemiş olsa da mutlaka mezkür şahıslardan biri halîfe seçilecekti. Onun yapmış olduğu isim tespiti ise aslında seçime başka şahısların müdahil olmasını engellemek, ikinci olarak da sonuca daha kısa sürede ulaşılmasını sağlamaktı.

Hz. Ömer halîfe adayı olarak gösterdiği şahısları vefatından önce sırasıyla yanına çağırarak kendilerine bazı nasihatlerde bulundu. Onun en fazla uyardığı kişilerin Hz. Ali ile Hz. Osman olması dikkat çekicidir. Nitekim halîfe, Hz. Ali'ye şayet göreve gelirse Hâşimoğulları'nı halkın yönetimine getirmemesini tavsiye etmiş, Hz. Osman'a ise "ey Osman, şayet sen bu işi yüklenecek olursan Ebû Muaytoğulları'nı insanların başına musallat etme"şeklinde ikazda bulunmuştur.[6] Hz. Ömer'in adaylar içerisinde en fazla Hz. Osman'a nasihatte bulunduğu, en ciddi ikazları ona yaptığı görülür. Anlaşılan o ki halîfe onun yumuşak huylu olması ve akrabasına düşkünlüğü sebebiyle ileride soyunun isteklerine boyun eğebileceğinden endişe etmiş, dolayısıyla daha göreve gelmeden kendisini bu hususta uyarma gereği duymuştur.

Şûrâ üyelerinin tespit edilmesinin ardından seçimin organizasyonu Mikdad b. el-Esved'e verildi. Sürecin denetlemesini Ebû Talha el-Ensârî yapacak, bu esnada imamlık görevini ise Süheyb-i Rûmî îfâ edecekti.[7] Halîfe vazife taksiminin ardından bütün Müslümanlara, özellikle de şûrâda adayı bulunmayan Ensâr'a şöyle bir çağrıda bulundu: "Onlara üç gün mühlet verin, bu süre zarfında herhangi bir karar veremezlerse hepsini öldürün. Eğer çoğunluk bir kişi üzerinde anlaştığı halde ona itirazda ısrar eden olursa, itiraz edenin boynunu vurun".[8] Halîfe aldığı tedbirlerle seçimin kısa sürede ve güvenli bir şekilde yapılmasını sağlamış ayrıca şûrâda çıkabilecek problemleri başlangıç aşamasında önlemeye çalışmıştır.

---

6 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 341-344; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 29; Taberî, *Tarih*, IV, 229; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 27; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 137-138, 144-145.

7 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 61, 341; Taberî, *Tarih*, IV, 229; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 27.

8 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 61-62, 341-342, 344.

Hz. Ömer halîfenin tespit edileceği şûrâya ashâbın bir kısmının halîfelikte görmeyi arzu ettiği oğlu Abdullah'ı da dâhil etti. Bundaki amacı ise üyeler arasındaki muhtemel eşitliği bozabilmekti. Zira toplantıda üç kişi bir tarafta diğer üç kişi de karşı tarafta yer alırsa ekseriyete ulaşılmaz, sonuçta seçim kilitlenebilirdi.[9] Halîfe bunu engelleyebilmek için Abdullah'a sadece oy verme hakkı tanıdı ancak onun halîfe seçilmesi söz konusu değildi.[10] Üstelik oğluna "eğer istişare heyeti aralarında ihtilâfa düşerlerse sen çoğunluğun yanında ol, eşit olurlarsa Abdurrahman b. Avf'ın tuttuğu tarafı destekle" tavsiyesinde bulunmakla onun görüşmeler esnasında takip etmesi gereken yolu da bizzat tespit etmiş, başka bir ifadeyle oğlunun, dolayısıyla kendi ailesinin halîfe seçimindeki tesirini en alt düzeye indirmiştir.[11]

Halîfe seçimi heyetinin bir araya gelmesinden sonra[12] hiçbir şahsın adaylıktan çekilmediğini gören ve seçimin kilitleneceğinden endişelenen Abdurrahman b. Avf bir çözüme ulaşabilmek amacıyla kendisinin adaylıktan feragat ettiğini açıklayarak eğer razı olunursa halîfe seçiminde hakemlik yapabileceğini söyledi. Diğer üyeler de bu teklifi kabul ettiler. Sadece Hz. Ali hakkı gizlememesi, hevasına tabi olmaması, akraba ayrımı yapmaması ve ümmete lâyık birini seçmesi şartıyla onun hakemliğini kabul edeceğini söyledi.[13] Hz. Ali'nin Hz. Abdurrah-

9 Kayaoğlu, İsmet, "Halîfelik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslami İlimler Fakültesi İslâmi İlimler Enstitüsü Dergisi*, Ankara 1980, sy. IV, s. 139.

10 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 339; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 145.

11 Taberî, *Tarih*, IV, 192; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 27.

12 Şûrâ'ya dâhil olan Talha b. Ubeydullah o gün Medine dışında bulunuyordu. Hz. Ömer vefatından önce diğer üyelere Talha'yı üç gün beklemelerini, gelmediği takdirde kararlarını vermelerini emretmişti. Halîfe aynı zamanda içlerinden birinin Talha'ya vekil olmasını istediğinde Sa'd b. Ebû Vakkâs, kendisinin bunu üstlenebileceğini zira onun kendisinin verdiği karara muhalif kalmayacağını umduğunu söyledi. (Taberî, *Tarih*, IV, 229; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 35). Gerçekten Sa'd'ın ifade ettiği gibi şûrâ toplantıları esnasında Medine'de bulunmayan Talha b. Ubeydullah Hz. Osman'a biat edildiği gün geri dönmüş ve bütün Kureyş'in ona biat ettiğini öğrenince bu kararı onaylamıştır. (Taberî, *Tarih*, IV, 233-234; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 37-38).

13 Buhârî, *Fedâilü's-Sahâbe* 8; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 339; Taberî, *Tarih*, IV, 232; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 36.

man'dan akraba ayrımı yapmaması hususunda söz alması anlamlıdır. Zira Hz. Osman'ın Hz. Abdurrahman ile akrabalık bağı vardı; Abdurrahman, Hz. Osman'ın yakın akrabası Ukbe b. Ebû Muayt'ın kızı Ümmü Gülsüm ile evliydi.[14]

Abdurrahman b. Avf halîfelik konusunda ilk önce şûrâ üyelerinin tercihini öğrenmeye çalıştı. Hz. Zübeyr'e kimi halîfe olarak görmek istediğini sorduğunda ondan Hz. Ali'nin adını aldı. Hakem, Sa'd b. Ebû Vakkâs'a bu konuda kendisine vekâlet vermesini istedi. Muhatabı "eğer bu iş için kendini seçeceksen reyim senindir, şayet Osman'ı seçeceksen reyimin Ali'de olması daha iyidir"cevabını verdi.[15] Hz. Ömer'in de vefat etmeden önce tahmin ettiği gibi halîfelik konusunda Hz. Ali ile Hz. Osman'ın isimleri öne çıktı.[16] Bu da aslında beklenmeyen bir durum değildi. Zira o dönemde Kureyş içinde asabiyeti en kuvvetli iki kabile Benî Hâşim ile Benî Ümeyye olup bu soyları ashâb arasında Hz. Ali ve Hz. Osman temsil ediyordu.[17] Abdurrahman b. Avf'ın yaptığı görüşmelerde adı geçen her iki aday da bu görev için kimin layık olduğu kendilerine sorulduğunda karşılıklı olarak birbirlerinin adını vermişlerdir.[18] Neticede bu iki şahıstan birisinin halîfe seçileceği kesinleşmiş oldu; dolayısıyla halîfe ya Benî Hâşim'den, ya da Benî Ümeyye'den seçilecekti. Hâşimîler, Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatından beri hilâfette Hz. Ali'yi görmek istiyorlar, idarede sıranın artık kendilerine geldiğini söylüyorlardı. Buna karşılık Ümeyyeliler görev için en uygun adayın Hz. Osman olduğunu düşünüyorlardı. Diğer taraftan Kureyş'in büyük bir kısmı ise hilâfet şayet Hâşimîlere geçerse artık onların tekelinde kalacağından, dolayısıyla daha sonra başka bir ailenin bu makama erişemeyeceğinden endişe ediyordu. Müslümanlar Hz. Osman'ın halîfeliği ihtimali konusunda da başka bir tedirginlik yaşıyorlardı. Hz. Osman'ın halîm-selîm

---

14 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 38.
15 Buhârî, *Fedâilü's-Sahâbe* 8; Taberî, *Tarih*, IV, 232; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 145.
16 Taberî, *Tarih*, IV, 229; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 35; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 145.
17 Ömer Ferruh, *Tarihu Sadri'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Ümeviyye*, Beyrut 1976, s. 109.
18 Taberî, *Tarih*, IV, 231, 237.

bir kişi olması nedeniyle kendi ailesinin isteklerine ve onların makam elde etme hırslarına karşı çıkamayacağından bunun sonucunda diğer kabilelerin muhalefetine sebep olacağından, nihayetinde toplumda bir fitnenin patlak vereceğinden korkuluyordu.[19]

Gerek Hz. Ali gerekse Hz. Osman tahmin edileceği gibi daha seçim aşamasında kabilelerinin telkin ve yönlendirmeleriyle karşı karşıya kalmışlardır. Ümeyyeoğulları Hz. Osman'ın halîfe olması için propagandaya başlamışlardır. Diğer taraftan Hz. Peygamber'in (s.a.v) amcası ve o dönemde Hâşimoğulları'nın büyüğü olan Hz. Abbâs da halîfe seçimi esnasından Hz. Ali'yi sürekli olarak yönlendirmeye çalışmış[20], üstelik onu hilâfete ulaşma yolunda pasif kalmakla eleştirmiştir:

> *"Sana herhangi bir konuda bir teklifte bulunduğum zaman mutlaka sevmediğim ve arzu etmediğim bir şekilde dönmüşümdür. Rasûlüllah vefat etmeden önce bu işi kimin yükleneceğini ona sormanı istedim sormadın. Onun vefatından sonra halîfe seçilmen için acele etmeni istedim, yapmadın. Ömer seni şûrâya dâhil ettiği zaman girme dedim kabul etmedin. Vallahi hilâfeti Osman yüklenecek olursa onu bir kötülükle yüklenecektir."*[21]

Abbâs'ın dile getirdiği bu düşünceler hilâfetin sadece Hâşimoğulları'nın hakkı olduğuna dair kesin inancın sonucudur. Ona göre halîfeliği en iyi şekilde Hz. Ali yapabilir düşüncesi değil, "Hâşimî olan Ali" bu makama gelmelidir anlayışı ön plândadır. Buna karşılık Hz. Osman'ın halîfe olmasını isteyen Ümeyyeoğulları'nın çıkış noktası

---

19 Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ*, (nşr. Mümin Çevik), I-IV, İstanbul 1969, II, 112-113, 123; Dûrî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 94.

20 Abbâs, Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatından hemen önce Hz. Ali'ye giderek Allah Rasûlü'ne (s.a.v) kendisinden sonra ümmetin başına kimin geçeceğini sormasını istemişti. Ancak Hz. Ali buna yanaşmamıştı. (Buhârî, *Meğâzî* 83, *İsti'zân* 29). Yine Abbâs ölüm döşeğinde yatan Hz. Ömer'e yerine kimi halef bırakacağı hususunda sorular sorup onun Hz. Ali ve Hz. Osman'ın halîfelikleri hakkındaki görüşlerini öğrenmek istemişti. (Ya'kûbî, *Tarih*, II, 158; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 217). Muhtemelen o, bu girişimiyle Hz. Ömer'den Hz. Ali hakkında olumlu bir kanaat almak ve bunu halîfe seçimi esnasında kullanmak istiyordu.

21 Taberî, *Tarih*, IV, 229-230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 35-36.

da Abbâs'tan farklı değildi. Onlar da başka biri yerine kendi kabilelerinden olan Hz. Osman'ın halîfe olmasını arzu ediyorlardı.

Ailelerinin müdahaleleri sonucunda Hz. Ali ile Hz. Osman halîfe seçimi sürecinde Emevî-Hâşimî rekabetinin yeni sembolleri haline geldiler. Adayların da bunun tesiri altında kaldığı durumlara şahit olunmuştur. Nitekim İbn Sa'd'ın rivayetine göre Hz. Ömer'in vefatının ardından onun cenaze namazını kıldırmak için hem Hz. Ali hem de Hz. Osman özel gayret sarf etmişlerdi. Zira halîfenin cenaze namazını kaldırmak adaylara seçim aşamasında bir avantaj sağlayabilirdi. Bu sebeple şûrânın hakemi Abdurrahman b. Avf bu davranışın emirlik hırsından kaynaklandığını ifade ederek her ikisini de kınamış, bu görevin Hz. Ömer tarafından Suheyb'e verildiğini hatırlatma gereği duymuştur.[22]

Abdurrahman b. Avf yeni halîfeyi tespit için yaptığı görüşmelerin dördüncü gününün sabah namazında kararı açıklamak üzere halkı bir araya topladı. Yaptığı açılış konuşmasının ardından ashâbdan son olarak bu hususta fikirlerini beyan etmelerini istedi. Burada hazır bulunan Ammâr b. Yâsir şayet Müslümanların ihtilâfa düşmesini istemiyorsa bunun yolunun Hz. Ali'ye biat etmekten geçtiğini söyledi. Onun sözüne Benî Ümeyyeli Abdullah b. Sa'd "eğer Kureyş'in ihtilâfa düşmesini istemiyorsan Osman'a biat et" şeklinde karşılık verdi. Ammâr, bunun üzerine muhatabını "Sen ne zamandır Müslümanlara nasihat etmeye başladın?" sözleriyle azarlayınca ortam birden gerginleşti; taraflar birbirlerine karşı sert ifadeler kullanmaya başladılar. Muhtemel bir çatışmanın çıkmasından endişelenen Sa'd b. Ebû Vakkâs hakeme bir an önce kararı açıklaması çağrısında bulundu.[23] Abdurrahman b. Avf bunun üzerine Hz. Ali'yi yanına davet ederek eğer halîfe olursa Allah'ın kitabı, Peygamber'in (s.a.v) sünneti ve önceki halîfelerin yolu üzerine hareket edeceği hususunda söz vermesini istedi. Hz. Ali ilmi ve gücü yettiği kadar bu görevi yerine getireceğini bildirdi. Hakem ardından

---

22 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 367.

23 Taberî, *Tarih*, IV, 232-233; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 37.

diğer aday Hz. Osman'ı davet ederek ona da aynı teklifi sundu. Hz. Osman'dan olumlu cevap alınca da "Allahım, şahit ol! Ben üzerimdeki emaneti Osman'ın üzerine yüklemiş oldum" sözleriyle onu halîfe ilân etti. (H.24/M.644-645).[24]

Abdurrahman b. Avf'ın iki adaydan niçin Hz. Osman'ı tercih ettiği hususunda araştırmacılar çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Hakemin Hz. Ali'den Allah'ın kitabı, Peygamber'in (s.a.v) sünnetine uyma ve kendinden önceki iki halîfenin yolunda gitme hususunda söz istemesi neticesinde onun "gücüm yettiğince" cevabını vermesinin, aynı teklife Hz. Osman'ın ise tereddütsüz olur demesinin tercihte etkili olduğu söylenmiştir. Ayrıca Arap siyaset geleneğinde yaşın ve tecrübenin önemi vurgulanarak, daha genç olan Hz. Ali'nin yerine yaşlı ve tecrübeli Hz. Osman'ın seçilmesinin tabiî olduğu ileri sürülmüştür.[25] Hz. Peygamber (s.a.v) döneminde Bedir, Uhud ve Hendek gibi muharebelere iştirak eden ve bu savaşlarda Müslümanların müşrik olan akrabalarını öldüren Hz. Ali'ye karşı toplum içinde bir hoşnutsuzluk bulunmasının halîfe seçiminde onun aleyhine bir etken olduğu da iddia edilmiştir.[26] Anlaşılan insanlar geçmişte akrabalarını öldürmüş olan sert mizaçlı Hz. Ali yerine mülayim ve hoşgörülü Hz. Osman'ı başlarında görmek istemişlerdir.[27]

Hz. Osman'ın halîfeliğe getirilmesinin bir takım akrabalık ilişkilerine ve geçmiş ihtiraslara dayandığı şeklinde değerlendirmeler de vardır. Nitekim Gölpınarlı "Abdurrahman'ın zevcesi ana tarafından Osman'ın kız kardeşiydi. Sa'd b. Ebû Vakkâs Abdurrahman'ın am-

---

24 Buhârî, *Fedâilü's-Sahâbe* 8, *Cenâiz* 96; *Cihâd* 174, *Tefsîru Haşr* 5, *Ahkâm* 43; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 63; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 113; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 31; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 162; Taberî, *Tarih*, IV, 233, 238; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 37; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 146-147.

25 Fığlalı E. Ruhi, *Türkiyede Alevilik Bektaşilik*, İstanbul, 1991, s. 41. Krş. Hizmetli, Sabri, "Cahız'ın İmâmet Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1983, sy. XXVI, s. 687.

26 Fığlalı, E. Ruhi, "Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1975, sy. XX, s. 227.

27 Ebû Zehra, Muhammed, *Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, (çev. E.Ruhi Fığlalı-Osman Eskicioğlu), İstanbul 1970, s. 66.

casının oğluydu. Her ikisi de Zühreoğulları'ndandı. Abdurrahman'ın anası Ümeyye'nin oğlu Süfyan'ın kızıydı. Ali savaşlarda bu boydan birçok kişiyi öldürmüştü. Talha Teym boyundandı, bu boy ile Hâşimoğulları'nın arası açıktı. Görülüyor ki bu şûrâda soy-boy gayreti, hırs ve istek hâkimdir" sözleriyle bu kanaati temellendirmeye çalışır.[28] Kaynaklarda da adı geçen şahıslar arasındaki akrabalık bağları yazarın yukarıda dile getirildiği şekildedir. Fakat şûrâ sonucu alınan kararda soy bağlantısının ne kadar etkili olduğu hususu iddia edildiği gibi açık değildir.[29] Ayrıca bu derece önemli bir tarihî olayı sadece tek sebebe bağlayıp başka sebepleri göz ardı etmenin bilimsel bir anlayışı yansıtmayacağı göz ardı edilmemelidir.[30]

Câbirî halîfe seçimi meselesini Emevî-Hâşimî kabilelerinin güç ekseninde değerlendirmek suretiyle bu dönemde Ümeyyeoğulları taraftarlarının, Hâşimoğulları destekçilerinden sayı bakımından daha fazla olduğunu ileri sürerek, zamanımızdaki gibi demokratik bir seçim olsa sonucun yine Hz. Osman lehine tezahür edeceğini, dolayısıyla Abdurrahman b. Avf'ın yaptığı seçimin kamuoyunun görüşleri doğrultusunda gerçekleştiğini iddia eder.[31] Benzer şekilde asrımız İslâm tarihçilerinden Abdülaziz ed-Dûrî de halîfe seçimi çalışmalarında Benî Ümeyye'nin rakiplerine göre iyi çalıştığı, kendi adayını seçtirmek amacıyla iyi propaganda yaparak istediği neticeyi aldığı kanaatindedir.[32]

---

28 Gölpınarlı, Abdulbakıyy, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, İstanbul 1979, s. 75.

29 Fığlalı, E. Ruhi, *İmamiyye Şiası*, İstanbul, 1984, s. 49-50.

30 Bu konuda bilgi ve değerlendirmeler için ayrıca bk. Dalkılıç, Mehmet, "Osman b. Affân'ın Halîfe Seçilmesi ve Seçim Şurâsı'nın Tarafsızlığı", *ANEMON Muş Alpaslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt. 2, sy. 2, Aralık 2014, s. 9-22.

31 Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 295. İbn Sa'd'da Zührî'den gelen bir rivayete göre, Hz. Osman'ın Kureyş'e Hz. Ömer'den daha sevimli geldiği, zira Hz. Ömer'in onlara şiddetli davrandığı bildirilmektedir. (*et-Tabakât*, III, 64). Dolayısıyla Müslümanların Hz. Ömer'den sonra mizacı ona daha yakın olan Hz. Ali'yi değil Hz. Osman'ı tercih etmelerini tabiî karşılamak gerekir.

32 Dûrî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 94, 96. Bu konuda ayrıca bk. Azimli, Mehmet, *Hz. Osman*, Ankara 2013, s. 26-37; Hançabay, Halil İbrahim, "Hz. Osman'ın Halîfe Seçilmesi", *EKEV Akademi Dergisi*, yıl.18, sayı 58 (Kış 2014), s. 375-394.

II. HZ. OSMAN'IN YÖNETİM ANLAYIŞI

Hz. Osman'ın halîfe seçilmesi Mekke'nin eski yönetim sınıfının bir başarısı olarak görülebilir. Öyle ki bu sınıf o zamana kadar idareye hâkim olan Kureyş soylarından memnun değildi. Dolayısıyla onlar üstünlüğün bir gün kendilerine geçeceğine inanıyorlardı. Hz. Osman Mekke'nin ileri gelen ailelerinden Benî Ümeyye'ye mensuptu. Ayrıca Hz. Peygamber'in (s.a.v) sahâbesi arasında asalet ve kişiliği ile halîfe olmaya en layık olanlardandı. Bu sebeple eski liderler onun devlet başkanı seçilmesi için çaba göstermişlerdir. Hz. Osman'ın halîfe olması ayrıca Emevîlerin de bir zaferiydi. Çünkü elde edilen netice kendileri için eski kudretlerine erişme hususunda bir fırsat sundu. Onlar da bu fırsatı iyi değerlendirerek Mekke fethi öncesinde kaybettikleri iktidar mevkiini yeniden kazanma imkânı buldular.[33]

Hz. Osman'ın halîfe olmasıyla birlikte Benî Ümeyye tekrar iktidara kavuşmuş oldu. Nitekim ailenin reisi konumundaki Ebû Süfyan biatten sonra halîfenin evinde toplanan Ümeyyeoğulları'na "Allah'a yemin olsun ki hilâfetin sizin olmasını umuyordum. Hilâfet artık sizin çocuklarınıza miras kalacaktır" dediği rivayet edilir.[34] Bu ifadeler Benî Ümeyye'nin hilâfete bakışını, aynı zamanda Hz. Osman'ın da ne kadar muhteris insanlarla başetmek durumunda kaldığını gösterir.

Seçim süreci ve akabinde yaşanan hadiselerden Hz. Osman'ın başlangıçtan itibaren yönetimde meşruiyet sorunu olmasa da önemli derecede otorite problemi yaşayacağı anlaşılmaktadır. Selefi Hz. Ömer Kureyş içinde zayıf bir kabileye mensup olması sebebiyle idarede kendi soyunun kontrolüne girme endişesi taşımamıştı. Zira onun şahsî karizması kabilesinin karizmasının üzerindeydi. Diğer bir ifadeyle Hz. Ömer Adî kabilesine mensup olduğu için değil, Müslümanlar nazarında bizzat kazandığı şahsî mevkii sebebiyle bu göreve getirilmişti. Dolayısıyla bu makama gelmesinde kabilesine bir borcu, minneti söz

33 Vida, G. Levi Della, "Osman", *İA*, IX, 482.

34 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 352.

konusu değildi. Bu sebepledir ki kendisi idaresinde kabilesinin menfi etkisini taşımadan rahat bir yönetim sergileyebilmiş kabileler üstü bir icraat gerçekleştirme imkânı bulmuştur. Buna karşılık Hz. Osman'ın durumu çok farklıydı. Kendisi her şeyden önce güçlü, aynı zamanda köklü bir siyasî geçmişe sahip olan üstelik iktidar beklentisi taşıyan bir kabileden geliyordu. Buna karşılık kendisinin siyasî alanda kayda değer bir tecrübesi de bulunmuyordu. Nitekim halîfe olmadan önceki hayatı göz önüne alındığında Hz. Osman'ın ordu komutanlığı, valilik gibi yetki ve sorumluluk gerektiren herhangi bir siyasî ve askerî faaliyetine tesadüf edilmez. Dolayısıyla onun şahsî özelliklerinden ziyâde kabilesinin gücü ve desteğiyle halîfe olduğu hususu akla gelir. Bu durumda Hz. Osman'ın şahsî karizmasının Ümeyyeoğulları'nın kabile karizmasını aşması hatta ulaşması dahi imkânsızdır. Bütün bu şartlarda Hz. Osman'ın siyaset anlayışının kabilesinden bağımsız olarak değerlendirmek mümkün değildir. Aynı şekilde halîfenin yönetim politikasının sadece şahsının siyaset anlayışıyla özdeş kabul edilmesi de doğru olmaz. Dolayısıyla Hz. Osman'ın yönetim anlayışını gerek Hz. Ebû Bekir gerekse Hz. Ömer'in siyaset uygulamaları gibi net bir şekilde ortaya koyma imkânı yoktur. Burada zikredilen bütün hususlar dikkate alınarak Hz. Osman'ın görünen icraatından yola çıkmak suretiyle onun siyaset anlayışı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Ümeyyelilerin Hz. Osman'ın hilâfet görevini üstlenmesinden itibaren idareyi doğrudan yönlendirmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Nitekim halîfe bu yönlendirmenin de bir yansıması olarak görevi üstlenmesinden (H.24/M.644-645) yaklaşık iki yıl sonra Beytülmal âmili Abdullah b. Mes'ûd ile arasındaki anlaşmazlık sebebiyle Kûfe valisi Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı azlederek yerine anne-bir kardeşi Velîd b. Ukbe'yi tayin etmiştir.[35] Halef-selef valilerin görev değişimi esnasında aralarında geçen diyalog Emevîlerin devlet anlayışını ve iktidar-kabile ilişkisini açıkça ortaya koyar. Sa'd, Velîd'e "bu göreve gelmek için senin zekân

35 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 114; Taberî, *Tarih*, IV, 251-252.

mı arttı yoksa biz mi ahmaklaştık?" şeklinde bir soru yönettiğinde "Ebû İhsak bu bir mülktür, mülk bir gün birisi tarafından, ertesi gün birisi tarafından alınır" cevabını duyunca "sizler bu görevleri artık bir mülk haline getirdiniz" diyerek tepki göstermiştir.[36]

Hz. Osman Kûfe'de başlayan kadro değişikliğine devam ederek önce Mısır valisi Amr b. el-Âs'ın yerine sütkardeşi Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'i (27 (647) tayin etti.[37] Bundan iki yıl sonra da 29 (649-650) Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi azlederek dayısının oğlu Abdullah b. Âmir'i Basra valiliğine atadı.[38] Halîfe daha önce kendisinin tayin etmiş olduğu Velîd b. Ukbe'yi Kûfelilerin şikâyeti üzerine görevden almasının ardından onun yerine yine kendi kabilesinden Sa'îd b. el-Âs'ı getirdi. (H.30/M.650).[39] Eyalet valilerini sırasıyla değiştirip yerlerine Ümeyyelileri atayan Hz. Osman'ın politik tasarrufta bulunmadığı tek eyalet Şam'dır. Zira Hz. Ömer döneminden beri bölgeyi idare eden Muaviye b. Ebû Süfyan zaten Ümeyyelidir. Hz. Osman onu değiştirmek bir yana daha önce Umeyr b. Sa'd'ın yönetiminde olan Hama, Hıms ve Kınnesrin gibi şehirleri ve Abdurrahman b. Alkame'nin idaresindeki toprakları yönetimini de Şam valiliğine bağlamıştır.[40] İktidarın bütün kilit görevlerine Ümeyyelileri getiren Hz. Osman bunlara ilave olarak günümüzde başbakanın yetkilerini hâiz makama da kuzeni Mervan b. Hakem'i tayin etmiştir.[41] Gerçekleşen bu kadro değişiklikleri neticesinde devletin neredeyse bütün idarî kademeleri Ümeyyeoğulları'nın kontrolüne geç-

---

36 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 42-43.

37 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 115; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 314; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 164; Taberî, *Tarih*, IV, 256-257; Kindî, *Kitabü'l-Vulât*, s. 10; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 45, İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 51.

38 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 44-45; Taberî, *Tarih*, IV, 264; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, III, 951; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 3-4; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 49; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 153-154.

39 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 37; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 164-165; Taberî, *Tarih*, IV, 277-278; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, IV, 1556; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, V, 452.

40 Taberî, *Tarih*, IV, 289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 58, III, 7-8.

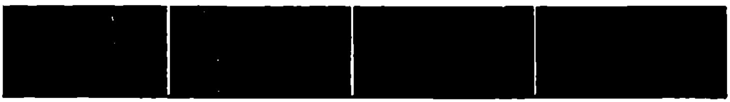
41 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 35; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 164; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, III, 1387.

miş, bunun sonucunda yönetimde resmen olmasa da fiilen aile saltanatı uygulaması başlamıştır.

Hz. Osman yönetimde takip ettiği bu politikayla esasında halîfe seçilirken vermiş olduğu sözün de hilâfına hareket etmiş oluyordu. Çünkü hakem Abdurrahman b. Avf Allah'ın kitabı, Peygamber'in (s.a.v) sünneti ve ondan sonraki halîfelerin yolundan gitmesi şartıyla kendisine biat edeceğini söylemiş, Hz. Osman da bu konuda söz vermişti.[42] Üstelik Hz. Ömer de kendisini akrabasına karşı dikkatli olması hususunda açıkça uyarmıştı.[43] Buna rağmen Hz. Osman'ın halîfeliği döneminde Hz. Ömer zamanından devralınan yönetim kadrosu aşağıdaki şekilde değişmiştir.

Halîfe Hz. Osman (Ümeyye)

Devlet Katibi Mervan b. Hakem (Ümeyye)

Velîd b. Ukbe (Ümeyye) Sa'îd b. el-Âs (Ümeyye)	Abdullah b. Âmir (Ümeyye)	Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh (Ümeyye)	Muaviye b. Ebû Süfyan (Ümeyye)

Görüldüğü gibi Hz. Osman'ın siyaset anlayışı ne Hz. Peygamber'in (s.a.v) ne de ondan sonraki iki halîfenin icraatına uyuyordu. Allah Rasûlü (s.a.v), Hz. Ali hariç hiç bir Hâşimî'yi önemli bir göreve getirmemişti. Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer de akrabalarını devlet idaresinden uzak tutma konusunda özel hassasiyet göstermişler, bununla Hz. Peygamber (s.a.v) döneminde üstü küllenen kabilecilik heyecanının yeniden canlanmasına engel olmak istemişlerdi. Hz. Osman ise selef-

42 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 162; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 31; Taberî, *Tarih*, IV, 233; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 37.

43 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 29; Taberî, *Tarih*, IV, 192; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 27; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 137-138.

lerinin tam tersi bir yol takip ederek büyük eyalet valilerini özellikle kendi ailesinden seçmeyi tercih etti. Ayrıca Hz. Ömer döneminde Müslümanların ileri gelenlerinden müteşekkil istişare müessesesi de onun zamanında adeta Emevîlerin aile meclisine dönüştü. Bunun sonucunda yönetimin aldığı kararlar toplumsal meşruiyetten mahrum kalmış oldu. İlk iki halîfe döneminde problemlerin çözümünde büyük rol oynayan şûrâ Hz. Osman döneminde bizzat problemin kaynaklarından biri olarak görülmeye başladı. Bu durum tabiatıyla halîfeyi bütün Müslümanları temsil etmekten uzaklaştırıp adeta bir aileye dayanan fiilî saltanat yönetiminin icracısı konumuna getirdi.[44]

Hz. Osman döneminde bir kabileye dayanan yönetim sistemine geçilmesi Hz. Peygamber'in (s.a.v) büyük ölçüde etkisiz hale getirdiği ardından ilk iki halîfenin kontrol altında tuttukları kabilecilik düşüncesinin (asabiyet) yeniden alevlenmesine hatta hadiseleri yönlendirecek bir etkiye ulaşmasına sebep oldu. Bu dönemde gerçekleşen politika değişikliği ilk önce Kureyş içinde tarihten gelen Emevî-Hâşimî rekabetini tekrar canlandırmıştır. Hz. Peygamber'in (s.a.v) kabileler üstü konumuyla bu mücadele ağırlığını kaybetmişti. Rasûl-i Ekrem'den (s.a.v) sonraki halîfelerin Teym ve Adî'den seçilmiş olmaları sebebiyle Ümeyye ve Hâşimîler iktidardan uzak kaldıkları için bu iki kabile arasında iktidar mücadelesi geri plana düştü. Ancak Hz. Osman'ın halîfe olması ve ardından Emevîler lehine siyasî kararlar alması bu soyun tarihî rakibi olan Hâşimîleri tabiî olarak muhalefet yapmaya sevk etti. Ayrıca idareden çeşitli nedenlerle memnun olmayanlar Emevîlere karşı Hâşimîlerin yanında taraf olmaya başladılar. Sonuçta müslümanlar Emevî taraftarları ve Hâşimî taraftarları şeklinde ikiye bölünmüş, iki aile arasındaki siyasî rekabet, zamanla nüfuz alanını genişleterek bütün toplum kesimlerini derinden etkiler hale gelmiştir.

Hz. Osman'ın yönetim anlayışı sadece Kureyş içinde Emevî-Hâşimî şeklindeki bir siyasî bölünmeye sebep olmakla kalmamış, diğer

---

44 Ebû Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, s. 42.

Arap kabilelerinin de asabiyetlerini açığa vurmalarına ve idare aleyhine tavır belirlemelerine sebep olmuştur. Bunun sonucu olarak o dönemde yeniden canlanan Emevî-Hâşimî asabiyeti mücadelesine Kureyşli olan ve olmayan Araplar şeklindeki rekabet de eklenmiştir.[45] Kureyş'e mensup olmayan Bekr, Abdülkays, Rebîa, Ezd, Kinde, Temîm, Kudâa gibi Arap kabileleri İslâm'a daha sonra dâhil olmalarına rağmen fetihlere büyük katkı sağlamışlardı. Buna rağmen ordu komutanlığı ve valilik gibi mevkilerin genelde Kureyş'in elinde kalması zaman içinde onlar tarafından problem edilmeye başlanmış, ayrıca bu dönemde Kûfe, Basra ve Mısır gibi eyaletlerdeki fazla gelirlerinin başkente aktarılması da yönetime karşı hoşnutsuzluğu körüklemiştir.[46]

Hz. Osman döneminin özellikle ikinci yarısında eyaletlerdeki kabileler Hz. Osman'ın şahsında Emevî idaresine fakat aslında Kureyş'in siyasî hâkimiyetine karşı açıkça tavır göstermeye başlamışlardır. Bunun en bâriz örnekleri Kûfe'de meydana gelmiştir. Rivayete göre halîfenin Velîd b. Ukbe'nin yerine tayin ettiği Sa'îd b. el-Âs'ın şehir eşrafıyla yaptığı bir sohbet esnasında Kûfe arazisinin Kureyş'in bahçesi olduğunu söylemesi Mâlik b. el-Hâris (Eşter) başta olmak üzere şehir ileri gelenlerinin büyük tepkisini çekmiştir. Öyle ki bu sözler Kûfe'deki yönetim muhaliflerinin idareye karşı fiilî olarak harekete geçmelerinin miladı olmuştur.[47]

Hz. Ebû Bekir dönemi ridde hadiselerinden bahsedilirken bu olayların Kureyş'in siyasî hâkimiyetine bir karşı çıkış tezahürü olarak da kullanıldığı ifade edilmişti. Hz. Osman zamanındaki tepki ise daha farklı olmuş, irtidat yerine yönetime karşı siyasî bir hareket meydana gelmiştir. Bunun sonucunda Kûfe'de doğrudan vali ve halîfenin şahsında Ümeyyeoğulları'na dolaylı olarak da Kureyş idaresine karşı fiilî muhalefet hareketi başlamıştır. Hz. Osman bu hareketi etkisiz hale ge-

---

45 Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 317-318.

46 Dûrî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 99.

47 Taberî, *Tarih*, IV, 317-318; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 364; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 69-70.

tirmek için muhaliflerin elebaşlarını önce Şam'a, ardından da Hıms'a sürgüne göndermişse de bu tedbirden beklenen netice elde edilememiştir.[48] Şam'a sevk edilen Kûfelilerin Muaviye ile yaptıkları konuşmalarının satır aralarında Hz. Osman döneminde Kureyş yönetimine karşı muhalefet açıkça görülür. Nitekim onlar Muaviye'nin "Kureyş'i yadırgadığınızı öğrendim. Şâyet Kureyş olmasaydı eskiden olduğu gibi zelil kalırdınız. Bu güne kadar yöneticileriniz sizin koruyucunuz olmuştur. Koruyucularınıza karşı çıkmayın"sözünde vurgulanan Kureyş ile ilgili görüşlere şiddetli şekilde itiraz etmişlerdir.[49] Şam sürgünü neticesinde de görüşlerinden vazgeçmeyen Kûfeliler Hicretin 34. (M.654) yılında Medine'de gerçekleştirilen valiler toplantısından dönen Kûfe valisi Sa'îd b. el-Âs'ı Cerâ denilen mevkide karşılayarak onun şehre girmesine izin vermemişlerdir. Aynı şahıslar daha sonra da halîfeye baskı yapmak suretiyle Ebû Mûsâ'nın şehre yeni vali tayin edilmesini sağlamışlardır ki[50] bu hadise Hz. Osman yönetiminin siyaseten iflasının ilk işareti olmuştur.

Kûfelilerin şehirlerine vali tayin edilmesini sağladıkları Ebû Mûsâ, Yemen asıllı Eş'ar kabilesine mensuptur. Bu durumda yönetim sürecinin sonuna doğru Hz. Osman'ın Kureyş'in önemli bir kısmıyla birlikte Kureyş harici Arapların da desteğini kaybettiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Öyle ki bilhassa Irak Yemenîleri yönetimin en açık muhalifi durumuna gelmişlerdir. Nitekim Hz. Osman'ın evini kuşatmak için gelen âsîlerin Muhammed b. Ebû Bekir dışında tamamının Kureyş haricindeki kabilelere mensup olması tesadüf değildir.[51]

---

48 İbn Âsem, *Kitâbu'l-Futûh*, I-IV, Beyrut 1986, I, 386; Taberî, *Tarih*, IV, 319, 321-326; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 70-72.

49 Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü Cemel*, (thk. Ahmed Ratib Armus), Beyrut 1993, s. 37-39; Taberî, *Tarih*, IV, 321-326; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 71-72.

50 Taberî, *Tarih*, IV, 332-336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 74; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 167.

51 Demircan, Adnan, *Ali-Muaviye Kavgası*, İstanbul 2002, s. 60-61. Hz. Osman'ın siyasî icraatları hakkında bk. Şeyh, Abdüssettâr, *el-Hulefâü'r-Râşidûn*, s. 349-354; Apak, Âdem, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, İstanbul 2003, s. 95-135.

III. HZ. OSMAN DÖNEMİ FETİHLERİ

Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatından sonra halîfe seçilen Hz. Ebû Bekir ridde hareketlerini bastırdıktan sonra Suriye ve Irak üzerine ordular göndermişti. Hz. Ömer zamanında daha da ivme kazanan fetih harekâtıyla doğuda İran kontrol altına alınırken batıda ise Bizans'ın Doğu Akdeniz ve Mısır hâkimiyetine son verilmiştir. Hz. Osman'ın halîfeliğinde bu fetih hareketleri nihaî hedeflerine ulaştırılarak Hulefâ-i Râşidîn döneminin en geniş sınırlarına ulaşılmıştır. Bu süreçte gerçekleştirilen fetihleri harekâtın merkezleri dikkate alınarak aşağıdaki şekilde tasnif etmek mümkündür.

A. BASRA

Hz. Osman döneminde en yoğun fetihler Basra'dan gönderilen ordular tarafından gerçekleştirilmiştir. Hz. Ömer'in emriyle Utbe b. Gazvan tarafından kurulan şehir[52] uzun bir süre Irak, Fars ve Horasan fetihlerinde önemli bir üs vazifesi görmüştür. Hz. Osman'ın halîfeliği sırasında buradaki fetih hareketleri önce Ebû Mûsâ el-Eş'arî, onun ardından da Hicretin 29. yılında (M.649-650) şehre vali tayin edilen Abdullah b. Âmir tarafından tertip edilmiştir.[53]

Abdullah b. Âmir valilik görevini üstlenmesinin ardından bir kısmını bizzat kendisinin idare ettiği seferler sonucunda pek çok mamur beldeyi İslâm topraklarına dâhil etmiştir. İlk olarak Hz. Ömer zamanında itaat altına alınmış bulunan ancak Hz. Osman'ın halîfeliğinin başlangıç döneminde valileri Ubeydullah b. Ma'mer'e karşı ayaklanan Farslılar üzerine büyük bir ordu sevk etmiş, Ebû Berze el-Eslemî ile Ma'kıl b. Yesar'ın komutan olarak görev yaptığı askerî operasyonlarda birçok isyancı etkisiz hale getirilmiştir.[54] Bunun ardından Abdullah b. Âmir sırasıyla İstahr ve Gur bölgelerini ele geçirmiştir. Gur fethi esnasında daha önce itaat altına alınmış olan İstahr halkının isyan etmesi üzerine

---

52 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 328-329.

53 Taberî, *Tarih*, IV, 264; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 49; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 153-154.

54 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 549.

geri dönerek şehri ikinci defa kontrol altına almış, akabinde İstahr'a yakın bir mesafede bulunan Darabcird fethedilmiştir.[55]

İlk askerî harekâtını tamamladıktan sonra eyalet merkezi Basra'ya dönen Abdullah b. Âmir burada komutanlarıyla yaptığı istişarenin ardından yeni fetih bölgesine bir ordu sevkine karar verdi.[56] Bu amaçla Mücâşi b. Mes'ûd emrindeki askerler Kirman üzerine harekete geçirildi. Kısa süre sonra Kirman'ın önemli bir merkezi olan Sirhan[57] fethedildi.[58] Daha sonra Horasan şehirlerini hedef alan İbn Âmir, öncü kuvvetlerin başına Ahnef b. Kays'ı getirmek suretiyle bölgenin kapısı durumunda olan Tâbesân[59] kalesini muhasara altına aldı. Müslümanlara karşı direnemeyeceğini anlayan şehir halkı barış istedi. Bunun ardından Kuhistanlılar[60] ile yıllık 600 bin dirhem karşılığında sulh antlaşması imzalandı.[61] Diğer taraftan İbn Âmir'in Yezîd el-Curaşî komutasında gönderdiği ordu ise sırasıyla Rüstak-Zâm[62] ve Nisâbur'a[63] bağlı

---

55 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 166; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 131;Taberî, *Tarih*, IV, 265-267; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 50-51.

56 Taberî, *Tarih*, IV, 300-301; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 61.

57 Grohmann, A., "Sirhan", *İA*, X, 707.

58 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 551.

59 Tâbeseyn, Horasan'ın iki kapısı vardır; Birincisi, Tâbesü'l-Unnâb diğeri ise Tâbesü't-Temr'dir. İkisine tesniye isim olarak Tâbesan (Tabeseyn) ismi verilmiştir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 35, 52, 243; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 229, 231, 273-274, 284; İbn Havkal, *Kitabu Sîreti Arz*, s. 30, 104, 289, 296, 324, 325, 335; Yâkût el-Hamevî, IV, 20.

60 Kuhistan adı farklı birçok yakın bölgeye isim olarak verilmiştir. Bunlar Horasan Kuhistanı, Kirman Kuhistanı ve Kabil Kuhistanı'dır. Burada adı geçen Kuhistan, Horasan bölgesinde bulunandır. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 20, 25, 35, 49, 196, 243; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 243; ibn Havkal, *Kitabu Sîreti Arz*, s. 301; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 48.

61 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 567-568.

62 Rüstak, Fâris topraklarında Kirman yakınlarında bir şehirdir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 49; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 266, 277; İbn Havkal, *Kitabu Sîreti Arz*, s. 349, 377, 401; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 49, 290; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 43.

63 Nisâbur, Horasan'ın dört büyük şehrinin (ki bunlar Nisâbur, Merv, Herat ve Belh'dir) en önemlisi ve Orta Çağ İran'ında da önemli şehirlerden birisidir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 23, 29, 35, 39, 41, 50-51, 171, 189, 199, 201-202; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 202, 207, 253-258, 282-283; İbn Havkal, *Kitabu Sîreti Arz*, s. 109-110, 223, 249, 265-266, 289, 291, 296, 309-314, 316, 330, 331-333; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 7, 27, 30, 34, 36, 529, 270-271, 294-295, 299, 301, 313-314, 322, 324, 326-327, 329, 332-337, 340, 351-352, 368, 371, 377, 391, 479; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 331-333.

Bâharz[64] ile Cüveyn[65] isimli yerleşim birimlerini hâkimiyeti altına aldı. Horasan'ın diğer önemli merkezi Beyhak[66] üzerine Esved b. Külsüm el-Adevî gönderildi. Adı geçen komutanın da şehit olduğu şiddetli çarpışmalar sonucunda şehir Müslümanların eline geçti. Beyhak seferi devam ederken İbn Âmir kendi emrindeki orduyla Nisâbur'a bağlı bir şehir olan Bust'u[67] zaptetti. Müteakiben sırasıyla Havaf[68], Esferâyin[69] ve Ergiyan[70] şehirleri fethedildikten sonra asıl hedef olan Nisâbur'a ulaşıldı. Şehir uzun süren bir kuşatmadan sonra yıllık bir milyon dirhem karşılığında Müslümanlara teslim oldu. Abdullah b. Âmir bu merkezin ardından sırasıyla Nesâ[71], Abiyurd (Abiverd)[72] ve Serahs'ı[73] da barış yoluyla İslâm topraklarına dâhil etti.[74]

---

64 Bâharz, Nisâbur ile Herat arasında yer alan bir şehirdir. İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar Kitabu'l-Buldân*, Leyden 1967, s. 318; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 24; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 316.

65 Cüveyn, kıble yönünde Beyhak, kuzey yönünde de Cârceran şehirleri arasında kalan bir bölgedir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 24; İbn Rüste, *Kitabu Alâki'n-Nefîse*, Leyden 1967, s. 174; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 192.

66 Beyhak, Horasan'da İran'ın kuzeydoğusunda bulunan Nisâbur'a bağlı bir şehirdir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 24; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 300, 318, 326; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 537.

67 Bust, Sicistan, Gazne ve Herat arasında bir şehirdir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 243; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 240, 242-250, 252; İbn Havkal, *Kitabu Sîreti Arz*, s. 297, 301, 304-305, 307-308, 343; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 50, 259, 297, 304, 322, 334, 337, 349-350; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 414.

68 Havaf (Haf), Horasan'da bir belde olup Nisâbur'un nahiyesidir. Schwarz, P., "Hâf", *İA*, V, 1, 61.

69 Esferâyin, Nisâbur tarafında bir kale ve yer adıdır. İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 257, 282, 284; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 300, 318, 232, 372; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 177.

70 Ergiyan, Nisâbur yakınlarında bir yerleşim birimidir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 153.

71 Nesâ, Horasan'da bir şehirdir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 35, 39, 243; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 254, 273, 283; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 24, 27, 40, 51, 61, 285, 295, 301, 312-313, 319-321, 323-324, 326, 331-332, 334-336, 352, 364; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 287.

72 Abiyurd (Abiverd, Ebiverd), Serahs ile Nesâ arasında bir şehirdir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 35; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 254, 261; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 86.

73 Serahs, Nisâbur ile Merv arasında yer alan kadim bir Horasan şehridir. İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar Kitabu'l-Buldân*, s. 319-321; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 24, 36, 39; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 254, 259, 281-285; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 208.

74 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 568-569; Taberî, *Tarih*, IV, 301; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 61-62; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 160-161.

İbn Âmir 32(M.653) yılında Abdullah b. Hâzim es-Sülemî'yi Tûs[75] üzerine görevlendirdi. Müslümanların gerçekleştirdiği kuşatmanın ardından şehir halkıyla yıllık 600 bin dirhem karşılığında barış yapıldı. Basra valisi bu esnada Herat şehrini hedef alan başka bir ordu gönderdi. Heratlılar bir milyon dirhem karşılığında Müslümanlara sulh teklifinde bulundular.[76] Diğer taraftan Merv idarecileri daha şehirleri kuşatılmadan önce İbn Âmir'e gelip yıllık iki milyon dirhem vermeye taahhüt ederek anlaşma istediler.[77] Abdullah b. Âmir Mervlilerle yaptığı barışın ardından Ahnef b. Kays'ı Toharistan'a[78] gönderdi. Ahnef bölgede ilk önce Secavend'i kuşatarak şehir halkıyla sulh yaptı. Daha sonra da Merv er-Rûz ele geçirildi.[79] Bu esnada Toharistan, Cürcan, Talkan[80] ve Firyab[81] halkı Ahnef'e karşı savaşmak üzere bir ordu hazırladılar. Ahnef birleşik orduyu tekrar mağlup edince bu şekilde Cürcan, Talkan ve Firyab'ın kontrolü tamamen Müslümanların eline geçmiş oldu.[82] Ahnef b. Kays mezkûr fetihlerden sonra Belh şehrini de fethe muvaffak oldu.[83]

---

75 Tûs, Horasan ile Nisâbur arasında bir şehirdir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 24, 35, 99, 201, 243; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 94, 254, 257-258; 283; İbn Havkal, *Kitabu Sîreti Arz*, s. 9, 109, 309, 313, 331, 343; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 50, 60, 131, 271, 295, 300-301, 313, 319, 323, 324-326, 328, 333-335; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 48.

76 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 120.

77 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 46; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 121; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 570; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 15.

78 Toharistan, Horasan tarafında birçok beldeyi içine alan geniş bir bölgedir. Toharistan-ı Ulyâ ve Toharistan-ı Süflâ diye ikiye ayrılır. İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar Kitabu'l-Buldân*, s. 321-323, 325; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 18, 25, 32, 34-37; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 254, 275; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 23.

79 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 571.

80 Talkan, Toharistan'ın en büyük şehri olup, Belh ile Merv er-Rûz arasından bulunmaktadır. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 32-34, 210, 243; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 270, 275, 278-279, 282, 286; İbn Havkal, *Kitabu Sîreti Arz*, s. 326, 334-335; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 296, 302-303; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 23.

81 Firyâb, Belh yakınlarında bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 259.

82 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 121; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 46-47; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 572-573; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 167; Taberî, *Tarih*, IV, 309-312; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 62-63.

83 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 573; Taberî, *Tarih*, IV, 313-314. Ahnef b. Kays'ın bölge fetihideki faaliyetleriyle ilgili bk. Yeşil, Muhsin, *Ahnef b. Kays Hayatı Şahsiyeti*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1998.

Hz. Osman'ın halîfeliği döneminde Basra valisi Abdullah b. Âmir'in İslâm topraklarına kazandırdığı beldelerden biri de Sicistan'dır. Bu bölge esasında Hz. Ömer zamanında itaat altına alınmıştı. Ancak onun vefatından sonra halk isyan edince Abdullah b. Âmir burayı tekrar itaat altına almak üzere Rabi' b. Ziyâd el-Hârisî'yi Basra'dan harekete geçirdi. Müslüman ordu sırasıyla Ruşt[84], Şervaz[85] ve Serenc[86] gibi merkezleri fethederek Sicistan'da kontrolü yeniden sağladı.[87] Ardından Kâbil[88] ve Gazne[89] şehirleri de fethedildi.[90] Böylece Abdullah b. Âmir genel komutasında gerçekleştirilen bütün seferler neticesinde Fars, Kirman, Sicistan ve Horasan tamamen Müslümanların eline geçmiş oldu.[91]

84 İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 50.

85 Şervaz, Sicistan'da bir yerleşim birimidir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 337.

86 Serenc, Sicistan'da bir kasaba adıdır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 138.

87 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 45; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 553-555; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 337.

88 Kâbil, Afganistan'ın bugünkü başkenti olup aynı adla anılan ırmağın geçtiği Şirdarvaza ve Asamayi dağları eteklerinde ve çok münbit bir vadi içinde kurulmuş bir vilayet merkezidir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 17, 37-39, 243; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 54, 154, 162, 186; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 426-427.

89 Gazne, Hind ve Horasan arasında Kabil'in 145 km. güneybatısında yer alan ve kendi adıyla anılan eyaletin merkezi olan şehirdir. İstahrî, *el-Mesâlik*, 239, 250-257, 280, 283; İbn Havkal, *Kitabu Sîreti Arz*, s. 287, 305-309, 328, 330, 332; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 340; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 201.

90 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 555; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 64-65. Bölgenin fethi hakkında daha geniş bilgi için bk. Uslu, Recep, *Sind'de İslâm Fetihleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990, s.36-39.

91 Taberî, *Tarih*, IV, 314; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 64; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 160). Bu konuda geniş bilgi için ayrıca bk. Uslu, Recep, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997; İpek, Ali, *Hz. Osman Dönemi İran Fetihleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993; Huart, Cl., "Horasan", *İA*, V, 1, 561; Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Âmir", *DİA*, I, 84; Çetin, Osman, "Horasan", *DİA*, XVIII, 235.

B. KÛFE

Hz. Osman halîfe seçilmesinden sonra ilk olarak (H.24/M.645) tarihinde Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be'yi azlederek yerine Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı getirmişti.[92] Ancak Sa'd'ın buradaki görevi fazla sürmedi; o da yaklaşık bir buçuk yıl sonra[93] 26 (647) yılında şehrin valiliğini Velîd b. Ukbe b. Ebû Muayt'a bıraktı.[94] Dolayısıyla Hz. Osman'ın halîfeliği döneminde Kûfe merkezli fetihler Velîd b. Ukbe tarafından başlatılmıştır.

Velîd b. Ukbe'nin Kûfe'ye tayiniyle aynı dönemde Azerbaycan halkı Hz. Ömer zamanında yapılmış olan antlaşmayı tanımadıklarını açıkladılar. Vali bunun üzerine isyanı bastırmak üzere Hicretin 26. yılında (M.647) bölgeye bir sefer düzenledi. Harekât sonucunda isyana iştirak etmiş bulunan Mukan (Mugan)[95], Beber (Babr)[96], Taylasan[97] gibi Azerbaycan şehirleri yeniden itaat altına alındı.[98] Velîd daha sonra Selmân b. Rebîa el-Bâhilî'yi Ermenistan üzerine gönderdi. Burada da Müslüman ordular isyancıları kısa sürede etkisiz hale getirdiler.[99] Azerbaycan ve Ermenistan seferinde ordu komutanı olarak görev yapan sonraki Kûfe valisi Sa'îd b. el-Âs da fetih hareketlerinde büyük başarı göstermiştir.[100]

Hz. Osman Hicretin 30. yılında (M.650) Velîd'i Kûfe valiliğinden azlettikten sonra yerine Sa'îd b. el-Âs'ı tayin etti. Yeni vali vazifesini

---

92 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 456; Taberî, *Tarih*, IV, 224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 41; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 149.

93 Taberî, *Tarih*, IV, 251.

94 Taberî, *Tarih*, IV; 251; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 151.

95 Bu şehirlerin bulunduğu bölge, Aras ırmağının güney tarafında bir bozkır olup, günümüzde bu toprakların bir kısmı Rusya bir kısmı da İran sınırları içinde kalmaktadır. Minorsky V., "Mukan", *İA*, VIII, 447.

96 Beber, bk. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 57, 119, 245, 262.

97 Taylasan, bk. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 58, 119, 245, 261.

98 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 457-459; Taberî, *Tarih*, IV, 246-247; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 149-150.

99 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 43.

100 İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, II, 622; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 43. Bu konuda ayrıca bk. Külekçi, Cahit, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, İstanbul 2012, s. 177-187.

üstlenmesinin hemen ardından Taberistan'a yöneldi. Bölgede ilk önce Tâmis[101] fethedildi. Daha sonra Cürcan üzerine gönderilen ordu yıllık 200 bin dirhem karşılığında bölge halkıyla barış antlaşması yaptı. Sa'îd b. el-Âs'ın Kûfe valiliği sırasında son olarak Nâmiye[102] şehri Müslümanlar tarafından ele geçirildi.[103]

C. ŞAM

Hz. Ebû Bekir döneminde başlatılan Şam fetihleri Hz. Ömer'in hilâfetinde Hâlid b. Velîd, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, Amr b. el-Âs ve Yezîd b. Ebû Süyfan gibi komutanlar tarafından daha da plânlı hale getirilmişti.[104] Hicretin 17-19. yılları (M.638-640) arasında Şam ve civarında görülen veba salgını birçok Müslüman askerin yanı sıra Dımaşk valisi Yezîd b. Ebû Süfyan'ın da ölümüne sebep olunca onun yerine bölge valiliğine Muaviye b. Ebû Süyfan getirilmişti.[105] Muaviye görevi üstlenmesinden itibaren Rum topraklarına sistemli sefer düzenlemeye başladı. Hz Ömer'in halîfeliğinin son döneminde onun emriyle harekete geçen Müslüman ordular Anadolu içlerinde Ammuriye'ye (Ammorion)[106] kadar ulaşmışlardır.[107]

Hz. Osman döneminde Şam valisi Muaviye'nin görev ve yetki alanı daha da genişletilmiştir. Bundan istifadeyle Bizans'a karşı se-

---

101 İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 208, 216; İbn Havkal, *Kitabu Sîreti Arz*, s. 229, 270; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 51, 354-355, 372.

102 İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 35; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 202; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 51, 355.

103 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 122; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 166; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 467-468; Taberî, *Tarih*, IV, 269-271; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 54-55; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 154-155.

104 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 159-164, 165, 178-179, 190-192, 192-193; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 140, 150; Taberî, *Tarih*, III, 604, IV, 62, 396-397; İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil*, II, 193-194, 282; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 7-8, 20-21.

105 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 192; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 150; Taberî, *Tarih*, IV, 62.

106 Ammorion, İç Batı Anadolu'da bugün harabe halinde kalan ve Emirdağ'ın 17 km. kadar doğusunda, Hamzacalı ve Hisar köyleri arasında bulunan eski bir yerleşim merkezidir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s.101, 106, 107, 109, 113, 253, 258; İbn Havkal, *Kitabu Sîreti Arz*, s. 129; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 153.

107 Taberî, *Tarih*, IV, 250; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 44; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 123.

ferler daha düzenli hale getirilmiş, neticede Arap orduları Antakya ve Tarsus'a kadar ulaşmışlardır. Valinin emriyle Yezîd b. Hur el-Absî komutasındaki bir ordu çıktığı yaz seferinde yeniden Antakya sınırlarını aşmıştır.[108] Muaviye Hicretin 33. yılında (M. 653-54) bizzat kendi emrindeki ordu ile Malatya önlerine kadar gelmiştir.[109] Hz. Osman'ın halîfeliği döneminin sonuna kadar düzenli Rum seferlerini devam ettiren Muaviye zamanla fethedilen topraklara çeşitli Arap kabilelerini yerleştirmek suretiyle bölgede sınırlı da olsa plânlı bir iskân faaliyeti gerçekleştirmiştir.[110]

Hz. Ömer döneminde deniz seferi izni alamayan Muaviye[111] aradığı imkânı Hz. Osman zamanında buldu. Esasında yeni halîfe de Hz. Ömer'in çekincelerini paylaşması sebebiyle ona izin verme taraftarı değildi.[112] Bununla birlikte Muaviye'nin ısrarlı talepleri neticesinde sefere çıkarken ailesini de yanına alması ve sadece gönüllü askerlerle gitmesi şartıyla Kıbrıs harekâtına müsaade verildi.[113] Hicretin 28. (M. 648) yılında[114] gerçekleştirilen Kıbrıs seferine sahâbeden Ebû Zer el-Gıfârî, Ubâde b. Sâmit ve Ümmü Harâm binti Milhân gibi seçkin şahsiyetler de iştirak ettiler.[115] Gerekli hazırlıklar tamamlandıktan sonra Akka'dan[116] hareket eden donanma Kıbrıs sahillerine ulaştı. Müslümanların donanmasını karşılayan düşman ordusunu yenilgiye uğrattı. Bunun üzerine ada halkı yıllık yedi bin dinar ödeme şartıyla antlaşmaya razı oldu. Yapılan görüşmeler sonucunda Kıbrıslıların Bizans üzerine

108 Taberî, *Tarih*, IV, 250; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 44; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 151.

109 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s.123; Taberî, *Tarih*, IV, 317; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 40; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 68-69.

110 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 245.

111 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 208; Taberî, *Tarih*, IV, 260-261; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 323-324.

112 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 208.

113 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 208-210; Taberî, *Tarih*, IV, 260-261; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 48; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 153.

114 Seferin 29 (649), 33 (654) te olduğunu nakleden rivayetler için bk. Taberî, *Tarih*, IV, 259; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 171.

115 Buhârî, *Cihâd ve's-Siyer* 75, 92, *İsti'zân* 41; Taberî, *Tarih*, IV, 259; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 48.

116 Akka, Eski Ahit'in Hacco (Akko), Yunanlılar'ın Ptolemais, Fransızlar'ın Acre dedikleri günümüzde İsrail toprakları içinde yer alan Filistin'in batısında bir sahil şehridir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 143-144.

yapılacak seferlerde Müslümanlara yardımcı olmaları hususu da karara bağlandı.[117] Muaviye Hz. Osman'ın halîfeliğinde 34 (M.654) yılında meydana gelen Zâtü's-Savârî deniz savaşına Şam orduları komutanı sıfatıyla katılarak Mısır valisi Abdullah b. Sa'd ile birlikte kazanılan zafere önemli katkı sağlamıştır.[118]

D. MISIR

Mısır Hz. Ömer döneminde Amr b. el-Âs'ın idaresindeki ordular tarafından fethedilmişti.[119] Hz. Osman Hicretin 27. yılında (M.647) onu azlederek yerine Abdullah b. Sa'd'ı Mısır valiliğine getirince bölgede daha sonraki fetih faaliyetleri Abdullah tarafından gerçekleştirildi. Esasında Abdullah b. Sa'd daha vali olmadan önce ordu komutanı sıfatıyla Amr b. el-Âs'ın emriyle Mısır dışına seferler düzenlemişti.[120] Abdulah valilik görevini bizzat üstlendikten sonra ise Kuzey Afrika topraklarını fethetmek amacıyla harekete geçti. Hicretin 27. yılında (M.647) başlatılan Ifrikıye seferinde İslâm ordusu ilk önce Trablusgarb'ı (Tripoli) itaat altına aldı. Ardından Müslüman askerler bölgenin merkez şehri konumundaki Subeytula'yı[121] muhasara ettiler. Fakat kuşatmadan istenilen netice alınamadı. Bunun üzerine halîfe Hz. Osman bölgeye Abdullah b. Zübeyr idaresinde yardımcı birlik gönderdi. Gelen askerle-

---

117 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 116; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 208-209; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 131; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 166; Taberî, *Tarih*, IV, 262-263; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 48; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 153.

118 Taberî, *Tarih*, IV, 290-292; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 58; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 157. Bu dönemdeki denizcilik faaliyetleri ve seferleri hakkında bk. Muhammed el-Azzam Tarik-Muhammed Ali al-Rousan, "Halîfe Hz. Osman Döneminde İslam Donanmasının Kurulması ve Gelişmesi", *Usûl: İslam Araştırmaları*, 2009, sy. 12, s. 99-130.

119 Mısır fetihleri için bk. İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 175-177; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 331; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 164; Taberî, *Tarih*, IV, 104-105; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 41-42; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XIX, 407; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 312; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 151; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, I, 20, 65-66, 78. Bu konuda ayrıca bk. Ostragorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 107-108; Özkuyumcu, Nadir, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, s.17-69; Apak, Âdem, *Amr b. el-Âs*, s. 84-115.

120 Taberî, *Tarih*, IV, 253-256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 44-45; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 151-52.

121 Sübeytula, Kayravan şehrine 70 mil mesafede bulunan ve Georgias'a nispet edilen bir Kuzey Afrika şehridir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 87; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 186-187.

rin desteğiyle şehir kısa sürede Müslümanların eline geçti.[122] Subeytula fethinin hemen ardından bölgedeki yakın yerleşim birimleri üzerine ordular gönderildi. Orduların öncelikli görevi kaçan Bizans birliklerinin bölgeden temizlenmesiydi. Bu esnada Kafsa[123] da fethedildi. Ardından Eclem kabilesi üzerine giden Müslüman askerler onlarla yıllık bir buçuk milyon dinara barış antlaşması yaptılar. Gerek Subeytula zaferi gerekse çevresinin fethiyle İslâm orduları muazzam ganimetlerin de sahibi olmuşlardır.[124]

Abdullah b. Sa'd valiliği esnasında kara fetihleri yanında deniz seferleri de gerçekleştirmiştir. Bu seferlerin en önemlisi donanma komutanı olarak görev yaptığı Zâtü's-Savârî deniz savaşıdır. Bizans İmparatoru Herakleios Arapların Ifrikıye'yi fethetmeleri ardından Bizans'ın Akdeniz'deki en önemli üsleri olan Kıbrıs ve Rodos'u[125] ele geçirmeleri üzerine Akdeniz'e büyük bir donanma göndermişti. Mısır valisi Abdullah b. Sa'd buna karşılık düşman donanmasını karşılamak üzere Akdeniz'e açıldı. Şam valisi Muaviye de Abdullah'a destek vermek için Suriye'den harekete geçti. Hicretin 34. yılında (M.654) iki donanma Akdeniz'de karşı karşıya geldi. Bir kaç gün boyunca süren şiddetli deniz savaşı Müslümanların kesin galibiyetiyle neticelendi. Öyle ki mezkûr savaş İslâm tarihinin en parlak deniz zaferlerinden biri olarak tarihe geçmiştir.[126]

---

122 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 115; İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 183; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 318; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 165; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 45-46; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 152.

123 Kafsa, Tunus'ta Kayravan şehrinin 219 km. güneyinde bir yerleşim merkezidir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik*, s. 87; İbn Havkal, *Kitabu Sîreti Arz*, s. 62, 67, 69; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 55, 217, 246.

124 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 183-184; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 131; Kindî, *Kitabu'l-Vulât*, s. 12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 45-46; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, I, 79-80.

125 Kıbrıs 28(648-649), Rodos 34 (654) yılında Müslümanların eline geçmiştir. bk. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 166; Taberî, *Tarih*, IV, 258, 263-264.

126 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s.189-191; Taberî, *Tarih*, IV, 288, 290-292; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 58; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 57; Makrizî, *Hıtat*, II, 190; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, I, 80, 91. Bu konuda ayrıca bk. Azzam, Tarik Mohammed-Muhammed Ali al-Rousan, Halîfe Hz. Osman Döneminde İslam Donanmasının Kurulması ve Gelişmesi", *Usûl: İslam Araştırmaları*, 2009, sayı: 12, s. 99-130.

Abdullah b. Sa'd'ın Mısır valiliği esnasında Müslümanlar İskenderiye üzerine ikinci defa sefer düzenlemek durumunda kaldılar. Zira şehrin fethinden yaklaşık üç yıl sonra burada bulunan Rumların teşvikiyle Bizans imparatoru Konstantin büyük bir donanmayı İskenderiye'ye göndermişti. Şehre ulaşan Rumlar az sayıdaki Müslüman muhafızı etkisiz hale getirmek suretiyle şehri tekrar ele geçirdiler.[127] İskenderiye'nin işgali haberi Müslümanlara ulaşınca Mısırlılar halîfeden daha önce valilikten azledilmiş olan Amr b. el-Âs'ın yeniden fethin gerçekleştirilebilmesi için başkomutan olarak tayin edilmesini istediler. Çünkü Amr fetihler sırasındaki savaşlarda Rumların gözünü korkutmuş adeta onlara Arapların yenilmez olduğunu kanıtlamıştı. Hz. Osman bu isteği olumlu karşılayıp kendisini yaklaşık onbeş bin kişilik bir orduyla İskenderiye üzerine gönderdi. Müslüman ordu ilk önce yolu üzerinde bulunan Nakyus'ta toplanmış Rum ordusunu etkisiz hale getirdi. Ardından İskenderiye Araplar tarafından ikinci defa kuşatıldı. Üç ay süren muhasaradan sonra hicretin 25. yılı Rabîulevvel ayında (Ocak M.646) şehir tekrar fethedildi. Düşman askerlerinin bir kısmı geldikleri gemilerle geriye kaçarken geri kalanları ise komutanları Manuel de dâhil olmak üzere ortadan kaldırılmıştır. Amr b. el-Âs şehir halkını tekrar zimmî statüsünde kabul ederek onlarla cizye karşılığında barış antlaşması imzalamıştır.[128] Bizanslılar uğradıkları bu ikinci hezimetten sonra bir daha İskenderiye'yi ele geçirme cesareti gösterememişlerdir. Öyle ki şehir artık bundan sonra Roma ordularının Mısır içlerine sevkiyat yaptıkları bir üs olmaktan çıkıp Müslümanlar için Kuzey Afrika fetihlerinin ikmal merkezi haline gelmiştir.[129]

---

127 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 331; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 164; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 41-42; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 312; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 151.

128 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 114; İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 175-177; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 311; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 164; Taberî, *Tarih* IV, 104-105; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 41-42; İbn Tagrîberdî, *en-Nücûm*, I, 82-83; Suyûtî, *Husn*, I, 159-161.

129 Hz. Osman dönemi fetihleri hakkında değerlendirmeler için bk. Şeyh, Abdüssettâr, *el-Hulefâü'r-Râşidûn*, s. 330-342; Akarsu, Murat, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, Ankara 2015, s. 68-82.

الدولة العربية الإسلامية أيام النبي ﷺ
والفتوحات أيام الراشدين
الاصطلاحات
حدود الدولة العربية الإسلامية
حدود فتوحات الخلفاء الراشدين
حدود الدولة البيزنطية
سير جيوش التحرير والفتح
أيام الرسول الأعظم ﷺ
أم مناطق حروب الردة أيام الصديق
أيام عمر بن الخطاب رضي الله عنه
أيام عثمان بن عفان رضي الله عنه
الدولة البيزنطية
بحر قزوين
البحر الأسود (بنطش)
البحر الكبير (المتوسط)
البحر الأحمر
(القلزم)
الخليج العربي
خليج عمان

Hz. Osman zamanında gerek doğuda gerekse batıda Hz. Ömer'in başlatmış olduğu fetih harekâtı devam etmiş, daha önce fethedilmiş bulunan İran, Azerbaycan, Suriye ve Mısır gibi bölgelerin güvenliklerinin sağlanmasının ardından daha da ileri gidilerek doğuda Hint topraklarına, batıda ise Kuzey Afrika'nın zaptıyla beraber Akdeniz'in en uç noktalarına kadar ulaşılmış, netice itibarıyla Bizans'ın Afrika hâkimiyetine son verilmiştir. Bu dönemde Müslümanlar Bizans'a karşı denizde de üstünlüğü ele geçirmişler neticede Akdeniz'in doğu kısmının tamamını kontrol altına almışlardır. Hz. Osman'ın halîfeliği döneminde gerçekleşen bütün bu fetihler sonucunda Müslümanlar zamanın en önemli coğrafî ve stratejik bölgeleri olan Asya'nın batısı ile Kuzey Afrika'nın tamamında, Güney Kafkasya, Doğu Akdeniz ve Anadolu'da ise kısmen hâkimiyet kurmayı başarmışlardır.

IV. HZ. OSMAN DÖNEMİNDE DÂHİLÎ PROBLEMLER VE SEBEPLERİ

Hz. Osman'ın halîfeliği zamanı sadece parlak zaferlerin gerçekleştirildiği bir dönem değil, aynı zamanda İslâm toplumunu derinden sarsan hadiselerin yaşandığı bir süreci de çağrıştırır. Bu nedenledir ki tarihçiler Hz. Osman'ın hilâfet dönemini kronolojik olarak genelde iki kısma ayırmışlardır. Birincisi (H.24-29/M.644-649) yıllarını içine alan "Sükûnet Dönemi", diğeri de (H.30-35/M.650-655) yılları arasına tekabül eden "Karışıklık Dönemi"dir.[130] Böyle bir ayrıma gidilmesinin sebebi karışıklıkların ikinci devrede ortaya çıkmış olmasıdır.[131] Ancak ilk dönemin tamamen sükûnet içinde geçtiği, dâhilî problemlerin sadece ikinci devrede meydana geldiği şeklindeki bir görüş isabetli olmaz. Esasında tarihte olayların asıl sebeplerini meydana gelişlerinden daha öncelerde aramak gerekir. Aslında ikinci dönemdeki karışıklıklar geçmişte meydana gelen hoşnutsuzlukların bir dışavurumu şeklinde

---

130 Vida, D., "Osman", *İA*, IX, 430. Bu konuda bk. Salah Kâsım, *Fitnetü'l-Kübrâ fî Ahdi'l-Hilâfeti Osman b. Affân*, ? 1996.

131 Fığlalı E.R, *İbadiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, s. 34.

tezahür etmiştir. Ayrıca unutulmamalıdır ki toplumsal sarsıntılar salt patlama anının ürünü değildir; onları bir hazırlık dönemi önceler. Öyle ki başlangıç ve gelişme aşamasındaki şikâyet hoşnutsuzluk zamanla birikir sonra da patlama gerçekleşir.

Hz. Osman döneminde ortaya çıkan hadiseleri açıklama sadedinde tarihçiler çok farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunları genel olarak halîfenin icraatından, yöneticilerinin uygulamalarından kaynaklanan problemler ile toplumda siyasî, sosyo-kültürel ve dinî alanlardaki değişimlerden kaynaklanan problemler şeklinde üç başlık altında ele almak mümkündür.

A. HALÎFE'NİN ŞAHSÎ UYGULAMALARINDAN KAYNAKLANAN ŞİKÂYETLER

1. Devlet Yönetimine Ümeyyeoğulları'nın Tayin Edilmesi

Hz. Osman hakkında yapılan tenkitlerin en başta gelen ve en yaygın olanı devletin idarî ve askerî mevkilerine yakın akrabasını getirmiş olmasıdır. Gerçekten de halîfe göreve başlamasının ilk yıllarından itibaren çeşitli nedenlerle Mısır, Kûfe, Basra gibi önemli eyâlet valilerini azlederek onların yerine Benî Ümeyye'ye mensup şahısları tayin etmiştir. Nitekim ilk olarak Hz. Ömer'in vasiyeti gereği[132] Kûfe valiliğine atadığı Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı görevden alıp yerine yakın akrabası Velîd b. Ukbe b. Ebû Muayt'ı getirmiş (H.26/M.647), Velîd'in azledilmesinden sonra eyaletin sorumluluğu yine Ümeyyeli Sa'îd b. el-Âs'a verilmiştir. (H.30/M.650-651). Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî valilikten alınarak yerine halîfenin anne tarafından akrabası olan Abdullah b. Âmir getirilmiş (H.29/M.649-650), Mısır fatihi Amr b. el-Âs bölge valiliğinden uzaklaştırıldıktan sonra onun makamına halîfenin sütkardeşi Abdullah b. Sa'd tayin edilmiştir. (H.27/M.647). Hz. Ömer zamanından beri Şam valiliği vazifesini yürüten Muaviye ise görevinde

132 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 339, 360.

bırakılmıştır.[133] Vilâyetlerde yapılan tayinlerin yanı sıra bürokrasinin en önemli makamı olan devlet kâtipliği görevine halîfenin kuzeni Mervan b. Hakem getirilmiş, böylece devletin bütün mühim idarî kademeleri Ümeyyeoğulları'nın kontrolüne geçmiştir.[134]

Araştırmacılar Hz. Osman'ın devlet makamlarına yakınlarını getirmesini onun akrabaya düşkünlüğü ve sıla-i rahme verdiği önemle açıklamaya çalışırlar.[135] Buna göre halîfe kendi akrabasını idareye getirmek suretiyle vilâyetlerin yönetiminde ve merkezde birliği sağlamak istemiş, akrabası olan kişilerin kendi sözünü daha iyi dinleyeceklerini, yönetimde kontrolün bu şekilde sağlanacağını ümit etmiştir. Ancak Hz. Osman bu hedefleri gütmüş olsa da beklediği neticeyi alamamış hatta tam tersi sonuçla karşılaşarak yakınlarının siyasî ihtiraslarının kurbanı olmuştur.[136]

Her ne niyetle gerçekleştirilmiş olursa olsun halîfenin yönetimde akrabasını istihdam etme siyaseti Müslüman toplumu oldukça rahatsız etmiştir. Mevdûdî halîfenin uygulamalarına karşı ortaya çıkan rahatsızlıkları ve sebeplerini şöyle izah eder: Her şeyden önce Hz. Osman devrinde işbaşına gelen Benî Ümeyye'nin çoğu "Tulekâ" zümresindendir. Bu şahıslar Risâlet döneminde, Mekke'de Hz. Peygamber'e (s.a.v) karşı mücadele eden tarafta yer almışlar, Mekke fethinden sonra gönüllü-gönülsüz Müslüman olmuşlardı. Şam valisi Muaviye, Kûfe valisi Velîd b. Ukbe, devlet kâtibi Mervan b. Hakem bunlardandı. Mısır valisi Abdullah b. Sa'd ise Müslüman olduktan sonra irtidat etmiş, fetih gününde Hz. Osman'ın tavassutu ile öldürülmekten kurtulmuştur. Diğer yandan mezkür şahıslar İslâm'ın ilk dönemlerinde tam bir inanç ve sadakatle İslâm'a girmiş, Hz. Peygamber'in (s.a.v) terbiyesi altında yetişmiş insanlar da değillerdi. Gerçekten onlar işinin ehli, iyi idareci olabilirlerdi. Ama İslâm dininin asıl gayesi milletlere ve ülkelere tahakküm

---

133 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 344.

134 İbn Hibbân, *Kitabu's-Sikat*, I-II, Haydarabad 1975, II, 257.

135 Ebû Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, s. 42.

136 Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 37.

etmek değil, bütün insanlığa doğruluğu, ahlâkı ve fazileti göstermekti. Bu durumda Müslümanların idaresi gibi mühim vazifeler öncelikli olarak ahlâklı kişilere teslim edilmeliydi. Dolayısıyla adı geçenlerin devlet idaresinde görevlendirilmesi maslahata uygun değildi. Esasında Müslümanların yönetimine getirilecek insanların en temiz ve en dürüst şahıslar olmaları gerekirdi. Oysa Hz. Osman'ın bürokratlarının hemen hepsinin geçmişte sabıkası vardı. Nitekim Kûfe'ye tayin edilen Velîd b. Ukbe, Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından Hicretin 9. (M.630-631) yılında Mustalikoğulları'nın zekâtını toplamak için gönderilmiş, fakat o geçmişte kendileriyle problem yaşamış olduğu bu kabilenin sadaka vermekten kaçındığını söyleyerek vazifesini tamamlamadan geri dönmüş, bunun üzerine hakkında âyet inmiş[137], kendisi fâsık olarak tavsif edilmişti.[138] Mısır valiliğine getirilen Abdullah b. Sa'd, Medine'ye hicretten sonra tekrar Mekke'ye dönmesi sebebiyle mürted kabul edilmiş, Mervan b. Hakem de babasıyla birlikte Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından sürgüne gönderilmiş olması nedeniyle "Tarîd b. Tarîd= Kovulmuş oğlu kovulmuş" olarak tanınır olmuştur.[139] Bütün bu olumsuz imajlarına ve haklarında yapılan ithamlara rağmen komutanlık ve valilik görevlerine getirilen Ümeyyeli bürokratların büyük bir kısmının yüklendikleri vazifelerin ehli ve kabiliyetli kişiler olduklarını göstermişlerdir. Gerçekten de onlar başarılı yönetim sergilemişler, muazzam fetih hareketleri gerçekleştirmişlerdir. Fakat "bütün liyakatli kişiler Benî Ümeyye içindeydi, Müslümanlar arasında başka yetenekli kimse yoktu, bu nedenle idarî görevlere sadece onlar getirildiler" denemez. Zira o dönemde başka ailelere mensup kabiliyetli idareciler de vardı, dolayısıyla kendilerine imkân verilseydi onlar da başarılı hizmetler görebilirlerdi. Binaenaleyh Horasan'dan Kuzey Afrika'ya kadar uzanan ülkelerin idaresinin yalnız

137 Hucurât, 49/6.
138 İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, IV, 1553.
139 Bu konuda bk. Kazancı, Ahmet Lütfi, "Hakem b. Ebi'l-As ve Sürgün Olayı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 1994, c. VI, sy. 6, s. 41-52.

bir kabileye mensup kişilerin eline geçmesinin, sadece kabiliyetle ve iş bilmekle izah edilmesi mümkün değildir.[140]

İcraatındaki bütün tenkitlere rağmen Hz. Osman'ın gerçekleştirmiş olduğu tayinleri bir ölçüde tabiî karşılamak mümkündür. Zira kendisi devlet başkanı olması hasebiyle istediği kişileri vazifeye getirme hakkına sahiptir. Nitekim selefleri de onun gibi bazı valileri görevden alıp yerlerine başkalarını tayin etmişlerdir. Fakat Hz. Osman'ın diğerlerinden farklı ve tenkit edilen uygulaması azledilen valilerin yerine sadece Ümeyyeli olanları tayin etmek olmuştur.[141]

2. Devlet İmkânlarının Ümeyyeoğulları'na Tahsis Edilmesi

Hz. Osman'ın tenkit edilmesine sebep olan icraatından birisi de devlet imkânlarını ailesine tahsis etmesidir. İslâm tarihi kaynaklarında Beytülmal'den halîfenin amcası Hakem'e 100 bin dirhem, damadı Abdullah b. Hâlid'e 400 veya 600 bin dirhem tahsis edildiği, ayrıca Fedek arazisinin Mervan'a, Medine çarşısının gelirinin ise Mervan'ın kardeşi Hâris'e verildiği şeklinde rivayetler vardır.[142]

Hz. Osman'ın akrabasına sağladığı devlet imkânları konusunda en fazla spekulasyon bedeli çok büyük meblağlara ulaşan Ifrikıye ganimetleri üzerinde yapılmıştır. Buna göre halîfe Abdullah b. Sa'd'ı Kuzey Afrika seferine gönderirken şayet fetihleri başarıyla tamamlarsa ganimetlerin bir kısmını kendisine vereceğini vaat etmişti. Ifrikıye fetihleri sonucunda elde edilen bir buçuk milyon dinar ganimetin söz verilen miktarı valiye takdim edildi.[143] Kaynaklarda ayrıca ilk gazvelerde kazanılan ganimetlerin Abdullah'a, sonraki ganimetlerin ise halîfe kâtibi

---

140 Mevdûdî, *Hilâfet ve Saltanat*, (trc: Ali Genceli), İstanbul 1980, s. 131-135.

141 Hz. Osman'ın bürokratları ve haklarındaki değerlendirmeler için bk. Şeyh, Abdüssettâr, *el-Hulefâü'r-Râşidûn*, s. 317-330.

142 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 168; İbn Şebbe, *Tarihu'l-Medineti'l-Münevvere*, (thk. Fehim Muhammed Şeltut) I-IV, ? ts., III, 1090-1091; İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Meârif*, Beyrut 1970, s. 84; Taberî, *Tarih*, IV, 348 ; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 200-201.

143 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 166; Taberî, *Tarih*, IV, 253-254; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 45; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 152.

Mervan'a verildiği de zikredilir.[144] Abdullah kendisine vadedilen payı aldıktan sonra ganimetlerin beşte birini Medine'ye göndermiş, yapılan müzâyede sonucunda ganimetler Mervan'a satılmış[145] o da aldığı ganimetlerden kaynaklanan borcun bir miktarını ödemiş, geri kalanı ise halîfe tarafından bağışlanmıştır. Bu kadar yüksek meblağın hazine adına Mervan'dan tahsil edilmemesi Müslümanlar arasında ciddî rahatsızlığa sebep olmuştur.[146]

Hz. Osman akrabasına devlet hazinesinden yardımda bulunmasını sıla-i rahim ile izah etmiştir: "Ebû Bekir ve Ömer ellerinde olan hakkı terk ettiler, akrabalarına mal vermediler. Ben ise malı aldım ve akrabalarım arasında taksim ettim".[147] "Onlar Beytülmal hususunda hem kendilerini hem de akrabalarını sıkıntıya sokmaktan hoşlanıyorlardı. Fakat ben sıla-i rahmi tercih ediyorum".[148] "Ebû Bekir ve Ömer kendi nefislerine bazı konularda zulmetmişlerdi. Ancak onların yaptıkları takdire şayandı. Rasûlüllah da akrabasına veriyordu. Ben de aynı şekilde zorluk içinde yaşayan ve geçim darlığı çeken kimselere veriyorum. Elimi ihtiyaç sahiplerine sonuna kadar açtım. Eğer bu konuda beni hatalı görüyorsanız söyleyin ben de sizin kararınıza tabi olayım". Halîfenin bu sözlerini duyanlar onun akrabaya yardımı takdir ettiklerini ancak Abdullah b. Esîd'e ve Mervan'a çok yüksek miktarda para vermesine razı olmadıklarını söyledikleri zaman Hz. Osman verdiklerini ilgili şahıslardan geri almıştır.[149] Anlaşılan o ki Hz. Osman'ın benimsediği sıla-i rahim düşüncesi Emevî ailesi tarafından istismar edilmiştir. Diğer taraftan bu nevi tavır ve davranışları zamanla yönetim aleyhine fikirle-

144 İbn Sa'd, et-Tabakât, III, 64 ; Suyûtî, *Tarîhu'l-Hulefâ*, s. 173.
145 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 146.
146 Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ*, III, 135-136.
147 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 64; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 432; Suyûtî, *Tarîhu'l-Hulefâ*, s. 173.
148 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 64.
149 Taberî, *Tarih*, IV, 345; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 79; İbn Haldûn, *Kitabü'l-İber*, II.c, 2. ks., s.144.

rin yayılmasına sebep olduğu gibi ülke dâhilinde fitne çıkarmak isteyenlere de malzeme vermiştir.[150]

B. İDARECİLERİN UYGULAMALARINDAN KAYNAKLANAN ŞİKÂYETLER

Hz. Osman döneminde halîfenin icraatı kadar onun bürokratlarının bir kısım uygulamaları da şikâyet konusu olmuştur. Burada özellikle eyalet valileri ve onların faaliyetleri ile bunların toplumda meydana getirdiği reaksiyonlar üzerinde durulacaktır. Ziya eyaletlere tayin edilen valilerin icraatına karşı yapılan itirazlar Hz. Osman'ın şehit edilmesine kadar gelişen olaylarda Ümeyyeli idarecilerin rol ve sorumluluklarının tespitine de yardımcı olacaktır.

1. Kûfe

Hz. Osman'ın halîfeliği boyunca en fazla vali değişikliği Kûfe'de gerçekleştirilmiştir. Sırasıyla Muğîre b. Şu'be, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Velîd b. Ukbe ve Sa'îd b. el-Âs bu dönemde Kûfe'de valilik yapmışlardır.[151] Hz. Osman'ın vazifeye geldikten sonra yaptığı ilk siyasî icraatı Hicretin 24. senesinde (M. 645) bölgenin valisini değiştirmek olmuş, selefinin vasiyeti gereğince Muğîre b. Şu'be'yi görevden alarak yerine Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı atamıştır.[152] Ancak onun Kûfe valiliği fazla sürmemiş, yaklaşık bir buçuk yıl sonra[153] görevinden alınarak yerine Velîd b. Ukbe b. Ebû Muayt tayin edilmiştir. (H.26/M.647).[154]

Velîd Kûfe'ye geldikten sonra gerçekleştirdiği fetihlerle takdir topladığı gibi[155] şehir halkıyla da iyi ilişkiler kurdu. O kadar ki Kûfeliler

150 Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, II, 445.
151 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 164; Taberî, *Tarih*, IV, 278 ; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 446.
152 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 339, 360; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 133; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.456; Taberî, *Tarih*, IV, 224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 41; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 149.
153 Taberî, *Tarih*, IV, 251.
154 İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Meârif*, s.106; Taberî, *Tarih*, IV, 251; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 151.
155 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 457-459; Taberî, *Tarih*, IV, 246-247; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 43; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 149-150.

beş yıl boyunca valilerinden herhangi bir şikâyette bulunmadılar.[156] Ancak hicretin 30. yılından (M.650-651) itibaren vali ile şehir ileri gelenleri arasında bir takım problemler baş gösterdi. Sıkıntının görünen sebebi Kûfeli bazı gençlerin İbn Heyseman adında bir şahsı haksız yere öldürmeleri, valinin de olayın sorumlularını idam etmesidir. Bunun üzerine cezalandırılan kişilerin yakınları validen intikam almak amacıyla onun Ebû Zübeyd adındaki şairle içki içtiği iddiasını yaymaya başlamışlardır. Durumdan şehrin kadısı Abdullah b. Mes'ûd haberdar edilmiş, ancak kendisi kişinin gizli taraflarının araştırılmasının uygun olmadığı gerekçesiyle ihbarlara ilgi göstermemiştir.[157] Bununla birlikte Kûfeli muhalifler valinin peşini bırakmamışlar, nihayet bir gün valinin konağındaki sohbet esnasında uyuklamasından istifade ederek elindeki valilik mührünü alıp Hz. Osman'a getirerek onu içkili olarak gördüklerini haber vermişlerdir. Halîfe şikâyet üzerine valisini başkente çağırmış, Kûfelilerden de onun içki içtiğine dair şahitlik yapmalarını istemiş, ancak gelenler buna şahitlik yapamayacaklarını sadece onun sakalından şarap damladığını gördüklerini söylemişlerdir. Buna rağmen Hz. Osman üzerine valisini azletmiştir.[158]

Velid'in içki içtiği şikâyeti sebebiyle görevinden alınmış olması muhalifler tarafından yönetime karşı şiddetli tenkitler yapılması için bulunmaz bir fırsat olmuş, halîfenin sarhoş bir kişiyi Müslümanların idaresine layık gördüğü sık sık dile getirilmiştir.

Hz. Osman Velîd b. Ukbe'yi Kûfe valiliğinden aldıktan sonra yerine Sa'îd b. el-Âs b. Ümeyye'yi tayin etti.[159] Yeni vali aynen selefi gibi şehir halkıyla herhangi bir problem yaşamadı.[160] Üstelik düzenlediği başarılı seferlerle de halkın teveccühünü kazandı.[161] Ayrıca

156 Taberî, *Tarih*, IV, 271.
157 Taberî, *Tarih*, IV, 274-275.
158 Taberî, *Tarih*, IV, 276-277; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 52-53.
159 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 164; Taberî, *Tarih*, IV, 278; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 7.
160 Taberî, *Tarih*, IV, 279; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 54-55.
161 İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Meârif*, s. 284; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 166; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 467-468; Taberî, *Tarih*, IV, 269- 271; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 54-55; İbn Kesîr, *el-Bidâye*,

Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Zübeyr, Abdurrahman b. el-Hâris ile birlikte Kur'ân'ın çoğaltılması faaliyetinde bulunmuş olması onun Kûfeliler nazarındaki itibarını daha da artırmıştır.[162]

Sa'îd b. el-Âs görev süresi boyunca Kûfe ileri gelenlerini meclisinde ağırlar, şehrin meseleleri hakkında kendileriyle istişarede bulunurdu. Ancak onun bir toplantı esnasında "Kûfe arazisi Kureyş'in bahçesidir" sözünü sarf etmesi şehir eşrafını son derece rahatsız etti. Mâlik b. el-Hâris (Eşter) "Allah'ın bize kılıçlarımızla ihsan etmiş olduğu bu arazilerin nasıl olur da Kureyş'in olduğunu söylersin" diyerek valiye şiddetli bir şekilde tepki gösterdi. Bunun üzerine Sa'îd'in özel muhafızı Abdurrahman el-Esedî'nin valinin misafirlerine burada saygısızca davranmamaları konusunda kendilerini uyarması üzerine toplantıda hazır bulunan Kûfeliler muhafızın üzerine yürüyerek kendisini bayıltıncaya kadar dövdüler. Valilik sarayında böyle bir hadisenin gerçekleşmesi sebebiyle Sa'îd şehir ileri gelenleriyle bir daha görüşmeme kararı aldı. Diğer taraftan olayı bahane eden Eşter ve arkadaşları da yönetime karşı muhalefet hareketi başlattılar.[163] Kûfe valisinin konutunda meydana gelen bu tartışmayı anlık bir söz düellosu olarak değil, özellikle Kureyş'e karşı gerçekleştirilen ve organize olmaya başlayan muhalefetin bir işareti olarak görmek gerekir.[164]

VII, 154-155.

162 İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, II, 622; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 56-57.

163 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 35-36; Taberî, *Tarih*, IV, 323; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 364; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 70.

164 Bu konuda bk. Aytekin, Ülker, *Hz. Osman Zamanında Kûfe*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995; Kılıç, Ünal, "Kûfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.6, sy.2, Sivas 2002, s. 239-260.

2. Basra

Hz. Osman eyâlet merkezlerindeki vali değişikliği uygulamasının bir başka adımı olarak Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi Hicretin 29. yılında (M.649-650) Basra valiliğinden alarak yerine Abdullah b. Âmir'i atamıştı.[165] Ebû Mûsâ'nın azledilme sebebi kaynaklarda şöyle aktarılır: Hz. Ömer'in halîfeliği döneminde Müslümanların hâkimiyetine geçen İzeç halkı[166] Hz. Osman'ın yönetiminin üçüncü yılında isyan etmişti. Bunun üzerine Basra valisi halkı cihada çağırdı. Ayrıca onlara yaya olarak sefere çıkmanın binekli vaziyette yola çıkmaktan daha faziletli olduğunu söyledi. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra valilerinin atıyla köşkünden ayrıldığını gören halk herkese sefere yaya olarak gitmeyi tavsiye ettiği halde kendisinin niçin böyle yola çıktığını sordu. Vali bunun üzerine kendisini tenkit edenleri azarladı. Şehrin ileri gelenleri durumu bildirmek üzere Medine'ye giderek valilerinden şikâyetçi olduklarını bildirdiler. Hz. Osman gelenlerin de görüşünü almak suretiyle Ebû Mûsâ'yı azledip yerine Abdullah b. Âmir'i Basra valiliğine tayin etti. (29/650).[167]

Kûfe ile birbirine yakın zamanlarda kurulan ve benzer şekilde çok farklı insan topluluklarına mekânlık eden Basra kuruluşundan itibaren gerek Kûfe gerekse Mısır kadar çok önemli bir yönetim problemi yaşamamıştır. Kaldı ki Basralılar valileri Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi halîfeye şikâyet ederek azlettirmişler yerine de Abdullah b. Âmir'in vali tayin edilmesini sağlamışlardı. Bu sebeple onlar yeni valilerinin icraatı hakkında dikkate değer bir itirazda bulunmadılar. Üstelik Abdullah kendisinden beklenmeyen bir performans göstererek o zamana kadar fethedilmemiş olan birçok beldeyi İslâm topraklarına dâhil etmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla vali bu seferlerle halkı cihad ile meşgul etmek suretiyle

---

165 Taberî, *Tarih*, IV, 264; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 49; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 153-154.

166 İzeç, Horasan ile Isfahân arasında yer alan bölgenin en büyük şehridir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldan*, I, 288-289.

167 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 166; Taberî, *Tarih*, IV, 265-266; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 3-4; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 49.

bölgede fitnenin yayılmasına engel olmayı da belli oranda başarmıştır. Ayrıca Kûfe valisi Velîd gibi bir takım yanlış davranışlar sergilememesi onun halefi Sa'îd b. el-Âs gibi halkı rahatsız edecek ve istismara açık ifadeler kullanmaktan kaçınması da onun başarısına katkı sağlamıştır. Diğer taraftan Abdullah b. Âmir'in Mısır valisi Abdullah b. Sa'd gibi dinden dönme sabıkası da bulunmuyordu. Bütün bu olumlu şartlar sebebiyle diğer iki beldeye nazaran Basra Hz. Osman döneminde daha sakin bir dönem geçirmiş, netice olarak yöneticilerden kaynaklandığı iddia edilen şikâyetler şehirde pek duyulmamıştır.

Basra'da İbn Âmir lehine zikredilen olumlu şatlara işaret ederek şehirde vali ve onun idaresi hakkında pek itiraz olmadığını söylemek yönetimle ilgili hiç bir problemin yaşanmadığı anlamına gelmemelidir. Haddizatında idarecilerden kaynaklanmayan ama bu kısmın sonunda özet olarak verilecek siyasî, iktisadî ve kültürel sebeplere bağlı olarak Basra'da da birtakım sıkıntıların yaşandığı anlaşılmaktadır. Nitekim yakın zamanda Hz. Osman'ı hilâfetten uzaklaştırmak için Mısır ve Kûfelilerle birlikte Basralılar da Medine'ye geleceklerdir. Onların hiçbir sebep yok iken böyle bir faaliyetin içine girmiş oldukları mümkün değildir.

3. Mısır

Mısır Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde bölgenin fatihi Amr b. el-Âs tarafından idare edilmiştir. Kendisi orduya komuta etmesinin yanında Müslümanların namaz imamı, aynı zamanda da asayişi sağlayan emniyet amiri olarak görev yapmıştır. Amr aynı zamanda haraç âmili olarak vergileri tahsil etmiş, Beytülmal sorumlusu olarak da bunları gerekli yerlere harcamıştır. Binaenaleyh idarî, askerî, hukukî tüm görevler bizzat kendisi tarafından yürütülmüştür. Hz. Ömer halîfeliğinin son yılında Amr'ın Mısır yönetimindeki yetki alanını daraltarak ülkenin Yu-

karı Mısır denilen güney tarafının yönetimine Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'i getirmiştir.[168]

Hz. Ömer'in ardından halîfeliği üstlenen Hz. Osman selefinin fizikî olarak ikiye ayırdığı Mısır idaresini birleştirmiş, buna karşılık yetkileri iki kişi arasında paylaştırmıştır. Buna göre Mısır'ın genel valisi Amr b. el-Âs olurken, eyaletin malî sorumluluğuna Abdullah b. Sa'd getirilmiştir.[169] Amr b. el-Âs halîfenin tasarrufuna itiraz ederek her iki görevin de kendisinde kalmasını istediyse de teklifi halîfe tarafından kabul edilmemiş, neticede eyalet idaresinde yetki tartışması baş göstermiştir. Nitekim Abdullah b. Sa'd ortağının kendi görev alanına müdahale ettiğinden şikâyet ederken Amr da Abdullah'ın ordu işlerine karıştığını halîfeye ihbar etmeye başlamıştır.[170]

Mısır fatihi olması sebebiyle bölgeyi tek başına yönetmede hak iddiasında bulunan Amr b. el-Âs sonunda Medine'ye giderek Abdullah'ın azledilip Mısır harac amilliğinin de kendisine verilmesi talebini tekrarlamıştır.[171] Hz. Osman "senden sonra ineğin sütü çoğaldı" sözleriyle Abdullah'ın malî konularda başarılı olduğunu dolayısıyla Mısır gelirlerinin onun zamanında daha da arttığını îmâ ettiğinde Amr "o, ineği sağarken ben boynuzlarını tutan olmak istemiyorum" cevabını vermiş ardından da halîfeye eğer Abdullah'ı görevden almazsa Mısır'a dönmeyeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Hz. Osman tercihini Abdullah'tan tarafa kullanarak Mısır valiliğinin tüm yetkilerini Abdullah b. Sa'd'a devretmiştir.[172]

---

168 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s.173; İbn Tağrıberdî, en-*Nücûm*, I, 166.
169 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s.177-178; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.313.
170 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 313; Taberî, *Tarih*, 256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 145.
171 İbn Tağrıberdî, en-*Nücûm*, I, 66.
172 İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 161; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 313-314; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 164; Kindî, *Vulât*, s. 110, Taberî, *Tarih*, IV, 257; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 45; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 151.

Hicretin 27. yılında (M.647) valilikten uzaklaştırılan Amr b. el-Âs yönetime kırgın bir şekilde siyaset sahnesinden çekilmiştir.[173] Uzun bir süre yöneticilik yapmış olması sebebiyle onun Mısır'da hatırı sayılır bir nüfuz bulunuyordu. Bu nedenle bölgede eski ve yeni valinin taraftarları arasında gruplaşma ve ardından mücadeleler baş gösterdi. Dolayısıyla Mısır'da daha sonra ortaya çıkan karışıklıkların Amr b. el-Âs'ın azledilmesiyle birlikte başlamış olduğunu söylemek mümkündür.

Mısır'a vali tayin edilen Abdullah b. Sa'd başarılı bir performans sergilemiş ancak buna rağmen eyaletteki muhaliflerin tenkitlerinden kurtulamamıştır. O kadar ki hakkındaki ilk eleştiriler Müslümanların Bizans donanmasını mağlup ettikleri Zâtü's-Savârî zaferi sırasında yapılmaya başlanmıştır. Nitekim Muhammed b. Ebû Bekir ve Muhammed b. Ebû Huzeyfe başta olmak üzere yönetim muhalifleri, sefer esnasında, halîfenin Abdullah gibi bir şahsı valiliğe getirmesi konusunda ileri geri konuşmaya başlamışlar, onun idare ettiği bir orduda kesinlikle savaşmayacaklarını açıklamışlardır. Görüldüğü kadarıyla Mısır'daki muhalifler valinin iyi idarecilik yapamadığı veya orduyu gerektiği gibi yönetemediği hususunda söz söylemiyorlar ya da onun malî uygulamalarının başarısızlığından bahsetmiyorlardı. Buna karşılık sürekli olarak geçmişini gündeme getiriyorlar onun vaktiyle Medine'ye hicretinden sonra dinden dönmüş olmasını menfî propagandalarına temel alıyorlardı.[174]

---

173 Taberî, *Tarih*, IV, 257; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 45.

174 Taberî, *Tarih*, IV, 292; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 58-59; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 157-158. Abdullah b. Sa'd ile ilgili bk. Akpınar, Yusuf, *Abdullah b. Serh b. Ebî Serh'in Hayatı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2007.

4. Medine

Kûfe, Mısır ve Basra'da olduğu gibi başkent Medine'de de yönetimle ilgili bir takım rahatsızlıklar ortaya çıkmıştı. Esasında diğer eyâletlerdeki karışıklıkların neticesi doğrudan başkente yansıyor, nihayetinde Hz. Osman hedef alınıyordu. Bunlara ilave olarak Medine'de halîfe ailesinin bazı üyelerinin tavırları da Müslümanları rahatsız ettiği anlaşılmaktadır. Özellikle genç, tecrübesiz, aynı zamanda harîs bir kişi olan Mervan'ın Hz. Osman'ı zor duruma düşürecek davranışlar sergilemesi Medineliler'in hoşnutsuzluğunu daha da artırmıştır.[175] Anlaşılan o ki halîfenin hoşgörüsünü ve akrabasına meylini istismar eden bir kısım Benî Ümeyye mensubu iktidarda olmanın verdiği cesaretle toplumda uygunsuz hareketlere girişmişler, bu bahisten olarak yönetim hakkındaki şikâyetleri iletmek için halîfeye giden Ammâr b. Yâsir'i feci bir şekilde dövmüşlerdir.[176] Ayrıca yönetim tarafından Ümeyyelilere devlet imkânları tahsis edilirken diğer taraftan ashâb ileri gelenlerinden Abdullah b. Mes'ûd'un Kur'ân'ın çoğaltılması meselesinde halîfe ile anlaşmazlığa düşmesi sebebiyle maaşının kesilmesi, benzer şekilde idarenin icraatını tenkit eden Hz. Âişe'nin tahsisatının azaltılması gibi uygulamalar da ashâbı rencide etmiştir.[177]

Hz. Osman'ın halîfeliğinin son yıllarına doğru gerek eyaletler gerekse başkentte ortaya çıkan problemlerden dolayı zamanla Medine'de idareden memnun olmayan bir topluluk oluşmaya başladı. Hz. Osman'ın halîfe seçilmesinde rolü bulunan Abdurrahman b. Avf'ın dahi yönetimden duyduğu rahatsızlık sebebiyle Hz. Ali'ye "sen kılıcını alırsan ben de alırım" sözleriyle meselenin halli için halîfeye karşı silahlı mücadele çağrısı yapmış olması durumun vahametini açıkça ortaya koyar.[178] Bu süreçte Emevîlerin şiddetine maruz kalan Ammâr b.

---

175 Bu konuda bk. Atçeken, İsmail Hakkı, "Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervan b. Hakem'in Rolü", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9, Konya 1999, s. 315-348.

176 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 35-36; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 202-203.

177 Belâzürî, *Ensâb*, (thk. Goiten, S.D.F), Jerusalem 1963, V, 68.

178 Belâzürî, *Ensâb*, V, 57.

Yâsir, Hz. Osman tarafından Mısır valiliğinden alınan Amr b. el-Âs, Hz. Peygamber'in (s.a.v) eşi Hz. Âişe, halîfe seçimi şûrâsında bulunan ancak Hz. Osman'ın icraatından memnun olmayan Hz. Talha ile Hz. Zübeyr[179], nihayet Muhammed b. Ebû Bekir ve Muhammed b. Ebû Huzeyfe gibi genç sahâbe çocukları idareyi tenkit edenlerin başta gelenleridir.[180] Mamafih Hz. Âişe, Hz. Talha, Hz. Zübeyr, Hz. Ammâr gibi şahısların eleştirileri yıkıcı mahiyette değildi. Onlar zaman zaman yönetimi hedef alan sert ifadeler kullansalar da ikazlarıyla sadece yapılan yanlışlıklara işaret ediyorlardı. Bununla birlikte Amr b. el-Âs'ın gizlice[181], Muhammed b. Ebû Bekir ve Muhammed b. Ebû Huzeyfe'nin ise açıkça halkı idare aleyhine kışkırttıkları bilinmektedir.[182]

İslâm tarihi kaynaklarında Hz. Osman dönemi hadiseleriyle ilgili olarak burada adı geçen bazı sahâbîlerin rollerinden bahsedilirken[183] Kâdî Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (543/1148) ve İbn Teymiyye (728/1328) gibi İslâm âlimleri onlar hakkında kaynaklarda zikredilen bilgilerin doğru olmadığı, bunların tamamen siyasî amaçlarla sonradan uydurulan geçersiz rivayetler sayılması gerektiğini dile getirmişlerdir. Nitekim İbnü'l-Arabî, Hz. Osman hakkında ileri süren tenkitleri tek tek sıraladıktan sonra bunların tamamıyla uydurma olduğunu ispata çalışır.[184] Aynı savunmacı tavır daha geniş ve teferruatlı bir şekilde İbn Teymiyye tarafından da takip edilmiştir. Müellif bu konudaki bilgileri salt Hz.

---

179 Taberî, *Tarih*, IV, 379.

180 Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 205; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 174 vd.

181 Taberî, *Tarih*, IV, 357, 360. Amr b. el-Âs'ın Hz. Osman idaresi aleyhine faaliyetleri için bk. Apak, Âdem, *Amr b. el-Âs*, s. 121-132.

182 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 80; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 160. Hz. Osman dönemindeki merkezî yönetim ve eyaletlerdeki problemler hakkında bk. Apak, Âdem, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, s. 135-152; Azimli, Mehmet, *Hz. Osman*, s. 47-141; Hz. Osman'ın halîfeliği döneminde ashâb ile ilişkileri hakkında bk. Hançabay, Halil İbrahim, *Halîfeliği Döneminde Hz. Osman'la Hz. Ali Dışındaki Ashabla İlişkiler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.

183 İlk tarihçilerin fitne dönemi hakkındaki rivayetleri ve değerlendirmeleri hakkında geniş bilgi için bk. Yusuf el-Işş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Dımaşk, 1985, s. 32-100. Ayrıca bk. Milhim, Adnan Muhammed, *el-Müerrihûne'l-Arab ve'l-Fitnetü'l-Kübrâ*, Beyrut 1998.

184 İbnü'l- Arabî, *el-Avâsım*, s. 61-147.

Osman'ın savunma gayesiyle değil özellikle Şia ve Kaderiyye'nin kelâmî görüşlerine red sadedinde dile getirmiş, anılan iddiaların geçersizliğini ispata çalışmıştır.[185] Bununla birlikte gerek Hz. Osman dönemi gerekse daha sonraki İslâm tarihi süreci incelendiğinde Müslüman önderlerin siyasî hadiselerde az veya çok rollerinin bulunduğu da bir gerçektir.

C. ABDULLAH B. SEBE'NİN FAALİYETLERİ

İslâm tarihi kaynaklarında Hz. Osman döneminde ortaya çıkan karışıklıkların sorumlularından biri olarak Abdullah b. Sebe gösterilir.[186] Hatta Taberî'nin ravilerinden Seyf b. Ömer[187] hadiselerin tek müsebbibinin İbn Sebe olduğunu iddia eder. Ona göre İslâm beldelerinde fitne ve karışıklıkları başlatan İbn Sebe, Basra, Kûfe, Mısır ve Şam coğrafyasını dolaşmak suretiyle insanları fitneye sürüklemeye çalışmış, onlara Hz. Îsâ'nın geri geleceğine inanmalarına rağmen Hz. Peygamber'in (s.a.v) döneceğine neden inanmadıklarını sormuş, her peygamberin bir vasisi bulunduğu gibi Hz. Peygamber'in (s.a.v) vasisinin de Hz. Ali olduğunu iddia ederek görevdeki halîfenin idareyi haksız bir şekilde ele geçirdiği, bu nedenle azledilip yerine Hz. Ali'nin getirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür[188] İbn Sebe bu ve benzeri propaganda faaliyetleriyle Hz. Ali'nin mevkiini yükseltmek, halîfe Hz. Osman'ı ise yermek ve gâsıp ilân etmek suretiyle bu iki şahsı dolayısıyla onların kabileleri olan Benî

185 İbn Temymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, I, 3-15, III, 308-379, VI, 181-482. Bu konuda ayrıca bk. Muhammed Emhazûn, *Tahkîku Mevâkıfi's-Sahâbe Fi'l-Fitne*, I-II, Riyad, I, 454-462. Hz. Osman hakkındaki iddiaları sıralayıp bunları tek tek cevaplandırma uygulamasının yakın dönem örneği için bk. Nedvî, Süleyman, *Hazreti Osman*, (çev. Emine Yarımbaş-M. Sait Konar), İstanbul 2005, s.51-79.

186 İbn Sebe'nin kişiliği ve rolü hakkındaki değerlendirmeler için bk. Watt, Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (çev. E. Ruhi Fığlalı), Ankara 1981, s. 72-74.

187 Seyf b. Ömer rivayetlerinin değerlendirilmesi için bk. Wellhausen, J., *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*, (çev. Fikret Işıltan), İstanbul 1960, s. 1-4; Kelpetin, Mahmut, *Hulefâ-yi Râşidin Dönemi Tarihi Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği*, İstanbul 2012, s. 249-276.

188 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 48-50; Taberî, *Tarih*, IV, 340-341; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 49-50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 78; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 167-168.

Hâşim ile Benî Ümeyye'yi birbirine düşürmek istemiştir.[189] Hz. Ali'yi Rasûlüllah'a (s.a.v) vasî ve vâris kabul etmesi sebebiyle Abdullah b. Sebe aynı zamanda Şia muhalifleri tarafından bu mezhebin kurucusu kabul edilmiştir.[190]

Seyf b. Ömer'in rivayeti sahih kabul edilip Hz. Osman dönemi ve sonrasında gerçekleşen karışıklıkların tüm sorumluluğu Abdullah b. Sebe'ye yüklenirse bu takdirde olaylara iştirak eden bütün Müslümanları bir bozguncunun sözüne aldanıp onun peşinden koşan basiretsiz topluluklar olarak kabul etmek gerekir ki bu ashâba yapılan büyük bir haksızlık hatta iftira olur. Ayrıca İbn Sebe ile ilgili bilgileri aktaran tek kaynağın Seyf b. Ömer olduğu[191], üstelik onun hakkında rical kitaplarında "zayıftır", "kendisinden hayır yoktur", "metruktur", "zındıklıkla itham edilmiştir", "uydurduğu hadisleri güvenilir kişilere atfederek rivayet etmektedir", "rivayetleri boştur" gibi olumsuz ifadeler kullanıldığı da unutulmamalıdır.[192] Kaldı ki İbn Sebe ile ilgili olarak verilen bilgilerin hiç biri İbn Sa'd (230/845), Belâzürî (279/893), Minkarî (212/827) gibi ilk dönem İslâm tarihi kaynaklarında yer almamıştır. Dolayısıyla İbn Sebe ve faaliyetlerini konu alan rivayetlerin ihtiyatla karşılanması gerekir. Bu durumda Seyf b. Ömer'in, bütün sorumluluğu İbn Sebe'ye yüklemek suretiyle olaylarda rol oynayan Müslümanları hadiselerin mesuliyetinden kurtarmak niyetiyle böyle bir rivayette bulunduğu ileri sürülebilir. Daha sonraki Müslüman tarihçilerin bu rivayete gösterdikleri ilginin fazla olması da mezkür kanaati haklı çıkarır. Nitekim tarihçiler sonraki dönemlerde Seyf b. Ömer'in İbn Sebe rivayetine çok iltifat

---

189 Hizmetli, Sabri, "Tarihî Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. XXVII, Ankara 1985, s. 170.

190 Wellhausen, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, s. 111; Kutluay, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, Ankara 1968, s. 36.

191 Fığlalı, E. Ruhi, "Abdullah İbn Sebe Meselesi", (*Çağımızda İtikadî ve İslâm Mezhepleri*, Ankara 1993 içinde), s. 289.

192 Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, (thk. Ali Muhammed Becavî), I-IV, Beyrut 1963, II, 255- 256; İbn Hacer el-Âskalanî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XII, Haydarabad H.1325, IV, 295-296. İbn Sebe'nin Sünnî Müslümanların icat ettikleri destandan başka bir şey olmadığı iddiası için bk. Bayram, Mikail, *Tarih-Siyer*, Sor Yayıncılık, Ankara 1991, s. 97.

etmişler, gerek Seyf'in güvenilir bir râvî olduğu hususunu gerekse onun İbn Sebe hakkında aktardığı bilgilerin gerçekliği konusunu deliller sunmak suretiyle savunmaya çalışmışlardır.[193]

Tâhâ Hüseyn tarihçilerin Hz. Osman döneminde meydana gelen hadiselerde ve müteakip siyasî gelişmelerde İbn Sebe'den ve Sebeîlerin faaliyetlerinden çokça bahsettiklerine ancak onların yukarıda zikredilen hadiselerden daha derin tesirleri olan Sıffin Savaşı'nı naklederken bu şahıs ve ekibini garip bir şekilde unuttuklarına veya ihmal ettiklerine işaret eder.[194] Ona göre Seyf b. Ömer gerek Hz. Osman döneminde gerekse onun öldürülmesinden sonra gerçekleşen Cemel Savaşı'nda sahâbe önderlerinin isimlerinin geçmesi sebebiyle onları olaylardaki sorumluluktan kurtarabilmek için hadiselerin tek müsebbibi olarak İbn Sebe'yi göstermek istemiştir. Daha sonra meydana gelen Sıffin Savaşı'nda ise Şam tarafı rahatlıkla suçlanabileceği için İbn Sebe ve onun gibi muhayyel sorumlulara ihtiyaç duyulmamıştır. Eğer İbn Sebe meselesi doğru ve gerçek olsaydı bu fırkanın Sıffin'de meydana gelen savaşta Hz. Ali ashâbının tahkim meselesindeki ihtilâfında ve nihayet Hâricî grubunun ortaya çıkışında da bir rolünün olması gerekirdi. Fakat Seyf b. Ömer dahi bu son hadiselerde İbn Sebe'yi ihmal etmiş görünmektedir.[195] Müellif ihmalin sebebini şu şekilde açıklar:

> *"Ben bu hususu tek bir şekilde izah edebilirim; o da İbn Sebe'nin sadece bir vehimden ibaret olmasıdır. Velev ki böyle bir kişi bilfiil var idiyse de İbn Sebe tarihçilerin Hz. Osman döneminde ve Hz. Ali'nin halîfeliğinin ilk yıllarında faaliyetlerini tasvir ettikleri gibi bir öneme sahip değildir. Ancak İbn Sebe Şia muhalifle-*

193 Örnekler için bk. Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ*, II, 155-156; Ahmed Nedvî-Sa'îd Saib Ensârî, *Asr-ı Saadet (Peygamberimizin Ashâbı)*, (çev. Ali Genceli), I-III, İstanbul 1967, I, 283-284; Ekinci, Muhammed Salih, *Sahâbe Dönemi*, Konya ts. s. 116-122. Hz. Osman dönemindeki hadiselerin asıl sorumlusunun İbn Sebe olduğunu görüşünü mutlak olarak benimseyen Süleyman Nedvî, üstelik fitne olayında İbn Sebe'nin rolüne yeteri kadar yer vermeyen tarihçileri görev ihmaliyle suçlar. bk. Süleyman Nedvî, *Hazreti Osman*, s. 81-82.

194 Tâhâ Hüseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ* I-II, *(Ali ve Benûhu)*, ? ts. II, 90.

195 Tâhâ Hüseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 90.

rinin -Hâricîler hakkında yapmadıkları bir şekilde- özellikle Şia fırkası için sonradan ihtiyaç halinde kullanılmak üzere uydurdukları bir kişidir."[196]

Tâhâ Hüseyn bu kanaatini ortaya koyduktan sonra tarihçilerin Sıffin Savaşı'nda Sebeiyye ve İbn Sebe'nin adını anmamalarından yola çıkarak Sebeîler ve onların reisi İbn Sebe konusunun İslâm tarihinde çok zorlama bir mesele olduğunu, bu tür bilgilerin Şia ile diğer İslâmî fırkalar arasında daha sonra meydana gelen mücadeleler sebebiyle uydurulduğunu iddia eder. Ona göre hasımları Şia'yı yıpratabilmek ve hareketin daha kuruluş aşamasında meşruiyetini zedelemek için başlangıç sürecinde İbn Sebe'yi kullanmak suretiyle bu mezhebin aslına Yahûdî bir unsur katmak istemişlerdir. Dolayısıyla İbn Sebe hakkındaki rivayetleri Hz. Osman dönemindeki hadiseleri açıklama sadedinde değil, daha sonraki dönemde ortaya çıkan siyasî-itikadî fırkaların mücadele tarihini göz önüne alarak değerlendirmek daha uygun olur.[197] Burada ortaya konulan bütün tespitlerle birlikte mevcudiyeti tartışmalı da olsa İbn Sebe veya onun misyonunu üstlenen bazı şahısların bu dönemde hoşnutsuzlukları fitneye dönüştürecek gizli bir takım çalışmalara giriştikleri de söylenebilir.[198] Neticede sosyal bünyedeki sıkıntıları ve şikâyetleri gören İbn Sebe ve benzeri şahıslar toplumu devlet ve halîfe aleyhine kışkırtmışlar ve onları isyana sürüklemişlerdir.[199]

D. İCTİMAÎ, İKTİSADÎ VE DİNÎ ALANDA ORTAYA ÇIKAN DEĞİŞİMDEN KAYNAKLANAN PROBLEMLER

Tarih boyunca gelip geçen toplumların ortak özelliği hızlı olsun yavaş olsun mutlaka değişime uğramış olmalarıdır. Nitekim tarih cemiyetlerin değişim tecrübelerinin toplamı olarak da tanımlanır. Dola-

---

196 Tâhâ Hüseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II. 91

197 Tâhâ Hüseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 90.

198 Kutluay, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, s. 37 vd. Bu konuda geniş değerlendirmeler için bk. Muhammed Emhazûn, *Tahkîku Mevâkıfi's-Sahâbe fi'l-Fitne*, I, 284-317.

199 Hizmetli, Sabri, *Hz. Osman'ın Öldürülmesi*, s. 174. Bu konuda geniş bilgi için bk. Korkmaz, Sıddık, *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*, Ankara 2005.

yısıyla toplumsal hadiseleri veya bu hadiselerin bütünü anlamına gelen tarihin incelenmesi esnasında sosyal hayatın bu temel özelliğinin göz ardı edilmeyip bütün yönleriyle ortaya konulması gerekir.[200]

Tarihçiler Hz. Osman döneminde ortaya çıkan problemin (fitne) sebebi olarak Hz. Osman ile onun yöneticilerinin uygulamalarını göstermeye meyillidirler. Halîfe'nin tenkidine temel teşkil eden konular ise yönetim kademelerine sadece Benî Ümeyye'yi getirmesi, Müslümanların Beytülmal'inden akrabasını zenginleştirmesi, Kur'ân nüshalarının çoğaltılması uygulamasının ardından resmî Mushaf dışında olan mushafları yaktırması[201], Hz. Ömer'e düzenlenen suikastın azmettiricisi olduğu iddiasıyla öldürülen Hürmüzân'ın katili Ubeydullah b.

---

200 Varol, Bahaüddin, "Raşid Halîfeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler", s. 195.

201 Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın halîfelikleri devrinde artan fetihlerle genişleyen İslâm coğrafyasında Arapların dışındaki Müslümanlar kendi bölgelerinde meşhur olan sahâbînin mushaf ve kıraatiyle Kur'ân'ı öğrenip okuyor, aynı zamanda bu mushaflardan kendileri için özel nüshalar istihsah ediyorlardı. Bu uygulama devam ederken Arap dilinin yapısına bağlı olarak ortaya çıkan bazı kıraat farklılıklarını doğru biçimde anlayamayanlar bunu önemli bir ihtilâf sebebi olarak gördüler. Bunun sonucu olarak Müslümanlar arasında Kur'ân merkezi çok ciddi tartışmalar başladı. Bunlardan birinde sahâbeden Enes b. Mâlik'in naklettiği rivayete göre Azerbaycan ve Ermenistan fethine katılan ordunun kumandanı Huzeyfe b. Yemân, Suriyeli ve Iraklı askerler arasındaki kıraat ihtilâfının orduda çatışmaya sebebiyet vereceğini görüp endişeye kapılınca derhal halîfe Osman'ın yanına gelerek konuya bir çözüm bulması talebinde bulundu. Bu hususta kendisine ulaşan başka şikâyet ve ihtilâfları da dikkate alan Osman ashâb ile yaptığı istişareler neticesinde Müminleri annesi Hz. Hafsa'nın elindeki Ebû Bekir mushafını çoğaltarak belli başlı merkezlere göndermeye karar verdi. İstinsah faaliyetinde başkanlığını Zeyd b. Sâbit'in yaptığı Abdullah b. Zübeyr, Saîd b. Âs ve Abdurrahman b. Haris b. Hişâm'dan oluşan bir heyeti görevlendirdi. Kur'ân'ın çoğaltılmasında esas alınan iki husustan biri sûrelerin sıralamasının son okuyuşta ortaya konan şekle göre yapılması, diğeri ise değişik okuyuşlara müsait olan lehçe farklılıklarının terk edilerek Kureyş lehçesinin esas alınmasıdır. Yardımcılarla birlikte üyelerinin sayısı on ikiye ulaşan heyet çalışmalarını başarıyla tamamlamıştır. Hicretin 25-30 (M.646-651) yılları arasında gerçekleştirilen bu çalışma sonunda çoğaltılan yedi (veya dört, beş, sekiz) Kur'ân nüshası Mekke, Kûfe, Basra, Şam, Yemen ve Bahreyn'e gönderilmiş, bir nüsha da Medine'de bırakılmıştır. Hz. Osman bunların dışında yazılmış Kur'ân sayfalarının ve özel mushafların ise herhangi bir karışıklığa mahal vermeme adına imha edilmesini emretmiştir. (Buhârî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 3). Çoğaltılarak çeşitli beldelere gönderilen Kur'ân nüshaları büyük kabul görmüştür. Kur'ân öğretimi bu nüshalara göre yapılmış, bazı Kur'ân nüshalarıyla kıraatlerde yer alan ve resmî mushaf hattına uymayan yedi harf ruhsatına bağlı okuyuşlar şâz kıraatler olarak nitelendirilip terk edilmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bk. Öztürk, Hayrettin, *Ebedî Mucize Kur'ân Yazılması ve Toplanması*, İstanbul 2001, s. 105-157; Maşalı, Mehmet Emin, "Mushaf", *DİA*, XXXI, 242-248.

Ömer'e kısas uygulamaması[202], Hz. Peygamber'in (s.a.v) yüzüğünü Erîs Kuyusu'na düşürmesi, Ebû Zer gibi ahâbileri sürgüne göndermesi şeklinde sıralanmıştır.[203] Burada zikredilen sebeplerden bazıları önemli olmakla beraber haddizatında bunlar fitne hadiseleri için temel faktör olamazlar.[204] Dolayısıyla bu dönemde meydana gelen hadiseleri sadece zikredilen maddelere dayandırarak açıklamak yetersiz kalır. Zira bu ve benzeri problemlerin daha derinlere ulaşan daha girift sebeplerinin olması gerekir. Kanaatimiz odur ki Hz. Osman dönemindeki dâhilî problemlerin asıl sebebi o süreçte meydana gelen ictimaî, siyasî ve iktisadî değişimler ile bu değişimin gerek tek tek fertlerde gerekse toplumda meydana getirdiği farklı nitelik ve boyuttaki yansımalarıdır.[205]

Hz. Osman'ın halîfeliğinin ikinci beş yılı fitne dönemi olarak isimlendirilmiştir. Bu süre zarfında askerî faaliyetler tamamlanmış, devlet ulaşabileceği en uzak sınırlara dayanmış, doğuda İran'ın yüksek yayla-

202 Halîfe Hz. Ömer, Ebû Lü'lüe tarafından şehid edilince Abdurrahman b. Ebû Bekir olaydan bir gün önce katil Ebû Lü'lü'e'nin yanında Hürmüzân ile başka bir hıristiyan köle Cüfeyne'yi birlikte gördüğünü, yanlarında da halîfenin şehid edilmesinde kullanılan hançerin bulunduğunu söyledi. Bunun üzerine Ubeydullah'ın Ebû Lü'lü'e'nin evine giderek kendisine kapıyı açan kızını (veya karısını), ardından bu hadiseden kısa bir süre önce müslüman olan eski Sasani kumandanlarından Hürmüzân ve Cüfeyne'yi sırasıyla öldürdü. Onun sütbabası da olan Sa'd b. Ebû Vakkas kendisini yakalayarak evinde hapsetti. Hz. Osman'ın halîfe olduktan sonra çözmek durumunda kaldığı ilk problem Ubeydullah meselesi oldu. Onun hakkında nasıl bir hüküm verileceği hususunda yapılan istişare toplantısında Hz. Ali ile bir kısım sahâbe Hürmüzân'ı ve diğer insanları kendi kararıyla intikam hissiyle öldürdüğü için Ubeydullah'a kısas uygulanması gerektiğini dile getirdiler. Ancak sahâbenin çoğunun ve özellikle etkili bir konuşma yapan Amr b. el-Âs'ın, Hz. Ömer'in şehid edilmesinden sonra oğlunun da kısas edilerek öldürülmesinin toplumda büyük infiale yol açacağını belirtmesi üzerine Ubeydullah, öldürülenlerin diyetini bizzat kendisi ödemek suretiyle Hz. Osman tarafından affedildi. Halîfe'nin bu tercihi daha sonraki süreçte aleyhine kullanılan bir yıpratma ve dedi-kodu aracı olarak kullanılmıştır. Öyle ki dönemin şairlerinden Ziyâd b. Ebî Lebîd, Ubeydullah aleyhine onu katil gösteren şiirler yazmış, Ubeydullah'ın bu durumu şikâyet etmesi üzerine halîfe şairi bu konuda uyarmıştır. Ubeydullah b. Ömer, kendisinin kısasını talep eden Hz. Ali halîfe olunca Şam'a kaçarak Muaviye ile birlikte Sıffin savaşında Hz. Ali'ye karşı savaşmış ve buradaki çarpışmalar esnasında ölmüştür. (Taberî, Târih, IV, 239-241, 243, 574, V, 36-37, 44; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 39-40, 146-150).

203 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 3347-348.

204 Dûrî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 95; Şeyh, Abdüssettâr, *el-Hulefâü'r-Râşidûn*, s. 355-371.

205 Watt. W.M., *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 14.

ları, kuzeyde Anadolu, batıda ise Akdeniz devletin tabiî sınırlarını oluşturmuştur.[206] Fetihlerin durmasıyla birlikte toplumun ilgisi içe yönelmiş, insanlar gelişen toplumsal hadiseleri düşünme ve değerlendirme fırsatı bulmuşlardır. Bunun sonucunda da onlardan bir kısmı yönetimin bir kısım icraatına dâir kanaat izhar etmeye ardından da gelişen olayların peşinde koşmaya başlamışlar, geriye kalan insanlar da bilerek veya bilmeden kendilerini bu hadiselerin içinde bulmuşlardır.[207]

Hz. Osman döneminde Hz. Peygamber'in (s.a.v) terbiyesi altında yetişmiş olan sahâbe sayısının azalması ve bu eğitimden mahrum kalanların cemiyette ekseriyete sahip hale gelmeleri de ortaya çıkan karışıklıklarda belli ölçüde rol oynanımıştır. Hâlbuki ilk iki halîfe zamanında ashâb neslinin toplumda çoğunlukta olması, peygamberî terbiye almış olanların sözünün geçmesi sebebiyle birlik, beraberlik, paylaşım ve fedakârlık vb. hususiyetler etkisini sürdürüyordu. Buna karşılık Hz. Osman döneminde durum değişmeye başlamış, kısacası toplumdaki insan kalitesinin düşüşü hızlanmıştır. İctimâî bünye değişimi ise diğer değişim faktörlerinin de tesiriyle toplumdaki sosyal ilişkileri etkileyen hatta belirleyen bir konuma gelmiştir.[208] Muaviye'nin valiler toplantısı sebebiyle geldiği Medine'de sahâbe büyüklerine karşı sarf ettiği şu sözler, o dönem toplumundaki anlayış değişimini açıkça ortaya koyar:

> *"Ey sahâbe topluluğu, bu ihtiyar hakkında size hayır tavsiye ederim. Eğer o sizin aranızda öldürülürse Allah'a yemin olsun ki burayı size karşı atlılarla doldururum. Şayet sizden ona bir zarar gelirse sonuçta bu durum sizin için bir felâket olur. Ben Şam'da öyle adamlar bıraktım ki onlar Ali'yi de onun peygambere olan yakınlığını da Ammâr'ı da onun dindeki önceliğini de hiç tanımazlar".*[209]

---

206 Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*,(çev. H. Dusun Yıldız), İstanbul 1979, s. 68-69.

207 Hizmetli, Hz. Osman'ın Öldürülmesi, s. 173.

208 Varol, Bahaüddin, "Raşid Halîfeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler", s. 206-207.

209 İbn Şebbe, *Tarihu'l-Medineti'l-Münevvere*, III, 1093-1094; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 33;

Hz. Ömer halîfeliği boyunca sosyal değişimin etkisi sebebiyle olumsuz sonuçlara yol açabileceği kaygısını taşıyarak sahâbenin Medine dışına çıkmasına müsaade etmemişti. Onlara "korkarım ki siz dünyayı görürsünüz, dünyanın çocukları da sizi görürler" derdi. Halîfe bu davranışıyla hem onların bilgi ve tecrübelerinden doğrudan istifade etmek hem de gittikleri yerlerde farklı görüşler ortaya koymaları sebebiyle ortaya çıkabilecek ihtilâfları engellemek istemiştir. Buna karşılık Hz. Osman selefinin koyduğu yasağı kaldırıp sahâbenin istediği yere gitmesine müsaade etmiştir. Sonuçta sahâbe Medine dışına çıkınca insanlar onlardan her birini kendi liderleri olarak görmeye hatta yönetim alternatifi olarak kabul etmeye başlamışlar, bu da zamanla eyaletler arasında yeni siyasî gruplaşmalara ve çatışmalara zemin hazırlamıştır.[210]

Hz. Osman'ın halîfeliği döneminde toplumun etnik yapısı ile yerleşim mekânlarında hızlı bir değişime şahit olunmuştur. Fetihlerin tabiî neticesi olarak pek çok yabancı belde Müslümanların hâkimiyetine girmiş, buna bağlı olarak farklı etnik kimlikler İslâm toplumuna dâhil olmuştur. Bunların başında Araplarla ilk ciddi hesaplaşmayı gerçekleştiren millet olan Fırslılar gelir. Uzun yıllar Sâsânî İmparatorluğu'nun bayrağı altında yaşayan bu insanların hem Arapların hâkimiyetini hem de İslâm dinini kolay benimseyemedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim İslâm coğrafyasının doğu kısmının hâkim kimliğini teşkil eden bu milletin sonraki dönemde sık sık ortaya çıkan isyanlarda büyük rol oynadığı görülecektir. Farslılardan başka Kıptîler, Yahûdîler, Rumlar, Berberîler, Ermeniler gibi farklı unsurlar da toplumdaki etnik çeşitliliği artırmış, sonuçta İslâm beldelerinde muhtelif kültürlerin katkısıyla düzensiz ve kozmopolit bir sosyal yapı oluşmuştur. Zamanla İslâm toplumuna dâhil olan yeni etnik gruplar fetihlerin gerçekleştiği ilk yıllarda güçlü komutan ve idarecilere karşı herhangi bir direnç gösterememişlerse de devam

---

Taberî, *Târîh*, IV, 344-345; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 79.

210 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 76; Taberî, *Târîh*, IV, 397; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 219.

eden süreçte ortaya çıkan fitnenin ve buna bağlı olarak gelişen fikrî ve siyasî ayrılıkların mühim âmilleri olmuşlardır.[211]

Hz. Osman dönemi toplumsal hayatında ortaya çıkan değişimlerden biri de kabilecilik düşüncesinin (asabiyet) sosyal ve siyasal hayatta yeniden etkin hale gelmesidir. Hz. Peygamber'in (s.a.v) kabileler üstü kimliği ondan sonra gelen halîfelerin gayretleri ve toplumun da bu konuda hassasiyet taşıyan fertlerden meydana gelmiş olması gibi etkenler asabiyetin gücünün belli ölçüde kontrol altına alınmasını temin etmiştir. Ancak Hz. Osman döneminde toplum yapısı ve insanların siyaset algısının kabilevî etkiye kaymasıyla birlikte asabiyet yeniden siyaseti belirleme gücünü kazanmıştır. Bu durum Hz. Osman'ın halîfe seçilmesiyle birlikte aynı anda hem Emevî-Hâşimî rekabetinin canlanmasına, hem de bedevî Arapların Kureyş idaresine karşı tavır almalarına sebep olmuştur. Başlangıcı geçmişe dayanan Emevî-Hâşimî mücadelesi Hz. Peygamber (s.a.v) döneminde yaşama imkânı bulamamıştı. Keza ilk halîfeler Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in asabiyet konusundaki hassasiyetleri sebebiyle Emevî-Hâşimî rekabeti sosyal hayatta esas belirleyici bir tesir icra edememişti. Ancak Hz. Osman'ın hilâfete geçmesiyle Benî Hâşim ve Benî Ümeyye arasındaki çekişme yeniden gündeme gelmiş, üstelik yönetimde bu kabileye ağırlık verilmesi toplumdaki siyasî çekişmeyi alevlendirmiştir. Bunun neticesinde idareye karşı oluşan muhalif gruplar Hâşimoğulları'nı kendileri için muhalefet merkezi olarak görmeye başlamışlardır. Öyle ki zamanla yönetimden memnun olmayan diğer kabileler de Benî Hâşim'in yanında saf tutunca muhalefet güçlenmiştir.[212] Böyle bir gelişme neticesinde İslâm toplumunda Emevîleri destekleyenler ve Hâşimoğulları'nı destekleyenler şeklinde ikili siyasî blok meydana gelmiştir ki bu durum asabiyetin yeniden sahne almasından başka bir şey değildir.

211 Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Beyrut 1975, s. 92-93.
212 Ömer Ferruh, *Tarihu Sadri'l-İslâm*, s. 112.

Hz. Osman'ın politikası sadece Kureyş içinde Emevî-Hâşimî şeklindeki bir siyasî hizipleşmeye sebep olmakla kalmamış, diğer Arap kabilelerinin Kureyş'e karşı kabile asabiyetlerini açığa vurmalarını da tetiklemiştir. Dolayısıyla bu dönemde yeniden canlanan Emevî-Hâşimî asabiyeti mücadelesine Kureyşli olan ve olmayan Araplar şeklindeki yeni bir etno-politik rekabet eklenmiştir.[213] Öyle ki idarî mevkilerin Kureyş tarafından işgal edilmiş olmasından rahatsızlık duyan bir kısım kabileler yönetimde de artık kendilerinin söz sahibi olmalarının zamanının geldiğini dile getirmeye, bu tür taleplere cevap vermeyen idareyi açıkça tenkit hatta tehdit etmeye başlamışlardır.[214]

Hz. Osman döneminde ekonomik alanda da büyük değişimlere şahit olunmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v) davet sırasında iktisadî farklılıkları ortadan kaldırmaya çalışmış, merhamet ve sosyal yardımlaşmayı teşvik ederek toplumda ekonomik alandaki problemleri en alt düzeye indirme gayreti içinde olmuştur. Bu amaçla zekât farz kılınmış, altın ve gümüş stoğu yasaklanmış, karaborsa men edilmiş, malî politikanın birinci hedefi olarak fakirlerin ve zayıfların ekonomik durumlarının düzeltilmesi öncelikli hedef kabul edilmiştir.[215] Hz.Peygamber (s.a.v) dönemi maddî imkânları genelde dinin tebliği yolunda sarf edilmiş, zekât ve ganimetten oluşan devlet gelirleri Müslümanların zarurî ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmıştır. İlk halîfe Hz. Ebû Bekir de iktisadî alanda Hz. Peygamber'in (s.a.v) uygulamalarını aynen takip etmiştir. Ancak daha sonra Sâsânîler ve Bizans üzerine gerçekleştirilen fetihler neticesinde devlet gelirlerinin muazzam artışıyla birlikte toplumda ekonomik anlamda büyük değişimin yaşandığı bir süreç başlamıştır. Kısa sürede çok miktarlardaki mal ve para girişi toplumda rahatlık ve bolluk döneminin yaşanmasına sebep olmuştur. Ekonomik imkânların artışı-

---

213 Câbirî, Muhammed Âbid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 317-318.

214 İbn Haldûn, *Kitabü'l-İber*, II, 2, 138-139. Hz. Osman dönemi hadiselerinde kabile rekabetlerinin etkisi hakkında bk. Barlak, Hasan, *Arap Kabilecilik Anlayışın Hz. Osman Dönemi Siyasi Gelişmelerine Etkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2006.

215 Dûrî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 100.

nın neticesi olarak Müslümanlar kanaat toplumundan refah toplumuna geçmişlerdir. İktisadî gelişmenin tabiî bir yansıması olarak cemiyet hayatında meydana gelen değişimin halkı olumsuz yönde etkileyeceğinden endişelenen Hz. Ömer, "haberiniz olsun ki Mecûsî devleti kökünden yıkılmıştır. Artık onlar Müslümanlara zarar verebilecek bir karış toprağa dahi sahip değillerdir. Allah onların tüm varlıklarını sizlerin ellerine vermiştir. Bundan sonra Allah sizlerin nasıl davranacağınızı imtihan edecektir. Ben bu ümmet hakkında kolay kolay korkmam, ancak sizin tarafınızdan gelecek kötülüklerden korkarım"[216] sözleriyle ashâbı uyarma ihtiyacı duymuştur. Halîfe başka bir sefer büyük miktarlardaki ganimetlerin Medine'ye getirildiğine şahit olduğu zaman gözyaşlarını tutamamış ve "Allah'a yemin ederim ki Allah bunları kime verdiyse onlar birbirlerini kıskanmış, birbirlerine kin beslemişlerdir. Birbirlerini kıskananları da Allah mutlaka birbirine düşürür" sözleriyle endişesini dile getirmiştir.[217]

Hz. Ömer halîfeliği döneminde teşkil ettiği divan sisteminde Müslümanlar arasında Hz. Peygamber'e (s.a.v) yakınlık, İslâmı kabul etmede öncelik, yararlı hizmet ve faaliyetler gibi kriterler tespit ederek bir maaş uygulamasını getirmişti. Buna göre Bedir'e katılanlara yılda 5000, Bedir'den Hudeybiye'ye kadar müslüman olanlara 4000, Hudeybiye'den ridde savaşlarına kadar geçen zamanda müslüman olanlara 3000, ridde savaşlarından Kâdisiye ve Yermük savaşlarına kadarki sürede Müslüman olanlara 2000, bundan sonra müslüman olanlara da 1000 dirhem tahsis etmişti. Bu sistemin anlamı pratikte Muhâcirlerle Ensârı üstün tutmak, maaşta onları öne geçirmekti.[218] Bunun sonucu olarak Kureyş'e mensup Araplar gerek ganimetlerden elde ettikleri paylar gerekse erken Müslüman olmanın verdiği avantajla divandan

216 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 19.

217 Taberî, *Tarih*, IV, 30. Bu konuda geniş bilgi için bk. Erten, Hayri, "Hz. Ömer Döneminde Toplumsal Değişme", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 6, Konya 1996. s. 297-308

218 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 297-302.

diğer Araplara göre çok yüksek maaş almaları sebebiyle muazzam iktisadî imkânlar elde etmişlerdi. Öte yandan onlar asıl meslekleri olan ticaretle kazançlarını daha da artırmışlardır. Bunun tabiî sonucu olarak zamanla ekonomik gücün büyük bir kısmı Kureyş'in tekeline geçmiş, tabiatıyla yeni şartlar Mekkelilerle diğer kabileler arasında büyük bir iktisadî uçurum ve maddî tabakalaşma meydana getirmiştir. Kaynaklarda kaydedilen sahâbe terekeleri dikkate alınırsa tabakalar arasındaki ekonomik farklılaşmanın boyutları daha da iyi anlaşılır. Nitekim Hz. Zübeyr b. el-Avvâm vefatından sonra sahip olduğu evler dışında 50 bin dinar, 1000 cariye, 1000 at miras bırakmış, Hz. Talha b. Ubeydullah'ın Irak geliri günlük 1000 dinara ulaşmıştır. Hz. Abdurrahman b. Avf 100 at, 1000 deve, 10 bin koyuna sahip olduğu halde vefat etmiş, malının kıymeti 336 bin dinara ulaşmıştır. Zeyd b. Sâbit vefatından geriye değeri 100 bin dinarı bulan mallar, sahip olduğu köyler dışında değerli altın ve gümüş külçeler bırakmıştır. Ya'la b. Münebbih ölünce geriye alacakları ve gayr-i menkullerden başka kıymeti 100 bin dinara ulaşan bir miras kalmıştır. Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın terekesi ise toplam 250 bin dinara ulaşmıştır.[219] Burada işaret edilen gelir dağılımındaki farklılık sonuçta Kureyş ile çevre Araplar arasındaki husumeti artırmış, bu durum dâhilî problemlerin ortaya çıkışında ve yayılmasında önemli derecede rol oynamıştır.[220]

Dinî alanda meydana gelen değişimler de Hz. Osman döneminin iç sorunlarında pay sahibi kabul edilmelidir. Buradaki dinî değişimden kasıt İslâmî hükümlerin yeni olaylar karşısındaki yorumu ve bunun amelî alana yansıması şeklinde görülen ictihad uygulamaları değildir. Bu durum bizzat İslâm'ın temel prensipleri olan Kur'ân ve Hz. Peygamber'in

---

219 Mesudî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 342-343.

220 Dûrî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 100-101, 102-103. Bu konuda değerlendirmeler için bk. Rana, İrfan Mahmud, *Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, İstanbul 1985; Söylemez, M. Mahfuz, "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi-Kûfe Örneği", *Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, sy. 3, Çorum 2003, s. 63-86; Demirci, Mustafa, "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları", *İslâmiyât*, c.7, sy. 1, Ankara 2004, s. 155-170.

(s.a.v) sünneti çerçevesinde sahâbenin yorumuyla şekillenen farklı bir alandır. Dinî değişimden asıl kastedilen İslâm toplumu bünyesine fetihler sonucunda katılan farklı etnik kimliklerin, önceki din ve inanışlarının etkisiyle İslâm düşüncesine dâhil ettikleri yeni ve farklı inanç ve kültür örnekleridir. Bütün bunlar İslâm dininin algılanışı, yorumlanışı yönünden ciddî bir değişime yol açmıştır.[221] Bu inanç ve fikirlerin İslâm tarihi sürecindeki yansımalarını zamanla çeşitli fikirler çerçevesinde ortaya çıkan siyâsî ve itikadî fırkalar şeklinde görmek mümkündür.[222]

V. PROBLEMLERİ ÇÖZME ÇABALARI

A. YÖNETİM MUHALİFLERİNİN SÜRGÜN EDİLMESİ

Hz. Osman'ın halîfeliği döneminde gerek Medine gerekse eyaletlerde meydana gelen problemlerin halli adına bazı tedbirlere başvurulmuştur. Bunlardan ilki yönetim muhalifi olarak görülen bazı şahıs ve grupların bulundukları şehirlerden daha uzak bölgelere gönderilmeleri gelir. Yönetimin bu konuda en fazla tartışılan, yankıları ve tesirleri uzun yıllar devam eden iki uygulamasından bahsedilir ki bunlardan ilki Ebû Zer el-Gıfârî'nin Rebeze'ye gönderilmesi ikincisi ise valileri Sa'îd b. el-Âs ile problem yaşayan bazı Kûfe eşrafının Şam eyaletine sürgün edilmesidir.

1. Ebû Zer el-Gıfârî'nin Rebeze'ye Gönderilmesi

Ebû Zer'in Medine'den uzaklalştırılması kararı Hz. Osman'ın en fazla tenkide maruz kaldığı icraatından kabul edilir.[223] Taberî Ebû Zer'in Şam'dan Medine'ye gönderilmesi ve oradan da Rebeze'ye sevk

---

221 Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 85.Ayrıca bk. Dûrî, s. 100.

222 Hz. Osman döneminde siyasî, ictimaî, iktisadî ve dinî değişimler hakkında geniş bilgi için bk. Varol, Bahaüddin, "Raşid Halîfeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler", s. 195-212. Ayrıca bk. Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, II, 407-416; Apak, Âdem, "Hz. Osman'ın Halîfeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Usûl İslam Araştırmaları*, sy. 4, Temmuz-Aralık 2005, s. 156-170.

223 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 348-349.

edilmesi hususunda acı olaylardan bahsedildiğini fakat kendisinin bu rivayetleri kitabına almadığını belirtir.[224]

Hz. Ömer döneminde gerçekleştirilen ardından Hz. Osman'ın halîfeliğinin başlangıç sürecinde devam eden fetih hareketleri neticesinde Müslümanlar muazzam maddî imkânlar elde etmişlerdi. Sosyal devletten refah toplumuna geçişin bir sonucu olarak toplumda lezzetli gıdalarla beslenmek, güzel elbiseler giymek, pahalı eğerli atlara binmek, bahçelerde gezip eğlenmek gibi günümüz ifadesiyle dünyevîleşmeyi çağrıştıran yeni adetler ortaya çıkmıştı.[225] Müslümanlar arasında meydana gelen bu kültür değişimine[226] şahit olan Ebû Zer el-Gıfârî, Hz. Peygamber (s.a.v) dönemindeki sıkıntı ve zorlukları yaşayan birisi olarak cemiyetteki gelişmelerden son derece rahatsızlık duydu. İnsanların maddî refaha meyletmeleri ve savurganlığa yönelmeleri bunun yanı sıra dinî konulardaki kayıtsızlıkları onun tepkisini çekiyordu. Halkın ve özellikle Emevî ailesinin dünyevî davranışlara bu derece kapılması üzerine fetihlerde elde edilen ve Müslümanlara dağıtılan malların çok olduğunu, refahın insanları gösterişli hayat yaşamaya ve israfa sevk ettiğini seslendirmeye başladı. Ebû Zer'in protestoları insanların yaşam standartlarının değişmesine, lüksün yaygınlaşmasına bir tepkiden başka bir şey değildi. Onun görüşlerini paylaşan başka Müslümanlar da yeni gelişmelere karşı çıkıyorlar bu ve benzeri dünyevîleşme tezahürlerinin İslâm'ın ruhuna uygun olmadığını dile getiriyorlardı.[227]

Şahsî hayatında zühd ve takva yolunu benimseyen Ebû Zer insanların dünyevî istek ve hevesler peşinde koşmalarından duyduğu rahatsızlığı sebebiyle "altın ve gümüşü yığıp onları Allah yolunda sarf etmeyenler var ya, işte onlara acı bir azabı müjdele"[228] âyetinin zahirî manasıyla amel ederek Müslümanların yanlarında bir günlük yiyecekten

---

224 Taberî, *Tarih*, IV, 283.

225 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 77-78; Taberî, *Tarih*, IV, 398.

226 Kültür değişiminin toplumda meydana getirdiği poblemler hakkında bk. Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1987, s. 129-132.

227 Hizmetli, *Hz. Osman'ın Öldürülmesi*, s. 168.

228 Tevbe, 9/34. Buhârî, *Zekât* 4.

fazlasını bulundurmalarını haram olarak nitelendiriyor dolayısıyla onların tüm varlıklarını Allah yolunda tasadduk etmelerinin şart olduğunu ileri sürüyordu.[229] Taberî'de Abdullah b. Sebe rivayetini aktaran Seyf b. Ömer, Ebû Zer'in Hicretin 32-33. yıllarında (M.653-654) Şam'a gelen İbn Sebe ile görüştüğü ve ondan etkilenerek bu gibi fikirleri yaymaya başladığını iddia eder.[230] Hâlbuki Ebû Zer'in halîfe ile tartışması sonucunda Rebeze'ye gönderilmesi ve buradaki vefatı Hicretin 30-32. yıllarına (M.651-652) tekabül eder. Bu durumda onun, vefatından sonraki bir tarihte İbn Sebe ile görüşmüş olduğu sonucu ortaya çıkar ki böyle bir şey aklen mümkün olamaz. Ayrıca Ebû Zer gibi seçkin bir sahâbînin varlığı şüpheli olan bozguncu birinin etkisinde kalacak kadar basiretsiz bir şahıs olması da düşünülemez.[231]

Ebû Zerr'in şiddetli eleştirilerine en fazla Şam'daki iktidar ailesi hedef olmuştur. Öyle ki onun Ümeyyelileri "ateş taşıyan kervan" olarak vasıfladığı rivayet edilir.[232] Ebû Zer'in tenkidine maruz kalan Ümeyyeoğulları kendisini Şam valisi Muaviye'ye şikâyet etmişler[233], Muaviye ona engel olamayınca Medine'ye geri göndermiştir.[234]

Başkente geri dönen Ebû Zer burada sert görüşlerini dillendirmeyi sürdürmüştür. Hz. Osman, ise "ben ancak bana düşeni yerine getirebilirim. Bu da Müslümanları iktisatlı davranmaya teşvik etmektir. Zühd ve takvaya bağlanmaları konusunda onları mecbur edemem"cevabıyla halîfe olarak onun isteklerini yerine getirmesinin imkânsızlığını açıklasa da muhatabını ikna edememiştir.[235] Burada devlet başkanı sıfatıyla Hz. Osman'ın Ebû Zer'e yaptığı izahatın İslâm hukuku açısından son derece yerinde olduğuna işaret etmek gerekir. Çünkü halîfenin Müs-

229 Buhârî, *Zekât* 4.
230 Taberî, *Tarih*, IV, 283.
231 Fığlalı, E. Ruhi, *İbn Sebe Meselesi*, 295-296, 299.
232 Buhârî, *Zekât* 4; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 172-173.
233 Taberî, *Tarih*, IV, 283; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 57.
234 Buhârî, *Zekât* 4; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 172-173; Taberî, *Tarih*, IV, 283-284; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 349.
235 Taberî, *Tarih*, IV, 284; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 57.

lümanların ellerinde bulunan malları zorla alarak bunları ihtiyaç sahiplerine dağıtmak gibi bir görev ve yetkisi yoktur. Zekâtı ödedikten sonra halkın istedikleri kadar dünyalığa sahip olmaları dinen meşruydu. Halîfenin bunun aksi istikamette davranarak Ebû Zer'in görüşlerini uygulamaya kalkışması ise ancak hukuksuzluk olurdu.[236] Tarihçiliği yanında bir hukuk adamı olan Cevdet Paşa Ebû Zer'in teklifi karşısında halîfenin haklılığını şu sözleriyle dile getirir:

> *"İnsaf edelim, halîfenin bunda ne suçu var? Ebû Zer herkesten bir lokma ve bir hırkaya kanaat eyleyip fazlasını Allah yolunda sarf etmesini isterdi. Pek güzel bir temenni. Ancak hükümet bu babda insanlara cebredebilir mi? Malının zekâtını veren adama, fazlasını tasadduk eyle diye cebr olunabilir mi? Hz. Osman bu konuda ne yapsın?"*[237]

Hz. Osman Ebû Zer'in seslendirdiği görüşlerin toplumda bir takım huzursuzluklara sebebiyet vereceğini fark edince onu Medine'den başka bir yere göndermek istedi.[238] Ebû Zer'in niyeti esasında Mekke'ye yerleşmekti. Fakat halîfeden bu konuda muvafakat alamadı. Onun Şam veya Basra'ya gitme teklifi de yönetim tarafından reddedildi. Hz. Osman neticede kendisini dönemin ulaşım şartlarına göre Medine'ye üç günlük bir mesafede bulunan Rebeze'ye[239] göndermeye karar verdi.[240] Halîfenin emriyle Rebeze'ye giden Ebû Zer'e bir miktar para ve deve verildi; ihtiyaçlarını karşılaması için kendisine ayırca iki hizmetçi istihdam edildi. Ebû Zer 32 (652) yılındaki vefatına kadar ömrünün kalan kısmını burada tamamlamıştır.[241]

Ebû Zer'in Rebeze'ye gönderilmiş olması Hz. Osman'ın en fazla tenkit konusu yapılan uygulamalarından birisidir. Hz. Peygamber'in

---

236 Hizmetli, *Hz. Osman'ın Öldürülmesi*, s. 168.
237 Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ*, II, 158.
238 Taberî, *Tarih*, IV, 284; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 164-165.
239 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 24.
240 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 172.
241 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s.123; Taberî, *Tarih*, IV, 284-309; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 350-351; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 57-67.

(s.a.v) sırlarını ifşa ettiği için sürgüne gönderilen ve ilk iki halîfe tarafından da Medine'ye girmesine izin verilmeyen Hakem b. Ebu'l-Âs halîfe tarafından sürgünden kurtarılırken ashâbın önde gelenlerinden Ebû Zer'in sürgüne gönderilmiş olması sürekli mukayese edilmiş, bu uygulamayı gerçekleştiren halîfe şiddetli bir şekilde kınanmıştır. Özellikle Ebû Zer'in vefatının ardından onun başına gelenler istismar konusu yapılmış, kendisinin sürgüne gönderilmek suretiyle sıkıntı ve yokluk içerisinde öldüğü dramatik bir şekilde anlatılmıştır. Dolayısıyla yönetime karşı tertip edilen isyan hareketlerinde Ebû Zer ile ilgili toplumda yayılan söylentilerin etkisinin olduğu bir gerçektir. Ancak sağduyulu bir şekilde düşünüldüğünde Ebû Zer hakkındaki söylentiler konusunda Hz. Osman'a haksızlık yapıldığı görülür. Hz. Osman onu kendi isteği dışında Rebeze'ye göndermiş olsa da bu konuda mazur kabul edilmelidir. Çünkü o bir devlet başkanıdır ve emri altında olanları tedip etme hak ve sorumluluğu vardır.[242] Sonuç olarak söylemek gerekirse Ebû Zer'in Medine'den Rebeze'ye gönderilmiş olması yönetim için geçici bir rahatlama sağlamışsa da bu uygulamayla muhaliflere büyük bir koz verilmiş, tabiatıyla bu da halîfenin yıpratılmasında bir fırsat olarak kullanılmıştır.[243]

2. Kûfeli Muhaliflerin Şam'a Sürgün Edilmesi

Çok farklı etnik çeşitliğe ev sahipliği yapması dolayısıyla kozmopolit bir mekân olması sebebiyle Kûfe İslâm tarihinin ilk asrında gerek halîfeler gerekse valiler için yönetilmesi en zor şehirlerin başında yer alır. Nitekim hem Hz. Ömer, hem de Hz. Osman en fazla vali değişikliğini burada gerçekleştirmişler, buna rağmen yine de şehir halkını yöneticiler konusunda memnun edememişlerdir.

---

242 Taberî, *Tarih*, IV, 283; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 56-57.

243 Bu konuda geniş bilgi için bk. Sarıtaş, Adem, *Ebû Zer el-Ğıfârî Hayatı ve Şahsiyeti*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1997; Güzel, Ahmet, Muaviye ve Hz. Osmana Muhalefeti Ekseninde Ebu Zerr el-Gıfari", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, 2012, cilt: XII, sayı: 3, s. 43-68, Aydınlı, Abdullah, "Ebû Zer el-Gıfârî, *DİA*, X, 266-269.

Hz. Osman'nın halîfeliğinin ikinci döneminde Kûfe'de yönetim aleyhtarı hareketleri organize edenlerin başında şehrin ileri gelenlerinden Ebû Zeyneb, Ebû'l-Verrâ, Mâlik b. el-Hâris gibi şahıslar gelir. Onlar şehirde sürekli olarak problem çıkarmışlar, yöneticilerini zor durumda bırakmışlardır.[244] Nitekim Velîd b. Ukbe'nin halîfe tarafından azledilmesini temin ettikleri gibi ondan sonra şehre vali tayin edilen Sa'îd b. el-Âs'ın, "Kûfe arazisi Kureyş'in bahçesidir" sözünü bahane ederek onun otoritesini sarsmışlardır. Bu şahıslara daha sonra başka Kûfeliler de katılmıştır. Yönetim muhaliflerinin çoğalmasından ve bozgunculuk yapmasından rahatsız olan Sa'îd durumu başkente bildirince[245] Hz. Osman ıslahlarının temini sadedinde adı geçenlerin Şam'a gönderilmeleri emrini vermiş, ayrıca Şam valisi Muaviye'ye şöyle bir bilgi notu göndermiştir: "Sanki fitne için yaratılmış olan bazı kimseler sana geliyor. Onların fitne çıkarmalarını önle".[246]

Muaviye Kûfe'den gelenlere çok yakın davrandı. O kadar ki onlara eyaletlerinde almakta oldukları maaşlarını vermeyi sürdürdüğü gibi sabah ve akşam öğünlerini birlikte yemek suretiyle kendilerine özel misafiri muamelesinde bulundu. Zaman zaman da kendilerine tavsiyelerde bulunarak bozgunculuk yapmaktan sakınmalarını istedi. Ancak gelenlerin düşünce ve davranışlarında herhangi bir değişme göremeyince onları Kûfe'ye geri gönderdi. Muhalifler eski faaliyetlerine kaldıkları yerden devam ettiler. Durum başkente tekrar intikal ettirilince Hz. Osman yönetim muhaliflerini bu defa Hıms valisi Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd'in yanına sürgün etti. Abdurrahman gelenlere Muaviye gibi nazik davranmadı. Öyle ki nereye giderse onları da yanına aldı. Kendisi atına binmiş olarak giderken onları yaya yürüttü. Kûfeliler sonunda pişmanlıklarını ifade ederek validen kendilerini serbest bırakmasını istediler. Abdurrahman da ıslah olduklarını düşünerek onların gitmelerine izin verdi. Kaynakların zikrettiğine göre valileri Sa'îd b. el-

---

244 Hizmetli, *Hz. Osman'ın Öldürülmesi*, s. 164.

245 Taberî, *Tarih*, IV, 322-323; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 364; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 70.

246 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 35-35; Taberî, *Tarih*, IV, 325.

Âs'ı Kûfe'de zor durumda bıraktıkları için sürgüne tabi tutulan şahıslar şunlardır: Mâlik b. Hâris (Eşter), Sâbit b. Kays, Kümeyl b. Ziyâd, Yezîd b. Sühân ve kardeşi Sa'sa'a b. Sühân , Cündeb b. Züheyr, Cündeb b. Kâ'b el-Ezdî, Urve b. Ca'd, Amr b. el-Henik ve İbn Kevvâ.[247]

Ebû Zer el-Ğıfârî hadisesinde olduğu gibi Hz. Osman'ın Kûfeli muhaliflere karşı gerçekleştirdiği bu sürgün kararı da beklenen neticeyi vermemiştir. Kûfe'den Şam'a daha sonra Hıms'a gönderilen yönetim muhalifleri belki kısa bir dönem için karışıklık çıkarmaktan men edilmişlerdir ancak onlar daha sonra serbest kaldıklarında eski faaliyetlerini daha da artırarak devam ettirmişler sonra da Kûfe'deki isyan hareketlerinin organizatörü olmuşlardır. Üstelik sadece kendi şehirleriyle iktifa etmeyip, başta Basra olmak üzere isyanın diğer vilâyetlere de yayılması için gayret göstermişlerdir.[248]

B. EYÂLETLERE MÜFETTİŞ GÖNDERİLMESİ

Hz. Osman'ın halîfeliğinin ikinci döneminde merkezden uzak şehirlerde meydana gelen hadiselerin haberleri Medine'ye gelmeye başlamıştı. Aynı anda başkente halkı yönetime karşı ayaklanmaya çağıran mektuplar da ulaşıyordu.[249] Bunun üzerine Müslüman önderleri kendilerine gelen mektupları alarak durumu halîfeye intikal ettirdiler. Hz. Osman muhataplarına ne yapılması gerektiğini sorduğunda onlardan güvendiği bazı şahısların teftiş için vilâyetlere gönderilmesi tavsiyesini aldı. Bunun üzerine Muhammed b. Mesleme Kûfe, Üsâme b. Zeyd Basra, Abdullah b. Ömer Şam ve Ammâr b. Yâsir Mısır'a gözlemci olarak gönderildi. Ammâr dışında görevliler vilayetlerden dönüp yaptıkları incelemeler sonucunda herhangi bir olumsuzluk tespit etmedikleri raporunu verdiler.[250] Ammâr'ın gecikmesi ise Medinelilerin endişesine sebep oldu. Bu arada Mısır valisi Abdullah b. Sa'd'ın teftiş göreviyle

---

247 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 38-41, 44-45; Taberî, *Tarih*, IV, 321-326; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 70-72.

248 Hizmetli, *Hz. Osman'ın Öldürülmesi*, s. 173.

249 Taberî, *Tarih*, IV, 341.

250 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 341-342.

gelen Ammâr b. Yâsir'in Mısır'da Hâlid b. Mülcem, Sevdân b. Humrân ve Kinâne b. Bişr gibi yönetim muhalifleriyle görüştüğünü ihbar eden mektubu halîfeye ulaştı. Vali mektupta şayet izin verilirse bu şahısların tamamını öldürmek istediğini de bildirdi. Fakat Hz. Osman valisini bundan menetti.[251] İslâm tarihi kaynaklarında Ammâr b. Yâsir'in Mısır valisi hakkında nasıl bir rapor verdiği hususunda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak Ammâr'ın vali ile tartıştığı[252] dikkate alınırsa söz konusu raporun müspet olmadığı anlaşılır.

Eyalet merkezlerine gönderilen gözlemcilerin neredeyse tamamı gittikleri yerlerde herhangi bir olumsuz durumla karşılaşmadıklarını bildirmiş olmalarına rağmen toplumda huzursuzluk havası halâ devam ediyordu. Bunun üzerine Müslümanlardan bir grup görüşmeler yapmak üzere Âmir b. Abdullah et-Temîmî'yi halîfelik makamına gönderdiler. Âmir b. Abdullah Hz. Osman'a Müslümanların yönetimin bazı uygulamalarından rahatsız olduğunu, dolayısıyla bu icraatlardan vazgeçmesi gerektiğini söyledi.[253] Şehir ileri gelenleri daha sonra Hz. Ali'ye giderek halîfeyle görüşmesini ve ona gerekli tavsiyelerde bulunmasını istediler. Bunun üzerine Hz. Ali, halkın şikâyetlerini aktardı. Kendisine yapılan ikazlardan alınan halîfe "sen benim yerimde olsaydın, ben sana böyle bir serzenişte bulunmaz, seni kınamazdım. Muğîre'yi Ömer tayin etmişti. Ben İbn Âmir'i vali tayin ettim diye niye beni kınıyorsun?" sözüyle kendisine haksızlık yapıldığını ima etti. Hz. Ali ise "Ömer valilerini sürekli kontrol altında tutar, hata yaptıklarında onları en ağır şekilde cezalandırırdı. Fakat sen bunu yapmıyorsun. Akrabalarına da yumuşak davranıyorsun" cevabını verdi. Bu defa Hz. Osman sürekli tenkit edilen Muaviye'nin de Hz. Ömer tarafından tayin edildiğini, kendisinin de onu görevde tuttuğunu söyleyince Hz. Ali "Muaviye'nin, Hz. Ömer'in kölesi Yerfe'den daha çok Ömer'den korktuğunu bilmiyor musun? Fakat Muaviye bugün sana danışmadan bir sürü şeyler çeviriyor

251 Taberî, *Tarih*, IV, 341; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 78.
252 Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 434.
253 Taberî, *Tarih*, IV, 333.

ve 'Osman böyle emretti' diye konuşup dururken sen onu engellemiyorsun"[254], sözleriyle mukabelede bulundu. Bu ifadeler Hz. Ali'den de gelmiş olsa halîfenin kendisine yapılan tenkit ve tavsiyelerden rahatsız olmaya başladığını gösterir. Nitekim Hz. Ali ile yaptığı görüşmeden sonraki konuşmasında rahatsızlığını açıkça dile getirmiştir:

> *"Allah'a yemin olsun ki İbn Hattâb'ı kınamadığınız hususlarda beni kınıyorsunuz. O size ayağıyla tekme vurur, eliyle tokat atar, diliyle gerekeni söylerdi de sesinizi çıkarmazdınız. Ama ben yumuşak davrandım. Elimi ve dilimi sizden uzak tuttum. Allah'a yemin olsun ki taraftarlarımın sayısı sizden daha çoktur. Adamlarımı çağırırsam onlar hemen gelirler. Bu nedenle bana dil uzatmayın ve valilerime ta'n etmeyin."*[255]

Hz. Osman'ın burada kullanmış olduğu "benim taraftarlarım sizlerden daha çoktur" ifadesi dikkat çekicidir. Halîfe kendisine bağlı gruplardan bahsederken aslında toplumda fiilen bir bölünmüşlüğü kabul etmiş görünüyor. Bu bölünmenin tarafları ise yönetimi elinde bulunduran Ümeyyeoğulları ve diğerleri şeklindedir. Dolayısıyla kendisinin ifadeleri bu dönemin Emevî saltanatına zemin oluşturması yönündeki etkisini ortaya koyar. Zira Hz. Osman dönemi Kureyş'e dayalı idarî ve siyasî bir yapıdan daha özele giderek Emevî ailesine dayalı bir yapıya geçişe zemin hazırlamıştır.[256]

C. VALİLERLE TOPLANTI YAPILMASI

Hz. Osman yönetim aleyhine şikâyetlerin artması üstelik ashâb ileri gelenlerinin ısrarlı tenkitleri üzerine yöneticilerle de bir görüşme yapma ihtiyacı duydu. Bu amaçla Hicretin 34. (654) yılı hac mevsiminde bütün valileri başkente çağırdı.[257] Muaviye b. Ebû Süfyan, Ab-

254 Taberî, *Tarih*, IV, 336-338; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 75-76; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 169.
255 İbn Kuteybe, *el-İmâme* I, 132; Taberî, *Tarih*, IV, 338-339; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 77; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 163.
256 Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda, Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 113.
257 Taberî, *Tarih*, IV, 333.

dullah b. Sa'd, Abdullah b. Âmir ve Sa'îd b. el-Âs Medine'ye geldiler. Halîfe'nin ricasıyla sabık Mısır valisi Amr b. el-Âs da toplantıda hazır bulundu. Hz. Osman, bürokratlarına ülkedeki karışıklıkların ortadan kaldırılabilmesi için ne gibi tavsiyelerinin olduğunu sordu. Abdullah b. Âmir insanların cihad ile meşgul edilmesi gerektiğini bu sayede onların fitne ile uğraşmaya imkân bulamayacaklarını söyledi. Kûfe valisi Sa'îd b. el-Âs ise devlet içinde karışıklık çıkaranların etkisiz hale getirilmeleri için muhaliflere karşı çok sert politika izlenmesini, gerekirse onların öldürülmesini teklif etti. Şam valisi Muaviye her yöneticinin kendi bölgesindeki karışıklığı en uygun şekilde halletmesi gerektiğini söyledi. Mısır valisi Abdullah b. Sa'd ise meydana gelen fitneyi ekonomik kaynaklı gördüğünü, bu nedenle mal verilmek suretiyle insanların bozgunculuktan uzak tutulabileceğini ifade etti. Toplantıda hazır bulunan Amr b. el-Âs da halîfeye ya görevini bırakması ya da olayların üzerine kararlılıkla gitmesi gerektiğini söyledi. Görüldüğü gibi toplantıda valilerin fitnenin önlenmesi hususunda yaptıkları teklifler problemlere çözüm bulma niyetinden ziyâde muhaliflerin nasıl etkisiz hale getirileceği üzerinde yoğunlaşıyordu.[258] Bu sebepledir ki valilerle gerçekleştirilen toplantı ortak bir karara ulaşılamadan sona ermiştir.[259]

Hicretin 34. yılında (M. 654) gerçekleştirilen toplantının ardından Hz. Osman idaresinin prestij kaybına uğramasına sebep olan bir hadise meydana geldi: Kûfe valisi Sa'îd b. el-Âs, Medine'ye gelirken yakın adamlarıyla birlikte eyaletten ayrılmış ve şehrin ileri gelenlerini muhtelif yerlere sefere göndermişti. Kûfe'de valinin kontrolü kalkınca sürekli olarak diğer şehirlerdeki yönetim muhalifleriyle haberleşen Yezîd b. Kays, Hıms valisi Abdurrahman b. Hâlid'in yanında bulunan Kûfe muhalefet lideri Eşter'e haber göndererek onu şehre çağırdı. Bunun üzerine Kûfe'ye gelen Eşter mescidde toplanan halka "ben Osman'ın yanından geliyorum. Valimiz Sa'îd kadınlarımıza verilen maaşların eksiltilmesi,

258 Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 111.
259 Taberî, *Tarih*, IV, 333-335; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb* II, 346; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 75; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 167.

elde ettiğiniz ganimetlerin sizden alınıp Kureyş'e verilmesi hususunda halîfeyle görüşüyordu" diyerek onları yönetime karşı kışkırttı. Yezîd b. Kays da Sa'îd'i engellemek isteyenlerin kendisine katılması çağrısında bulundu. Bunun üzerine toplanan Kûfeliler Kâdisiye yakınında Kûfe-Medine yolu üzerinde bulunan Cerâ mevkiinde ulaştılar. Bu esnada Sa'îd b. el-Âs halîfeyle yapmış olduğu toplantıdan geri dönüyordu. Valiyi karşılayan halk onu Kûfe'ye sokmadıkları gibi tehdit amacıyla yanındaki kölesini katlettiler. Görev yerine ulaşamayan Sa'îd çaresiz başkente geri dönmek zorunda kaldı. Hz. Osman bu olay karşısında herhangi bir şey yapamadı. Valisini görev yerine gönderemediği gibi bizzat kendisinin daha önce azletmiş olduğu Basra eski valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi isyancı Kûfelilerin talebiyle şehre vali tayin etmek zorunda kaldı.[260] Dolayısıyla bu gelişme Hz. Osman idaresinin o güne kadar aldığı en ağır siyasî darbe olarak anlaşılmalıdır. Halîfe Ebû Mûsâ'yı Kûfe'ye tayin ederek şehri geçici bir süre teskin edebilmişti. Fakat bu çözüm aynı zamanda onun siyasî otoritesinin iflasının da resmen ilânı oldu.

Hz. Osman ülke dâhilinde karışıklıkların artarak devam ettiğini görünce valilerini ikinci defa başkentte toplama gereği duydu. Nitekim ilkinden bir yıl sonra (H.35/M.655) gerçekleştirilen toplantıda da valiler önceki buluşmada dile getirdikleri tekliflerini tekrarladılar.[261] Farklı olarak görüşmenin ardından Şam valisi Muaviye Hz. Osman'ı Suriye'ye götürme teklifinde bulundu. Ancak halîfe öneriyi kesin bir şekilde reddetti. Zira böyle bir adım aslında halîfeliğin fiilen Şam'a gitmesi ve yönetimin mutlak olarak Muaviye'nin eline geçmesi anlamına geliyordu. Muaviye bunun üzerine halîfeye kendisini koruyacak asker gönderme önerisi getirdi. Ancak Hz. Osman "ben Rasûlüllah'ın komşularını sıkıntıya sokmak istemem" cevabıyla buna da muvafakat ver-

---

260 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 45-48; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s.124; Taberî, *Tarih*, IV, 330-336, 346; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 347; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 74; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 167.

261 Taberî, *Tarih*, IV, 342-343; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 78.

medi.[262] Halîfeyi Şam'a götürmeye ikna edemeyen ardından Medine'ye asker gönderme teklifi de geri çevrilen Muaviye, son olarak Hz. Ali, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in de hazır bulunduğu ashâb topluluğuna giderek onları şu sözleriyle tehdit etti: "Ey sahâbe topluluğu bu ihtiyar hakkında size hayır tavsiye ederim. Eğer o sizin aranızda öldürülürse Allah'a yemin olsun ki, burayı size karşı atlılarla doldururum" "Şayet sizden ona bir zarar gelirse sonuçta bu durum sizin için bir felâket olur"[263]. Muhatapları bu sözlerden oldukça rahatsız oldular. Aralarında sert tartışmalar meydana geldi. Ashâb önderleri kendilerine bu şekilde tehdit diliyle hitap eden Muaviye'yi kınadılar.[264] Şam valisinin ashâbın ileri gelenlerine karşı sarf ettiği sözler kendisini daha o zamanda halîfenin hamisi olarak kabul ettiğini gösterir. Ayrıca bu ifadeler Şam eyaletinin hilâfet merkezi Medine'ye karşı ağırlığını hissettirmeye başladığının da işaretlerini verir. Gerçekten de bu andan itibaren Muaviye başta olmak üzere Ümeyyeoğulları, doğması muhtemel bir idarî boşluğu doldurmak için hazırlıklara başlamış görünmektedir.[265]

V. İDAREYE İSYAN VE HALÎFENİN ŞEHİT EDİLMESİ

Eyaletlere gönderilen müfettişlerin olumlu raporlarına rağmen toplumdaki sıkıntılı durum halen devam ediyordu. O kadar ki gelişmeler Kûfe valisinin şehirden uzaklaştırılması noktasına kadar ulaştı. Üstelik karışıklıklar sadece bu eyaletle de sınırlı olmayıp diğer bölgelerdeki yönetim muhalifleri de topyekûn bir isyan hazırlığına başlamışlardı.[266]

Kûfe'den sonra ikinci olay Mısır'da patlak verdi. Esasında Hicretin 27. yılında (M.647) Amr b. el-Âs'ın azlinden itibaren burası idare

---

262 Taberî, *Tarih*, IV, 345; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III,79; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 435; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 169.

263 İbn Şebbe, *Tarihu'l- Medineti'l-Münevvere*, III, 1093-1094; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 33.

264 Taberî, *Tarih*, IV, 344-345; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 79.

265 Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 115; Apak, Âdem, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, s.161-167.

266 Taberî, *Tarih*, IV, 348-349; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 352-353; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 79-80.

aleyhine her türlü faaliyetin organize edildiği merkezlerden biri haline gelmişti. Üstelik Muhammed b. Ebû Bekir ile Muhammed b. Ebû Huzeyfe'nin kışkırtmaları halkın yönetime düşmanlığını daha da artırmıştı.[267] Bunların sonucunda muhalif Mısırlılar valileri Abdullah b. Sa'd'ı halîfeye şikâyet etmek üzere Medine'ye bir heyet göndermeye karar verdiler. Hz. Osman gelenleri dinledikten sonra valisine yönettiği insanlara karşı daha dikkatli olmasını bildiren bir mektup gönderdi. Abdullah ise halîfenin uyarısını dikkate almadığı gibi kendisini şikâyete edenlerden bir kişiyi öldürdü.[268] Onun davranışı eyaletteki muhaliflerin isyan teşebbüsleri için yeni bir bahane teşkil etti. Nitekim onlar başlarında Kinâne b. Bişr, Sevdân b. Humrân, Kuteyre b. Fulân ve Gâfikî b. Harb bulunduğu halde yaklaşık bin kişilik bir toplulukla Medine'ye gittiler.[269]

Mısırlılarla sürekli mektuplaşmakta olan Kûfe ve Basralı muhalifler de Hicretin 35. yılı Şevvâl ayında (Nisan M.656) başkente doğru harekete geçtiler.[270] Eyaletlerden gelenler asıl niyetlerinin hac yapmak olduğunu söylemekle birlikte kendileri Mekke'ye gitmek yerine Medine'ye yakın yerlere gelip konakladılar. Nitekim Basralılar Zû-Hubş, Kûfeliler Avâs, Mısırlılar da Zü'l-Merve'de toplandılar. Onlar daha sonra gruplar halinde şehre gelerek sahâbe önderleri Hz. Ali, Hz. Zübeyr ve Hz. Talha ile görüşmeler yaptılar. Muhataplarına ayrı ayrı gitmek suretiyle kendilerini halîfe yapmak istediklerini bildirdiler, fakat bekledikleri ilgiyi göremediler.[271] Hz. Ali Mısırlılara Medine'ye asıl geliş nedenini sorduğunda onlar başkentte toplanmaları için kendisinden mektup aldıklarını söylediler. Hz. Ali yemin ederek hiç kimseye bu

---

267 Taberî, *Tarih*, IV, 399-400; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 80; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 160.
268 Suyûtî, *Tarîhu'l-Hulefâ*, s. 174.
269 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 65; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 79-80.
270 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 71; Taberî, *Tarih*, IV, 348-349; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II; 353; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 80.
271 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 57-59; Taberî, *Tarih*, IV, 349-353; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 80; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 439.

hususta bir mektup yazmadığını açıkladı.[272] Görünen o ki toplumda karışıklık meydana getirmek isteyen bazı kimseler vilâyetlerdeki muhalif unsurları Medine'de bir araya getirmek hedefiyle başta Hz. Ali olmak üzere sahâbenin ileri gelenleri adına davet mektupları göndermişlerdi.

Diğer taraftan Hz. Osman yönetime karşı büyük bir tehlike oluşturan âsîlerin Medine'den uzaklaştırılmaları için Hz. Ali'nin yardımını talep etti. Ancak Hz. Ali "ben sana defalarca gelip birçok şeyler söyledim, tavsiyede bulundum fakat ben ayrıldıktan sonra yine bildiğini yaptın. Bu gün meydana gelen olaylar İbn Âmir'in, Muaviye'nin, Abdullah b. Sa'd'ın yaptıklarının sonucudur. Sen bu adamlara uydun da beni dinlemedin" serzenişinde bulununca halîfe bu defa kendisinin kararına kesinlikle itibar edeceğini söyledi. Bunun üzerine Hz. Ali ashâb ileri gelenleriyle birlikte isyancılarla görüşmeye gitti. Yapılan müzakerelerden sonra Mısırlıların talebi karşılanarak Abdullah b. Sa'd azledilip yerine Muhammed b. Ebû Bekir vali tayin edildi. Bu şekilde Mısırlılar yeni valileriyle birlikte geri döndüler. Aynı anda Kûfe ve Basralılar Medine'yi terk ettiler.[273]

Mısırlılar Medine'den üç günlük bir mesafe uzaklaştıkları sırada yanlarından geçmekte olan bir köleyi durdurdular. Yaptıkları sorgulama sonucunda onun halîfenin kölesi olduğunu ve Mısır valisine gittiğini öğrendiler. Üzerini aradıklarında ise vali Abdullah b. Sa'd'a hitaben yazılmış bir mektup buldular. Mektupta valiye görevine devam etmesi, başta Muhammed b. Ebû Bekir olmak üzere Medine'den gelenlerin bir kısmının öldürülmesi, bazılarının da hapsedilmesi emri vardı.[274] Bunun üzerine Mısırlılar öfkeli bir şekilde tekrar Medine'ye dönerek halîfenin evini kuşattılar.[275] Aynı anda Kûfe ve Basralıların da başkente geri geldikleri görüldü. Hz. Ali Mısırlılara Medine'ye niçin geri geldiklerini

272 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 195.
273 Belâzürî, *Ensâb*, V, 67; Taberî, *Tarih*, IV, 358-360; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 82-83.
274 İbn Âsem, *Futûh*, I, 411; İbn Hibbân, *Kitabu's-Sikât*, II, 258.
275 İbn Sa'd, et-Tabakât, III, 65; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 175; Taberî, *Tarih*, IV, 374; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 353.

sorunca, eski vali tarafından kendilerinin öldürülmelerini emreden halîfe mektubunu gösterdiler. Basra ve Kûfelilere de aynı suali yönelten Hz. Ali onlardan da asıl niyetlerinin halîfeyi azletmek olduğu cevabını aldı.[276]

Hz. Ali eyaletlerden gelenlerle yaptığı görüşmenin ardından yanına Ensâr'dan Muhammed b. Mesleme'yi de alarak halîfenin yanına gitti.[277] Hz. Osman yemin ederek kendisinin böyle bir olaydan kesinlikle haberinin olmadığını söyledi. Bunun haberini alan asiler "nasıl olur da birisi kalkar, senin köleni senin zekât mallarından bir deve üzerine bindirip bir mektup verir ve mektubu senin mührünle mühürleyip valine gönderirken senin haberin olmaz? Sen ya gerçekten doğru söylüyorsun, ya da yalan. Şayet yalan söylüyorsan haksız yere bizim öldürülmemizi emrettiğin için görevden ayrılman gerekir. Şayet doğru söylüyorsan zaaf göstermenden ve böyle işler çevirenlere karşı gaflet içinde bulunmandan dolayı istifa etmen gerekir" demek suretiyle Hz. Osman'dan görevini terk etmesini istediler. Halîfe de Allah'ın kendisine giydirdiği bu elbiseyi kesinlikle çıkarmayacağını bildirince muhalifler onun azlini sağlamadan veya kendisini öldürmeden Medine'yi terk etmeyeceklerini ilân ettiler.[278]

Muhalif Mısırlıların vali tarafından öldürülmelerini emreden mektubu yazanın Hz. Osman olmadığı açıktır. Çünkü o isyancıların zor kullanılarak dağıtılmasını tavsiye edenlere "kim can mukabilinde veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaktan dolayı olmayarak bir cana kıyarsa, o bütün insanları öldürmüş gibi olur"[279] âyetiyle cevap vererek böyle bir yolu tercih etmeyeceğini bildirmiştir.[280] Dolayısıyla insanların öldürülmesi hususunda bu derece hassas davranan Hz. Osman'ın Mı-

---

276 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 65; Taberî, *Tarih*, IV, 351; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 353; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 80.

277 Taberî, *Tarih*, IV, 370.

278 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s.126; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 66-67; Belâzürî, *Ensâb*, V, 90; Taberî, *Tarih*, IV, 355-356, 367-368, 371-372, 375-377; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 85.

279 Mâide, 5/32.

280 Taberî, *Tarih*, IV, 377.

sırlı yönetim muhaliflerinin katledilmeleri için valisine mektup yazmış olması düşünülemez.[281]

Hz. Osman'ın mektup olayıyla bir ilişkisinin olmadığı anlaşılınca gözler bu defa Mervan b. Hakem'e çevrildi.[282] Ancak mektubun Mervan tarafından yazılmış olması hususu da kuşkuludur. Çünkü Mervan, şayet bu işi gerçekleştirecek olursa ilk şüphelenilecek kişinin kendisi olacağını bilecek kadar akıllı bir kişiydi. O halde hadise Hz. Osman'a ve onun şahsında devlete yöneltilmiş ve ince şekilde plânlanmış bir komplo gibi görünmektedir.[283] Buna rağmen mektup konusunda Mervan'ı sorumlu tutan âsîler halîfeden onun kendilerine teslim edilmesini istediler. Fakat Hz. Osman öldürülmesinden çekindiği için bu talebi geri çevirdi.[284] Çünkü halîfenin Mervan'ı âsîlere teslim etmesi onun muhakemesiz olarak öldürülmesi demekti.[285]

Mısırlıların geri dönmelerine sebep olan mektup meselesi ve akabinde başkentte meydana gelen hadiselerde kapalı ve izaha muhtaç bazı kısımların bulunduğu açıktır. İbn Hacer *Metâlibu'l-Aliye*'sinde bu hususu aydınlatıcı mahiyette bilgiler verir: Onun naklettiğine göre Mısırlılar başkentten memleketlerine dönerken yanlarından bir adam geçti. Geçişi esnasında da Mısırlılara söz atıp onların dikkatini çekecek davranışlar sergiledi. Bunun üzerine yakalanıp üstü aranınca yanında Mısır valisine hitaben halîfe adına yazılmış bir mektup bulundu.[286] Esasında gizli mektup taşıyan bir kişinin bu şekilde hareket etmesi makul değildir. Bu davranışıyla, onun gerçek niyetinin fark edilmeden gitmek

281 Kutluay, *İslâm ve Yahûdî Mezhepleri*, s. 40-41.

282 Taberî, *Tarih*, IV, 374; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 85

283 Hizmetli, *Hz. Osman'ın Öldürülmesi*, s. 156.

284 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 42; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 177; Suyûtî, *Tarîhu'l-Hulefâ*, s. 175-176.

285 Nitekim Hz. Osman şehit edildikten sonra, Hz. Talha *"Eğer halîfe Mervan'ı teslim etseydi öldürülmeyecekti "* dediğinde, Hz. Ali ona, *"Mervan onlara verilseydi mahkemesiz öldürülecekti"* cevabını vererek bu konuda halîfenin kararını desteklemiştir. (İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 45).

286 İbn Hacer, *Metâlibu'l-Aliyye*, I-VI, Kuveyt 1973, IV, 284. Ayrıca bk. Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s.125.

değil bilakis kendisini ele vermek olduğu anlaşıyor. Dolayısıyla mektup meselesinde Hz. Osman'ın azledilmesi veya ortadan kaldırılmasını hedef alan ve önceden hazırlanmış bir plân olduğu anlaşılır.[287] Mısırlıların Medine'ye geri gelmesiyle aynı anda Kûfe ve Basralıların da kendileri için geçerli hiçbir sebep yok iken geri dönmüş olmaları da bu işin önceden plânlandığının açık işaretidir.[288]

Hz. Osman'ın evini muhasara altına alan âsîler kuşatmanın on sekizinci günü halîfenin yiyecek ve suyunu kestiler. Hz. Osman, durumu ashâb büyükleri ve Allah Rasûlü'nün (s.a.v) eşlerine haber verdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber'in (s.a.v) hanımlarından Ümmü Habîbe erzak yüklü bir katırı halîfenin evine götürmeye teşebbüs ettiyse de âsîler kendisine engel oldular.[289]

Hz. Osman muhasara esnasında sık sık evini kuşatanlara nasihatte bulunuyor şayet kendisini öldürürlerse artık bir daha Müslümanların bir araya gelemeyeceğinden, fetihlerin duracağından, feylerin dağıtılamayacağından bahsediyordu. Ancak bütün bu ikazları âsîleri iknaya kifayet etmedi.[290] Halîfe en sonunda şayet Medine'yi terk etmezlerse başlarına büyük belânın geleceği tehdidiyle uzaklaştırmaya çalıştı. Ancak bu tehdit aksi bir netice doğurdu; muhasaracılar halîfeye saldırarak bayıltıncaya kadar dövdüler. Olayı haber alarak Hz. Osman'ı ziyarete gelen Hz. Ali Emevîlerin sözlü sataşmalarına maruz kaldı. Onlar "bizi helâk ettin. Bu tuzakları bize sen hazırladın. Vallahi ulaşmak istediğin hedefe vardığında, bu dünyayı senin başına yıkacağız" sözleriyle Hz. Ali'yi halîfenin başına gelenler konusunda suçladılar.[291] Ümeyye ailesinin Hz. Ali'ye karşı sarf ettiği bu sözlerin iyi niyetle telifi mümkün değildir. Hz. Ali o zamana kadar kendisine yapılan tüm tahriklere rağmen

---

287 Hizmetli, Sabri, *Hz. Osman'ın Öldürülmesi*, s. 154-155

288 Kutluay, Yaşar, *İslâm ve Yahûdî Mezhepleri*, s. 38.

289 Belâzürî, *Ensâb*, V, 68; Taberî, *Tarih*, IV, 386; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 54; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 87.

290 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 67, 71, 73; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 126-127; Taberî, *Tarih*, IV, 372, 395.

291 Taberî, *Tarih*, IV, 353, 364-365.

yönetim aleyhine hiçbir girişimi desteklememiş, kendisini halîfe olmaya çağıran Mısırlılara iltifat etmemiş, üstelik onların memleketlerine geri gönderilmelerini sağlamıştı. Kaldı ki halîfe de hiçbir zaman Hz. Ali'yi kendi aleyhine komplo kurmakla suçlamamıştır. Bütün bunları şüphesiz halîfenin yakınları da biliyorlardı. Ancak Ümeyyeliler ileriye dönük politik amaçlarla olumsuz hadiselerden Hz. Ali'yi sorumlu tutmak istiyorlardı. Şayet Hz. Osman ölür veya öldürülürse yerine geçecek kişi büyük ihtimalle Hz. Ali olacaktı. Öyleyse hilâfetin en kuvvetli adayı yıpratılmalı, bir takım şâibelerle töhmet altında bırakılmalıydı.[292] Arap dâhîlerinden kabul edilen Muğîre b. Şu'be'nin, halîfenin öldürülmesinden kısa bir süre önce Hz. Ali'ye gelerek, " Medine'yi terk edip başka yerlere git. Halîfe sen burada iken öldürülürse bunu senden bilecekler"[293] uyarısında bulunmuş olması Emevîlerin Hz. Ali aleyhine oluşturmaya çalıştıkları menfî propagandanın etkili olacağının işaretlerini verir.

Hz. Ali Emevîlerin kendisine karşı sergiledikleri hasmane tutuma rağmen halîfeyle diyalogu kesmedi. Nevar ki Hz. Osman onun tavsiyelerini prensip olarak kabul etmekle birlikte uygulamada pek dikkate almamış, genelde Ümeyyelilerin önerilerini tatbik etmiştir.[294] Nitekim Hz. Ali "ey Allah'ın kulları! Görüyorsunuz ben evimde oturup bu işlerden uzak kaldığım zaman halîfe gelir 'Beni yalnız bıraktın, terk ettin. Nerede akrabalığımız, hani hukukumuz? der. Ben onun işleriyle ilgilenip tavsiyelerde bulunduğum zaman ise Mervan gelir onunla oynar ve istediği yola çevirir" şeklinde rahatsızlığını ifade etmiş daha sonra da Hz. Osman'ın yanına giderek bir daha kendisinden yardım talep edilmemesini istemiştir. Hz. Ali'nin ayrılmasından sonra halîfenin yanına gelen eşi Nâile de Hz. Ali'nin haklı olduğunu söyleyip halîfeyi Mervan'ın peşine takılmakla suçlamıştır.[295]

---

292 Belâzürî, *Ensâb*, V, 99.
293 Taberî, *Tarih*, IV,392.
294 Taberî, *Tarih*, IV, 362; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 173-174.
295 Taberî, *Tarih*, IV, 362-364, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 83-84; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 173.

Âsîlerin görüşmeler yoluyla Medine'den uzaklaştırılamayacağını anlayan Hz. Osman en son çare olarak vilâyetlerden asker yardımı talebinde bulunmaya karar verdi.[296] Bunun üzerine Şam valisi Muaviye, Habîb b. Mesleme'yi; Basra valisi Abdullah b. Âmir, Mücâşi b. Sülemî'yi; Mısır valisi Abdullah b. Sa'd ise Muaviye b. Hudeyc'i başkente doğru harekete geçirdi. Kûfe'den ise Ka'ka'a b. Amr komutasındaki askerî birlik Medine'ye doğru yola çıktı.[297] Şam'dan gidenler dışında diğer eyâletlerden gönderildiği zikredilen birliklerin faaliyetleri hakkında kaynaklarda yeterli malumat yoktur. Kaynaklarda Muaviye'nin kendisine yardım çağrısı geldiği zaman bir ordu hazırladığı fakat birliğin gönderilmesini geciktirdiği rivayet edilir.[298] Taberî bu gecikmeyi onun asker göndermek suretiyle Medine'deki ashâbın tepkisini çekmek istemediğini zikrederek açıklamaya çalışır.[299] Netice olarak Şam'dan geç hareket eden birlikler Vâdi'l-Kurâ mevkiine geldiklerinde halîfenin şehit edildiği haberini alınca geri dönmüşlerdir.[300] Bütün bu gelişmelerden başta Muaviye olmak üzere Emevî ailesinin halîfenin korunması konusunda pek istekli olmadıklarını çıkarmak mümkün olur.[301]

Bu konuda geniş bilgi için bk. Topaloğlu, Fatih, *Hz. Ali'nin Hz. Osman Devri Siyasî Olaylarına Yönelik Tutumu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2001. Ayrıca bk. Atçeken, İsmail Hakkı, "Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervân b. Hakem'in Rolü", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, sy. 9, s. 315-348.

296 Taberî, *Tarih*, IV, 368.

297 Taberî, *Tarih*, IV, 351-352, 368-369; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 80; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 180.

298 İbn Şebbe, *Tarîhu'l- Medineti'l-Münevvere*, IV, 1289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 85.

299 Taberî, *Tarih*, IV, 368.

300 Taberî, *Tarih*, IV, 368; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 85.

301 Yakûbî, *Tarih*, II, 175. Muaviye iktidarı ele geçirdikten sonra ashâbdan Ebû Tufeyl ile aralarında şöyle bir konuşma geçer: Muaviye sorar:
— Sen Osman'ın katillerinden değil misin?
—Hayır, fakat orada bulunan ve halîfeye yardımcı olmayan kişilerdenim.
—Niçin ona yardım etmedin?
—Ensâr ve Muhâcirûn yardım etmedi ben de etmedim.
—Fakat halîfeye yardım etmek onlar üzerine vacipti.
—Ya Emire'l-Mü'minin. Şam ehli seninle birlikte olduğu halde peki sen niye ona yardım etmedin?

Ümeyyeoğulları'nın Hz. Osman'ın muhasarası ve katli esnasında takınmış oldukları tavır da son derece dikkat çekicidir. Öyle ki gerek daha önce gerekse muhasara sırasında onlardan olayları teskin edici hiç bir olumlu hareket görülmediği gibi aksine halîfe ile isyancıları karşı karşıya getirecek kışkırtıcı tavırlar sergilemişlerdir. Bunun sebebi Ümeyyeoğulları'nın halîfenin artık sonunun geldiğine inanmaları ve bu durumda ellerinde bulunan idareyi bırakmamak için yeni ve daha kuvvetli dayanak aramalarıdır. Bu da Hz. Osman'ın kanını dava etmekten başka bir şey değildir. Aksi takdirde ellerindeki idareyi kaybetmeleri kaçınılmaz olurdu.[302]

Hz. Osman'ın evini muhasara altında tutan âsîler hem eyalet valilerinin başkente gönderecekleri askerlerin ulaşacağını hem de diğer şehirlerden hac için gelen Müslümanların kendilerine engel olacaklarını düşünerek bir an önce halîfenin öldürülmesi gerektiğine karar verdiler.[303] Bunun için kuşatmanın kırkıncı gününde Hz. Osman'ın evine saldırdılar.[304] Hz. Hasan, Abdullah b. Zübeyr, Muhammed b. Talha gibi ashâb çocukları onları engelleyemediler.[305] Halîfenin bulunduğu odaya ilk olarak Hz. Ebû Bekir'in oğlu Muhammed girdi. Hz. Osman'ın sakalından tutarak "ey Nasel[306] haydi şimdi seni Muaviye ve diğer adamların kurtarsın" diyerek hakarette bulundu. Halîfe ise "ey kardeşimin oğlu, senin baban bu sakalı böyle çekmemişti. Senin bu yaptıklarına karşı Allah'a sığınırım" sözleriyle mukabelede bulununca Muhammed

—Benim, Osman'ın kanını talep etmem ona yardım değil mi?

—Sen ve Osman, şairin"Ben hayatta iken gerekli yardımı yapmadın. Öldükten sonra da benim için yas tutuyorsun" dediği gibisiniz. (Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 25).

302 Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 120-121.

303 Taberî, *Tarih*, IV, 395.

304 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 176; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 190.

305 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 129; Taberî, *Tarih*, IV, 388; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 88. Hz. Osman'ın şehit edilmesi hadisesinde sahâbenin konumu bahsinde bk. Fidan, Celal, *Hz. Osman'ın Öldürülmesi Olayında Sahâbenin Tavrı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2005.

306 İsyancılar halîfeye bu adı takmışlardı. Nasel ahmak ihtiyar manasına gelir. Ayrıca bu isim sakalının şekliyle Hz. Osman'a benzeyen bir adamın da adıdır. (İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 44; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 444).

orayı hemen terk etti. Rivayete göre onun çıkmasından sonra isyancılardan Kuteyre, Sevdân b. Hurmân, Amr b. Hâmık içeriye girdiler. Gâfikî b. Harb adındaki isyancı elindeki demirle vurup halîfeyi yaraladı. Aynı anda Sevdân'ın Hz. Osman'a doğru salladığı kılıç onu korumaya çalışan hanımı Nâile'nin parmaklarının kesilmesine sebep oldu. Saldırganlar daha sonra birlikte halîfeyi şehit ettiler. Hz. Osman'ın öldürülmesi Hicretin 35. yılı 17 veya 18 Zilhicce (16-17 Haziran M.556) tarihine tesadüf eder.[307]

Hz. Osman'ın şehit edilmesi İslâm tarihinin önemli dönüm noktalarından birdir. Her şeyden önce Hz. Peygamber'in (s.a.v) halîfesi Müslümanların toplu şekilde gerçekleştirdikleri bir isyan neticesinde öldürülmüştü. Bu olay İslâm toplumunda uzun süre devam edecek sancılı bir dönemin işaretlerini verir. Nitekim daha sonra Hz. Ali halîfe seçilmiş ancak onun yönetimi başta Ümeyyeoğulları olmak üzere toplumun bazı kesimleri tarafından kabul görmemiştir. Şehit halîfe Hz. Osman'ın ailesi bundan sonra Muaviye liderliğinde harekete geçerek ölen halîfenin kanı üzerinden Hz. Ali'ye karşı iktidar mücadelesi başlatmıştır.[308]

---

307 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 73-77; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 129-132; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 44; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 176 ; Taberî, *Tarih*, IV, 391-394, 415-417; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 354-355; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 206-207; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 90; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 456; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 184-185, 190-191. Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle ilgili ayrıca bk. Apak, Âdem, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, s. 167-179. Hz. Osman dönemiyle ilgili geniş bilgi için bk. Akarsu, Murat, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, s. 225-276; Yiğit, İsmail, "Osman", *DİA*, XXXIII, 438-443.

308 Bu konuda bk. Şeyh, Abdüssettâr, *el-Hulefâü'r-Râşidûn*, s. 427-431; Demir, Halis, "Meşruiyet Açısından Hz. Osman'ın Öldürülmesinin İncelenmesi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiya Fakültesi Dergsi*, 2008, c. VI, sy. 11, s. 77-119; Öz, Şaban, "İktidar Aracı Olarak Kan Talebi Olgusunun Hz. Osman-Hz. Hüseyin Perspektifinde Karşılaştırmalı Bir Analizi", *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*, 2010, c. I, s. 277-294.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GERİLEME ve ÇÖZÜLME: HZ. ALİ DÖNEMİ

I. HZ. ALİ'NİN HALÎFE SEÇİLMESİ

Hz. Osman'ın (35/556) yılında Basra, Kûfe ve Mısır'dan gelen âsîler tarafından öldürülmesi[1] İslâm tarihinin önemli hadiselerindendir. Zira Müslümanların halîfesi toplumsal bir hareket sonucunda katledilmiştir. Bundan sonra İslâm toplumunu uzun süre meşgul edecek sancılı bir dönem başlamıştır. Öyle ki seçilecek halîfenin ilk görevi de bu problemlerle yüzleşmek olacaktır.

Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Müslümanlar bir süre şaşkınlık yaşadılar. Anlaşılan başta halîfenin kendisi olmak üzere hiç kimse hadisenin bu noktaya ulaşacağını düşünmemişti.[2] İlk şok atlatıldıktan sonra gerek Medineli Müslümanlar gerekse halîfeye karşı isyan etmek suretiyle onun ölümüne sebep olan âsîler yeni idarecinin seçilmesi gerektiğini düşünmeye başladılar. Bu görev için en kuvvetli aday şüphesiz Hz. Ali idi. Ancak kendisi mevcut şartlarda halîfelik görevinin yapılamayacağını düşünüyordu. Bu sebeple halîfeliği kabul etmesi için kendisine yapılan teklifi geri çevirdi. Bunun yerine Hz. Ömer'in tespit ettiği şûrânın diğer üyeleri Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Hz. Sa'd b. Ebû Vakkâs'tan herhang birine biat edilmesini istedi. Fakat onlar da hilâfet görevini üstlenmeye razı olmadılar. Yapılan görüşmelerin ardından hem Medinelilerin ısrarlı talepleri hem de âsîlerin baskılarıyla Hz. Ali halîfeliği kabul etmek durumunda kaldı.[3] Bunda ihtilâlcilerin Medine

---

1 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 73-73; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 45; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 176; Taberî, *Tarih*, IV, 391-394; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 90; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 185-189.

2 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 67, 71.

3 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 46-47; Taberî, *Tarih*, IV, 428-429; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 63-64; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 98-99.

ileri gelenlerine halîfeyi seçmeleri aksi takdirde halîfelik için adı geçen Hz. Ali, Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve birçok kimseyi öldürecekleri tehdidinde bulunmalarının da etkisinin olduğu unutulmamalıdır.[4] Neticede gerek Hz. Ebû Bekir gerekse Hz. Osman'ın halîfe seçildikleri dönemde bu göreve talip olduğu açıkça görülen Hz. Ali bu defa aynı görevi kendisinin rızası olmaksızın üstlenmek gibi bir durumla karşı karşıya kalmıştır.

Hz. Ali halktan genel biat alarak görevine başladı. Ancak hem Ensâr hem de Muhâcirûn'dan bazı Müslümanlar kendisine biattan imtina ettiler. Bunların başında Muhâcirler'den Sa'd b. Ebû Vakkâs, Üsâme b. Zeyd ve Abdullah b. Ömer; Ensârdan ise Hassân b. Sâbit, Mesleme b. Muhalled, Ebû Sa'îd el-Hudrî, Muhammed b. Mesleme, Numân b. Beşîr, Zeyd b. Sâbit, Râfi b. Hudeyc, Fudâle b. Ubeyd gibi ashâb önderleri gelmekteydi.[5] Sonuçta Ali'ye biat konusunda insanların üç gruba ayrıldığı görülür. Bunlardan ilki tereddütsüz biat edenler, ikinci grup Sa'd b. Ebû Vakkâs, Muhammed b. Mesleme, Üsâme b. Zeyd, Abdullah b. Ömer gibi biatten kaçınanlar[6], üçüncü grup ise biatten kaçmakla birlikte Medine'yi terk edenlerdir. Bunlar da Kudâme b. Maz'ûn, Abdullah b. Selâm ve Muğîre b. Şu'be gibi şahıslarla[7] halîfeye biat etmemek için Mekke'ye giden Emevîlerden müteşekkildir.[8]

Görüldüğü gibi Hz. Ali'nin karşılaştığı ilk siyasî problem Müslümanların tamamının desteğini alamamış olmasıdır. Bu mesele ortada dururken halîfe yeni ve daha karmaşık bir konu ile de yüz yüze kalmıştır ki bu da selefinin katillerinin tespit ve cezalandırılmasıdır. Öyle ki Hz. Ali hilâfete geldiğinden vefatına kadar geçen sürede hep bu iki

---

4 Taberî, *Tarih*, IV, 432-434.

5 Taberî, *Tarih*, IV, 429-432; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 209; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 98.

6 Taberî, *Tarih*, IV, 428; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 64.

7 Taberî, *Tarih*, IV, 430; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 361; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 209; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 64.

8 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 92, 97; Taberî, *Tarih*, IV, 433, 448, 452.

mesele ile meşgul olmuştur. Ancak zaman geçtikçe mevcut sorunlar çözülmek bir yana başka yeni sıkıntıların bizzat sebebi olmuştur.[9]

II. HZ. ALİ'NİN YÖNETİM ANLAYIŞI

Hz. Ali İslâmî tebliğin başlangıcından itibaren pek çok hadisede etkin rol alan ve hakkında en çok tartışma yapılan tarihî şahsiyetlerdendir. Onun tartışmaların merkezinde bulunmasının asıl sebebi ise özellikle kendisinin siyasî kişiliği ve üstlendiği rolleridir. Zamanla şahsının siyasî konumu ve politik tercihleri tarihî kişiliğinden koparılmış, böylece Hz. Ali tarihte olduğundan çok farklı bir kişilik haline getirilmiştir. Başka bir ifadeyle tarihî/gerçek Ali'nin yerini siyasî-dinî mezheplerin şekillendirdiği ve kendileştirdiği kurgusal Ali almış hatta neredeyse her siyasî fırka ve mezhebin kendine göre bir Ali telakkisi oluşmuştur. Öyle ki onun vefatından çok sonraki dönemlerde sistemleşen muhtelif fırka, mezhep ve tarikatlar varlıklarını, görüş ve prensiplerini onun siyasî-dinî şahsiyeti üzerine bina etme ihtiyacı duymuşlardır. Bazen de onun kişiliği, görüşleri ve siyasî rolleri Şia'da olduğu gibi inanç esasları arasına dâhil edilmiştir. Buna karşılık Şia dışındaki gruplar Ali anlayışlarını genel olarak Şia'nın Ali telakkisine göre belirlemişlerdir. Neticede Hz. Ali neredeyse tarihin konusu olmaktan çıkarak dinin ve siyasetin hatta günlük politikanın konusu haline gelmiştir. Ancak bütün bu karmaşık duruma rağmen tarihî bir şahsiyet olarak Hz. Ali'nin siyasî kişiliğinin ve yönetim anlayışının ortaya konulması mümkündür ve gereklidir. Çünkü onun şahsiyeti ve özellikle Hulefâ-i Râşidîn dönemi hadiselerindeki rolü üzerindeki tarihî/siyasî tartışmalar halen güncelliğini korumaktadır.

Hz. Ali'nin halîfe olduktan sonra Medinelilerin tamamından biat alamamış olması onun iktidarını daha başlangıç aşamasında meşruiyet kriziyle karşı karşıya getirmiştir. Gerçekten de selefleriyle mukayese

---

9 Hz. Ali'nin halîfe seçilmesi konusunda farklı değerlendirmeler için bk. Azimli, Mehmet, *Hz. Ali*, Ankara 2014.

edildiğinde onun yönetimde meşruiyet sorununun yaşandığı açıkça görülebilir. İlk halîfe Hz. Ebû Bekir de ilk günlerinde Hâşimîlerin ve bazı Emevî mensuplarının muhalefetiyle karşılaşmışsa da mezkür sorun kısa sürede aşılmıştır. İkinci halîfe Hz. Ömer ise yönetimi boyunca hiçbir zaman meşruiyet problemi yaşamamıştır. Aynı şekilde Hz. Osman da seçilmesinin akabinde bütün Müslümanların desteğini kazanmıştır. Onun hakkındaki tartışmalar daha çok iktidarının son döneminde ortaya çıkmıştır. Buna karşılık Hz. Ali ilk gününden itibaren bütün toplumun teveccühünü elde edememiştir. Üstelik ona biat etmeyenler sıradan şahıslar da değildi. Meselâ Sa'd b. Ebû Vakkâs şûrâ üyelerindendir. Abdullah b. Ömer ikinci halîfenin oğludur. Üsâme b. Zeyd Hz. Peygamber'in (s.a.v) evlatlığı Zeyd b. Hârise'nin oğludur. Ona biat etmeyenler arasında yer alan Hassân b. Sâbit Hz. Peygamber'in (s.a.v) şairi, Muhammed b. Mesleme Hz. Ömer döneminde başmüfettiştir. Numân b. Beşîr ile Ebû Sa'îd el-Hudrî ise Ensâr'ın ileri gelenlerindendir.

Halkın tamamının veya büyük bir kısmının desteği olmaksızın hiç bir yöneticinin sağlıklı bir idare sergilemesi mümkün değildir. Bu sebeple halîfeliği döneminde Hz. Ali'nin siyaset anlayışını ortaya koyarken var olan sosyal ve siyasal şartların mutlaka göz önünde bulundurulması gerekir. Başka bir ifadeyle dönemin özel şartları göz ardı edilerek onun siyasetini ortaya koymak ve değerlendirmeye çalışmak yanlış hatta haksız bir tavır olur.

Hz. Ali'nin hilâfeti üstlendiğinde yaşadığı biat problemi çok kısa bir süre içinde değişik ve tehlikeli bir veche kazandı. Bu da bazı şahısların biatleriyle "Hz. Osman'ın kanı" arasında bağlantı kurmaları biatlerini Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması şartına bağlamalarıdır. Bu gruplardan ilki Hz. Âişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in önderlik ettikleri Cemel ashâbı, diğeri de Muaviye'nin bayrağı altında toplanan Şamlılardı. Hz. Ali'nin siyasî otoritesi sağlamak için öncelikli olarak bu iki siyasî topluluğu itaat altına alması gerekiyordu. Ancak kısa vadede bu hedefin gerçekleşmesi mümkün görünmüyordu. Çünkü muha-

lifler Hz. Osman'ın katilleri hâlâ Medine'ye hâkim durumda iken Hz. Ali'den bunların cezalandırılmasını biat için şart koşuyorlardı. Üstelik onlar halîfeye bu konuda destek olmak yerine ayrı bölgelerde müstakil siyasî birlikler teşkil etmişlerdi. Bu durumda gerek Mekke'de toplanan gerekse Şam'da halîfeye karşı çıkan gruplar hukukî bir uygulamanın gerçekleştirilmesini talep eden değil, farklı siyasî beklentilere girmiş topluluk izlenimi veriyorlardı. Eğer böyle olmasaydı görünürde Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını talep eden Cemel ashâbı ile Muaviye liderliğindeki Şamlıların birlikte hareket etmeleri gerekirdi. Hâlbuki onlar hiçbir zaman böyle bir adım atmamışlar hatta siyasî mücadelelerinde birbirlerinden özellikle uzak durmaya özen göstermişlerdir.

Hz. Ali halîfe olduktan sonra önceki idare tarafından tayin edilmiş bununan valileri azletmeye karar verdi. Bu sayede bir taraftan geçmiş dönemden gelen şikâyetlerin ortadan kaldırılmasını sağlarken diğer taraftan da yeni halîfe olarak kendisinin eyaletlerdeki kabul edilebilirlik derecesini test etmek istedi. Gerek Muğîre b. Şu'be gerekse Abdullah b. Abbâs'ın görevdeki valilerin yeni yönetime biatlerinin alınmasından sonra azledilmelerinin uygun olacağı şeklindeki tavsiyelerini dikkate almayıp süratle kadro değişikliğini gerçekleştirmeye karar verdi.[10]

Hz. Ali'nin bürokrat tercihinde öne çıkan gruplar Kureyş içinde Hâşimoğulları ile Medinelilerin teşkil ettiği Ensâr'dır. Bunların ortak özelliği ise daha önceki halîfeler döneminde iktidar mevkilerinden uzak tutulmuş, başka bir ifadeyle muhalefette kalmış olmalarıdır. Ensâr'ın ve Hâşimoğulları'nın Hz. Ebû Bekir'in halîfe seçilmesi sürecinde açıkça iktidar talebinde bulunmuş olmaları onların ilk iki halîfe döneminde bilinçli bir şekilde yönetimden mahrum bırakılmalarına sebep olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Osman zamanında ise bürokrasi tamamen halîfe yakınlarının kontrolüne geçtiği için hem Medineliler hem de Hâşimîler doğal olarak iktidardan uzak kalmışlardır. Bu sebeple Hz. Ali'nin bürokrat değişimi politikası büyük ölçüde önceki atamalara

---

10 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 156; Taberî, *Tarih*, IV, 438-439, 440-441.

tepki ve geçmişteki mahrumiyetleri telafi etme anlayışı izlenimi vermektedir.[11] Nitekim halîfe idareci tercihinde Hâşimoğulları soyundan Abdullah b. Abbâs'ı Basra[12], Ubeydullah b. Abbâs'ı Yemen[13], Kusem b. Abbâs'ı Mekke ve Tâif[14], Temmâm b. Abbâs'ı da Medine'ye[15] vali olarak tayin etmiş, üç yaşından beri kendi terbiyesinde büyüyen üvey oğlu Muhammed b. Ebû Bekir'i ise Mısır idaresine getirmiştir.[16] Akraba siyaseti güttüğü gerekçesiyle Hz. Osman'a muhalefet eden Kûfeli Eşter Hz. Ali'nin bu icraatına şahit olunca "biz Osman'ı ne diye öldürdük ki. Yemen Ubeydullah'a verilmiş, Hicaz Kusem'in olmuş, Basra Abdullah'ın idaresine verilmiş, Kûfe ise Ali'nin emrinde" demekten kendini alamamıştır.[17] Hz. Ali, Sehl b. Huneyf'i Şam[18], onun kardeşi Osman b. Huneyf'i Basra[19], Ebû Mes'ûd[20] ile Karaza b. Ka'b'ı[21] Kûfe, Ebû Eyyûb el-Ensârî'yi Medine[22], Kays b. Sa'd b. Ubâde'yi Mısır'a[23] vali tayin ederek yönetimin Ensâr ayağını oluşturmuştur. Bunlara ilave olarak Cemel Savaşı'na giderken Ensâr'dan Ebû Hasen b. Abdiamr'ı Medine'de yerine vekil olarak bırakmıştır.[24]

Hz Ali, kadrosunda Hâşimîler ile Ensâr'a ağırlık vermesinin yanı sıra önceki idarenin baş muhalifi konumundaki Kûfe Yemenîlerini de ihmal etmemiş onlardan Umâre b. Şihâb'ı Kûfe valiliğine getirmiştir.[25] Ayrıca Kûfelilerin talepleri ve özellikle şehir ileri gelenlerinden

---

11 Demircan, Adnan, *Ali-Muaviye Kavgası*, s. 65.
12 Taberî, *Tarih*, IV, 543; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 177.
13 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 101; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 179; Taberî, *Tarih*, IV, 442.
14 Seyf b. Ömer, s. *el-Fitne*, s. 119; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 179; Taberî, *Tarih*, IV, 455.
15 Taberî, *Tarih*, IV, 455; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, I, 253.
16 Taberî, *Tarih*, IV, 553; Kindî, *Vulât*, s. 21-22; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 138-139; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 253; Makrizî, *Hıtat*, I, 300; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, I, 132.
17 Taberî, *Tarih*, IV, 492.
18 Seyf b. Ömer, *el-Fitne* s. 100; Taberî, *Tarih*, IV, 442.
19 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 100; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 179; Taberî, *Tarih*, IV, 442.
20 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 177.
21 Taberî, *Tarih*, IV, 499.
22 Taberî, *Tarih*, V, 139, 156; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, I, 254; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 405.
23 Taberî, *Tarih*, IV, 442, 546-549; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 177.
24 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 181.
25 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 100.

Eşter'in aracılığı ile Yemenli Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi buraya vali tayin etmiştir.[26] Halîfe ilk atamalarda Eşter'i Cezîre'nin sorumluluğuna getirmiş[27] sonra da onu üvey oğlu Muhammed b. Ebû Bekir'in yerine Mısır valiliğine atamıştır.[28]

Hz. Ali'nin yönetim muhaliflerine karşı giriştiği savaşlarda görev verdiği ordu komutanlarının nesep irtibatları dikkate alınırsa onun siyaset anlayışındaki Hâşimîler-Ensâr-Kûfe Yemenîleri şeklinde üç gruplu tercihi açıkça görülür. Nitekim halîfenin askerî faaliyetlerinde görev alan komutanlar Eşter, Hucr b. Adiy, Şebes b. Rib'î, Eş'as b. Kays el-Kindî, Hâlid b. Muammer es-Sedûsî, Sehl b. Huneyf el-Ensârî, Ziyâd b. Nadr el-Hârisî, Sa'd b. Kays el-Hemdânî, Ma'kıl b. Kays er-Riyahî, Sa'sa'a b. Sühân, Kays b. Sa'd b. Ubâde el-Ensârî'dir.[29] Burada zikredilen şahısların çoğunluğunun Hz. Osman döneminin muhalefet hareketlerinde aktif bir şekilde yer almış oldukları dikkatten kaçırılmamalıdır. Örnek vermek gerekirse Iraklıların ünlü komutanlarından Eşter önceki halîfeye karşı Kûfe'deki isyan hareketine liderlik yapmıştır. Mısır valiliğine getirilen Muhammed b. Ebû Bekir ise eski yönetime karşı muhalefetin organizatörlerinden biri kabul edilir. Hz. Ali'nin ordusunda görev alan şahısların ortak yönlerinden birisi de neredeyse tamamının Kureyş dışındaki Arap kabilelerine mensup olmalarıdır. Buradan yola çıkarak Hz. Ali'nin siyaset anlayışında o dönemin konjonktüründe ağırlığını devam ettiren Kureyş'in büyük oranda devre dışı bırakıldığı ileri sürülebilir.[30] Nitekim Sıffin Savaşı'nda Irak ordusu içinde Kureyş kabilesini komutan olarak Ziyâd b. Hasefe et-Teymî Hâşim b. Utbe

26 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 179; Taberî, *Tarih*, IV, 442-443; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 230.

27 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 177.

28 Taberî, *Tarih*, V, 96-97; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 178; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 253. Bu konuda bk. Kılıç, Ünal, "Hz. Ali'nin Şehirlerin İdaresiyle İlgili Politikaları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, c. XII, sy. 2, s. 121-140.

29 Minkârî, *Vak'atü Sıffin*, s. 195, 205; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 179; Taberî, *Tarih*, IV, 488, 553, 566, 570-573.

30 Savaş esnasında Kureyş ileri gelenlerinden sadece beş kişi Irak tarafında yer alırken Muaviye ise Kureyş'in onüç koluna mensup şahısları ordusu içinde görevlendirmiştir. Nass, İhsan, *el-Asabiyye*, s. 222.

b. Ebû Vakkâs ile Hâşimîlerden Hz. Ali ile amcası Hz. Abbâs temsil etmişlerdi.[31] Buna karşılık halîfenin siyasî rakibi Muaviye kabile tercihinde onun tam tersi bir siyaset takip etmiş, hareketinin merkezine Kureyş'i yerleştirmiştir. Sıffin Savaşı'nda Şam ordusu komutanlarının kabile ilişkileri dikkate alınırsa burada mezkür siyasetin ipuçlarını bulmak mümkün olur. Nitekim savaş esnasında Şam ordusunun atlı birliklerinin başında Ubeydullah b. Ömer b. Hattâb, piyadelerin yönetiminde Müslim b. Ukbe el-Mürrî, ordunun sağ tarafında Abdullah b. Amr b. el-Âs, sol tarafında Habîb b. Mesleme el-Fihrî, merkezde Dahhâk b. Kays el-Fihrî yer almış, sancak ise Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd'e teslim edilmiştir.[32] Burada adı geçen komutanların beşinin de Kureyşli olması tesadüf değildir. Hz. Ömer'in oğlu Ubeydullah Adîoğulları'ndan, Abdullah b. Amr Sehmoğulları'ndan, Abdurrahman b. Hâlid Mahzumoğulları'ndan, Habîb ile Dahhâk ise Hâris b. Fihroğulları'ndandır. Burada zikri geçen şahıslara savaşı Muaviye ile birlikte idare eden onun siyaset ortağı Sehmli Amr b. el-Âs'ı da dâhil etmek gerekir. Ayrıca Sıffin'de Hz. Ali'nin ağabeyi Akîl b. Ebû Tâlib'in Hâşimoğulları mensubu olarak Muaviye'nin yanında yer aldığı da unutulmamalıdır.[33] Dolayısıyla gerek Hz. Ali gerekse Muaviye'nin ordusundaki komutanların kabile bağlantılarını dikkate alarak Ali-Muaviye mücadelesini halîfe ile ona isyan eden bir valinin savaşı kadar belki Kureyş ile Kureyş hâkimiyetine karşı mücadele verenler arasındaki siyasî rekabet şeklinde değerlendirmek yanlış olmaz.[34] Bu şartlarda politik tercihlerini o dönemde siyasî etkinliği devam eden Kureyş'ten yana kullanan tarafın rakibine karşı avantaj sağlayacağı da âşikârdır.

---

31 Minkârî, *Vak'atü Sıffin*, s. 206; Taberî, *Tarih*, IV, 566, V, 11, 12-13; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 150. Bu konuda bk. Yenice, Ali, "Sıffin Ordusunun Yapısı (Hz. Ali Safında Yer alanlar): Biyografik ve İstatistiksel Bir Araştırma", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2008, sayı: 20, s. 11-18.

32 Minkârî, *Vak'atü Sıffin*, s. 84, 206-207, 426; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 147; Taberî, *Tarih*, I, 574, V, 11-12, 26, 523. Ayrıca bk, Yenice, Ali, "Hz. Ali-Muaviye İhtilafının Sahnesi: Sıffin'de Muaviye Safının Biyografik Analizi", Türklük Araştırmaları Dergisi, 2005, sayı: 18, s. 7-41.

33 İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, III, 1079.

34 Demircan, Adnan, *Ali-Muaviye Kavgası*, s. 124-125.

Burada vurgulamak gerekir ki Hz. Ali'nin idarî kadrosunu dar tutmasında onun şahsî tercihi kadar, zamanın siyasî ve sosyal şartları da etkili olmuştur. Bu sebepledir ki kendisi selefleri kadar farklı kabilelerden idareci seçme şansı bulamamıştır. Evvela Kureyş'in köklü kabilelerinden bazı kişiler baştan beri ona karşı muhalefet bayrağı açmışlardır. Nitekim Sehm kabilesinin lideri Amr b. el-Âs, Muaviye ile ittifak gerçekleştirmiştir. Sa'd b. Ebû Vakkâs, Muhammed b. Mesleme gibi Hz. Ömer'in bürokratları yeni dönemde görev almak bir tarafa halîfeye biat dahi etmemişlerdir. Hz. Osman zamanında valilik yapanların çoğuna görevden el çektiren Hz. Ali ancak Ensâr, Kureyş'ten Hâşimîler ile Kûfe Yemenîlerinden bürokrat seçmek durumunda kalmıştır. Bu da daha başlangıç aşamasında halîfe için sıkıntı meydana getirmiştir. Çünkü Kureyş içinde sadece Hâşimîler'den idareci seçilmiş olması yönetimde diğer Kureyş kabilelerinin ihmal edildiği izlenimi vermiş bu sebeple Mekke kabileleri halîfeye gönülden destek olmamışlardır. Hz. Ebû Bekir'in halîfe seçilmesinden önce iktidar talebinde bulunan Ensâr'ın Hz. Ali'nin yönetiminde önemli oranda yer bulmuş olması da Kureyş'i rahatsız eden diğer bir faktördür. Halîfenin Kureyş'e alternatif olarak Kûfe Yemenîlerini önemli mevkilere getirmesi ise onun Kureyşlilerin bir kısmı ve özellikle de Ümeyyeoğulları tarafından maktül halîfenin katilleriyle birlikte hareket ettiği ithamıyla karşı karşıya kalmasına yol açmıştır.

Hz. Ali'nin önemli politik tercihlerinden birisi de başlangıçtan beri Müslümanların idare merkezi olan Medine'yi terk ederek yakın dönemde kurulmuş ve kozmopolit nitelik arzeden aynı zamanda kabile çekişmelerinin yoğunluğu sebebiyle adeta kargaşa üssü haline gelen Kûfe'yi başkent yapmasıdır. Halîfenin böyle bir adım atmasında biat alması sürecinde Medinelilerden beklediği desteği bulamamış olmasının da mutlaka etkisi vardır. Ancak Kûfe'nin başkent seçilmesinin yeni sosyal ve siyasî sıkıntılara sebep olacağı da unutulmamalıdır. Her şeyden önce Müslüman beldeler içinde bu eyalet kadar farklı etnik unsur ve kabile

çeşitliliğine sahip başka bir merkez yoktu. Daha önceki halîfeler döneminde de şahit olunduğu gibi Arap soylarının adeta rekabet alanı olan Kûfe sorunların çözüm yeri olmak bir tarafa bizzat kendisi problemlere kaynaklık etmiştir.

Hz. Ali'nin siyasî kontrolü temin etme konusunda karşı karşıya kaldığı diğer bir sorun ise en çok güvendiği gruplar olan Irak Yemenîlerinin kararsızlıkları ve yönetimini desteklemedeki isteksizlikleridir. Prensip olarak Kureyş'in siyasî hâkimiyetine karşı tavır gösteren Güneyli Araplar Hz. Ali ile Muaviye arasındaki siyasî mücadelede umûmî menfaatleri gereği Hz. Ali'yi desteklemekle birlikte olayları Kureyş'in kendi içindeki siyasî çekişmenin bir tezahürü kabul ederek mücadeleye mümkün olduğunca esaslı olarak gönülden katılmama tavrı göstermişlerdir.[35] Tabiatıyla mezkür tavır Iraklıların yardımını bekleyen halîfenin elini zayıflatmıştır. Hâlbuki Hz. Ali Yemenîlerin desteğini kazanabilmek için Kûfeli bazı şahısları –ki bunların bir kısmı önceki halîfenin katilleri olarak tanınmışlardı- her türlü eleştiriyi göze alarak önemli görevlere getirmiş hatta sırf kendilerini memnun edebilmek adına gönderdiği valisini geri çekerek onların isteğiyle Ebû Mûsâ'yı Kûfe'nin sorumluluğuna getirmiştir. Nevar ki yine Iraklılar Hz. Ali'yi de Kureyş adına mücadele eden kişi olarak görmekten vazgeçmemişlerdir.[36]

Hz. Ali'nin idaresindeki zaaf noktalarından birisi de onun zamanında sağlıklı şûrâ sisteminin kurulamamış olmasıdır. Onun selefleri Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer siyasî, askerî, dinî vb. meselelerde görüş alış-verişinde bulunmak için oluşturdukları ve ashâb ileri gelenlerinin dâhil oldukları şûrâ sayesinde hem isabetli kararların alınması imkânını elde etmiş hem de kararların toplumsal meşruiyetini temin etmişlerdir. Hz. Osman da halîfeliğinin başlangıcında bu müesseseyi işletmiş ancak

---

35 Taberî, *Tarih*, IV, 483-484.

36 Hz. Ali dönemindeki kabile rekabetleriyle ilgili olarak bk. Barlak, Yasemin, *Kabilecilik Anlayışının Hz. Ali Dönemi Siyasi Gelişmelerine Etkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2006.

zamanla kararlarını sadece kendi ailesine danışarak almaya başlamıştır. Hz. Ali ise selefleriyle kıyaslandığında şûrâ mekanizmasından yeterli derecede istifade edememiştir. Çünkü önceki dönemlerde şûrânın tabiî üyelerinden kabul edilen pek çok kişi onu halîfe olarak dahi tanımamıştır. Sa'd b. Ebû Vakkâs ona biat etmemiş, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr ise biat ettikten kısa süre sonra Basra'yı ele geçirmek suretiyle yönetime karşı isyana girişmişlerdir. Şûrâ teşkil etmediği için Hz. Ali plânlı ve organize bir yönetim sergileyememiştir.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse Hz. Ali yönetimi boyunca hiç bir zaman bağımsız bir siyasî tavır sergileme imkânı bulamamıştır. Başka bir ifadeyle hilâfeti üstlendiği dönemde sosyal şartlar değişmiş, toplumu yönetmenin ve harekete geçirmenin enstrumanları farklılaşmıştır. Hâsılı Hz. Ali zamanının değil, kendisinden önceki dönemin kurallarına uygun siyaset anlayışı takip etmeye çalışmış, tabiî olarak attığı siyasî adımlarından beklediği neticeyi elde edememiştir.[37]

III. HZ. ALİ'NİN İKTİDAR MÜCADELESİ

Hz. Ali'nin halîfelik makamını üstlenmesi seleflerinin iş başına gelmelerinden farklı olmuştur. Hz. Ebû Bekir başlangıçta bazı ihtilâflar ortaya çıkmışsa da Medine'deki sahâbînin onayıyla seçilmiş, vefatından önce Hz. Ömer'i yerine tayin etmiş, Müslüman toplum da onun kararını benimsemiştir. Hz. Osman ise selefinin belirlediği şûrâ kararıyla halîfeliğe getirilmiştir. Ancak Hz. Ali'nin halîfeliğe geçişi ve sonrası hadiseler çok farklı bir şekilde gelişmiştir. Her şeyden önce Hz. Osman'a karşı isyan edip onu katledenler Medine'ye hâkim olmuşlardır. Dolayısıyla halîfe seçilen Hz. Ali'nin onları tesirsiz hale getirme imkânı da bulamamıştır. Ayrıca Müslüman toplum bütünlüğünü kay-

---

37 Bu konuda geniş bilgi içn bk. Apak, Âdem, "Hz. Ali'nin Siyasî Kişiliği", *Hayatı-Kişiliği-Düşünceleriyle Hz. Ali Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Bursa, 2004, s. 29-51; Apak, Âdem, "Hz. Ali'nin İlk Dönem Siyasî Hadiselerindeki Rolü", *Marife*, c. 5, sy. 1, Konya 2005, s. 121-143. Bu konuda karşılaştırma için bk. Çerçi, Faris, "Mâlik el-Eşter'e Verdiği Ahd-Nâme'ye göre Hz. Ali'nin Yönetim Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, sy. 28, s. 89-125.

betmiş, bir kısmı halîfe olarak ona biat ederlerken bir kısmı ise bundan kaçınmışlardır. Biat etmeyenlerden bazıları pasif bir muhalefet sergilerken onlardan başka bir grup ise biatlerini önceki halîfe katillerinin cezalandırılması şartına bağlamışlardır. Netice olarak göreve geldiği andan itibaren Hz. Ali son derece karmaşık problemler, birbirinden çok farklı grupların gerçekleşmesi zor talepleriyle karşı karşıya kalmıştır.[38]

Hz Ali'nin biat meselesiyle birlikte çözmek zorunda kaldığı ikinci mühim problem ise vilayetlerdeki kadro değişimini gerçekleştirmekti. Halîfe önceki dönemin bürokratlarının görevden alınmasıyla eyaletlerdeki olumsuzlukların ortadan kalkacağını düşünüyordu. Bu amaçla önemli şehirlerin valilerini azlederek onların yerine yenilerini tayin etmeye karar verdi. İlk olarak Osman b. Huneyf Basra'ya gönderildi. Eyaletin yeni valisi herhangi bir engelle karşılaşmadan görevini selefi Abdullah b. Âmir'den devraldı. Bununla birlikte Basralılar'dan bir kısmı yeni valiye tabi olmuş bir kısmı da Medinelilerin tamamının halîfeye biatını bekleyeceklerini ona göre tavır belirleyeceklerini söylemişlerdir. Netice itibarıyle Osman b. Huneyf, şehir halkının tamamından destek alamamış oldu. Halîfe tarafından Yemen'e vali tayin edilen Ubeydullah b. Abbâs bölgeye gittiğinde Hz. Osman'ın valisi Ya'la b. Ümeyye görevini kendisine devretti. Mısırlılar Hz. Ali tarafından beldelerine gönderilen Kays b. Sa'd'ı iyi karşıladılar. Nevar ki Heribta denilen bölgede meskûn Hz. Osman taraftarları önceki halîfenin katilleri cezalandırılıncaya kadar Hz. Ali'ye biat etmeyeceklerini ancak gönderdiği valisine de karşı çıkmayacaklarını açıkladılar. Kays onların teklifini kabul ederek Mısır valiliğini yürütmeye başladı. Hz. Ali'nin Şam idaresine tayin ettiği Sehl b. Huneyf Hicaz ile Şam arasındaki sınırda yer alan Tebûk'e vardığında Şamlılar tarafından tehditlerle geri çevrildi. Bu sonuç Hz Ali'nin kadro değişimindeki ilk büyük başarısızlığı oldu. Hz. Ali'nin eyaletlerde gerçekleştirdiği bürokrat değişimi operasyonunda tek prob-

---

38 Taberî, *Tarih*, IV, 437.

lemsiz atamanın Yemen'de gerçekleştiği görülür ki bölge halkı zaten baştan beri Hz. Ali'nin destekçileri olarak biliniyordu.[39]

Hz. Ali vali tayinlerini gerçekleştirdikten sonra ikinci adım olarak kendisine karşı aktif siyasî faaliyete girişen grupları itaat altına almaya karar verdi. Bu gruplardan ilki Hz. Âişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in önderliğindeki Cemel ashâbı diğeri ise Şam valisi Muaviye'nin liderliğinde hareket eden Şamlılardı.

A. BASRA MUHALEFETİ

1. Cemel Ashâbı'nın Oluşumu

Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması talebiyle ilk önce Mekke'de ardından da Basra'da toplanan grubun görünen lideri Hz. Âişe idi. Halîfe'nin muhasara altına alındığı sırada başkenti terk eden, kendisine burada kalması konusunda yapılan ısrarlı talepleri dikkate almadan Mekke'ye giden Hz. Âişe[40] Medine'ye dönüş yolunda halîfenin öldürüldüğünü haber alınca derhal geri dönmüş daha sonra da Mescid-i Haram'da yaptığı konuşmayla maktul halîfenin kanını talep edeceğini ilân etmiştir.[41] Halîfeliği döneminde Hz. Osman'ın uygulamalarını şiddetle tenkit eden Hz. Âişe'nin[42] onun öldürülmesi üzerine kanını savunmaya kalkışması ilginç bir tavırdır. Bu durumda Hz. Âişe'deki değişikliğin sebebini onunla Hz. Osman arasındaki ilişkiden ziyâde yerine halîfe seçilen Hz. Ali arasındaki ilişkide aramak gerekir.

Şu bir gerçektir ki hangi sâike olursa olsun Hz. Âişe Hz. Ali'ye sempati duymuyordu.[43] Kaynaklarda bunun sebebi olarak İfk hâdisesinde Hz. Ali'nin Allah Rasûlü'ne (s.a.v) Hz. Âişe'yi boşama

---

39 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 133; Taberî, *Tarih*, IV, 442-442; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 75-76; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 229-230.

40 Taberî, *Tarih*, IV, 386. Hz. Âişe'nin, Hz. Osman'ı en fazla tenkit edenlerden olduğu unutulmamalıdır. Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 205.

41 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 111-116; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 180; Taberî, IV, 448-449, 458-459; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 79-80; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III,105-106.

42 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 175-176; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 205.

43 İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 298.

telkininde bulunması gösterilir. Hz. Ali'nin tavsiyesi aslında onun Hz. Âişe'nin iffetinden duyduğu şüphe sebebiyle değil, Hz. Peygamber'in (s.a.v) üzüntüsünü azaltma niyetine matuftur.[44] Ancak ne olursa olsun bu sözler Hz. Âişe'nin kulağına gidince derin bir üzüntü duymuş, onun gönlünde Hz. Ali'ye karşı kırgınlık meydana getirmiştir. Kısa süre sonra Kur'ân-ı Kerîm Hz. Âişe'nin suçsuzluğunu tescil etmişse de Hz. Ali'nin kendi hakkında dile getirdiği sözleri hayatı boyunca unutmadığı anlaşılıyor. Bununla birlikte Hz. Âişe'nin halîfeye karşı muhalefetini sadece geçmişteki bu kırgınlık ile açıklanması doğru değildir. Bu hadise aradaki kırgınlık hususunda belli ölçüde etkili olmuş olabilir ancak onun halîfeye karşı çıkışını tek başına açıklamaz. Muhtemelen sonraki dönemde meydana gelen başka sebepler ve şartlar Hz. Âişe'nin kendisine muhalefetinde etkin olmuştur.[45]

İslâm tarihi kaynaklarında Hz. Âişe'nin Hz. Ali'ye karşı çıkmasına sebep olarak onun kendi kabilesinden olan Hz. Talha'yı halîfeliğe getirmek istediği iddiası da yer alır. Nitekim Makdisî bu kanaattedir.[46] Belâzürî de Hz. Âişe'nin Hz. Osman'ın ölüm haberini duyduğunda "sanki insanları Talha'ya biat ederken görüyorum" dediğini rivayet eder.[47] Kaldı ki Hz. Âişe'nin hem Hz. Talha, hem de Hz. Zübeyr ile yakın akrabalık ilişkileri de vardı; Hz. Talha, kız kardeşi Ümmü Gülsüm ile evli olması sebebiyle Hz. Âişe'nin eniştesidir.[48] Hz. Zübeyr ise Hz. Aişe'nin diğer kız kardeşi Esmâ'nın eşidir. Cemel ashâbının oluşumunda başrol oynayanlardan Abdullah b. Zübeyr ise onun yeğenidir.[49] Ömer Ferruh herhangi bir kaynak göstermeksizin Hz. Âişe'nin halîfeye karşı siyaset mücadelesine girişmesinin asıl sebebinin kardeşi Muhammed b.

44 İbn Hişâm, *es-Sîre*, III, 313.
45 Demircan, Adnan, *Ali-Muaviye Kavgası*, s. 92-94. Bu konuda bk. Mahmat, Emine Cankat, *Hz. Aişe'nin Dönemindeki Siyasi Olaylardaki* Rolü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2004.
46 Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 209.
47 Belâzürî, *Ensâb*, V, 91-92.
48 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 214.
49 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 100.

Ebû Bekir'i halîfeliğe getirme arzusu olduğunu iddia eder.[50] Ancak Muhammed çocukluğundan itibaren Hz. Ali'nin yanında yetişmiş, sürekli onunla birlikte hareket etmiştir. Üstelik Cemel Savaşı'nda da ablası Hz. Âişe'nin değil halîfenin yanında yer almıştır. Bu durumda Hz. Âişe'nin kardeşinin ikbali adına siyasî faaliyete giriştiği iddiası temelsiz kalır.

Hz. Ali'ye karşı oluşturulan Basra muhalefetinin Hz. Âişe'den sonraki görünen liderleri Hz. Talha ve Hz. Zübeyr ikilisidir. Bu şahısların da Hz. Âişe gibi, halîfeliği süresince Hz. Osman ile münasebetleri iyi değildi. Onlar da zaman zaman bir kısım icraatı sebebiyle halîfeyi tenkit etmekten geri durmamışlardır. Hatta Hz. Osman, Hz. Talha'nın halkı kendi aleyhine kışkırttığını açıkça ifade etmiştir.[51] Bazı kaynaklarda mezkür ikilinin Kûfeli Mâlik b. el-Hâris ve Hukeym b. Cebele tarafından zorla Hz. Ali'ye biat ettirildiği belirtilir.[52] Ancak Sa'd b. Ebû Vakkâs ve Muhammed b. Mesleme gibi sahâbe önderlerinin biat sebebiyle zorlanmadıkları ortada iken[53] Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in baskıyla biat ettirildikleri hususu gerçekçi olamaz.

Tarihçilerden bir kısmı Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in biatten sonra halîfeye giderek kendisinden Basra ve Kûfe'ye vali tayin edilmelerini istedikleri, talepleri kabul edilmeyince[54] halîfeden aldıkları izinle Mekke'ye gittikleri rivayet edilir.[55] Onlar Medine'den ayrıldıktan sonra da halîfeye gönüllü olarak biat etmediklerini açıklamışlardır.[56] Ancak bu iki şahsın Hz. Ali'ye karşı muhalefetlerinde izahı zor başka noktalar

50 Ömer Ferruh, *Tarihu Sadri'l-İslâm*, s. 118.
51 Taberî, *Tarih*, IV, 379.
52 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 94-95; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 31; Taberî, *Tarih*, IV, 429, 435.
53 Taberî, *Tarih*, IV, 431. Nitekim bizzat Hz. Ali, *"Ben insanları biate zorlasaydım Sa'd b. Ebû Vakkâs, Abdullah b. Ömer ve Muhammed b. Mesleme'yi zorlardım. Onlar biattan kaçındılar, ben de kendilerine serbest bıraktım"* demiştir. bk.İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 70.
54 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 98; Taberî, *Tarih*, IV, 429, 438; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 70-71.
55 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 107; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 133; Taberî, *Tarih*, IV, 444-445; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 366; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 210; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 77; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 230-231.
56 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 122; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 70; Taberî, *Tarih*, IV, 467; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 122.

vardır. Her şeyden önce onların Hz. Ali'ye biat etmiş oldukları bir gerçektir. Bu sebeple kendilerinden beklenen ashâbın diğer önderleri gibi yapmış oldukları biate sadık kalarak halîfenin yanında yer almalarıdır. Eğer biate engel bir sebep görüyorlarsa Sa'd b. Ebû Vakkâs, Abdullah b. Ömer, Üsâme b. Zeyd ve Muhammed b. Mesleme gibi tarafsız kalarak muhalefet hareketine girişmeyebilirlerdi.

Hz. Ali'ye karşı oluşturulan Basra Muhalefeti'nin üçüncü grubunu önemli bir kısmı Hz. Osman'ın bürokratları olan Emevîler teşkil eder. Nitekim Hz. Âişe'nin halîfenin kanını savunma davetine ilk katılan Hz. Osman'ın Basra valisi Abdullah b. Âmir olmuştur.[57] Hz. Âişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in Ümeyyeliler ile bir araya gelmesi gerçekten ilginçtir. Zira Cemel ashâbının öncüleri Hz. Osman'ın halîfeliği boyunca Emevî ailesini şiddetli bir şekilde eleştirenlerin başında yer almışlardır. Nitekim Hz. Âişe Hz. Peygamber'in (s.a.v) gömleğini ve saçlarını çıkarıp "işte, gömleği ve saçları eskimedi. Fakat şeriatı eskidi" sözleriyle Hz. Osman'ı ağır bir şekilde suçlamıştır.[58] Fakat yeni şartlar onları Hz. Ali'ye karşı siyasî ortak haline getirmiş, Hz. Osman'ın Basra valisi Abdullah b. Âmir ile Yemen valisi Ya'la b. Ümeyye valilik yaptıkları şehirlerin hazineleriyle Hz. Âişe,-Hz.Talha ve Hz. Zübeyr'in Mekke'de meydana getirdikleri muhalif harekete malî destek sağlamışlardır.[59] Hz. Osman döneminin en tartışılan bürokratlarından olan Mervan b. Hakem, Cemel ashâbına katılan başka bir Ümeyyelidir.[60] Bu kabilenin Hz. Âişe ile ittifakını göz önüne alan bazı araştırmacılar Cemel Savaşı'nın Muaviye tarafından Hz. Ali'yi zayıflatmak amacıyla plânlandığını iddia etmişlerdir. Nitekim Abdülhalik Bakır, Ya'la b. Ümeyye ve Mervan b. Hakem'in Cemel ordusuna iştirakleri ve maddî katkı vermelerini,

57 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 112-113; Taberî, *Tarih*, IV, 449-450; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 80; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 106.

58 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 175-176; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 205.

59 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 114; Taberî, *Tarih*, IV, 449-452; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 366; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 210-211; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 80; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 106; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 231.

60 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 53; Taberî, *Tarih*, IV, 454-455; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 366.

harekât merkezi olarak da Abdullah b. Âmir'in önerisiyle Basra'nın seçilmesini gerekçe göstererek Cemel ashâbının oluşumunun ve ardından meydana gelen savaşın Ümeyyeliler tarafından plânlandığını iddia eder:

> *"Ümeyye ailesine mensup Basra valisi Abdullah b. Âmir ve Yemen valisi Ya'la b. Ümeyye Şam'daki güçlü orduyu geleceğe dönük bir plân için Mekke'de başlattıkları ayaklanmaya bulaştırmak istemiyorlardı. Daha önce belirttiğimiz gibi Şam'a gitmeyi plânlayan Talha ve Zübeyr'i bu fikirlerinden caydırmışlar ve onları Basra'ya yönelmeye ikna etmişlerdi. Onların amacı önce şûrâ üyesi Talha ve Zübeyr'i bertaraf etmek sonra da meşru halîfeyle uğraşmaktı. Nitekim bu ayaklanmayı başarıya götürmek için maddî yönden büyük destek sağlamışlar ve tüm masrafları bizzat valilikleri sırasında biriktirmiş oldukları servetlerden karşılamışlardı. Bize göre Cemel Vak'ası Ümeyyeoğulları'nın devlet idaresini yeniden ele geçirmek için başlatmış oldukları ilk merhaleden ibarettir. Bu ayaklanma ile Ümeyyeoğulları hem ileride devlet idaresine talip olacak güçlü muhaliflerden kurtulmayı başarmışlar hem de Hz. Ali ile Basralılar arasına bir daha tamiri mümkün olmayan bir küskünlük ve nifak sokmaya muvaffak olmuşlardır."*[61]

Cemel ashâbının ortaya çıkışının ve ardından meydana gelen çatışmanın Muaviye'nin halîfeye karşı gerçekleştirdiği iktidar mücadelesine yardımcı olduğu bir gerçektir. Nitekim kendisi Cemel Savaşı sebebiyle zaman kazanmış, Hz. Ali ise bu hadiseden dolayı Şam seferini geciktirmek zorunda kalmış üstelik bu savaşta kendisine destek olan Kûfeliler ile Basralıların karşılıklı olarak savaşmalarıyla büyük bir güç kaybına uğramıştır. Ancak bazı Ümeyyelilerin muhalif grubun oluşmasında etkin rol oynamalarından ve savaşın Muaviye tarafına sağladığı imkânlardan yola çıkarak Cemel Savaşı'nın Muaviye'nin plânlı bir or-

---

61 Bakır, Abdulhalik, *İktisadi ve İdari Yönden Hz. Ali Dönemi*, Ankara 1991, s. 25-26.

ganizasyonu olduğunu ileri sürmek kanaatimizce zorlama bir yorum olur. Zira bu iddianın kabul edilmesi Cemel ashâbının öncüleri olan Hz. Âişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in Emevîlerin oyununa gelen, daha önce muhalif oldukları idarenin yeniden canlanmasına katkı sağladıklarını fark edemeyen basiretsiz insanlar olarak görülmesi anlamına gelir ki kaynaklar özellikle Hz. Âişe için bunun aksi rivayetlerle doludur.[62] Kanaatimizce Cemel ashâbının oluşumu ile ilgili olarak yukarıda zikredilen daha karmaşık siyasî ve dinî sâikler etkin olmuştur. Eğer bu hadise Emevîlerin bir siyasî planı olsaydı sadece Abdullah b. Âmir, Ya'la b. Ümeyye ve Mervan b. Hakem'in değil bütün Ümeyyeliler'in (özellikle de Hz. Osman'ın oğullarının) bu savaşa katılması gerekirdi. Ancak bu aile blok halinde Cemel'de yer almamıştır. Nitekim bir taraftan Muaviye Şam'da halîfeye karşı siyasî faaliyet yürütürken diğer taraftan Hz. Osman'ın Kûfe valilerinden Velîd b. Ukbe her iki tarafa da katılmayıp iktidarları döneminde ellerindeki maddî imkânlara dokunulmaması ve maktul halîfenin katillerinin cezalandırılması şartıyla biat edebilecekleri hususunda Hz. Ali ile siyasî pazarlığa kalkışmıştır.[63] Sadece sebebi değil sonucu da dikkate alınırsa Cemel Savaşı'nın Ümeyyeliler tarafından plânlı bir şekilde yönlendirildiği iddiası havada kalır. Zira savaşa katılan-katılmayan Ümeyyelilerin planın bu safhasından sonra yani Irak cephesinde rollerini tamamladıktan sonra Şam'a gitmeleri gerekirdi. Ancak durum bu şekilde gerçekleşmemiştir. Nitekim Cemel'e katılmayan Ümeyyelilerden Sa'îd b. el-Âs[64] Muaviye'nin en çok desteğe ihtiyaç duyduğu Sıffin Savaşı'na da iştirak etmemiştir[65] Cemel'de etkin bir şekilde rol oynadığı görülen Mervan ise Şam'a gitmeyip Medine'ye çekilerek Iraklılarla Şamlıların topyekûn katıldıkları Sıffin Savaşı'nda yer almamıştır.[66] Bu son bilgiden Mervan b. Hakem'in ik-

---

62 Bu konuda geniş bilgi için bk. Erkocaaslan, Recep, *Hz. Aişe Hayatı, Şahsiyeti*, İstanbul 2016, s. 204-256.

63 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 178-179.

64 Taberî, *Tarih*, IV, 452.

65 Taberî, *Tarih*, IV, 452; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 107. Ayrıca bk. Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 115.

66 Taberî, *Tarih*, IV, 451-452. Cemel öncesinde Emevîlerin faaliyetleri hakkında bk. Sarıçam,

tidar yürüyüşünde Muaviye'yi desteklemediği, en azından bu konuda çekimser kaldığı sonucu çıkarılabilir. Bu husus Hz. Osman'dan sonra hilâfete geçme konusunda Emevî ailesi içinde Süfyanî ve Mervanî kolları arasında bir rekabetin olabileceğini de akla getirmektedir.[67] Bütün bu değerlendirmelerden yola çıkarak Cemel Savaşı'nın Ümeyyeliler tarafından plânlandığını söylemenin aşırı bir iddia olduğu kanaati hâsıl olur. İrfan Aycan'ın da ifade ettiği gibi Cemel ashâbının görünürde Hz. Osman'ın kanını savunmakla birlikte her biri farklı beklentilere sahip olan ve fakat sadece Hz. Ali'ye muhalefette ittifak eden buna karşılık ortak hedef ve projesi bulunmayan bir grup olduğunu söylemek mümkündür.[68] Bu sebeple Muaviye'nin siyasî plânı ile Cemel hadisesinin birbirinden bağımsız olarak ele alınması daha uygun olur kanaatindeyiz. Ancak bu savaşın iktidar yürüyüşünde şüphesiz Muaviye'ye büyük avantaj sağladığı da bir gerçektir.

Görüldüğü gibi Hz. Ali'ye biat edilmesinin ardından önce Mekke'de daha sonra Basra'da bir muhalefet hareketi ortaya çıkmıştır. Harekete liderlik yapan Hz. Âişe Mekke'de halîfenin kanını savunacağını ilân etmiş, eski halîfenin muhalifleri Hz Talha ile Hz. Zübeyr'i de yanında bulmuştur. Meselenin en enterasan yönü ise yeni halîfeye biat etmemek için Medine'den kaçan Ümeyyelilerin bu topluluğa katılmış olmasıdır. Netice olarak Mekke'de görünüşte Hz. Âişe'nin önderliğinde altında çok değişik gruplardan ve farklı hedefleri olan insanlardan müteşekkil ilginç bir topluluk meydana gelmiştir.[69]

İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, Ankara 1997, s. 258-263.

67 Emevîler'in Cemel Savaşı ve sonrası hadiselerde Muaviye ile ilişkileri hakkında değerlendirmeler için bk. Demircan, Adnan, *Ali-Muaviye Kavgası*, s. 97-103.

68 Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebû Süfyan*, s. 131.

69 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 116; Taberî, *Tarih*, IV, 454. Cemel muhalefetinin oluşumu hakkında geniş bilgi için bk. Günal, Mustafa, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, İstanbul 1998, s. 59-64.

2. Basra'nın Cemel Ashâbı'nın Kontrolüne Geçmesi

Hz. Âişe ile birlikte Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in yer aldığı, Ümeyyeoğullar'ının da maddî destek verdiği Cemel topluluğu Hz. Osman'ın kanını talep konusunda karar birliğine vardıktan sonra bunu nasıl gerçekleştirecekleri hususunu müzakere ettiler. Hz. Âişe karışıklığı önlemek için Medine'ye gidilmesi gerektiğini düşünüyordu.[70] Hz. Talha ve Hz. Zübeyr ise Şam'a gitme teklifinde bulundular. Buna karşılık Abdullah b. Âmir en doğrusunun Basra'ya yürümek olduğunu zira hem kendisinin hem de Hz. Talha'nın burada destekçilerinin bulunduğunu söyledi. Görüşmeler sonucunda Basra'ya gitme kararı alındı.[71] Mekke'den yedi yüz kişiyle harekete geçen topluluk yol boyunca gerçekleşen katılımlarla yaklaşık üç bin kişiye ulaşmıştır.[72]

Basra'ya doğru harekete geçen halîfe muhaliflerinin aralarında liderlik sorunu yaşadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Talha ile Hz. Zübeyr'den hangisinin topluluğa imamlık yapacağı hususunda anlaşmazlık çıkmış bunun üzerine Hz. Âişe'nin isteğiyle bu görevi yeğeni Abdullah b. Zübeyr üstlenmiştir.[73] Cemel grubu içerisinde yer alan Muâz b. Ubeydullah "eğer zafere ulaşmış olsaydık mutlaka kendi aramızda iki grup olup çarpışacaktık. Çünkü ne Zübeyr emirliği Talha'ya ne de Talha Zübeyr'e bırakıyordu" demek suretiyle topluluktaki gizlenemez liderlik sorununa işaret etmiştir.[74]

Cemel ashâbının tek problemi topluluğa kimin liderlik yapacağı değildi. Zihinlerde cevaplandırılması gereken daha ciddi başka sorular da bulunuyordu. Nitekim Emevîlerden Sa'îd b. el-Âs, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'e zafere ulaştıkları takdirde hilâfet görevini kime tevdi edecek-

---

70 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 116; Taberî, *Tarih*, IV, 451, 454; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 80; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 231.

71 İbn Sad, *et-Tabakât*, III, 31; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 57-58; Taberî, *Tarih*, IV, 450-452; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 366; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 80-81; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 231.

72 Taberî, *Tarih*, IV, 45, 452; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 106-107.

73 Taberî, *Tarih*, IV, 454; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 107.

74 Taberî, *Tarih*, IV, 454-455; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 107.

lerini sorduğunda onlar bunun Müslümanların kararına kaldığını söylemişlerdir. Sa'îd kendilerine "siz Osman'ın kanını almaya çıkmışsınız. Bu işi onun evlatlarından birisine devretmeniz gerekmez mi?" dediğinde Hz. Talha ve Hz. Zübeyr "Muhâcirlerin ileri gelenlerini bırakalım da iki yetime mi bu görevi verelim?" cevabını vermişlerdir. Bunun üzerine Hz. Osman'ın Ebân ve Velîd adındaki oğulları topluluğu terk etmişlerdir.[75] Anlaşılan o ki Hz. Ali'ye karşı muhalefet hareketi başlatan Cemel ashâbı dışarıdan bakıldığında mütecânis bir topluluk izlenimi verse de onlardan her bir grubun farklı niyetleri vardı.

Mekke'den harekete geçen topluluk Basra yolu üzerinde bulunan ve Hav'eb denilen mevkie geldiklerinde köpek ulumaları duymaya başladılar. Rivayete göre Hz. Âişe Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "keşke Hav'eb köpeklerinin hanginize uluyacağını bilseydim" sözünü hatırlamış bunun üzerine derhal geri dönme kararı vermiştir. Ancak yeğeni Abdullah b. Zübeyr burasının kastedilen yer olmadığını söyleyerek onu dönme fikrinden vazgeçirmiştir.[76] Bu rivayetin Cemel Savaşı'nda Hz. Âişe'yi sorumluluktan kurtarma gayretinin bir sonucu olarak kaynaklara sonradan ilave edildiğini anlamak zor değildir. Rivayette Hz. Âişe'nin buraya kadar topluluğa liderlik yaptığı, yanlış yolda olduğunu fark ettikten sonra dönmek istediği, ancak onu Abdullah b. Zübeyr'in kandırdığı dolayısıyla sonraki olaylardaki sorumluluğunun ona değil Abdullah b. Zübeyr'e ait olduğu îmâ edilmek istenmiştir. Rivayet bu şekilde kabul edildiği takdirde bu defa çok zeki bir kadın olan Hz. Âişe'nin kolayca kandırılabildiği sonucu ortaya çıkar ki bu Hz. Âişe için bir bühtan olur.

Hz. Âişe ile birlikte hareket eden topluluk ilerleyerek Basra'nın dış mahallesine gelip konakladı. Bu arada şehir halkından çeşitli gruplar da gelenlere katılmaya başladılar.[77] Kaçınılmaz olarak Basra valisinin

---

75 Taberî, *Tarih*, IV, 453; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 107.

76 İbn Kuteybe, *el-İmame*, I, 60; Taberî, *Tarih*, IV, 457; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 107; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 231-232.

77 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 124-125; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 136; Taberî, *Tarih*, IV, 463;

askerleri ile Hz. Âişe topluluğu arasında bir çatışma ihtimali ortaya çıktı. Nitekim iki grup arasındaki sürtüşmeler kısa süre sonra çarpışmaya dönüştü. Nihayet taraflar Medine'ye bir elçi gönderilmesi konusunda aralarında anlaştılar. Elçinin görevi Hz.Talha ile Hz. Zübeyr'in halîfeye hangi şartlarda biat gerçekleştirdiklerini tespit etmekti. Şayet biat zor kullanılarak yapılmışsa Hz. Ali'nin Basra valisi şehri terk edecek aksi bir durum ortaya çıkarsa bu defa Hz.Talha ve Hz. Zübeyr yanındakilerle birlikte oradan ayrılacaktı. Bu amaçla Ka'b b. Süver riyasetinde başka bir heyet halîfeye gönderildi. Ka'b, Medine'ye ulaştığında geliş amacını anlattı. Üsâme b. Zeyd, Ebû Eyyûb el-Ensârî ve Muhammed b. Mesleme her ikisinin de baskı sonucunda biat ettiklerini söylediler. Aynı anda Basra'da meydana gelen hadiseleri başka bir yoldan Medine'ye ulaştıran valisi Osman b. Huneyf'e Hz. Ali çok içerlemiş, gerek Hz. Talha gerekse Hz. Zübeyr'in kendi istekleri ile biat ettiklerini bunda herhangi bir ihtilâfın bulunmadığını bildiren haber göndermişti. Basra valisi Osman b. Huneyf, Hz. Ali'nin mektubunu delil göstererek Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'den şehri terk etmelerini istedi. Onlar da asıl kendisinin Basra'dan ayrılması gerektiğini söylediler.[78] Bu durumda şehirde yeniden çatışma ihtimali ortaya çıktı. Nitekim bir gece Hz. Talha ile Hz. Zübeyr yanındakilerle birlikte yatsı namazına iştirak etmek için Basra'ya girince şehir sokaklarında karşı karşıya gelen her iki taraf arasındaki çatışmalar baş gösterdi. Muhalifler bu arada valinin evine girerek onu feci şekilde dövdüler. Saçı ve sakalı yolunmuş perişan bir halde Hz. Âişe'nin huzuruna getirilen Osman b. Huneyf ancak onun müdahalesiyle ölümden kurtuldu.[79] Neticede şehrin yönetimi Hz. Âişe taraftarlarının hâkimiyetine geçmiş oldu. Bu şekilde Hz Osman'ın kanını dava etmek üzere toplandıklarını söyleyen Cemel ashâbı halîfenin

---

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 83-84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III,108; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 232.

78 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 126-128; Taberî, *Tarih*, IV, 463-468; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 367; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 109-110; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 233.

79 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 129-130; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 31; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 135; Taberî, *Tarih*, IV, 468-470, 475; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 367; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 212; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 111-112; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 233.

valisini şehirden çıkarmak suretiyle yönetime karşı açık bir isyan girişimi başlatmış oldular. Sadece bu gelişme dahi Cemel ashâbının niyetlerinin halîfe katillerinin cezalandırılmasından çok farklı ve ileri hedefler taşıdığına işaret eder. Üstelik onların girişimi Hz. Osman'ın katlini aydınlatmak ve sorumluları cezalandırmak bir yana hadisenin daha çok içinden çıkılmaz hale gelmesine yol açmıştır.

3. Cemel Savaşı ve Sonuçları

Kendisine itaat etmeyen Şamlılar üzerine yürümeye karar vermiş olan Hz. Ali bu esnada Hz. Âişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in Basra'ya doğru hareket ettikleri haberini alınca durumun netleşmesini görmek amacıyla Medine'den ayrılıp Rebeze'de beklemeye başlamıştı.[80] Halîfe buradan Kûfe'ye yöneldiği sırada Basra'daki valisinin başına gelenler kendisine ulaştırıldı. Kaldı ki kısa süre sonra Zî-kar denilen mevkide Osman b. Huneyf perişan bir vaziyette halîfenin yanına geldi.[81] Bu durumda Basra üzerine askerî harekât ihtimalini düşünmeye başlayan halîfe oğlu Hz. Hasan ile Ammâr b. Yâsir'i takviye birlikler temin etmek için Kûfe'ye gönderdi.[82]

Hz. Ali Basra'ya doğru ordusuyla harekete geçmeden önce muhaliflerle görüşme yapmak üzere Kûfe ileri gelenlerinden Ka'ka'a b. Amr'ı görevlendirdi. Ka'ka'a muhataplarına buraya geliş sebeplerini sorduğunda onlar amaçlarının toplumu ıslah etmek olduğunu söylediler. Halîfe'nin elçisi ıslah niyetinde olduklarını söylemelerine rağmen Basra'da pek çok insanın ölümüne sebebiyet verdiklerini hatırlatarak bunun da en az Hz. Osman'ın katli kadar büyük bir hadise olduğunu dile getirdi. Ardından fitnenin bitmesi için insanların teskin edilmesi

---

80 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 134; Taberî, *Tarih*, IV, 455, 477; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 82; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 113.

81 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 32; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 65-66; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 85; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 116.

82 Buhârî, *Fiten* 18; Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 135-136; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 135, 138; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 137-138; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 181; Taberî, *Tarih*, IV, 499-500; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 367-368; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 212; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 116-118; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 236-237.

gerektiğini sonra da onların halîfeye biat etmeleri lazım geldiğini söyledi. Cemel ashâbı da bu görüşü kabul edip kendilerinin de aslında sulh istediklerini tekrarladılar.[83] Taberî'de geçen İbn Şebbe rivayetine göre Hz. Ali bizzat Hz. Talha ve Hz. Zübeyr ile görüşmüş ve kendilerine "sizleri savaşa hazırlanmış olarak görüyorum. Peki bu hareketinizde sizi Allah huzurunda mazur gösterecek meşru bir sebebiniz var mı? Ben sizin din kardeşiniz değil miyim? Ortada benim kanımı size helal kılacak bir sebep var mı?" dediğinde her ikisi de verecek bir cevap bulamamışlardır. Bunun üzerine Hz. Zübeyr halîfeye karşı kesinlikle savaşmayacağını bildirmiş, gerek Hz. Âişe gerekse oğlu Abdullah kendisini kararından döndürememişlerdir.[84]

Bu gelişmeden tarafların yakın zamanda barışa ulaşacakları sonucu çıkmaktadır. Ancak buna rağmen yine de savaş gerçekleşmiştir. Savaşın sebebiyle ilgili olarak İslâm tarihi kaynaklarında farklı bilgiler vardır. Taberî'nin ravilerinden Seyf b. Ömer, Cemel Savaşı'nda tarafların birbirlerine saldırmalarına sebep olanların İbn Sebe taraftarları olduğunu ileri sürerek hadisenin bütün mesuliyetini onlara yükler. Seyf'e göre İbn Sebe iki tarafın anlaşması durumunda Hz Osman'ın katilleri olarak kendilerinin cezalandırılacakları endişesi sebebiyle meseleyi daha karmaşık hale getirmek için yeni bir çatışma çıkarmak istemiş, onun emriyle hem Hz. Ali ordusunda hem de Basralılar arasında yer alan Sebeîler gece yarısı sulh beklentisi içinde dinlenen iki orduya da karşılıklı olarak saldırı düzenlemişler, sonuçta her iki taraf hücuma uğradığı düşüncesiyle kılıca sarılmıştır.[85] Seyf b. Ömer'in bu rivayeti aynen Hz. Osman dönemi olaylarının izahında olduğu gibi hadiselerdeki sorumluluğun Müslümanların üzerinden kaldırılması gayretinin bir sonucu gibi görünmektedir. Başka bir ifadeyle bir tarafta Hz Ali diğer ta-

---

83 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 145-147,155-156; Taberî, *Tarih*, IV, 488-489, 495; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 85; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 119-120.

84 Taberî, *Tarih*, IV, 501-502; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 122; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 241.

85 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 147-149; Taberî, *Tarih*, IV, 493-495, 503-505, 506-507; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 85-88; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 120-121, 123-124; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 239.

rafta Hz. Âişe ile Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in yer aldığı sonuçta binlerce Müslümanın öldürülmesine sebep olan bu savaşın sorumluluğundan adı geçen ashâb büyüklerinin kurtarılması için tek suçlu olarak İbn Sebe gösterilmek istenmiştir. Dinî ve ahlâkî hassasiyet merkezinde değerlendirildiği zaman bu belki güzel bir izah/çözüm olarak düşünülebilir. Üstelik böyle bir rivayet sayesinde müslüman tarihçiler iki taraftan birinin haksız ve hatalı olduğunu söylemekten dolayısıyla olayı açıklarken kendilerince vicdanî rahatsızlık duymaktan da kurtulmuş olurlar. Ancak bu anlayış hadisenin aydınlatılması noktasında açıklayıcı olmak bir tarafa konuyu daha da anlaşılmaz hale getirir. Zira olayın izahı bu kadar basit olmamalıdır. Savaşın bizzat başlatıcısının Abdullah b. Sebe olduğu kabul edilse bile Mekke'de muhalefet hareketi başlatan daha sonra grubu küçük çaplı bir ordu haline getirip Basra'ya sevk eden ardından da Hz. Ali'nin valisini şiddet kullanarak şehirden çıkaran İbn Sebe değil, bizzat Cemel ashâbı önderleridir. Diğer taraftan onların Basra'daki bu faaliyetleri halîfeye karşı açık bir isyan, bir savaş ilânından başka bir şey değildir. Nitekim bunu fark eden Hz. Ali muhtemel bir savaşı planlayarak ordusuyla birlikte Basra'ya doğru hareket etmiştir. Dolayısıyla iki büyük Müslüman topluluğu karşı karşıya getirenler halîfe ile Cemel ashâbı liderlerinden başkası değildir. Bu durumda savaşı sadece İbn Sebe'nin faaliyetleriyle izah etmek makul bir düşünce olarak görünmemektedir. Nihaî saldırı İbn Sebe tarafından gerçekleştirildiği farz edilse dahi ona savaş ortamı ve şartlarını sağlayanlar müslüman liderleridir. Dolayısıyla bu savaşın esas sorumlusunun İbn Sebe olarak gösterilmesi doğru değildir. Anlaşılan İbn Sebe Cemel savaşının maddî-manevî mesuliyetinden Müslümanları kurtarmak isteyen tarihçiler için Seyf b. Ömer'in icad ettiği muhayyel suçludan başka bir şey değildir. Müslüman tarihçiler hem Hz. Osman döneminde gerçekleşen ve tarihçilerin izah etmekte zorlandıkları hadiselerin takdiminde hem de Cemel Savaşı gibi sebepleri ve sonuçları hâlâ tartışma konusu edilen olayların açıklanmasında Seyf b. Ömer'in İbn Sebe'ye dayalı malu-

matına çok ilgi göstermişlerdir. Rivayete bu derece rağbet edilmesinin sebebi birbirlerini öldürmek suretiyle büyük günah işleme konumuna gelen sahâbe önderlerini sorumluluktan kurtarmak için onları mazur hale getirmesidir. Bu anlayışa göre Hz. Ali, Hz. Talha ve Hz Zübeyr gibi Müslüman önderleri aslında plânlı ve hedefli olarak birbirleriyle savaşı düşünmemişler sadece iyi niyetle barışa ulaşmaya ve fitnecileri engellemeye çalışmışlardır. Ancak onların kontrolü dışında gelişen olaylarda İbn Sebe gibi şahısların faaliyetleri sebebiyle iyi niyetlerine rağmen savaşı engelleyememişlerdir. Dolayısıyla adı geçen şahısların hadiselerde en küçük bir sorumlukları yoktur.

Seyf rivayeti bir tarafa bırakılacak olursa gerek Cemel ashâbının gerekse Hz. Ali'nin mutlak bir savaş için hazırlık yaptıkları anlaşılır. Nitekim Hz. Ali savaşın kaçınılmaz hale geldiğini anladığı anda ordusunu muhtemel harp için hazırlamış, askerlerine de savaşı başlatan taraf olmamalarını emretmiştir.[86] Bu durumda savaşta ilk hücumu Hz. Âişe taraftarlarının gerçekleştirdiği ortaya çıkar. Her ne sebeple olursa olsun iki taraf şiddetli bir savaşa girişmiştir. Çatışmalar daha çok Hz. Âişe'nin devesi etrafında yoğunlaşmış, onun önündeki çarpışmalarda yetmiş kişi ölmüştür. Aynı anda halîfe ordusundan atılan oklar da onun bulunduğu hevdece isabet etmiştir.[87] Durumun ciddiyetini fark eden Hz. Ali atılan oklardan Hz. Âişe'ye bir zarar geleceğinden endişelenerek onun bindiği devenin ayaklarının kesilmesi suretiyle çöktürülmesini emretmiş[88], bunun üzerine devenin etrafındaki askerler dağılmışlardır. Hz. Ali kendisiyle ilgilenmeleri için Muhammed b. Ebû Bekr ile Ammâr b. Yâsir'i görevlendirmiş bilâhare kendisi de onun yanına gitmiştir.[89]

86 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 157; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 138-139; Taberî, *Tarih*, IV, 507; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 370-371; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 212-213; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 121-122.

87 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 141; Taberî, *Tarih*, IV, 509, 513-516-519, 530, 532-533; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 375-376; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 214-215; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 243-245.

88 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 127; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 143; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s.141-142; Taberî, *Tarih*, IV, 519.

89 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 127-128; Taberî, *Tarih*, IV, 519, 533-334; İbnü'l-Cevzî, *el-*

Hz. Ali Cemel Savaşı'ndan sonra her iki taraftan ölenlerin defin işlemlerini yakından takip etti. Bunun ardından askerlerinin ganimet olarak ele geçirdikleri bütün eşyayı toplayıp Basra mescidine yığdırarak şehir halkına kendilerine ait malları almaları çağrısında bulundu.[90] Hz. Ali'nin bazı taraftarları ise bu uygulamadan rahatsız olarak Hz.Talha ve Hz. Zübeyr taraftarlarının mallarını almanın kendilerinin hakkı olduğunu, zira onların kanlarını akıttıklarını, mallarını da almalarının helâl olması gerektiğini söylediler. Hz. Ali ise Basralıların kendilerinin Müslüman kardeşleri olduğunu, dolayısıyla mallarının alınamayacağını bildirdi.[91] Bu konudaki ısrarlı talepte bulunanları da "hanginiz payına müminlerin annesi Âişe'nin düşmesini ister?" sözleriyle susturdu.[92]

Hicretin 36. yılı 14-15 Cemâziyelâhir'de (8-9 Aralık 656) Perşembe günü cereyan eden Cemel savaşında her iki taraftan toplam olarak on bin insan kaybı verildiği rivayet edilir.[93] Savaşta ölenlerin en meşhurları ise Cemel ashâbının önderleri Hz. Zübeyr ile Hz. Talha'dır. Rivayetlere göre Hz. Ali savaş henüz başlamışken Hz. Zübeyr'i çağırıp ikaz etmiş o da bunun üzerine savaştan vazgeçerek harp meydanını terk etmişti. Savaşa iştirak etmeyen Temimoğulları reisi Ahnef b. Kays onu görünce, insanları bir araya getirdikten sonra savaşı terk ettiği için kınamıştı. Ahnef'i duyan Benî Temîm'den Amr b. Cürmüz, Hz. Zübeyr'i takip etmiş, yanına giderek birlikte namaz kılmayı ve imamlığı onun yapmasını teklif etmiş, namaz esnasında da onu öldürmüştü.[94] Benzer şekilde Hz. Ali ile görüştükten sonra Hz. Talha da savaştan vazgeçmişti. Ancak bu esnada bilinmeyen bir yerden gelen okla veya bir kısım tarihçinin zikrettiği üzere bizzat Mervan b. Hakem'in attığı okla yaralanmış, aldığı

Muntazam, V, 92; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 130, İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 245.

90 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 178; Taberî, *Tarih*, IV, 538-539.

91 Taberî, *Tarih*, IV, 541.

92 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 245.

93 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 179; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 139-140;Taberî, *Tarih*, IV, 534, 539, 545; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 360; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 131.

94 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 174; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 110-112; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 68-70; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 139-140; Taberî, *Tarih*, IV, 498-499, 510-511, 534-535; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 371-373; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 215.

bu yara sebebiyle kısa süre sonra vefat etmiştir.[95] Gerek Hz. Zübeyr gerekse Hz. Talha'nın savaşın hemen başlangıcında askerlerini terk etmiş oldukları şeklindeki rivayetleri ihtiyatla karşılamak gerekir. Her şeyden önce bu iki rivayetin kaynağı yine Seyf b. Ömer'dir. Hadise şayet Seyf'in aktardığı şekilde gerçekleşmiş olsaydı adı geçen iki sahâbînin liderliğini yaptıkları askerlerin savaşı sürdürmelerinin bir anlamı olmazdı. Gerek dünya tarihinde gerekse İslâm tarihinde savaşın başlangıcında komutanları öldürülen veya komutanları tarafından terk edilen orduların savaşa devam edebildiklerine pek şahit olunmamıştır. Bu durumda savaşın önemli bir kısmında bu iki sahâbînin çarpışmalara bizzat katıldıklarını söylemek gerekir. Nitekim Taberî'de İbn Şebbe'den gelen başka bir rivayette Hz. Zübeyr'in karşılıklı saflarda Ammâr b. Yâsir ile çarpıştığı zikredilir.[96] Hz. Talha'nın da çarpışmalar esansında aldığı bir ok yarasından dolayı vefat ettiği bilinmektedir. Dolayısıyla onun da savaş meydanını terk ettiği şeklindeki bilgiyi şüpheyle karşılamak gerekir. Her iki sahâbe önderinin daha savaşın başında hiç çarpışmaya katılmadan muharebe meydanından ayrıldıkları şeklindeki rivayet, hadiselerdeki sorumluluklarını ortadan kaldırma veya azaltma gayretinin bir başka şekli olarak değerlendirilebilir. Hav'eb'den geriye dönmeye çalışan ancak İbn Zübeyr tarafından ikna edilen Hz. Âişe bu şekilde mesuliyetten kurtarıldıktan sonra aynı metotla savaşın başında çarpışma mekânını terk ettiği iddiasıyla Hz. Talha ve Hz. Zübeyr de mazur gösterilmeye çalışılmıştır.

Hz. Ali savaşın gerçekleşmesinden üç gün sonra Basra'ya girdi. Şehir halkı gelip kendisine itaatlerini bildirdiler. Halîfe bu arada Beytülmal'de bulunan malları şehir halkına dağıttı. Abdullah b. Abbâs'ı Basra valiliğine tayin ettikten sonra H. 12 Recep 36/Aralık 656 tari-

---

95 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 167; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 223; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 135, 139; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 182; Taberî, *Tarih*, IV, 499, 509, 527-528; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 373-374; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 242.

96 Taberî, *Tarih*, IV, 512; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 214; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 134; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 240.

hinde yeni başkent Kûfe'ye hareket etti.[97] Kardeşi Muhammed b. Ebû Bekir tarafından daha önce savaş alanından Basra'ya sevk edilmiş olan Hz. Âişe[98] de buradan ayrılıp Mekke'ye gitti. Hac mevsimine kadar burada kaldıktan sonra Medine'ye döndü.[99]

Cemel Savaşı İslâm tarihinde Müslümanların kendi aralarında karşı karşıya geldikleri ilk büyük çatışmadır. Bu savaş neticesinde Hz. Ali, Irak-Hicaz bölgesinde kontrolü sağlayabilmiştir. Ancak birbirlerine karşı kılıç çeken insanların bir arada tutulma imkânı da o derece zorlaşmıştır. Dolayısıyla Cemel galibiyeti Hz. Ali için bir problemin çözülmesi gibi görünse de esasında daha büyük problemlerin başlangıcı olmuştur.[100]

Cemel Savaşı sadece siyasî bir hadise olmayıp daha sonra ortaya çıkacak siyasî ve itikadî mezheplerin tartıştıkları önemli meseleler sayılan amelin imandan bir cüz olup olmadığı, büyük günah işleyenin akıbeti gibi tartışmalara ve ihtilâflara zemin teşkil etmiştir.[101] Dolayısıyla savaş ve savaşa iştirak edenlerin dinî ve dünyevî durumları mezhepler tarafından farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Nitekim Şîa ile Hâricîlerin tamamına göre Cemel'de Hz. Ali haklı ona karşı savaşan Hz. Âişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr ise âsîdirler. Bu mezheplere mensup bir kısım fırkalar ise daha da ileri giderek hadiselerde haksız saydıklarını tekfirle suçlamışlardır. Mutezile'nin çoğunluğu bu hadisede Hz. Ali'yi haklı muhaliflerini haksız ve hatalı görürken, Ebû Bekir el-Esam, Dırâr b. Amr, Muammer b. Abbâd, Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf gibi Mutezilî âlimler

---

97 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 181-182; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 143-144; Taberî, *Tarih*, IV, 541, 543-544; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 380-381; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 94-95; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 131.

98 Taberî, *Tarih*, IV, 534; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 92; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 130.

99 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 182; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 143; Taberî, *Tarih*, IV, 542. Hz. Âişe'nin ilk dönem siyasî hadiselerdeki rolü üzerine bk. Demirel, Harun Reşit, "Hz. Âişe ve Siyaset (Hadis-Haber ve Tarihi Bilgiler Işığında", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, Van 2000, s. 123-148.

100 Fığlalı, Ethem Ruhi, "Cemel Vak'ası", *DİA*, VII, 320-321.

101 Bu konuda değerlendirmeler için bk. Akbulut, Ahmet, *Sahâbe Devri Siyasî Hadiselernin Kelamî Problemlere Etkileri*, İstanbul 1992, s. 252-279.

ise Cemel'e katılan taraflardan hangisinin haklı hangisinin haksız olduğunun bilinemeyeceği kanaatindedirler. Bu fırkanın kurucusu kabul edilen Vâsıl b. Atâ ise taraflardan birinin mutlaka fâsık olduğunu ancak bunu belirlemenin imkân dâhilinde bulunmadığını söyler. Bu hadise hakkında Ehl-i Sünnet içinde de farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ehl-i Sünnet'in öncüsü kabul edilen Selefiyye mensupları ashâb arasında ortaya çıkan bu tür ihtilâfları tartışmanın doğru olmadığına hükmetmişlerdir. Onlara göre hata etmiş olsalar da birbirleriyle savaşan bu iki sahâbe grubunu da Allah affetmiştir. İbn Hazm, Cemel Savaşı'ndan önce her iki tarafın da iyi niyetle hareket ettiklerini, savaşmak maksadıyla yola çıkmadıkları halde Hz. Osman'ın katillerinin komplosu sebebiyle kendilerini çarpışmanın içinde bulduklarını dolayısıyla bu savaşta onların kusursuz sayılmaları gerektiğini iddia eder. Selefî âlimlerin bir kısmıyla Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye'ye mensup Sünnî kelâmcıların ekserisi ise bu savaşta Hz. Ali'nin haklı karşı tarafın haksız olduğu kanaatindedir. Zira Hz. Âişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr ile onlara uyanlar Müslümanların halîfe seçtikleri Hz. Ali'ye itaatsizlik yapmışlar, savaşın başlama şekli nasıl olursa olsun binlerce Müslümanın birbirlerini öldürmelerine sebebiyet vermişlerdir. Ancak bununla birlikte onların tekfir edilmeleri veya fâsık olarak nitelenmeleri de doğru değildir. Çünkü Cemel Savaşı'na katılmaları sebebiyle ashâb ve tabiîni tekfir etmenin dinî bir dayanağı yoktur. Bununla birlikte halîfe karşıtlarının isyankâr sayılmaları mümkündür ancak onlar yine de kesinlikle kâfirlikle suçlanamazlar. Kaldı ki Kur'ân-ı Kerîm'de aralarındaki anlaşmazlıklar yüzünden savaşan toplulukları "mü'minler" olarak vasıflandırılmıştır.[102] Hz. Ali de muhaliflerini kendisine karşı isyan eden kardeşleri olarak görmüş, savaş sonunda onların mallarını ganimet saymamıştır. Burada Selefiyye'nin Cemel Savaşı'nda her iki zümreyi de haklı gösteren görüşlerinin de akla uygun olmadığını ifade etmek gerekir. Bu görüş ashâb ve tabiînin de aynen peygamberler gibi hata işlemekten korunmuş (masum) oldukları düşüncesini akla getirir ki böyle bir anlayış İslâm'ın inanç esaslarıyla

---

102 Hucurât, 49/9.

bağdaşmaz. Bazı âlimlerin Cemel Vak'ası gibi son derece ciddî sonuçlar doğuran bir tarihî olayı tahlil etmekten kaçınmaları da sorumlu ilim adamı anlayışıyla izah edilemez. Dolayısıyla İslâm tarihinde bu ve benzeri hadiseler inanç konusu olarak görülmeyip salt sebep ve sonuçları itibariyle incelenmeye devam edilmelidir.[103]

B. ŞAM MUHALEFETİ

Cemel Savaşı'ndan sonra Hz. Ali asıl gündemi olan Şam muhalefetiyle ilgilenmeye karar verdi. Zira Muaviye Şam'a vali olarak gönderilen Sehl b. Huneyf'e görevini devretmediği gibi Hz. Osman'ın kanı üzerinden bölge halkını halîfeye karşı kışkırtmaya ve Irak'a karşı savaş hazırlığına başlamıştı. Hz. Ali ile Muaviye arasındaki tartışmanın geçmişi esasında Hz. Osman döneminin sonlarına kadar ulaşır. Nitekim valiler toplantısından dönmeden önce Muaviye eğer halîfenin başına bir şey gelirse bu konuda doğrudan Hz. Ali'yi ve ashâb önderlerini sorumlu tutacağını açıkça ifade etmiştir.[104]

Muaviye Hz. Osman öldürüldükten sonra da halîfeye karşı muhalefetini Hz. Osman'ın katledilmesi ve bu konuda Hz. Ali'yi de sorumlu tutma düşüncesi üzerine kurdu. Bu siyasetinde onun asıl hedefi Hz. Osman'ın katlinin ardına sığınarak Hz. Ali'nin meşru halîfe olmadığını ortaya koymaktı. Tabiatıyla Muaviye'nin bu adımı meseleyi kendisi ile halîfe arasındaki çekişmeden çıkarıp Hz. Ali-Hz. Osman tartışmasına çevirmiştir.[105] Muaviye'in sonraki adımı ise Şamlıları halîfenin Hz. Ali

---

103 Bu konuda bk. Şeyh, Abdüssettâr, *el-Hulefâü'r-Râşidûn*, s. 556-582; Yavuz, Y. Şevki, "Cemel Vak'ası", *DİA*, VII, 321-322. Cemel Vak'ası ve sonuçlarıyla ilgili olarak bk. Gılâbî, Muhammed b. Zekeriyya, *el-Vak'atü'l- Cemel*, (thk. Şeyh Muhammed Hasen), Bağdat 1970; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, II, 489-493; Günal, Mustafa, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, s. 83-96; Demircan, Adnan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul 1996, s. 88-93. Demircan, Adnan, *Ali-Muaviye Kavgası*, s. 85-110. Bu konuda ayrıca bk. Öztürk, Mehmet, "Hz. Ali Dönemi Siyasi ve Fıkhi Gelişmelerin Mezheplerin Oluşumuna Etkisi", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, sayı: 1, s. 83-103.

104 İbn Şebbe, *Tarihu'l- Medineti'l-Münevvere*, III, 1093-1094; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 33.

105 Onat, Hasan, *Emevîler Dönemi Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, s. 41; Akbulut, Ahmet, *Sahâbe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelamî Problemlere Etkileri*, s. 222-227.

tarafından öldürüldüğüne inandırmaya çalışmak oldu.[106] Bu amaçla Numân b. Beşîr tarafından Medine'den getirilen maktül halîfenin kanlı gömleği ile onun hanımı Nâile'nin saldırı esnasında kesilen parmaklarını yaklaşık bir yıl süreyle Şam Camii'nde sergilemek suretiyle halkı tahrik etti. Neticede propaganda faaliyetlerinden etkilenen insanlar halîfenin kanını dökenlerle savaşmak üzere sözleşip Hz. Osman'ın katilleri öldürülmedikçe veya kendilerine teslim edilmedikçe Hz. Ali'ye bey'at etmeyeceklerini, bu uğurda savaştan çekinmeyeceklerini ilân ettiler.[107]

Hz. Ali yönetim adına Şam'dan gelen olumsuz haberlere rağmen yine de Muaviye'ye mektup göndermeye ve onu itaate çağırmaya devam etti. Nevar ki onun diplomatik girişimlerinden herhangi bir sonuç çıkmadı.[108] Sonunda Şamlılarla hesaplaşmanın kaçınılmaz hale geldiğini görünce savaş kararı aldı. Bu hedefini gerçekleştirmek amacıyla Mısır, Kûfe ve Basra valilerine haber göndermek suretiyle sefer için bölgelerinde hazırlık yapılmasını emretti. Bölgeye müteveccih askerî harekâtı başlatmadan önce de son kez Muaviye'yi itaate çağırmak amacıyla ona Cerîr b. Abdullah el-Becelî'yi elçi olarak göndermeye karar verdi. Buna mukabil halîfenin önde gelen komutanlarından Eşter, Muaviye'ye yakınlığı sebebiyle onun bu görev için uygun olmadığını söylemişse de Hz. Ali, Cerîr'in Şam'a gitmesinde ısrarcı davrandı. Muaviye halîfenin talimatıyla yanına gelen elçiyi üç-dört ay oyaladıktan sonra geri gönderdi. Cerîr döndüğünde halîfeye sonuç olarak Muaviye'nin Şam halkıyla yönetime karşı savaşmak için hazırlık yaptığını bildirdi.[109]

---

106 Taberî, *Tarih*, IV, 561-562; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 141; Fığlalı, Muaviye'nin bizzat Amr'ın tavsiyesiyle Hz. Ali'yi maktül halîfenin kanıyla sorumlu tutmaya ve Şamlıları da bu doğrultuda kışkırtmaya başladığını ifade etmektedir. Fığlalı, E. Ruhi, *Hâricîliğin Doğuşu*, XX, 238.

107 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 74; Taberî, *Tarih*, IV, 562; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 98, 141-142; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 254.

108 Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, s. 57-58, 86-91, 108-110; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 134-135, 152-154; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 76; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 121; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 230.

109 Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, s. 27-33; 60-62; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 84-85; Dineverî, *el-*

Cerîr b. Abdullah'ı eli boş bir şekilde Medine'ye yolcu eden Muaviye aynı anda Hz. Ali'ye karşı siyasî mücadelesinin alt yapısını hazırlamak amacıyla gerek Şurahbil b. Sımt, Mâlik b. Hübeyre gibi Suriye bölgesi liderleri gerekse Amr b. el-Âs gibi Kureyş Arap liderleriyle ittifaklar gerçekleştirdi.[110] Buna paralel olarak Medine'de bulunan Abdullah b. Ömer, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Muhammed b. Mesleme gibi ashâb ileri gelenlerine asıl amacının Hz. Osman'ın intikamını almak olduğunu, bu konuda kendileriyle ortak hareket etmek istediğini bildiren mektuplar gönderdi. Ancak muhatapları onun çağrısına iltifat etmediler.[111]

Muaviye, Hz. Ali ile mücadelesini daha güçlü bir şekilde gerçekleştirmek amacıyla o dönemde Hz. Ali'nin idaresi altında bulunan Mısır'a müdahale etmeye karar verdi. Hz. Ali halîfe seçildikten sonra Mısır'a Kays b. Sa'd'ı vali olarak tayin etmişti. Kays Mısırlılardan halîfe adına biat istemiş, sadece Heribta bölgesinde oturan Hz. Osman taraftarları kendisine itaat etmekle birlikte halîfeye biat etmeyeceklerini bildirmişler, Kays da onların bu tavrına herhangi bir tepki vermemişti.[112] Bu şartlarda Muaviye ilk önce Irak valiliği vadiyle Hz. Ali'nin Mısır valisi Kays b. Sa'd'ı kendi tarafına çekmek istedi. Ancak muhatabı onun teklifini geri çevirdi. Bunun üzerine Kays'ı görevden aldırmak için yeni bir plan geliştirerek Kays'ın kendilerine meylettiği şeklinde haberler yaymaya hatta onun ağzından Şam'a yazılmış sahte mektupları halka duyurmaya başladı.[113] Hz. Ali durumu haber alınca

---

Ahbâru't-Tıvâl, s. 147-148, 150-152; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 184; Taberî, *Tarih*, IV, 561-562; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 381-382; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 141-142; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 254.

110 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 34-42, 44-52, 80; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 86-88; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 148-150; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 184-186; Taberî, *Tarih*, IV, 558-561; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 140-141; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 253.

111 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 63-64, 71-77; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 88-91.

112 Taberî, *Tarih*, IV, 547-549; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V,97-98; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 137; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 251-252; Makrızî, *Hıtat*, I, 300; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, I, 126.

113 Taberî, *Tarih*, IV, 552-553; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 138; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 253; Makrızî, *Hıtat*, I, 300; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, I, 126, 132.

çok şaşırdı. Zira kendi valisinden böyle bir davranış beklemiyordu. İki oğlu ve Abdullah b. Cafer kendisine haberlerin tahkiki için Kays'a Heribta bölgesinde bulunan Osman taraftarlarına saldırma emri vermesini tavsiye ettiler. Kays emir ulaştığında muhaliflerin Mısır ileri gelenleri olduğunu, idareye karşı doğrudan çıkmadıklarını, eğer bir saldırı düzenlerse bunun yeni bir düşman kazanmak anlamına geleceğini bildirdi. Buna mukabil Hz. Ali valisine yine de saldırı düzenlenmesinde ısrar edince Kays şayet kendisinin halîfeye sadakatinden şüphe ediliyorsa görevinden azledilmesini istedi. Neticede halîfe onun yerine Muhammed b. Ebû Bekir'i tayin etti.[114] Böylece Muaviye'nin gerçekleştirdiği siyasî komplo Hz. Ali'nin en önemli yardımcılarından birinin görevden uzaklaştırılmasıyla neticelenmiş oldu. Mısır'da her yönden Muaviye'ye denk ve onunla baş edebilecek kapasitedeki Kays'ın[115] görevden alınıp yerine tecrübesiz Muhammed b. Ebû Bekir'in tayin edilmesi[116] onun Hz. Ali'ye karşı mücadelesinde elde ettiği mühim bir siyasî kazanımdır.[117] Diğer taraftan Hz. Ali'nin, üvey oğlu Muhammed'i Mısır'a tayin etmesi ona başka sıkıntılar da getirmiştir. Muhammed Hz. Osman'ı öldürmek üzere evine ilk önce giden kişi olarak tanındığı için bu tayin Hz. Ali'yi Hz. Osman'ın katillerini himaye etmekle suçlayan ve ardından buna dayanarak siyasî mücadeleye girişen Muaviye'nin eline muhalefet için yeni bir koz daha vermiştir.

---

114 Taberî, *Tarih*, IV, 552-555; Kindî, *Vulât*, s. 21-22; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 138-139; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 253; Makrızî, *Hıtat*, I, 300; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, I, 132.

115 Muaviye, Kays b. Sa'd'ın Hz. Ali'nin yanında bulunan yüz bin savaşçıdan daha tehlikeli olduğunu söylemiştir. (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 313). Kays b. Sa'd hakkında geniş bilgi için bk. Deniz, Ramazan, *Hz. Ali'nin Mısır Valisi Kays b. Sa'd'ın Hayatı ve Siyasi Kişiliği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2007; Ayar, Kenan, "Sahâbe Dönemi İktidar Mücadelesinde Arap dâhîlerinden Kays b. Sa'd", *Onkokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 20-21, Samsun 2005, s, 115-169.

116 Buhl, F., "Muhammed b. Ebû Bekir", *İA*, VIII, 476; Apak, Adem, "Muhammed b. Ebû Bekir es-Sıddîk", *DİA*, XXX, 518.

117 Kays'ın azli hakkında bk. Kutluay, Yaşar, *İslâmiyette İtikadî Mezheplerin Doğuşu*, Ankara 1959, s. 43; Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 139-141; Güzel, Ahmet, "Hz. Ali'nin Atadığı Mısır Valileri ve Muaviye'nin Onlarla Mücadelesinde Uyguladığı Metodlar Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM*, 2012, cilt: X, sayı: 20, s. 41-74.

Muaviye Şam'da Hz. Ali ile muhtemel bir mücadeleye girişmek için bir taraftan hazırlıklarını tamamlarken diğer taraftan da batıdaki komşusu Rumların muhtemel saldırılarından emin olmak amacıyla yüklü bir miktar para ödemek karşılığında onlarla barış antlaşması imzalamıştır.[118]

1. Sıffin Savaşı

Cemel topluluğunu etkisiz hale getiren Hz. Ali, Muaviye'ye karşı attığı bütün diplomatik adımlar sonuç vermeyince Şamlılar üzerine askerî harekâta karar verdi. Sefer hazırlıklarını tamaladıktan sonra oğlu Muhammed b. Hanefiyye'ye sancağı verip Abdullah b. Abbâs'ı ordunun sağ, Amr b. Süfyan'ı sol tarafına tayin ederken Ebû Leyla b. Amr'ı öncülerin başına getirdi. Irak ordusu daha sonra Şam'a doğru harekete geçti.[119] Hz. Ali'nin ordusuyla üzerlerine gelmekte olduğu haberini alan Muaviye de Hicretin 36. yılı (M. 656) sonlarına doğru Şam'dan Irak istikametine doğru yola çıktı.[120]

Iraklılar ile Şamlılar Hicretin 36 yılı Zilhicce'sinin ilk günlerinde (Mayıs 656) Sıffin[121] denilen yerde ilk kez karşı karşıya geldiler. Hz. Ali'den önce bölgeye ulaşan Muaviye Fırat suyolunu kontrol altına almış, buraya Ebû Aver komutasında askerî birlik yerleştirmişti. Kısa süre sonra Iraklılar su ihtiyacını karşılamak için nehir kıyısına geldiklerinde Şamlıların engellemeleriyle karşı karşıya kaldılar. Durum halîfeye bildirilince Hz. Ali, Sa'sa'a b. Sühân'ı Muaviye'ye gönderip suyun ortak kullanıma açılmasını talep etti. Ancak Muaviye Iraklıların suya yaklaştırılmayacağını söyledi. Bunun üzerine taraflar arasında çatışma mey-

---

118 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 88.

119 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 154-157; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 104-105.

120 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 92-93; Taberî, *Tarih*, IV, 563; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 100-101; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 142; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 256.

121 Sıffin, Rakka ile Balis yerleşim merkezleri arasında ve Fırat nehri kenarında yer alan geniş bir arazidir. İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 23; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 414-415.

dana geldi. Sonuçta nehrin kontrolü Iraklıların eline geçti. Ancak Hz. Ali Şam askerlerinin sudan istifade ettirilmelerine izin verdi.[122]

Taraflar arasında su problemi çözüldükten sonra Hz. Ali Şamlıları savaş başlamadan tekrar *itaate* davet etmek istedi. Bu amaçla Ebû Amr b. Beşîr, Sa'îd b. Kays ve Şebes b. Rib'î'den oluşan bir heyeti karşı tarafa gönderdi. Muaviye gelenlere gerçek niyetinin maktul halîfenin kanını dava etmek olduğu görüşünü tekrarladı. Şebes ise onun asıl amacının Hz. Osman'ın kanı değil, bunu istismarla dünya menfaati elde etmek olduğunu söyledi. Bunun üzerine taraflar arasında tartışma meydana gelince elçiler herhangi bir sonuç alamadan geri döndüler.[123]

İlk görüşmelerden bir sonuç alınamayınca taraflar arasında çarpışmalar başladı. İlk çatışmalar Zilhicce ayı boyunca devam etti. Bu saldırılar daha çok *rakibi psikolojik olarak yıpratma amaçlı küçük hamleler* şeklinde gerçekleştiriliyordu. Zira her iki taraf barış umudu taşıyordu. Hicretin 37. yılının (M.657) Muharrem ayının girmesi barış çabaları için bir fırsat oldu.[124] Hz. Ali bundan istifadeyle Muaviye'ye yeni bir heyet göndermeye karar verdi. Ancak Muaviye ikinci görüşmede de Hz. Osman'ın öldürülmesine yardımcı olan birine itaat etmeyeceklerini, Hz. Ali'nin selefini öldürmemiş olduğu iddiasını reddetmediklerini fakat onun halîfenin katillerini barındırmaya devam ettiğini söyledi. Bunun ardından da katiller kendilerine verilmedikçe itaat çağrısına olumlu cevap vermeyeceğini bildirdi.[125]

---

122 Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 160-162, 166-167; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 145; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 94-95; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 158; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 187-188; Taberî, *Tarih*, IV, 569-572; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 385-387; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 103; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 145-146; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 257.

123 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 187-188; Taberî, *Tarih*, IV, 573-574; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 146; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 257.

124 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 195-196; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 160; Taberî, *Tarih*, IV, 575; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 104, 117; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 541; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 258-259.

125 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 197-200; Taberî, *Tarih*, V, 5-6; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 147-148; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 258-259; Muhammed Hudarî Bey, *ed-Devletü'l-Ümevîyye*, (thk. Şeyh Muhammed Osmanî), Beyrut 1986, s. 379

Irak elçilerinin karargâhından ayrılmasının ardından Muaviye de Şamılılar adına halîfeye bir heyet göndermeye karar verdi. Bunun için Habîb b. Mesleme, Şurâhbil b. Sımt ve Ma'n b. Yezîd'i Hz. Ali'ye yolladı. Heyet başkanı Habîb b. Mesleme halîfenin huzurunda şöyle bir konuşma yaptı:

"Osman hidayet yolundaki bir halîfeydi. Allah'ın kitabıyla amel etti, Allah'ın emrine bağlı kaldı. Siz onun hayatını uzamış gördünüz ve vefatının geciktiğini düşündünüz sonra da öldürdünüz. Eğer onu öldürmediğinizi iddia ediyorsan katilleri bize teslim et, onları biz öldürelim. Daha sonra da yüklenmiş olduğun bu emirlikten vazgeç ki Müslümanlar şûrâ ile başlarına gelecek kişiyi seçsinler."[126]

Habîb b. Mesleme'nin bu gelişinde dile getirdiği görüşler Muaviye'nin halîfeyle mücadelesindeki asıl niyetini açıkça ortaya koymaktadır. Elçi Hz. Ali'den katillerin kendilerine teslim edilmesini istedikten sonra Müslümanların yeni yöneticilerini şûrâ ile seçmeleri teklifinde bulunmuştur. Bu ifadeler Şamlıların katillerin kendilerine teslim edilmesiyle dahi yetinmeyeceklerini, onların artık halîfenin meşruiyetini tartışma konusu yapmaya başladıklarını göstermektedir. Daha önceki dönemde suçluların yönetim tarafından cezalandırılması veya kendilerine teslim edilmesi halinde Hz. Ali'ye biat edeceğini bildiren Muaviye[127] bu defa katiller teslim edilse de biate yanaşmayacağını, onun yerine yeni bir halîfenin seçilmesi gerektiğini söylüyordu. Aslında elçilerin dile getirdikleri düşünce siyasî mücadelesinin başından beri Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasından başka bir hedefinin olmadığını açıklayan ve bu amaçla insanları etrafında toplayan Muaviye'nin gerçek niyetini ortaya koyar ki bu da hilâfet makamını ele geçirmekten başka bir şey değildir.[128] Muaviye'nin halîfe seçilmesinde şûrâ önerisin-

---

126 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 200-202; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 159-160; Taberî, *Tarih*, V, 7-8; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 148; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 259.

127 Taberî, *Tarih*, V, 5-6; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 146; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 258-259.

128 Kutluay, Yaşar, *İslâmiyette İtikadî Mezheplerin Doğuşu*, s. 49; Sarıçam, İbrahim, *Emevî-*

de de samimi olmadığı daha sonra oğlu Yezîd'i kendi yerine halîfe tayin etmesiyle anlaşılacaktır.[129]

Muharrem ayı boyunca gerçekleşen görüşmelerden savaşı bitirecek herhangi bir anlaşma çıkmadı. Bu sebeple Safer'in ilk günü taraflar tekrar savaşa başladılar.[130] Çarpışmalar aralıksız devam ederken Hz. Ali savaşın böyle sürüp gidemeyeceğini düşünerek askerlerine nihaî saldırı emrini verdi.[131] Şiddetli hücum esnasında Irak ordusunun sembol şahsiyetlerinden Ammâr b. Yâsir şehit oldu. Hz. Peygamber'in (s.a.v) Medine Mescidi'nin inşası esnasında "Ammâr'ı isyancı bir topluluk öldürecektir"[132] sözü bilindiği için bu hadise her iki tarafta da derin tesirler meydana getirmiştir. Öyle ki onun kendileri tarafından öldürülmüş olmasından dolayı Şamlılar endişeye kapılmışlardır. Bilhassa Amr b. el-Âs'ın oğlu Abdullah Hz. Peygamber'in (s.a.v) sözünü hatırlatarak kendilerinin âsî duruma düştüklerini dillendirmeye başladı. Bu haber sebebiyle askerlerinin moralinin bozulmasından endişelenen Muaviye Abdullah'ı azarlayarak Ammâr'ı kendilerinin değil bilakis onu buraya getirenlerin katlettiğini söylemiştir.[133]

Sıffîn'de Ammâr b. Yâsir'in öldürülmesinin Muaviye ordusunda büyük korku ve panik meydana getirdiği anlaşılıyor. Zira onlar ölüme sebep olmakla kendilerinin âsî topluluk olduğunu düşünmeye başla-

---

Hâşimî İlişkileri, s. 28. Bu konuda ayrıca bk. Yaşaroğlu, Hasan, "Bir Taktik ve Propaganda Dehası Olarak Muaviye b. Ebû Süfyân ve Hz. Osman'ın Katillerinin Sorgulanması Meselesi", *Türkoloji Araştırmaları*, 201, cilt: VIII, sayı: 8, s. 2213-2224.

129 Akbulut, Ahmet, *Sahâbe Devri Siyasî HadiselerninKelamî Problemlere Etkileri*, s. 208-209.

130 Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, s. 202-332; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 161-172; Taberî, *Tarih*, V, 10; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 387; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 117; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 149; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 261.

131 Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, s. 332-340, 391-392.

132 Buhârî, *Salât* 63; Müslim, *Fiten* 72, 73; Belâzürî, *Ensâb*, I, 172; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 188; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 157; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 263-267.

133 Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, s. 340, Belâzürî, *Ensâb*, I, 169; Taberî, *Tarih*, V, 41; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 391; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 119; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 158; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 269-270.

mışlardı.[134] Diğer yandan bu hadise Hz. Ali ordusunda ise olumlu tesir icra etmiş, Iraklı askerler kendilerinin hak üzere olduklarını düşünerek daha cesaretle savaşmışlardır.[135] Belki de bu nedenle Ammâr'ın şehit olması savaşın dengesini bozan ve Iraklıları galibiyete doğru götüren en önemli moral unsur olarak gösterilebilir. Gerçekten de bundan sonra Iraklılar Şamlıları bulundukları hattın gerisine çekilmeye zorlamışlar, kısa süre içinde öncü kuvvetler karşılarına çıkan tüm Şam birliklerini mağlup ederek Muaviye'nin çadırının yakınlarına kadar ulaşmışlardır. Aynı anda Şam karargâhına iyice yaklaşan Hz. Ali Muaviye'yi mübarezeye davet etmiş ancak muhatabı bu meydan okumaya mukabelede bulunmamıştır.[136]

Iraklıların saldırılarını iyice artırması üzerine iki ordu arasında çok şiddetli bir savaş başladı. O kadar ki askerler sabaha kadar kılıçları kırılıp okları bitinceye kadar çarpıştılar. Kaynaklarda savaşın şiddeti sebebiyle kaynaklarda bu gece "Herîr Gecesi" olarak isimlendirilmiştir.[137]

Şamlıları savaşın sonunda mutlak yenilgiden Amr b. el-Âs'ın tahkim çağrısı kurtardı. Muaviye Amr'ın teklifi ile Şam askerlerine Kur'ân sayfalarını mızrakların ucuna takarak Iraklıları ilahi kitabın hakemliğine çağırmaları emrini verdi. Yapılan teklif Hz. Ali ordusunda karışıklık meydana getirdiği için Iraklıların üstünlüğü ile devam eden savaş neticeye ulaşamadan sona erdi. Bununla birlikte Sıffin Savaşı Müslüman toplum vicdanında büyük bir tahribat meydana getirmiştir. Zira her iki taraftan binlerce Müslüman çarpışmalar esnasında hayatını kaybetmiştir.[138] İslâm toplumu için büyük bir felâket olarak tarihe geçen bu hadise

---

134 Belâzürî, *Ensâb*, I, 170.

135 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 427-437; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 95; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 396; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 119.

136 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 274-276, 387-388; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 95, 110-111; Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl*, s. 170-171, 173-174; Taberî, *Tarih*, V, 42; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 39; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 396-397; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 219; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 120; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 158; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Tarihi'l-Beşer*, I-IV, İstanbul 1286, I, 185-186; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 272.

137 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 7-481; Taberî, *Tarih*, V, 47; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 160.

138 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 384; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 123; İbn Kesîr, *el-Bidâye*,

İslâm tarihinin en talihsiz hatıralarından biri olmasının yanında sonuçları itibarıyla da asırlardır Müslümanların zihnini ve gündemini meşgul etmiştir.[139]

2. Tahkim

Sıffin Savaşı Iraklıların son büyük saldırısı neticesinde Şam ordusunun hezimetiyle sonuçlanmak üzereyken Muaviye'nin siyasî ortağı Amr b. el-Âs şöyle bir teklifte bulunmuştu:

> *"Bizi dağınık halden birleşmeye, Iraklıları da birleşik halden dağınıklığa çevirecek bir şey biliyorum. Bu da mushafları kaldırıp onları Kur'ân'ın hakemliğine çağırmaktır. Iraklılardan bazıları bu çağrımıza cevap verirler, bazıları da karşı çıkarlar, böylece aralarında bir ihtilâf çıkmış olur. Şayet sulh isteyenlerin fikri kabul görürse biz de savaşı belli bir zamana kadar ertelemiş ve helâkten kurtulmuş oluruz. Eğer onlardan bir kısmı sulh çağrımıza cevap vermeyip saldırıya devam ederlerse o zaman bölünmüş oldukları için biz onlara rahat bir şekilde karşılık veririz. Böylece onlar çözülür ve güçleri kaybolmuş olur."*[140]

Amr'ın tekilifi doğrultusunda Muaviye'nin emriyle Şamlı askerler ellerinde bulunan mushafları kaldırmak suretiyle muhataplarını Allah'ın kitabının hakemliğine başvurmaya çağırdılar.[141] Diğer taraftan Muaviye'nin görevlendirdiği İbn Hind isimli şahıs da sürekli olarak "eğer herhangi bir şeyde anlaşmazlığa düşerseniz onu Allah'a ve Rasûlüne götürün"[142] âyetiyle çağrılarına Kur'ân'dan delil getiriyor

---

VIII, 275.

139 Yiğit, İsmail, "Sıffin Savaşı", *DİA*, XXXVII, 107-108.

140 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 31-32; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 101-102; Taberî, *Tarih*, V, 48; İbn Abdirabbih, *el-Ikdu'l-Ferîd*, IV, 364; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 400; İbn Hibbân, *Kitabu's-Sikât*, II, 292; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 120-121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III,160-161; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 541; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 186; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 273.

141 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 478, 481-484; Taberî, *Tarih*, V, 48; İbn Abdirabbih, *el-Ikdu'l-Ferîd*, IV, 364; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 400; İbn Hibbân, *Kitabu's-Sikât*, II, 292; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 160-161.

142 Nisâ, 4/59.

ardından da "Görmüyor musun, kendilerine kitaptan bir pay verilenleri aralarında hüküm versin diye Allah'ın kitabına çağrılıyorlar da sonra onlardan bir grup yüz çevirerek dönüyor"[143] âyetini okumak suretiyle muhataplarını bu davete katılmadıkları takdirde Kur'ân'ın emrine karşı çıkmakla korkutuyordu.[144]

Amr b. el-Âs'ın tahkim talebi beklendiği gibi kısa sürede Irak ordusunun birbirine düşmesine sebep oldu. Nitekim onlardan bir kısmı davete derhal icabet edilmesi gerektiğini söylerken[145] başka bir kısmı ise bunun Şamlılar tarafından tertip edilen bir oyun olduğunu dolayısıyla yapılan çağrının dikkate alınmaması gerektiğini ileri sürdüler.[146] Hz. Ali Şamlıların teklifine olumlu bakan taraftarlarına Muaviye, Amr, Habîb b. Mesleme, Dahhâk b. Kays gibilerin din ve Kur'ân ehli olmadıklarını, onların asıl amacının Kitab'a başvurmak değil kendilerine karşı hile yapmak ve bütünlüklerini bozmak olduğunu söyledi.[147] Nevar ki ordusu içindeki tahkim taraftarları onun nasihatlerini dikkate almadıkları gibi şayet teklife karşı çıkarsa ordudan ayrılmak üstelik onu Şamlılara teslim etmek hatta öldürmekle tehdit ettiler. Halîfe, askerlerinin çoğunluğunu teşkil ettikleri anlaşılan tahkim taraftarlarına daha fazla direnemedi.[148]

---

143 Âli İmran, 3/ 23.

144 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 101-102.

145 Kutluay, Şamlıların tahkim çağrısına olumlu cevap verilmesini isteyen ve Irak bütünlüğünü bozanların Sebeîler olduğunu öne sürmekte ve bu olayın bütün sorumluluğunu onlara yüklemektedir. bk. (Kutluay, *İslâm ve Yahûdî Mezhepleri*, Ankara 1965, s. 48). Ancak müellif eserinin 53. sayfasında Abdullah b. Sebe'nin Sıffin'e katılıp katılmaması meselesinin açık olmadığını ifade etmekte ve kendisinin onun Sıffin'e katıldığı kanaatinde olduğu izlenimi vermektedir. Tahminen varsayılan bir olayın sonucunu kesin olarak ifade etmek pek tutarlı olmasa gerekir. İbn Sebe ve Sebeiyye'nin Sıffin savaşındaki konumu hakkında bk. Tâhâ Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 91-94.

146 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 484-485, 489-490; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 255-256; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 104; Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl*, s. 174; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 405.

147 Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 489; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 188-189; Taberî, *Tarih*, V, 48-49; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 401; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III,161; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 186; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 273-274.

148 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 188-189; Taberî, *Tarih*, V, 49; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 161; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 274. Hz. Ali'yi tahkimi kabule zorlayanlar ve özellikleri hakkında bk. Demircan,

Hz. Ali'yi tahkime zorlayanların başında yer alan Eş'as b. Kays Şamlıların yanına giderek niyetlerini öğrenmeye karar verdi. Muaviye kendisine amaçlarının Kur'ân'ın hakemliğine başvurmak olduğunu söyledi. Onun teklifine göre karşılıklı seçilecek iki temsilci marifetiyle Kur'ân'ın hakemliğine müracaat edilecek ve aralarındaki probleme bir çözüm bulunacaktı. Şamlılar bu hususta kendileri için Amr b. el-Âs'ı seçtiklerini bildirdiler. Bunu öğrenen tahkim taraftarları kendileri adına da Ebû Mûsâ'nın hakem olmasını istediler. Hz. Ali bu görev için Abdullah b. Abbâs'ı düşündüğünü açıklasa da bu fikrini tahkimcilere kabul ettiremedi. Muhatapları halîfenin Eşter en-Nehaî'nin hakem olması teklifine de "yeryüzünü alevlendiren o değil mi?" sözleriyle itiraz ederek Ebû Mûsâ'dan başkasına razı olmayacaklarını yinelediler. Hz. Ali çaresiz tahkimi isteyenlerin taleplerine boyun eğmek zorunda kaldı.[149] Netice itibarıyle halîfe tahkimin kabulünden sonra kendisini temsil edecek hakemin tayini hususunda dahi söz sahibi olamamış, sonuçta insiyatifi ordusu içinden kendisine karşı çıkanlara bırakmış görünmektedir.

Tahkim taraftarları Hz. Ali'nin hakemlik için İbn Abbâs önerisini onun halîfeye akrabalığı, Eşter'i de savaşa olan hırsı sebebiyle kabul etmeyerek tarafsız konumda gördükleri Ebû Mûsâ konusunda karar birliğine vardılar. Fakat onlar Şamlıların hakemi Amr b. el-Âs'ın Muaviye'nin siyasî ortağı olduğu hususunu hiç hatırlamadılar.[150] Eğer Hz. Ali ile Muaviye arasındaki problemin çözülmesi için tek bir hakem tayin edilmesi kararlaştırılsaydı tahkimcilerin tarafsız bir hakem ısrarları anlaşılabilirdi. Bu durumda hakem olarak Ebû Mûsâ'nın seçilmesi her iki taraf için de uygun olurdu. Ancak meseleyi halletmek için

---

Adnan, "Ali b. Ebî Tâlib'i Tahkimi Kabule Zorlayanlar Üzerine", *İSTEM*, yıl.3, sy. 6, Konya 2005, s. 51-58; Barlak, Yasemin, "Dört Halîfe Dönemi Siyasi Hadiselerinde Eş'as b. Kays'ın Rolü", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, sy. 7, s. 101-141.

149 Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, s. 498-500; Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl*, s. 176-177; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 189; Taberî, *Tarih*, V, 51; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 122; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 161-162; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 402; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 161-162; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 277.

150 Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 83.

karşılıklı iki kişi seçilecekti. Bu takdirde onları hakem değil, tarafların haklarını korumakla sorumlu temsilci olarak tanımlamak daha doğru olur. Durum böyle iken tahkim taraftarlarının Hz. Ali'i temsil edecek tarafsız bir kişiyi istemeleri anlaşılabilir bir durum değildir. Zira Ebû Mûsâ'nın karşısına çıkacak olan Amr kesinlikle tarafsız değil aksine Muaviye'nin sağ koluydu. Bu nedenle Amr'ın karşısına tarafsız görülen Ebû Mûsâ'nın değil, Hz. Ali'nin de teklif ettiği İbn Abbâs veya Eşter'den birinin çıkarılması daha hakkaniyetli ve tutarlı bir davranış olur, halîfe de görüşmelerde daha adil bir şekilde temsil edilirdi. Ancak bu konuda bizzat ordusudaki kişiler tarafından kendisine bu imkân verilmemiştir.[151]

Tahkim taraftarlarının Ebû Mûsâ hakkında ileri sürdükleri onun hem Muaviye hem de Hz. Ali'ye aynı mesafede olduğu yani tarafsız kaldığı hususu da esasında problemlidir. Çünkü halîfe ile Ebû Mûsâ arasında çok yakın dönemde meydana gelen bazı olaylar, onun halîfeye karşı tarafsız konumda olmasını gölgeleyecek mahiyettedir: Hz. Ali Cemel Savaşı'na çıkmadan önce Kûfe valisi Ebû Mûsâ'dan yardım talebinde bulunmuş, vali ise şehir halkının bu davete katılmasını engellemiştir. Bu sebeple halîfenin emriyle Ebû Mûsâ görevinden azledilerek şehirden uzaklaştırılmıştır.[152] Hz. Ali ile arasında böyle bir hadise geçmiş olmasına rağmen, Ebû Mûsâ'nın tarafsız davranması ve onun haklarını savunması ne kadar mümkün olur? Bu arada Ebû Mûsâ'nın kabilesi olan Eş'arîlerin büyük bir kısmının Sıffîn Savaşı'nda Muaviye'nin saflarında mücadele etmiş oldukları gerçeği de dikkaten uzak tutulmamalıdır.[153]

Hz. Ali'nin muhalefetine rağmen ordusundaki tahkim taraftarları Ebû Mûsâ'nın Irak tarafı temsilcisi olduğunu ilân ederek Sıffîn yakın-

---

151 Bu konuda bk. Demircan, Adnan, "Hz. Ali'yi Tahkime Zorlayanlar Üzerine", s. 51-58.

152 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 62-64; Taberî, *Tarih*, IV, 481-487; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 116-118; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 236-237.

153 Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl*, s. 172; Taberî, *Tarih*, V, 24; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 154.

larında bulunan Urz köyünden alıp getirdiler. Bir araya gelen hakemler görüşmeler sonucunda aralarında şu kararları aldılar:

> *"Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu, Ali b. Ebû Tâlib ile Muaviye b. Ebû Süfyan arasında yapılmış bir antlaşmadır. Ali Irak halkı ve müttefikleri adına, Muaviye de Şam halkı ve müttefikleri adına bu esaslara uyacaklarını taahhüt ederler. Hakemler Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Amr b. el-Âs olup onlar Fâtiha'sından sonuna kadar Allah'ın kitabı ile hüküm verecekler, Kur'ân'da duruma uygun bir hüküm bulamazlarsa sünnete müracaat edeceklerdir. Hakemler ümmeti ihtilâf ve tefrikaya düşürmeden harbe tekrar dönülmemesi için adil karar vereceklerini taahhüt ederler. Onlar bu esaslar dışına asla çıkmayacaklar, kendi hevâlarına göre hareket etmeyeceklerdir. Ali ve Muaviye hakemlerin Kitap ve Sünnet'e göre verecekleri kararı kabul edeceklerine dair söz verirler. Her iki gruba dâhil olanlar da verilecek kararı itirazsız kabul edecektir. Ali, Muaviye ve her iki taraf mensupları nasıl karar verilirse verilsin hakemlerin malları, canları ile hısım ve akrabalarının emniyet içinde olacaklarına dair söz verirler. Bu hususta tüm Müslümanlar mükelleftirler. Hakemler şayet hükümlerinde Kur'ân ve Sünnet dışına çıkarlarsa kararlarına itibar yoktur ve Müslümanlar onların bu şekildeki hükümlerinden beridirler. Karar bu senenin Ramazan ayında açıklanacaktır ancak meşru bir sebep olursa hakemlerin ortak rızası ile kararın zamanı erkene alınabileceği gibi tehir de edilebilecektir. Hakemler Kûfe ile Şam'ın tam ortasında yer alan Dûmetu'l-Cendel'de bir araya gelecekler, şayet bu gerçekleşmezse toplantı ertesi yıl Ezruh'ta yapılacaktır. İstenirse bu görüşme yerini de değiştirmek mümkündür. Hakemlerden biri bekleme süresi içinde ölürse onun tarafı yerine başka bir kişiyi seçecektir. Taraflar buluşma yerine karşılıklı dört yüz kişiyle gelecekler ve sadece onların müsaade ettiği kimseler müzake-*

releri takip edebilecektir. Karar verildikten sonra her iki taraf silahlarını bırakacak ve asla muharebeye teşebbüs etmeyecekler, hakemlerin kararı açıklamalarından sonra memleketlerine döneceklerdir."[154]

Tahkimnâmenin hazırlanmış olması her şeyden önce Şam tarafının tereddütsüz bir zaferi sayılmalıdır. Çünkü onlar savaş alanında mutlak hezimete uğramak üzereyken çarpışmaları durdurmak suretiyle kendilerini savaşın felâketinden kurtarmışlar üstelik aynı zamanda Irak tarafını da ihtilâfa düşürmeyi başarmışlardır. Diğer taraftan tahkimnâme ile Muaviye halîfeye isyan eden bir vali olmaktan çıkarak yönetim tarafından resmen tanınan bir siyasî muhatap haline gelmiştir. Bu nedenle Sıffin Savaşı'nı Iraklılar kazanmış gibi görünse de esasen masada istediğini alan ve avantajlı duruma geçen taraf Şamlılardır.[155]

3. Hakem Olayı

Tahkimnâmeye göre taraflar Hicretin 37. yılının (M.658) Ramazan ayında Dûmetü'l-Cendel'de bu gerçekleşmez veya hakemler görüşme zamanını tehir ederlerse Ezruh'da toplanıp hükümlerini vereceklerdi.[156] Zamanı geldiğinde tespit edilen yere her iki taraftan da dört yüz kişi geldi. Bunların dışında Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr ve Muğîre b. Şu'be gibi tarafsız şahıslar gözlemci sıfatıyla toplantı yerinde hazır bulundular.[157]

---

154 Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 504-508; 510-511; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 114-115; Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl*, s. 178-179; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 189-190; Taberî, *Tarih*, V, 52-54; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 403; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 122-123; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 162-163; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 187; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 277-278.

155 Tahkimle ilgili geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Önkal, Ahmet, "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM*, y. 1, sy. 2, Konya 2004, s. 33-68; Yaşaroğlu, Hasan, "Sıffin Savaşı ve Tarihin Gizlediği Bir Gerçek: Ali-Muaviye Mütarekesi", *Türkoloji Araştırmaları*, 2014, cilt: IX, sayı: 1, s. 623-635.

156 Yâkût el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldân*, I, 130.

157 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 540-541; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 256; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 190; Taberî, *Tarih*, V, 67; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 361; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 126-127; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 282-283.

İslâm tarihi kaynaklarında hakem olayıyla ilgili birçok farklı rivayet bulunmaktadır. Burada olay hakkında detaylı bilgiler veren Mes'ûdî'nin rivayeti esas alınarak farklı bilgiler karşılaştırmalı bir şekilde aktarılacaktır:

Hakemler ilk önce aralarında geçen konuşmaları kayıt altına almaya karar verdiler. Buna göre herhangi bir konuda ittifak ettiklerinde sonucu zapta geçireceklerdi. Şam tarafının temsilci Amr b. el-Âs hazırlanan metinde Ebû Mûsâ'nın adının öne yazılmasını istedi.[158] Daha sonra da maktül halîfenin Müslümanların icmaıyla seçildiğini, mazlum olarak öldürüldüğünü, mazlumun velisine Allah tarafından onun hakkını alma yetkisinin verildiğini Ebû Mûsâ'ya kabul ettirdi.[159] Ardından maktül halîfenin davası için Muaviye'den daha lâyık birinin olmadığını ifade etti. Buna karşılık Ebû Mûsâ bunun için bir araya gelmediklerini, asıl görevlerinin ümmetin işini ıslah edecek karara ulaşmak olduğunu söyledi. Amr muhatabına teklifinin ne olduğunu sorduğunda Ebû Mûsâ Iraklıların Muaviye'yi, Şam halkının da Hz. Ali'yi sevmediklerini ileri sürerek ikisini de azledip hilâfete Abdullah b. Ömer'i[160] getirmeyi teklif etti.[161] Amr ise buna karşılık Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın halîfeliğinin daha uygun olacağını söyledi.[162] Ancak Ebû Mûsâ, İbn Ömer'in halîfeliğinde ısrar etti. Taraflar arasında ortak bir halîfe adayı üzerinde ittifak sağla-

---

158 Makdisî, *Kitabu'l-Bed'*, V, 227.

159 Taberî, *Tarih*, V, 68-69; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 127-128; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 167-168; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 383-284.

160 Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, s. 542; Makdisî, Ebû Mûsâ'nın, Abdullah b. Ömer'in ismini vermeden önce Hasan b. Ali'nin halîfe yapılmasını istediğini zikretmektedir. Makdisî, *Kitabu'l-Bed'*, V, 228.

161 Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, s. 542, 544; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 256-257; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 190; Taberî, *Tarih*, V, 58. İbn Kuteybe, (*el-İmâme*, I, 117-118) ve İbn Abdirabbih (*el-Ikdu'l-Ferîd*, IV, 347-348) Abdullah b. Ömer'in halîfeliğe getirilmesi teklifinin Ebû Mûsâ'dan değil Amr'dan geldiğini iddia etmektedirler.

162 Amr b. el-Âs, Sa'd b. Ebû Vakkâs'tan başka Muaviye'nin (İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 256; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 117-118; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 190; Taberî, *Tarih*, V, 58, 68-69; Makdisî, *Kitabu'l-Bed'*, V, 228), kendi oğlu Abdullah'ın (Ya'kûbî, *Tarih*, II, 190; Taberî, *Tarih*, V, 68; Makdisî, *Kitabu'l-Bed'*, V, 228) halîfe yapılmasını teklif etmiştir. Mes'ûdî'de geçen başka bir rivayette ise, Amr Ebû Mûsâ'dan kendisinin halîfe yapılmasını istemiştir. (Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 411).

namayınca Amr, Ebû Mûsâ'dan Müslümanların iyilik ve hayrını Hz. Ali ve Muaviye'nin azledilmesinde onların yerine İbn Ömer'e biat edilmesini uygun görüyorsa bunu halka ilân etmesini söyledi. Bunun üzerine Ebû Mûsâ dışarıda bekleyen topluluğa "insanların sulha kavuşması ve akan kanın durmasına matuf olarak Ali ve Muaviye'nin hal'ine karar verdik, ben şu sarığı çıkardığım gibi, Ali'yi hal' ettim.[163] Biz onun yerine Rasûlüllah'a (s.a.v) sahâbî olmuş birini seçtik ki onun babası da sahâbîdir. İslâm'da önceliği ile tebarüz etmiştir. O kişi Abdullah b. Ömer'dir" dedi. Ebû Mûsâ sözünü tamamladıktan sonra Amr ayağa kalktı ve "Ebû Mûsâ, Ali'yi azledip yerine başkasını koydu. Ben de onunla birlikte Ali'yi hal' ediyorum. Kendi üzerime ve sizin üzerinize Muaviye'yi tayin ediyorum. Zira Ebû Mûsâ antlaşmada Osman'ın mazlum ve şehit olarak öldürüldüğünü, Osman'ın velisinin de onun kanını talep etmede hak sahibi olduğunu kabul etti. Muaviye bizzat Rasûlüllah'a (s.a.v) arkadaşlık etmiştir. Bey'atımız, Osman'ın kanını istediği için onadır"dedi. Ebû Mûsâ bu sözlere itiraz ederek Amr'ın yalan söylediğini, kendilerinin Muaviye'yi halîfe yapmadıklarını bildirdi. Amr da buna karşılık kendisinin değil muhatabının yalan söylediğini, zira Ali'yi onun görevden aldığını bildirdi.[164] Mes'ûdî, hakemlerin görüşmesi hakkında farklı bir rivayet bulunduğunu, bu rivayete göre hakemlerin başka bir isim üzerinde müzakere etmeden sadece her iki adayı da hal' edip kararı şûrâya bıraktıklarını bildirmektedir.[165]

Yukarıdaki bilgiler ışığında hakem olayını şu şekilde değerlendirmek mümkündür: Her şeyden önce hakemlerin görüşmeye aynı niyetle gelmedikleri anlaşılmaktadır. Irak temsilcisi Ebû Mûsâ bir daha dön-

---

163 İbn Abdirabbih, (*el-Ikdu'l-Ferîd*, IV, 348), sarık yerine kılıcın, Makdisî de (*Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, V, 229), yüzüğün çıkarıldığını söylerler.

164 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 408-409. Ayrıca bk. Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, s. 544-546; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 256-257; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 117-118; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 182-183; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 190; İbn Abdirabbih, *el-Ikdu'l-Ferîd*, IV, 347-348; Makdisî, *Kitabu'l-Bed'*, V, 229; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 127-128; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 167-168; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 283-284; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 548-549; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 196.

165 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 409-410; Makdisî, *Kitabu'l-Bed'*, V, 229.

memek üzere Müslümanları fitne ve savaştan uzaklaştırmak için çözüm bulmak amacıyla toplantıya katılırmışken Muaviye'nin temsilcisi Amr ise görüşmelerde Şam tarafı için avantajlı bir sonuç almayı plânlamıştır. Hakemler bir araya geldiklerinde Amr'ın Ebû Mûsâ'ya göre daha aktif davrandığı ve müzakere seyrini kendi insiyatifinde yönlendirdiği görülür. Görüşmelerde Amr'ın konuşmaya kendisinin başlayıp Ebû Mûsâ'ya ikinci sırada söz vermesine rağmen gerek uzlaşılan konuların metne dökülmesi gerekse alınan kararların halka duyurulmasında Ebû Mûsâ'yı öne geçirmesi dikkat çekicidir.[166] Kendisi, bu davranışını Ebû Mûsâ'nın daha önce İslâm'a girdiği ve kendisinden daha yaşlı olduğu şeklindeki masumâne bir gerekçeye dayandırmıştır. Hâlbuki asıl hedefi her meselede Ebû Mûsâ'yı öne geçirmek suretiyle görevdeki halîfenin azledilmesi teklifinin ilk ondan gelmesini temin etmektir.

Amr b. el-Âs'ın görüşmelerdeki asıl stratejisini Muaviye'nin halîfeye isyanında haklı olduğunu ispat ile Hz. Ali'nin halîfelikteki konumunu şüpheli hale getirmek üzerine kurduğu anlaşılıyor. Nitekim ilk hedefini gerçekleştirmek için Hz. Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğünü, maktülün kanını dava etmede halîfenin yakınlarının tabiî bir hakkının bulunduğunu ve Muaviye'nin de onun vekillerinden biri olduğunu kabul ettirmeye çalışmıştır. Daha sonra da Hz. Ali'nin yönetimini şüpheli hale getirmek amacıyla onu şehit halîfenin katillerinden biri en azından katilleri ordusunda barındıran kişi olduğu konusunda muhatabını ikna etmeye gayret etmiştir.

Görüşmeler neticesinde Amr b. el-Âs, Ebû Mûsâ'yı, Hz. Ali'nin azledilmesine ikna etmiştir. Halîfelik makamı boşaltıldıktan sonra taraflar bu göreve kimin getirileceği konusunu görüşmeye başlamışlar fakat bu hususta bir karara varamamışlardır. Rivayetlerde farklı isimler geçmiş olmasına rağmen Amr'ın gerçek adayının Muaviye, Ebû Mûsâ'nın adayının da Abdullah b. Ömer olduğu ortaya çıkar. Fakat bu onlar herhangi bir şahıs hakkında görüş birliğine varamamışlar ancak karşılıklı

166 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 544; Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl*, s. 182.

olarak Hz. Ali ve Muaviye'yi halîfelikten uzaklaştırdıkları ve ümmetin yeni idarecilerini şûrâ ile seçmesine karar verdiklerini ilân etme konusunda anlaşmışlardır. Kaynaklarda hem Hz. Ali, hem de Muaviye'nin hilâfetten hal' edildiklerinden bahsedilir. Hâlbuki sadece bir halîfe vardı ve hilâfetten azledilen Hz. Ali'ydi. Dolayısıyla Muaviye'nin azledilmesi söz konusu değildir. Hz. Ali ve Muaviye'nin ikisinin birden azledilmesi hususu belki şöyle izah edilebilir: Irak tarafının temsilcisi Ebû Mûsâ Amr'ın tavırlarından Şam halkının kesinlikle Hz. Ali'nin halîfeliğine razı olmayacağını anlamış ve ihtilâfa son verebilmek için o anda halîfelik vazifesini îfa eden Hz. Ali'yi görevinden uzaklaştırmıştır. Ancak Irak tarafının razı olmayacağı Muaviye'yi de kesinlikle bu makam için düşünmemiştir. Hakemlerin Hz. Ali ve Muaviye'yi hilâfetten uzak tutma konusunda ittifak etmiş olmaları esasında Hz. Ali'nin halîfelikten indirilmesinden başka bir anlam taşımıyordu. Hakikatte Muaviye'nin bunda herhangi bir kaybı söz konusu değildi. Üstelik hilâfet makamını boşaltılmasıyla o kazançlı hale gelmişti.

Tarihçilerin hemen tamamı her iki hakemin de temsil ettikleri şahısların hilâfetten uzak tutulması ve yeni idarecinin ümmetin oluşturacağı şûrâ tarafından seçilmesi kararına vardıkları hususunda hemfikirdirler. Ancak onlar kararın açıklanması ve daha sonraki gelişmeler bahsinde ihtilâfa düşmüşlerdir. Yukarıdaki rivayetlerin çoğunda Ebû Mûsâ'nın her iki adayın da halîfelik makamından uzaklaştırıldıklarını duyurmasının ardından Amr'ın ayağa kalkarak Muaviye'yi hilâfete getirdiği ileri sürülmektedir. Bazı müellifler ise Amr'ın verilen kararı nakzeden bir davranışta bulunmadığını belirterek bu tür rivayetlerin tümden geçersiz olduğunu iddia ederler. Meselâ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Amr'ın Ebû Mûsâ ile varılan ittifaktan sonra Muaviye'yi hilâfete getirdiği haberinin bid'at ehli tarafından sonradan uydurulmuş olduğunu ileri sürer.[167] İbnü'l-Arabî'nin eserine haşiye yazan Muhibbüddin Hatîb de İslâm tarihinin Emevîlerin yıkılıp Abbâsîlerin kuruluşu döneminde tedvin

167 İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım*, s. 175-177.

edilmeye başlandığını, tarihçilerin de bu ortamdan etkilenip Emevîler devri ve taraftarları hakkında yanlı bilgiler aktardıklarından yola çıkarak Amr'ın Ebû Mûsâ'ya hile yaptığı şeklindeki haberin gerçeği yansıtmadığını, onların her ikisinin de kararı ittifakla şûrâya bıraktıklarını ileri sürer.[168] *Ed-Devletü'l-Emevîyye* müellifi de bu esnada hile yapıldığı rivayetlerini kabul etmez. Ona göre Amr asıl maksadına ihanete gerek kalmadan erişmiş, seçim işini Muaviye'nin de daha önceden istediği gibi şûrâya bıraktırmıştır.[169] Muhammed Hudarî Bey ise hakemlerin iki şahsı hal' edip yeni halîfeyi Müslümanların seçimine bıraktıklarını ve bu kararlarını ilân ettiklerini belirterek meselenin daha ileri boyuta taşınması hususunun kesinlikle gerçekleşmediğini ileri sürer. Ona göre şayet Amr'ın bu ihaneti kabul olunursa bunun Muaviye'ye sağlayacağı bir şey yoktu. Zira hakemlerden birinin kabul etmediği bir hükmün geçerli olması mümkün değildi.[170] Müsteşrik Wellhausen Amr "esas zaferini Ebû Mûsâ marifetiyle Ali'yi azlettirmekle kazanmıştı, dolayısıyla yeni bir hamleye ihtiyacı yoktu" diyerek onun Muaviye'yi halîfe ilân ettiği görüşünü reddeder.[171] Lammens de Amr'ın Ebû Mûsâ'yı aldattığı haberinin uydurma olduğunu söylemektedir. Ona göre şayet böyle bir şey meydana gelseydi bu hile Hz. Ali'nin gücünü artırır ve dağılmış bulunan Iraklıları halîfe etrafında yeniden bütünleştirirdi.[172] Philip Hitti ise Amr'ın Ebû Mûsâ'ya hile yaptığı şeklindeki rivayetlerin Abbâsîler döneminde yazılan ve Iraklı tarihçiler tarafından dile getirilen bilgilere dayandığını öne sürerek olayın sadece hakemlerin her iki lideri azletmesiyle neticelendiğini, meselenin Muaviye'nin halîfeliğe getirilmesine kadar gitmediğini iddia etmektedir.[173]

Hakemlerin kararı ilân etmeleri ve daha sonra meydana gelen olaylar birlikte değerlendirildiğinde Amr b. el-Âs'ın meseleyi Muaviye'yi

168 İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım*, s. 175, 177.
169 Yusuf el-Işş, *ed-Devletü'l-Ümevîyye*, s. 101.
170 Muhammed Hudarî Bey, *ed-Devletü'l-Ümevîyye*, s, 392-393.
171 Wellhausen, J., *Arap Devleti ve Sukutu*, (çev. Fikret Işıltan) Ankara 1963, s. 42-44.
172 Lammens, H.L.,"Ezruh", *Dâiratü'l-Meârif el-İslâmiyye*, Kahire ts. II, 511-512.
173 Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I, 278-279.

halîfe ilân etmeye kadar götürmediğini iddia eden tarihçilerin kanaatleri hakkında bazı kapalı hususlar ortaya çıkar. Eğer hakemler sadece iki şahsı halîfelikten uzaklaştırmakla iktifa etmişlerse o zaman Şamlıların dönüşte Muaviye'ye halîfe olarak biat etmeleri nasıl açıklanabilir?[174] Yine hakemler ortak kararla Hz. Ali'yi halîfelikten azletmişlerse Iraklıların hâlâ onu halîfe olarak selamlamalarını nasıl izah etmek gerekir?[175] Oysa tahkimnâme tarafların hakemlerin verdikleri karara uymalarını zorunlu kılıyordu. Taraflar tahkim metninde de görüleceği üzere bu hususta birbirlerine söz vermişlerdi. Bu durumda Iraklıların alınan müşterek karara rağmen halîfeliğini sürdüren Hz. Ali'ye karşı gelmeleri gerekirdi. Dolayısıyla hakemlerin kararını yukarıda sıralanan müelliflerin görüşleri doğrultusunda değerlendirirsek başka bir ifadeyle hakemlerin her iki şahsı hilâfetten uzaklaştırmaktan başka bir adım atmadıklarını söylersek bu durumda Muaviye'nin Şam'da halîfe olarak biat alması ve Hz. Ali'nin de Irak'ta halîfelik görevine devam etmesini açıklamak zor olur. Dolayısıyla hakem görüşmelerinin sonunda Hz. Ali'nin hakemlerin kararını tanımamasına buna karşılık Muaviye'nin de kendisini halîfe ilân etmesine sebep olan bir gelişmenin meydana gelmiş olduğunu akla gelir. Bu gelişme de Amr b. el-Âs'ın daha önce üzerinde anlaşılan kararı ilân esnasında değiştirmesidir. Bunun aksi bir durum yani Amr'ın Ebû Mûsâ'ya hile yaptığını inkâr etmek hakemlerin alacakları ortak kararın kefili konumunda olan bütün Müslümanları tahkimnâmede verdikleri sözden dönmek ithamıyla karşı karşıya bırakır. Müslümanların tamamının verilen ahdi bozmaları ve hidayet yerine dalâleti, vefa yerine hıyaneti seçmiş olmaları mümkün değildir. Müslümanlar da böyle bir şey yapmamışlardır fakat hakemlerden biri olan Amr muhatabı Ebû Mûsâ'yı aldatmıştır.[176] İddia edildiği gibi[177] Amr tarafından aldatılan Ebû Mûsâ gafil, saf, görüşü zayıf ve kandırılmaya müsait bir kişi

---

174 Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, s. 547; Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl*, s. 187.

175 Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, s. 551-552.

176 Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 101.

177 Şehbenderzâde, Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1971, s. 343.

değildi.[178] Hz. Peygamber (s.a.v) onu Yemen'de idarecisi olarak vazifelendirmişti.[179] Şayet saf bir adam olsaydı Hz. Ömer onu vali olarak tayin etmezdi. Hz. Osman'ın son döneminde fitnenin en şiddetli olduğu zamanlarda Kûfeliler kendisini vali olarak tercih etmezlerdi. Kabul etmek gerekir ki Ebû Mûsâ muttaki, vera sahibi ve yumuşak huylu bir adamdı.[180] Müslümanların-özellikle Hz. Peygamber'e (s.a.v) sahâbî olanların-böyle hile ve aldatma işlerine girmeyeceklerini düşünüyordu. Ancak Amr b. el-Âs kendisini bu hususta hayal kırıklığına uğratmıştı.[181]

Hakemlerin kararı açıklamasından sonra Iraklıların temsilcisi konumundaki Ebû Mûsâ'nın Kûfe yerine Mekke'ye gitmesi ve Hz. Ali ile görüşmekten özellikle kaçınması kararın ilânı anında onu zor durumda bırakan bir olayın meydana geldiğini gösterir.[182] Muaviye'nin daha sonra Ebû Mûsâ'ya kendisine iltihak etmesi için haber gönderdiği fakat onun yapılan teklifi kabul etmediği şeklinde rivayetler de bu iddiayı desteklemektedir.[183] Şayet İbnü'l-Arabî ve Muhibbüddin Hatîb'in iddia ettikleri gibi hakemler sadece iki adayı da halîfelikten uzaklaştırıp yeni halîfenin seçimini şûrâya bırakmakla iktifa etmiş olsalardı Ebû Mûsâ'nın memleketi Kûfe'ye değil Mekke'ye gitmesine gerek yoktu.[184] Yusuf el-Işş, Amr ve Muaviye'nin, Ebû Mûsâ'nın halîfeyi azletmesi ve meselenin şûrâya bırakılmasıyla asıl hedeflerine ulaştıklarını

---

178 Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs*, Mısır 1996, s. 257.
179 İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım*, s. 174.
180 Kandemir, Yaşar, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", *DİA*, X, 190-191.
181 Tâhâ, Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, II, 101-102; Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs, Beyne Yedeyi't-Tarih*, Kahire ts. (Matâbiu'z-Zehra li'l-İ'lâmi'l-Arabiyye), s. 327-328, 333. Ebû Mûsâ el-Eş'rî hakkında geniş bilgi için bk. Kandemir, Zeki, *Ebû Mûsa el-Eş'arî: Hayatı ve Kişiliği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1998; Altun, İsmail, *Ebû Mûsâ Eş'arînin Hayatı ve Şahsiyeti*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002; Ayar, Kenan, "Ebu Musa el-Eşarî'nin İdari ve Siyasi Faaliyetleri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi_ [www.dinbilimleri.com]*, 2001, cilt: I, sayı: 3, s.
182 Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, s. 550; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 120; Taberî, *Tarih*, V, 71; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 229; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 128.
183 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 120; İbn Abdirabbih, *el-Ikdu'l-Ferîd*, IV, 348.
184 Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, s. 550; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 120.

dolayısıyla onların bundan başka bir şey yapmalarına gerek olmadığını söylemektedir.[185] Hâlbuki seçimin şûrâya bırakılması onlar için yeterli değildi. Çünkü şûrâda Muaviye'nin halîfe seçilme garantisi yoktu. Üstelik ashâb ileri gelenleri hayatta iken bu görevin kendisine verilmeme ihtimali de söz konusuydu. Bu gerçeğin farkında olan Amr'ın anlaşmazlığı şûrâya bırakmadan bir emr-i vâkiye getirmesi ve kararın ilânında yeni halîfenin Muaviye olduğunu duyurmuş olması muhtemeldir. Muhammed Hudarî Bey Amr'ın ihaneti kabul edilse bile bunun Muaviye'ye hiç bir fayda sağlamayacağını zira hakemlerden birinin kabul etmediği bir hükmün geçerli olmayacağını iddia eder.[186] Unutulmamalıdır ki Amr'ın meseleyi oldu-bittiye getirip Muaviye'yi halîfe olarak ilân etmesi boşuna atılmış bir adım değildi. Zira bu şekilde Şamlıların Muaviye'nin adının halîfe olarak duymaları sağlanmıştı. Diğer hakemin ve Iraklıların buna itiraz etmesi ve verilen hükme razı olmamaları Muaviye'yi pek ilgilendirmiyordu. Zira onun için asıl önemli olan Ebû Mûsâ ve Iraklıların değil Şamlıların nazarında halîfe olarak kabul görmekti. Amr'ın girişimi ile de şahsı adına bu fırsat elde edilmiştir. Muaviye aslında o an için dağınık vaziyette duran ve Hz. Ali'ye itiraz etmekten başka bir iş yapmayan Iraklıların kendisini halîfe olarak tanımalarını da beklemiyordu.

İslâm tarihçilerinden bazıları Amr b. el-Âs'ın tahkim sonunda alınan kararın açıklanması sırasında verdiği sözden dönerek Muaviye'yi halîfe ilân ettiğini kabul etmekle birlikte onun yaptığı bu işi mazur gösterip meseleyi ictihat ile izah etmiştir. Nitekim İbn Teymiyye hakem olayında ismi geçen şahıslarla ilgili haberlerin çoğunun güvenilmez olduğu görüşünü serdettikten sonra "şayet onlar birer müctehid olarak bu davranışlarında bir ictihattan hareket etmişlerse; müctehid, ictihadında isabet ederse iki ecre nail olur; yanılırsa bir ecir alır ve yanılgısı Allah tarafından bağışlanır" diyerek etkileri asırlarca süren tarihi bir olayı

185 Yusuf el- Işş, *ed-Devletü'l-Ümevîyye*, s.101.
186 Muhammed Hudarî Bey, *ed-Devletü'l-Ümevîyye*, s. 392-393.

fıkhî bir mesele gibi açıklamaya çalışmıştır.[187] İslâm tarihindeki bu tür olaylar ve olayların müsebbipleri hakkında ictihat ile izah edilmesi kanaatimizce müelliflerin hadiselerle ilgili olarak eğerlendirme yapmak ve görüş beyan etmekten çekinmelerinden kaynaklanmaktadır. Şayet tarihte derin izler bırakan olaylar ve kararlar sadece sevap-günah açısından değerlendirilip fıkhî bir hüküm gibi ictihat anlayışıyla ele alınırsa o zaman tarihin insanlara gerçek tecrübe kazandırma ve yeni nesillere ders verme misyonu tamamen ortadan kalkmış olur. Bu takdirde İslâm tarihi geçmişteki Müslümanların yaşayışlarını, davranışlarını konu alıp inceleyen hadiseleri sebep-sonuç ilişkisi kurarak açıklayan bir ilim olmaktan çıkıp kimin hangi davranışından ne kadar sevap ne kadar günah aldığının kaydını tutan işlevsiz bir bilgi yükü haline gelir. Hâlbuki tarihî hadiselerin ictihat ve sevap-günah boyutundan tamamen farklı olarak sebep sonuç ilişkileri çerçevesinde bütün yönleriyle değerlendirilmeye tabi tutulması daha anlamlı ve insanlık için daha istifadeli olacaktır.

İbn Teymiyye gibi meseleyi ictihat ile izah eden İbn Kesîr, Amr'ın davranışını şu şekilde mazur göstermeye çalışır: "Amr b. el-Âs Müslümanların halîfesiz bırakılmasının bu durumda önceki ihtilâftan daha büyük bir ihtilâfa ve mefsedete sebebiyet vereceğini düşündü. Dolayısıyla Muaviye'yi hilâfette bıraktı. Onun bu yaptığı bir ictihattır. İctihat bazen hatalı olduğu gibi isabetli de olabilir".[188] Müellifin zikri geçen ifadeleri nihayetinde Amr b. el-Âs'ı mazur göstermek niyetiyle yapıl-

---

187 İbn Teymiyye, Şeyhülislâm Ahmed, *Mecmau'l-Fetâvâ*, I-XXXVII, (nşr. Abdurrahman Muhammed b. Kasım), ? 1381, (Matabiu'r-Riyad), IV, 431. İbn Teymiyye, kendi döneminde Şiîlerin Muaviye ve Yezîd'i tenkit ederken aslında tüm Ehl-i Sünneti hedef alan suçlamalarına tepki olarak risaleler yazmış ve risalelerde bu dönemde meydana gelen bazı hadiseleri tevil etmiş, adı geçen şahıslara Ehl-i Sünneti savunma düşüncesiyle sahip çıkmıştır ki bu ilmî bir değerlendirmeden ziyâde ideolojik temelli savunmacı bir tavırdır. bk. (Aycan, İrfan-M. Mahfuz Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara 1998, s.103-104). Benzer şekilde Müslüman yazarların çoğu da Muaviye'nin Hz. Ali'ye karşı isyanını da bir ictihat hatası olarak değerlendirmektedirler. İbn Hazm, bu meselenin ictihat konusu olduğu hususunda o kadar emindir ki eserinde "*Muaviye bir mükâfatlı hatalıdır*" görüşünü dile getirmiştir. (İbn Hazm, *el-Fasl*, I-V, Beyrut 1975, IV, 89).

188 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 284.

mış zorlama tevilden başka bir şey değildir. Amr şayet Müslümanların halîfesiz kalmasından endişe duyuyorsa Hz. Ali'yi azlettirmek amacıyla niçin olağanüstü gayret sarf etmiştir? Ebû Mûsâ'nın kendi düşüncesiyle Hz. Ali'yi hal' etme niyetine mukabil Amr'ın ümmetin halîfesiz kalmasının ihtilâf ve fitneye sebebiyet vereceği endişesiyle buna karşı çıkması gerekmez miydi? Müslümanlar tarafından seçilmiş olan halîfenin azledilip onun yerine halîfeye isyan eden bir valinin halîfe yapılması acaba fitne ve fesadı durduracak mıdır, yoksa daha da artmasına mı sebep olacaktır? Amr b. el-Âs, Hz. Ali'nin halîfeliğini istemiyor, bununla beraber Müslümanların da halîfesiz kalmasını arzu etmiyor idiyse bu takdirde onun sürekli bir şekilde Muaviye'nin halîfeliğe getirilmesinde ısrarcı olmayıp Ebû Mûsâ'nın ileri sürdüğü Abdullah b. Ömer'in halîfe yapılması teklifini kabul etmesi gerekmez miydi? Fakat Amr bu şekilde hareket etmemiştir. Bu sebeple İbn Kesîr Amr'ın önüne ictihat kalkanını getirmek suretiyle meseleyi fıkhî alana çekerek izah etmeye çalışmıştır. Gerek İbn Teymiyye gerekse İbn Kesîr'in yukarıda zikredilen görüşleri sadece erken dönem İslâm tarihçileri tarafından sergilenmemiş, daha sonraki süreçte de benzer yaklaşımlara şahit olunmuştur. Nitekim Ahmed Nedvî ve Sa'îd Sahib Ensârî tarafından kaleme alınan Ashâb-ı Kirâm isimli eserdeki Ebû Mûsâ biyografisinde "Amr, Muaviye'yi hilâfete getirmeyi amaçlamış olsaydı bunun için Ebû Mûsâ ile anlaştıktan sonra kararı bozmaya lüzum yoktu. Bunu böyle hile yapmadan da elde etmek mümkündü. Herhalde ara yerde bir takım hadiseler vuku bulmuş, bu yüzden Amr b. el-Âs ittifakı bozmak mecburiyetinde kalmıştı" diyerek yapılan davranışı izaha çalışmışlardır.[189] Nedvî ve Sa'îd Sahib, Abdullah b. Abbâs'ın biyografisinde ise "bu kadar ciddi ve tarihi bir hadisenin ansızın tuhaf bir şekil almasını akıl kolay kabul etmez. Ne çare ki tarih kitapları bize Ebû Mûsâ'nın kararı ilân etmesi ile Amr'ın minbere çıkarak kararını bildirmesi arasındaki

189 Nedvî, Süleyman, *Asr-ı Saâdet* (Ashâb-ı Kiram), (Urduca'dan çev. Ali Genceli-hzr. Eşref Edib), I-V, İstanbul 1964, II, 301.

fasılada ne geçtiğini haber vermiyor. Bundan haberdar olmuş olsaydık Amr'ın kabul ettiği karardan niçin döndüğü, niçin Hz. Ali ile beraber Muaviye'nin hal'ini kabul ettiği halde Hz. Ali'yi hal' edip Muaviye'nin ibkasına lüzum gördüğü anlaşılırdı" diyerek Amr'ın tasarrufunu ilân esnasında meydana geldiği sanılan ve mahiyeti bilinmeyen olaylarla izah etmeye çalışmışlardır.[190] Müellifler Ebû Mûsâ'nın kararını açıklaması ile Amr'ın Muaviye'yi hilâfete getirdiğini duyurması esnasında bir boşluk olduğunu kabul ettikten sonra bu boşluğu kendilerince dolduracak tahminlerde bulunarak bu hususta iki fikir ileri sürmüşlerdir. Birincisi İngiliz oryantalistlerin kanaatleridir ki şöyle izah edilir: Ebû Mûsâ aldıkları kararı ilân ettikten sonra Hz. Ali taraftarlarından orada hazır bulunanların hepsi bu karara karşı çıkarak onun üzerine hücum etmişlerdir. Amr b. el-Âs da vaziyeti gördükten sonra verilen kararın müdafaasını temin için minbere çıkarak verilen karar gereğince Hz. Ali'yi hal ettiğini yerine Muaviye'yi getirdiğini ilân etmiştir. Nedvî, İngiliz müsteşriklerinin bu kanaatlerini destekleyen bir vesika olmamasına rağmen bu beyanın son derece dikkate şayan olduğunu da ifade etmektedir.[191] Verilen haberin kaynağının olmaması bir tarafa aslında bu bilgi dahi kendi içerisinde çelişkiler taşımaktadır. İddiaya göre Iraklılar Hz. Ali'nin azledildiği haberini alır almaz Ebû Mûsâ'nın üzerine hücum etmişlerdi. Bu tavır onların Hz. Ali'nin görevden alınmasına dahi tahammül edemediklerini gösterir. Müellifler Amr'ın alınan bu kararı müdafaa etmek amacıyla Hz. Ali'yi hal', ardından da Muaviye'yi tayin ettiğini söylemişlerdir. Bu davranışın alınan kararı savunmak için sergilendiğini iddia etmek ne kadar doğrudur? Şayet Amr bunu yapmak isteseydi kendisi de aynen Ebû Mûsâ'nın dediğini söyler, her iki adayı da azlettiğini duyurmak suretiyle diğer hakeme destek olurdu. Fakat Amr Iraklıları asıl galeyana getiren husus olan Hz. Ali'nin azli meselesini onayladıktan sonra bir adım daha atarak onun yerine Sıffin'de Iraklılara

---

190 Nedvî, *Ashâb-ı Kiram*, II, 186.
191 Nedvî, *Ashâb-ı Kiram*, II, 188-189.

karşı savaşan Muaviye'yi halîfe olarak ilân etmiştir. Bu nedenledir ki Amr b. el-Âs'ın alınan kararı desteklemek adına Muaviye'yi halîfe ilân ettiği fikri kendi içinde ciddi tezatlar barındırmaktadır.

Asr-ı Saadet müelliflerinin iki hakemin kararlarının ilânları arasındaki boşluğu doldurmak için ileri sürdükleri ikinci öneri İbn Sebe üzerine inşa edilmiştir: Buna göre Ebû Mûsâ'nın kararını açıklamasından sonra Iraklılar içinde karışıklık çıkaranlar İbn Sebe ve arkadaşlarıdır. Bunlar Cemel Vak'ası'nda her iki taraf barış havası içinde iken Hz. Âişe tarafına saldırmak suretiyle iki orduyu birbirine düşürmüşlerdir. Hakem olayı sonucunda da aynı kişiler hakemlerin Müslümanları birliğe götürecek kararın açıklandığını duyar duymaz kargaşa çıkarmışlar, bunun üzerine Amr da ilk kararı değiştirip halîfeliğe Muaviye'yi getirdiğini ilân etmiştir.[192] Müelliflerin iddiasına göre Sebeîler Ebû Mûsâ'nın kararını duyar duymaz kargaşa çıkarmışlardır. Bu durumda diğer hakem Amr'ın yapması gereken Sebeîlerin korktukları davranışı yani Müslümanları birliğe götürecek tavrı sergilemek olmalıydı. Bu da onun Ebû Mûsâ ile ortak aldıkları kararı tekrar ilân ederek bozguncuların oyunu bozmaktı. Ancak Amr böyle davranmamış, Ebû Mûsâ'nın açıklamasının hilafına Hz. Ali'yi hal' ettikten sonra Muaviye'yi halîfeliğe getirdiğini duyurmuştur. Aslında bu karar muhalif Sebeîleri teskin etmek bir yana onları daha da daha da kışkırtmaktan başka bir netice vermeyecektir. Bu durumda Amr b. el-Âs'ın İbn Sebe taraftarlarının kargaşa çıkardıklarını görünce kararını değiştirip Muaviye'yi halîfe ilân ettiği kanaati de temelsiz kalmaktadır. Kaldı ki müellifler de Amr'ın bu kararının Müslümanları yeniden savaşa çevirdiğini söyleyerek kendi kanaatleriyle çelişkiye düşmüşlerdir.[193]

Ashâb-ı Kiram Hakkında Müslümanların Nezih İtikatları isimli eserin müellifi Ö. Nasuhi Bilmen de, Amr b. el-Âs'ın Ebû Mûsâ'ya verdiği sözden döndüğü şeklindeki rivayetleri doğru kabul etmekle

192 Nedvî, *Ashâb-ı Kiram*, II, 189-190.
193 Nedvî, *Ashâb-ı Kiram*, II, 190.

beraber onu bu hususta mazur göstermeye çalışır. Bilmen Amr'ın Hz. Ali'nin kadrini ve onun Muaviye'den daha faziletli olduğunu bilmesine rağmen halîfenin etrafındaki bir takım âsî ruhlu kuvvetlerin mevcudiyeti sebebiyle Müslümanların başında Hz. Ali'nin yerine Muaviye'nin bulunmasını daha uygun gördüğü için bu şekilde davrandığını söylemektedir. Müellif görüşünü de şu şekilde temellendirmektedir:

> *"Biz şimdi Amr b. el-Âs bunu mutlak şahsî menfaati icabatından olarak yapmıştır, diye nasıl hükmedeceğiz? Onun zahid yani dünya varlığına temayülden beri olduğuna şehâdet ediliyor. O halde onun valilikte vesâirede bulunmak istemiş olması mahza müslümanlığa, müslümanlığın teessüsüne hizmet maksadına müstenid olabilirdi. Bütün bunlar ihtimal dâhilindedir. Mamafih bu Mısır fatihinin hâkimiyet-i İslâmiyyenin tevessüüne hizmetleri tarihen sabit bir hakikattir."*[194]

Aslında müellifin eserine verdiği isimden kitabın içeriği hakkında bir kanaat sahibi olmak mümkündür. Bilmen kitabında genel olarak ashâbın siyasî davranışları hakkında dile getirilecek fikirleri itikat meselesi olarak değerlendirmekte bu hususta yapılacak herhangi bir tenkidin bunu yapan kişinin itikadına zarar vereceğini düşünmektedir. Amr'ın, Ebû Mûsâ'ya söz verdikten sonra kararını değiştirip Muaviye'yi halîfe tayin ettiğini ilân etmesi bir hiledir, tartışmasız yanlış bir davranıştır. Bunun söylenmiş olması bir Müslümanın itikadına zarar vermez. Ancak Bilmen meseleyi itikat dairesinde görmesi sebebiyle bunu söyleyemediğinden savunma gayreti içinde rivayeti tevil etmek için çok zorlamış, sonuçta da kendisiyle tenakuza düşmüştür. Müellif, Amr'ın Hz. Ali'yi daha faziletli bulmakla beraber onun etrafında bir takım âsî grupların olması sebebiyle Muaviye'nin ümmeti idare etmesini daha uygun gördüğünü söylemiştir. Şayet o böyle bir düşünceye sahip idiyse bu hususta diğer hakem Ebû Mûsâ'yı ikna etmesi gerekirdi. Muhatabı-

---

194 Bilmen, Ö. Nasuhi, *Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezih İtikatları-Hz.Muaviye Hakkındaki Suallere Cevaplar*, İstanbul 1967, s. 132.

nı ikna edemediği için tek başına karar vererek Muaviye'yi halîfe ilân etmesi, her şeyden önce imzalanan tahkimnâmeye aykırıdır. Bu nedenle Müslüman toplum tarafından tasvip göremeyecektir. Dolayısıyla Amr gerçekleştirdiği bu davranışıyla insanların asla kabul edemeyeceği bir tavır sergilemiştir. Hz. Ali'nin etrafında bulunan ve onun görevden uzaklaştırılması için bir sebep olarak ileri sürülen âsî topluluk Muaviye halîfe olunca tavırlarından vazgeçip yerlerinde mi oturacaklardır, yoksa Hz. Ali'ye haksızlık yapıldığına inandıkları için yeni seçilen halîfeye karşı ayaklanma mı başlatacaklardır? Bu durumda yönetime karşı gelen insanlar azalacak mı, yoksa daha da artacak mıdır?

Bilmen yukarıdaki kanaatini desteklemek amacıyla Amr b. el-Âs'ın makam-mevki seven bir insan olmadığını onun zâhid, dünya varlığına temayülden uzak olduğunu, valiliği de ancak Müslümanlara ve müslümanlığa hizmet etmek için isteyebileceğini ileri sürmektedir. Müellif onun dünya malına temayülden uzak olduğunu iddia etmekte ancak bu düşüncesini destekler bir malumat aktarmamaktadır. Hâlbuki İslâm tarihi kaynaklarında bu görüşün aksi istikametinde rivayetler bulunur. Nitekim bu rivayetlerden birinde halîfe Hz. Ömer Mısır valiliği esnasında aşırı mal edindiği iddiasıyla Amr'ı teftiş ettirerek malının yarısını müsadere ettirmiştir.[195] Valilik gibi devlet hizmetlerinin yegâne amacının Müslümanlara hizmet olduğuna itiraz edilemez. Ancak bu gayeye ulaşmak yani Müslümanlara hizmet etmek amacıyla vali olmak için hile yapmak muhataba verilen sözden dönmek ne kadar doğru bir davranıştır? Ayrıca Amr'ın geçmişte Müslümanların hayrına hizmetlerinin olması da ona böyle bir hileye teşebbüs etme hakkı vermez.

Hakem olayı hakkında farklı kanaatlere sahip müelliflerin görüşlerini aktardıktan sonra konu hakkında şu sonuçlara varmamız mümkündür: Irak tarafını temsilen Ebû Mûsâ ve Şamlıları temsilen Amr bir araya gelmişlerdir. Ebû Mûsâ'nın hedefi insanları fitne ortamından bir an önce çıkarmaktır. Amr ise stratejisini Muaviye'yi halîfe yapmak üze-

195 Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 308; İbn Abdirabbih, *el-Ikdu'l-Ferîd*, I, 47-48.

rine kurmuştur. Çünkü kendi siyasî istikbâli de buna bağlıdır. Dolayısıyla öncelikli olarak Hz. Ali'yi hilâfetten uzaklaştırma konusunda Ebû Mûsâ'yı ikna etmeye çalışmış, bunu sağlamak için de Hz. Osman'ın kanı ve Muaviye'nin onun velisi olması hususunu öne çıkarmıştır. Ancak yine de ikinci hedefi olan Muaviye'yi halîfe yapma fikrini muhatabına kabul ettirememiş nihayet kararın duyurulması esnasında tek taraflı bir adımla Ebû Mûsâ'nın Hz. Ali'yi hal' edip boşalttığı hilâfet makamına Muaviye'yi getirdiğini ilân etmiştir. Yukarıda da geçtiği gibi bazı müelliflerin hakemlerin meseleyi şûrâya havale etmekle yetindikleri şeklindeki görüşlerine rağmen daha sonra meydana gelen olaylar göz önüne alındığında Amr b. el-Âs'ın Ebû Mûsâ ile ortak aldıkları kararı değiştirerek Muaviye'yi halîfe ilân ettiği anlaşılmaktadır.

Amr b. el-Âs'ın alınan kararı farklı bir şekilde açıklaması müzakerelerin sonuçlanmasını bekleyen her iki taraf arasında tartışmalara sebep olmuş, başta hakemler olmak üzere orada toplananlar birbirlerine ağır hakaretlerde bulunmuşlardır.[196] Hadisenin haberi Hz. Ali'ye ulaştığında onun bu olaya sebebiyet veren Muaviye, Amr, Ebû'l-Aver, Abdurrahman b. Hâlid, Dahhâk b. Kays ve Velîd b. Ukbe'ye lânet ettiği zikredilir.[197]

Hakem olayı Sıffin Savaşı neticesindeki tahkimnâmenin kabulünde olduğu gibi yine Muaviye'nin istediği gibi sonuçlanmıştır. Nitekim savaşta hezimete uğramak üzere olan Şamlılar tahkimnâme vesilesiyle Iraklılarla eşit hale gelmişler, Muaviye'nin Hz. Ali'ye karşı savunduğu Hz. Osman'ın kanı meselesi resmiyet kazanmış üstelik savaştan önce halîfeye âsî bir vali iken tahkimnâme ile ona denk bir muhatatap kabul edilmiştir. Hakem olayı ise Hz. Ali'nin hilâfeti kaybetme, buna mukabil Muaviye'nin de onun yerini alma hareketinin son aşaması olmuştur. Nitekim Amr'ın tek taraflı kararı neticesinde Şamlılar dönüş yolunda

---

196 Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, s. 548-550; İbn Abdirabbih, *el-Ikdu'l-Ferîd*, IV, 348; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 128.

197 Taberî, *Tarih*, V, 71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 168; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 284.

Muaviye'ye halîfe olarak biat etmişlerdir.[198] Öte yandan hakemlerin kendisine haksızlık yaptığını düşünen Hz. Ali hadisenin yaşanmasından kısa süre içinde yeniden asker toplayıp Şam'a yürümeye karar verdi ise de, bu defa Hâricîlerin faaliyetleri onun yeni bir Şam seferine çıkmasına engel olmuştur.[199]

4. Muaviye'nin Karşı Harekâta Geçmesi

Hakem olayının umulan neticeyi vermemesi ve barışa ulaşılamaması tarafların savaş öncesi haline dönmeleri sonucunu getirmiştir. Şartlar arasındaki fark ise ise siyasî havanın Muaviye lehine gelişmesi olmuştur. Zira Irak'taki bütünlüğü tehdit eden Hâricîlerle meşgul olan Hz. Ali, Şam'a yeni bir sefer düzenleme imkânı bulamamış, buna karşılık halîfenin bu müşkül durumundan faydalanmaya çalışan Muaviye onun kontrolünde bulunan bölgelere peş peşe Şam'dan askerî birlikler sevk etmeye başlamıştır. Muaviye'nin hedefi mümkünse bu bölgeleri ele geçirmek, olmazsa Hz. Ali'nin buralardaki otoritesini sarsmaktı. Şam askerlerinin Hz. Ali yönetimine karşı taciz saldırısı düzenlediği bölgeler Mısır, Irak-Cezîre ve Hicaz-Yemen'dir.

a. Mısır'a Hakim Olması

Muaviye'nin halîfeye karşı saldırıya geçtiği ilk hedef Mısır topraklarıydı. Zira burası coğrafî olarak Suriye'nin devamı niteliğindeydi. Üstelik Nil deltasını kontrol etmek bölge gelirinin yüksekliği sebebiyle kendisine siyâsî mücadelede önemli bir avantaj sağlayacaktı. Kaldı ki Muaviye kendisiyle siyasî ortaklık kurması şartıyla Mısır yönetimini Amr b. el-Âs'a devredeceğini taahhüt etmişti.[200]

Muaviye'nin Mısır'a ilgisi aslında Sıffin Savaşı'ndan önce başlamıştı. Nitekim aleyhine düzenlediği siyasî komplo sayesinde eyaletin

---

198 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 546; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 412; Makdisî, *Kitabu'l-Bed'*, V, 229; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, III, 552.

199 Hakem olayıyla ilgili değerlendirmeler için ayrıca bk. Şeyh, Abdüssettâr, *el-Hulefâü'r-Râşidûn*, s. 592-619.

200 Taberî, *Tarih*, V, 98; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 178-179.

valisi Kays b. Sa'd'ı azlettirerek yerine tecrübesiz bir genç olan Muhammed b. Ebû Bekir'in tayin edilmesini sağlamıştı.[201] Mısır'ın yeni valisi Muhammed eyalette bulunan Hz. Osman taraftarlarına çok sert davranmış, bunun neticesi olarak onların düşmanlıklarını kazanmıştı. Üstelik muhalifler üzerine gönderdiği ordular mağlup olmuştu. Dolayısıyla yeni valinin yanlış adımları bölgedeki yönetim muhaliflerinin cesaretini artırmıştı.[202]

Muaviye Hakem olayının hemen ardından Mısır'ı ele geçirmeye karar verdi. Askerî bir harekâta girişmeden önce bölgedeki taraftarlarına mektup göndererek kendilerinden mevcut durum hakkında bilgi istedi. Bölgede bulunan Muaviye b. Hudeyc ve Mesleme b. Muhalled liderliğindeki Hz. Osman taraftarları Mısır'a yardım gönderilmesi halinde rakiplerini rahatça mağlup edebileceklerini haber verdiler.[203]

Muaviye diğer taraftan Mısır valisi Muhammed b. Ebû Bekir'e eyaleti terk etmesi için tehdit mektupları gönderiyordu. Bunun üzerine vali Hz. Ali'den yardım talebinde bulundu. Halîfe genç ve tecrübesiz valisinin Muaviye ile baş edemeyeceği düşüncesiyle Nusaybin'de bulunan Eşter'i çağırarak kendisini Mısır'a gönderdi.[204] Muaviye bu gelişmeyi haberi aldığında oldukça tedirgin oldu. Zira Eşter'in güçlü, dirayetli bir komutan olduğunu, Mısır'ı Muhammed'den daha iyi savunacağını biliyordu. Bu sebeple onu etkisiz hale getirmek için Mısır yolu üzerinde bulunan Kulzum'da harac görevlisi Çaystar'a haber göndererek şayet Eşter'i öldürürse kendisinden bir daha harac alınmayacağını

201 Taberî, *Tarih*, IV, 553-555; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 138-139; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 313; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, I, 126.

202 Taberî, *Tarih*, IV, 557, V, 95; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 149; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, I, 140-141.

203 Taberî, *Tarih*, V, 98-99; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 178-179; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, I, 141-142.

204 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 193; Taberî, *Tarih*, V, 95, 96-97, 553; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 420; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 178-179.

vaat etti. Çaystar Kulzum'a gelen Eşter'i karşılayıp evine davet etti. Yemek esnasında içirdiği zehirli bal şerbetiyle onu öldürdü.[205]

Mâlik el-Eşter'in ortadan kaldırılmasıyla birlikte Şam ordusunun Mısır'a yönelmesi için hiç bir engel kalmamış oldu. Gerekli hazırlıklar tamamladıktan sonra Amr b. el-Âs komutasındaki yaklaşık altı bin kişilik ordu Mısır'a doğru yola çıktı. Eyalet sınırına yaklaştıklarında bölgede bulunan ve sayıları on bini bulan Hz. Osman taraftarları da Şam askerlerine katıldılar.[206]

Amr b. el-Âs Mısır sınırını geçtikten sonra Muhammed b. Ebû Bekir'e bir mektup göndererek eyaleti derhal terk etmesi çağrısında bulundu.[207] Vali bu durumu acil olarak yeniden Hz. Ali'ye iletti. Halîfe ise verdiği cevapta ona sebat etmesini ve düşmanla savaşması için Kinâne b. Bişr'i göndermesini emretti.[208] Muhammed b. Ebû Bekir halîfenin emriyle iki bin kişilik bir orduyu Şamlılar üzerine sevk etti. Ancak giden askerler Şam ordusu karşısında tutunamadılar.[209] Üstelik kısa sürede Mısır valisinin yanındaki birlikler de dağıldılar. Şam askerleri bir müddet sonra bir mağarada gizlenmekte olan vali Muhammed'i yakalayıp öldürdüler.[210] Bu şekilde Mısır'ın kontrolü Muaviye'nin eline geçmiş oldu.

---

205 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 194; Taberî, *Tarih*, V, 96; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 420-421; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 178; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 188; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 313; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, I, 136-137; Ayrıca bk. Huart, C., "Eşter", *İA*, IV, 398; Özaydın, Abdülkerim, "Eşter", *DİA*, XI, 486-487. Bu konuda ayrıca bk. Yılmaz, Yusuf, *Malik el-Eşter Hayatı Şahsiyeti*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2005.

206 Taberî, *Tarih*, V, 96-97; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 177; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 315.

207 Taberî, *Tarih*, V, 100-101; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 179; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 314-315; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, I, 142-143.

208 Taberî, *Tarih*, V, 102; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 315.

209 Taberî, *Tarih*, V, 106-108; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 150-151; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 179; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 315.

210 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 194; Taberî, *Tarih*, V, 110-113; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 420; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 226; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 151; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 179-180; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 188; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 315-316; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, I, 144-145. Bu konuda değerlendirmeler için bk. Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî*

Diğer taraftan Mısır'ı kaybetmke istemeyen halîfe Hz. Ali valisinin son yardım çağrısını Kûfelilere iletmiş olmakla birlikte bir türlü onlardan beklediği desteği alamamıştı. Nihayet Mâlik b. Ka'b el-Erhabî başkanlığında toplanan iki bin kişilik askeri birlik Mısır'a doğru harekete geçmiş ancak yarıyolda Iraklılar bölgenin valisi Muhammed'in öldürüldüğü haberini alınca geri dönmüştür.[211]

b. Irak ve Cezîre'yi Ele Geçirme Girişimleri

Muaviye Mısır'ı kontrol altına aldıktan sonra yönünü Irak topraklarına çevirdi. İlk hedefi bölgenin önemli merkezi Basra idi. Gerekli hazırlıkların ardından Irak'a Abdullah b. el-Hadramî komutasındaki askerler sevk edildi. Gelişmeyi haber alan Hz. Ali Şamlıları şehirden uzaklaştırmak amacıyla sırasıyla A'yen b. Dubey'a ve Câriye b. Kudâme'yi harekete geçirdi. Şehrin hâkimiyeti için iki taraf arasında meydana gelen çarpışmalar halîfe askerlerinin galibiyetiyle neticelendi. Mağlup duruma düşen Şamlılar geri çekilerek bir kaleye sığındılar. Iraklılar ise teslim olmaları çağrılarına cevap vermeyen Şam askerlerinin bulunduğu evi ateşe vermişlerdir.[212]

Basra'daki saldırı teşebbüsünden beklediği neticeyi alamayan Muaviye bu defa başkent Kûfe'yi hedef alan bir saldırı hareketi planladı. Bunun için Numân b. Beşîr'i iki bin kişilik kuvvetle Aynü't-Temr'e, Dahhâk b. Kays'ı da Kutkutane'ye gönderdi. Bölgeyi savunan Mâlik b. Ka'b komutasındaki halîfe kuvvetleri karşısında tutunamayan Numân

---

Süfyan, s. 159-164.

211 Taberî, *Tarih*, V, 108-109; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 180-181; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 316-317. Bu konuda bk. Güzel, Ahmet, "Hz. Ali'nin Atadığı Mısır Valileri ve Muaviye'nin Onlarla Mücadelesinden Uyguladıkları Metodlar Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM*, 2012, c. X, sy. 20, s. 41-74.

212 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 148; Taberî, *Tarih*, V, 110-112; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, V, 152-153; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 181-182.

geri çekilmek zorunda kaldı.[213] Dahhâk ise Hz. Ali'nin sevk ettiği Hucr b. Adiy komutasındaki birliklere mağlup oldu.[214]

Muaviye Hicretin 39. yılında (M.659) yine Irak topraklarını hedef alarak Süfyan b. Avf'ı altı bin kişilik güçle önce Heyt ardından da Enbar ve Medâin'e gönderdi. Hz. Ali'nin ona karşı sevkettiği Eşres b. Hassân komutasındaki askerler Şam ordusunu durduramadılar. Halîfe bu defa Saîd b. Kays'ı çatışma bölgesine sevketti. Gelen yardım birliğinden çekinen Şam askerleri çarpışmaya girmeden geri döndüler.[215]

Muaviye, Hz. Ali'ye karşı gerçekleştirdiği yıpratıcı saldırıları Irak'tan sonra Cezîre bölgesine kaydırdı. Bölgenin kontrol altına alınması için mücadele esasında Hz. Ali halîfe olur olmaz başlamıştı. Nitekim mezkür bölgede Musul, Nusaybin, Dârâ, Sincar ve Âmid gibi merkezler Hz. Ali'nin valisi Mâlik b. el-Hâris'in (Eşter), Harran, Rakka, Urfa, Karkısiye ise Muaviye'nin komutanı Dahhâk b. Kays'ın kontrolündeydi. Hz. Ali Eşter'e eyaletin tamamında hâkimiyet sağlayabilmek amacıyla Dahhâk'ın üzerine yürüme emri vermiş, iki tarafın ordusu Urfa ile Rakka arasında Merc denilen bölgede karşılaşınca aralarında şiddetli çatışmalar meydana gelmişti. Savaşın sonuna doğru Dahhâk ordusuyla birlikte Harran'a çekilmiş, onu takip eden Eşter de şehri muhasara altına almıştı. Bunun üzerine Muaviye kuşatma altındaki askerlerine destek olmak üzere Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd'i bölgeye göndermiş, onun Harran'a doğru gelmekte olduğunu haber alan Eşter de kuşatmayı kaldırmıştır.[216]

---

213 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 195; Taberî, *Tarih*, V, 133-134; İbnü'l-Cevzî, *el-Muhtazam*, V, 157; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 188.

214 Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl*, s. 195-196; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 195-196; Taberî, *Tarih*, V, 135; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 189; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 321.

215 Belâzürî, Ensâb, II, 441-442; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 196; Taberî, *Tarih*, V, 134; İbnü'l-Cevzî, *el-Muhtazam*, V, 157-159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 188; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 320.

216 Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, s. 12-13; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 144-145.

Muaviye, hakem olayından sonra Cezîre'nin tamamını kontrol altına almak için yeni bir askerî harekâtı başlatarak Hâris b. Numeyr komutasındaki orduyu bölgeye gönderdi. Sefer neticesinde Şamlılar burada pek çok Ali taraftarını esir alarak geri döndüler.[217] Bu başarıdan cesaret alan Muaviye bölgeye Abdurrahman b. Uşeym komutasındaki bir orduyla yeniden hücuma geçti. Bu defa daha hazırlıklı davranan halîfenin komutanları Şebîb b. Âmir ve Kümeyl b. Ziyâd ortak hareket ederek Şam birliklerini mağlup ettiler.[218] Aynı yıl Muaviye tarafından Dûmetü'l-Cendel üzerine gönderilen Müslim b. Ukbe de Hz. Ali tarafından görevlendirilen Mâlik b. Ka'b komutasındaki Irak ordusunca geri püskürtülmüştür.[219] Sonuç olarak Muaviye'nin Hicrî 38. yılın (M.658) ortalarında başlayıp 39. yılına (M.659) kadar süren Irak ve Cezîre bölgesi saldırıları askerî anlamda beklediği neticeyi vermemiş olmakla birlikte bu girişimin halîfeyi savunma konumuna düşürdüğü de unutulmamalıdır.

c. Hicaz ve Yemen'e Sefer Düzenlemesi

Muaviye Irak ve Cezîre bölgesine gerçekleştirdiği saldırıların ardından son olarak hedefini Hicaz'a çevirdi. Bu amaçla Abdullah b. Mes'ade'yi Teymâ'ya gönderdi. Hz. Ali bu hareketi haber alır almaz Müseyyeb b. Nuhayte komutasındaki bir orduyu Şamlıları karşılamak üzere bölgeye sevketti. Taraflar arasında gerçekleşen çarpışmalar halîfe askerlerinin üstünlüğü ile sona erince Şamlılar geri çekilmek zorunda kaldılar.[220]

Diğer taraftan Muaviye, Yezîd b. Şecere'yi üç bin kişilik bir orduyla kendi adına hac emirliği yapması amacıyla Mekke'ye göndermişti. Bu nedenle hac emirliği konusunda halîfe taraftarları ile Mua-

---

217 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 191.
218 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 190-191.
219 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 191.
220 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 196-197; Taberî, *Tarih*, V, 134-135; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 158; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 189; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 320-321.

viye destekçileri arasında gerginlik meydana geldi. Harem bölgesinde kan dökülmemesi için yapılan görüşmeler sonucunda taraflar Şeybe b. Osman'ın hac emirliği konusunda uzlaşmaya vardılar.[221] Bu şekilde Muaviye halîfenin hac emîrine görev yaptırmamak suretiyle yeni bir politik bir başarı elde etmiş oldu.

Muaviye Yemen'de Hz. Ali'nin valisi Ubeydullah ile bölge halkı arasında anlaşmazlıklardan istifade etmek üzere Güney Arabistan'ı hedef alan yeni bir sefer düzenlemeye karar verdi. Bu amaçla Hicretin 40. yılında (M.660) yılında Büsr b. Ebû Ertat komutasındaki bir orduyu bölgeye doğru harekete geçirdi. Şamlı askerler ilk önce Hicaz'a giderek sırasıyla Medine ve Mekke'de Muaviye adına halktan biat aldılar. Büsr Şam yönetimine bağlı olarak Medine'ye Ebû Hureyre, Mekke'ye Şeybe b. Osman'ı vali tayin etti. Diğer taraftan onun Yemen'e doğru geldiğini haber alan vali Ubeydullah b. Abbâs eyaleti terk edip halîfenin yanına kaçtı. Şam'dan gelen ordu kolay bir şekilde Yemen'de kontrolü sağladıktan sonra geri döndü. Kaynaklarda Büsr'ün Hicaz ve Yemen seferi esnasında halîfe taraftarlarından binlerce kişiyi öldürdüğü zikredilir.[222] Hz. Ali Şam ordusunun Hicaz'ı terk etmesinin ardından Câriye b. Kudâme ve Vehb b. Mes'ûd komutasındaki orduları Yemen'e sevk etti. Bu şekilde Yemen tekrar Hz. Ali'nin yönetimine bağlanmış oldu. Kısa süre sonra Medine de halîfe kuvvetlerinin kontrolüne geçti.[223]

Bu dönemde meydana gelen karşılıklı saldırılar neticesinde Mısır Muaviye'nin eline geçmiş olmakla birlikte Hz. Ali hâlâ Hicaz ve Yemen'i kontrol altında tutmaya devam ediyordu. Ancak Irak üzerinde

---

221 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 149-150; Taberî, *Tarih*, V, 136; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 158; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 189-190; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 321-322._

222 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 150; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 197-200; Taberî, *Tarih*, V, 139-140; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 229-230; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 162; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 192-193; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 322-323.

223 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 150-151; Ya'kûbî, Tarih, II, 198; Taberî, *Tarih*, V, 140; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 230; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 162; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 193; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 323.Bu konuda ayrıca bk. Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 164-174; Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, s. 276-279; Günal, Mustafa, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, s. 158-166; Demircan, Adnan, *Ali-Muaviye Kavgası*, s. 173-182.

her iki taraf da hâkimiyetini tam olarak tesis edememiştir. Bunun sonucunda Müslümanların yaşadığı topraklarda bir kaos ortamı hâkim oldu. Nihayet Hicretin 40. yılında (M.660) Irak topraklarının idaresini Hz. Ali'ye, Şam ve Mısır'ı da Muaviye'ye bırakan bir saldırmazlık antlaşması imzalanmıştır.[224]

C. HZ. ALİ'NİN HÂRİCÎLERLE MÜCADELESİ VE ŞEHİT EDİLMESİ

1. Hâricîlerle Mücadele

Amr b. el-Âs'ın tahkim çağrısından önce plânladığı Hz. Ali tarafını ihtilâfa düşürme taktiği sadece Sıffin savaşı sonucunda değil, tahkimnâmenin yazılmasının ardından da etkisini devam ettirmiştir. Öyle ki Sıffin'de savaşı bırakıp bırakmama konusunda ihtilâfa düşen Iraklılar bu defa tahkim konusunda ikiye bölünmüşlerdir. Nitekim onlardan bir kısmı imzalanan anlaşmayı memnuniyetle karşılarken azımsanmayacak bir topluluk ise tahkime razı olmakla kendilerinin dinden sapmış hale geldiklerini dillendirmeye başlamışladır. Onlar Kur'ân'da açık hüküm varken[225] Allah'ın dini hususunda insanların hakem yapılmasını kabul etmemişler, bu hususta "Allah'tan başka hüküm verici yoktur" sözünü kendilerine slogan edinmişlerdir.[226]

Hz. Ali Sıffin'den ayrıldıktan sonra ordusu içindeki ihtilâflar en üst düzeye çıktı. O kadar ki tahkimin kabulünü isteyenlerle buna karşı çıkanlar arasında sert diyaloglar meydana geldi. Dönüş yolunda daha da şiddetlenen tartışmalar sonucunda yaklaşık on iki bin kişilik grup

---

224 Taberî, *Tarih*, V, 140; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 163; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 193; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 323. Ayrıca bk. Amizli, Mehmet, *Hz. Ali*, s. 159-169.

225 "Eğer müminlerden iki grup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltin. Şayet biri ötekine saldırırsa Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın. Eğer dönerse artık aralarını adaletle düzeltin ve (her işte) adaletli davranın. Şüphesiz ki Allah âdil davrananları sever". Hucurât, 49/9).

226 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 512- 514; Taberî, *Tarih*, V, 57; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II,405; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 124; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 165; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 285.

halîfeye isyan ederek Harûra denilen mevkie çekildiler.[227] Onlar Hz. Ali'yi tahkime razı olduğu için protesto ediyorlar, onu yaptığı antlaşmadan vazgeçerek hep birlikte tekrar Şamlılar üzerine yürümeye çağırıyorlardı.[228] Ancak Hz. Ali muhataplarına "Akidleştiğiniz zaman Allah'ın ahdini yerine getirin"[229] âyetini delil göstererek verdiği sözden hiçbir surette geri dönemeyeceğini açıkladı.[230] Görüldüğü gibi bu mesele sadece Sıffin Savaşı'nda Hz. Ali ordusunun bölünmesi sonucunu getirmemiş, etkileri asırlarca sürecek olan siyasî ve itikadî bir fırka olan Hâricîlerin ortaya çıkışına da zemin hazırlamıştır. Bu sebeple Hâricîlik akımının fiilen ortaya çıkışını sağlayan en önemli âmilin tahkim hadisesi olduğu ileri sürülebilir.[231]

Hz. Ali ordusu içinden çıkan muhalif grup onun Irak'ta birliği sağlama teşebbüslerine büyük bir engel teşkil etmiştir. Öyle ki halîfe Şamlıları bırakıp Iraklılar arasında neş'et eden bu isyancı grupla mücadele etmek zorunda kalmıştır.[232] Amr b. el-Âs Hâricî öncülerinin halîfeye

---

227 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 144; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 191; Taberî *Tarih*, V, 57, 63; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 405-406; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 221-222; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 124; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 165-166; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 187; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 279.

228 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 514; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 222-223; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 123-124; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 166.

229 Nahl, 16/91.

230 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 517-518; Taberî, *Tarih*, V, 64-67, 72-73; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 129-130; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 169.

231 Fığlalı, E. Ruhi, "Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâmî İlimler Enstitüsü Dergisi*, Ankara 1980, sy. IV, s. 13; Fığlalı, "Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, XX, 247; Fığlalı, İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 53-54; Hizmetli, Sabri, "İtikadî Mezheplerin Doğuşuna İctimâî Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1983, sy. XXVI, s. 665; Demircan, Adnan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, s. 57-105; Nu'aymî, Selim, "Hâricîlerin Doğuşu", (çev. Harun Yıldız), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, sayı: 10, s. 513-536; Yıldız, Harun, "Hâricîlerin Doğuşunda Kurrâ'nın Rolü", *EKEV Akademi Dergisi*, 2004, cilt. VIII, sayı: 18, s. 263-282; Ayar, Kenan, "Hâricîlerin Hz. Ali'den Ayrılış Süreci", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, _ *[www.dinbilimleri.com]*, 2008, cilt: VIII, sayı: 1, s. 45-88.

232 Taberî *Tarih*, V, 57, 63; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 405-406; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Kahire ts., s. 72-94; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 124; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 165-166; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 187; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 279.

isyan ettikleri haberini alınca Muaviye'ye "hani savaş sırasında bunaldığımız zaman ben onları Allah'ın kitabına çağırmıştım. Ben Iraklıların şüphe ehli olduğunu biliyordum, bak şimdi onlar Ali'ye karşı çıktılar. Ali de onlarla meşgul olmaktan seninle ilgilenmeye imkân bulamadı" demek suretiyle bu gerçeğe işaret etmiştir.[233]

Irak ordusunu terk ederek Harûra'ya çekilen ayrılıkçı topluluk Şebes b. Rib'î'yi ordu komutanı, Abdullah b. Kevvâ'yı da namaz imamı olarak seçtiler. Hz. Ali topluluktan ayrılanları ikna etmesi için Abdullah b. Abbâs'ı görevlendirdi. Nevar ki Abdullah kendileriyle yaptığı görüşmelerden herhangi bir netice elde edemedi.[234] Bunun üzerine Hz. Ali bizzat yanlarına giderek reisleri Abdullah b. Kevvâ ile görüşerek kendilerinden ayrılma sebebini sordu. İbn Kevvâ hakeme gidilmesinden dolayı böyle davrandıklarını söyledi. Bunun üzerine Hz. Ali hakeme kendi taraftarlarının aşırı talep ve baskıları sebebiyle razı olduğunu, kaldı ki bu iki hakeme Kur'ân'ın hükümlerine tabi olmaları şartıyla itibar edeceğini aksi takdirde onlara uyulmayacağını bildirdi. Ardından en doğrusunun hakemlerin kararını beklemek olduğunu, alınacak sonuca göre hareket edeceklerini bildirerek muhataplarını tekrar birliğe katılmaya davet etti. Bunun üzerine Harûrîlerin bir kısım Kûfe'ye döndüler.[235] Ancak onlar şehirde halîfeye karşı sert muhalefetlerini devam ettirdiler.[236] Üstelik hareketlerini geliştirebilmek amacıyla kendilerine Abdullah b. Vehb er-Râsibî'yi lider seçtiler. Aynı anda Basra'daki taraftarlarına da haber gönderip onları da harekete katılmaya çağırdıktan sonra gizlice Kûfe'yi terk ederek önce Medâin, daha sonra da Nehrevan'a ulaştılar. (H.Şevval 37/M.22 Mart 658).[237]

---

233 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 258.

234 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 32; Taberî, *Tarih*, V, 64-65; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 166.

235 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 32; Taberî, *Tarih*, V, 66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 166. Hz. Ali'nin Tahkim sonrası Hâricîlerle ilişkileri hakkında geniş bilgi için bk. Kavukçu, Fuat, *Emevîler Döneminde Hâricî Hareketleri*,(Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1990; Demircan, Adnan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, s. 102-105.

236 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 169.

237 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 121-123; Taberî, *Tarih*, V, 74-77; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 285-287,

Hâricîlerin organize bir şekilde Kûfe ve Basra'dan ayrılmalarının hemen ardından hakem olayı gerçekleşti. Bunun üzerine Hz. Ali Nehrevan'da toplanmış bulunan Hâricîlere bir mektup yazarak onlara hakemlerin Allah'ın Kitabı'na aykırı hareket ettikleri için tekrar savaş durumuna dönüldüğünü, bu sebeple onlardan Kûfe'ye gelip kendisine katılmalarını istedi. Ancak Hâricîler halîfenin çağrısına olumlu cevap vermediler.[238] Hz. Ali buna rağmen onlara karşı askerî harekât düşünmüyordu. Zira onun asıl hedefi yönetime karşı isyanı sürdüren üstelik hakem olayı sonrasında Şamlılardan biat alarak kendisini halîfe ilan eden Muaviye üzerine yürümekti. Nitekim bu amaçla Basra, Kûfe, Medâin gibi şehirlerden asker toplamaya başladı.[239]

Şam seferi için hazırlıklarını tamamlayan halîfe Kûfe'den hareket etmek üzereyken Hâricîlerin halka baskı yaptıkları hatta cinayet işledikleri haberlerini almaya başladı. Onlar kendilerince halkı iyiliğe davet ediyor, kötülükten sakındırıyorlardı. Ancak bu iddia ile hesaba çektikleri insanları katletmeye başladılar.[240] Nitekim halîfeye Nehrevân'daki Hâricîlerin ashâb çocuklarından Abdullah b. Habbâb'ı yanında çocuğu ve hamile hanımı ile birlikte katlettikleri bilgisi ulaştı. Hz. Ali durumu tetkik etmek amacıyla Hâris b. Mürre el-Abdî'yi olay yerine gönderdi. Fakat Hâricîler halîfenin elçisini de öldürdüler. Bunun üzerine Hz. Ali emniyet sağlanmadan bölgeyi terk etmenin doğru olmayacağı düşüncesiyle Şam seferini erteleyerek önce Hâricîler üzerine yürümeye karar verdi.[241]

---

238 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 189-190; Taberî, *Tarih*, V, 77-78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 169-171.

239 Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl*, s. 190; Taberî, *Tarih*, V, 78-80; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 130-132; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 171-172.

240 Dalkıran, Sayın, "Hâricîlerin el-Emru Bi'l-Ma'rûf Ve'n-Nehyu Ani'l Münker Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2004, cilt III, sayı: 1, s. 199-223.

241 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 126; Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl*, s. 190; Taberî, *Tarih*, V, 80-82; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II,415; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 224; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 132-133; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 172-173; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 288.

Kûfe'den Nehrevân'a gelen Hz. Ali Hâricîleri önce müzakereler yoluyla ikna etmeye çalıştı. Bunun için onlara Kays b. Sa'd b. Ubâde ile Ebû Eyyûb el-Ensârî'yî göndererek itaate çağırıp elçisini öldürenlerin kendisine teslimini istedi. Ancak Hâricîler onları hep birlikte öldürdüklerini bildirerek katillerin teslimini reddettiler. Halîfenin gönderdiği heyetin herhangi bir sonuç elde edemeden dönmesinden sonra bizzat Hz. Ali yanlarına giderek kendilerini iknaya çalıştı. Fakat o da başarılı olamadı. Bütün girişimlerinden sonuç alamayan halîfe çaresiz kalıp savaş hazırlıklarına girişti. Çarpışmalar başlamadan önce son kez bir çağrı yaparak savaştan vazgeçenlere herhangi bir takibatın yapılmayacağı vadinde bulundu. Bunun üzerine yaklaşık 4-5 bin kişilik Hâricî grup arkadaşlarından ayrılarak savaş meydanını terk ettiler.[242] Nehrevan'da saldırıyı ilk olarak Hâricîler başlattılar. Hz. Ali de askerlerine hücum emrini verdi. 9 Safer 38 tarihinde (M.17 Temmuz 658) meydana gelen Nehrevan Savaşı'nda başta Abdullah b. Vehb, Hurkus b. Züheyr, Abdullah b. Şecere ve Şureyh b. Evfâ gibi reisler başta olmak üzere Hâricîlerin çoğu öldürüldü.[243]

Hz. Ali Nehrevân'dan sonra da Hâricîlerin küçük çaplı isyanlarıyla karşı karşıya kaldı. Bunlardan ilki Hırrît b. Râşid'in 300 kişiyle başlattığı isyandır. Halîfe Ma'kıl b. Kays ve Ziyâd b. Hasefe idaresinde gönderdiği ordularla bu isyanı etkisiz hale getirdi.[244] Hilâl b. Ullefe ile kardeşi Mücahid'in ayaklanması ise yine Ma'kıl tarafından bastırıldı. Eşres b. Avf eş-Seybânî liderliğinde ilk önce Cezîre bölgesindeki Deskere ardından Enbar'da toplanan Hâricîler ise halîfenin bölgeye gönderdiği Ebraş b. Hassân tarafından ortadan kaldırıldı. (Rabîülâhir 38/

242 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 32; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 190-193; Taberî, *Tarih*, V, 83-86; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 134; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 173-174; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 289.

243 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 149; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 128-129; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 193; Taberî, *Tarih*, V, 86-88; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 416-417; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 174-176; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 289. Nehrevan Savaşı ile ilgili olarak bk. Demircan, Adnan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, s. 105-117.

244 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 195; Taberî, *Tarih*, V, 113-125; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 418-419. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 153-154; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 183-186.

Eylül 658). Eşheb (Eş'as) b. Bişr liderliğindeki Hâricîler Cercerâya'da Hucr b. Adiy'in askerlerince etkisiz hale getirildi. (Cemâziyelâhir 38/ Kasım 658). Bunun ardından Sa'îd b. Kifl et-Teymî liderliğinde toplanan Hâricîler de Hicretin 38. yılı Recep ayında (Aralık 658) Sa'd b. Mes'ûd tarafından mağlup edildiler.[245]

Hz. Ali Ebû Meryem et-Temîmî tarafından başlatılan isyan üzerine önce Şureyh b. Hânî'yi gönderdi. Ancak Şureyh Hâricîlere karşı herhangi başarı elde edemedi. Halîfe daha sonra Câriye b. Kudâme'yi çatışma bölgesine sevk etti. İkinci ordu da isyanı bastıramayınca bizzat kendisi harekete geçerek emrindeki birlikler marifetiyle Hâricîleri etkisiz hale getirdi. (Ramazan 38/Şubat 658).[246]

Hz. Ali Hâricîler ile giriştiği askerî mücadelede büyük oranda başarılı olmuştur. Ancak onlara karşı kazanılan her başarı esasında Irak'taki birliğin daha da parçalanmasından başka bir işe yaramamıştır. Çünkü isyanlar sonucunda öldürülenlerin pek çoğu gerek Kûfe gerekse Basralıların yakınlarıydılar. Bu sebeple halîfeyle birlikte savaşan askerler sürekli olarak kendi içlerinden çıkan ve pek çoğu da yakın akrabası olan insanları öldürmek zorunda kaldıkları için tekrar savaşma konusunda isteksiz davranmaya, zamanla savaş konusunda halîfeye itaat etmemeye başlamışlardır. Nitekim Eş'as b. Kays Nehrevan savaşından sonra kendilerini Şam'a yürütmek isteyen halîfeye; "oklarımız tükendi, kılıçlarımız köreldi, mızraklarımızın uçları kırıldı, daha iyi hazırlanmak için bizi şehirlerimize döndür" diyerek savaşa karşı isteksizliklerini açık bir şekilde dile getirmiştir. Hz. Ali buna rağmen askerlerine Nuhayle'ye toplanmalarını emretmiş fakat onlar aksine kendisini terk ederek Kûfe'ye çekilmişlerdir. O kadar ki halîfenin yanında savaşmak

245 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 187-188.

246 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 188. Hz. Ali'nin Nehrevan sonrası dönemde Hâricîlerle mücadelesi hakkında bk. Bakır, Abdülhalik, *İktisadi ve İdari Yönden Hz. Ali Dönemi*, s. 38-48; Demircan, Adnan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, s. 117-121; Günal, Mustafa, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, s.185-203.

için sadece bin kişilik bir grup kalmıştır.[247] Bütün bu gelişmeler sebebiyle Hz. Ali Sıffin ordusu gibi bir kuvvet hazırlamaya imkân bulamadığı için Muaviye üzerine yeni bir askerî faaliyet gerçekleştirememiştir. Bu sebepledir ki Hz. Ali'nin dâhilde Hâricîler ile yapmış olduğu savaşlar Muaviye'nin siyaset mücadelesine dolaylı katkı sağlamıştır. Hâricîlerin Muaviye'ye asıl yardımı ise halîfeyi şehit etmeleriyle gerçekleşmiştir.[248]

2. Şehit Edilmesi

Hz. Ali'nin halîfeliği süresince yönetime isyan eden pek çok Hâricînin öldürülmesine sebep olması onların kendisine kin duymalarına sebep oldu. Bilhassa Nehrevan'da hayatını kaybeden kardeşlerinin intikamının alınması gerektiğini seslendirmeye başladılar. Hicretin 39. yılındaki (M. 659) hac mevsiminde Mekke'ye hac emirliği sebebiyle ortaya çıkan Hz. Ali-Muaviye çekişmesi de onların hem halîfeye hem de Muaviye'ye karşı düşmanlıklarını en üst düzeye çıkardı. Binaenaleyh siyasî çekişmelerini haram beldeye kadar taşımakla suçladıkları iki şahsın öldürülmesiyle yeryüzündeki fesadın ortadan kalkacağını dile getirmeye başladılar. Hârûrîler ardından öldürülecekler arasına hakem olayının müsebbibi gördükleri Amr b. el-Âs'ı da dâhil ettiler. Nihayet yapılan görüşmeler sonucunda aralarından üç suikastçı tespit edildi: Buna göre Abdurrahman b. Mülcem, Hz. Ali'yi; Haccâc b. Abdullah (Burek b. Abdullah), Muaviye'yi; Amr b. Bekir de Amr b. el-Âs'ı öldürecekti. Suikastçılardan her biri hicretin 40. yılı 17 Ramazan'ını (24 Ocak 661) suikast günü olarak belirledikten sonra Mekke'den ayrıldılar.[249]

---

247 Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl*, s. 194; Taberî, *Tarih*, V, 89-90; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 418; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 137; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 176. Ayrıca bk. Şeyh, Abdüssettâr, *el-Hulefâü'r-Râşidûn*, s. 620-632.

248 Hz. Ali'nin Hâricîlerler mücadelesi hakkında bk. Azimli, Mehmet, *Hz. Ali*, s. 143-159.

249 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 35-36; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 137-138; Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl*, s.197; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 212; Taberî, *Tarih*, V, 143-144; İbn Abdirabbih, *el-Ikdu'l-Ferîd*, IV, 359; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II,423; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 230-231; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 172; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 423; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*,

Muaviye'yi öldürmek üzere Şam'a giden Burek b. Abdullah hedefine tam ulaşamadan onun korumaları tarafından etkisiz hale getirildi. Bu şekilde Muaviye suikast girişimini hafif sıyrıklarla kurtulmuş oldu.[250] Mısır valisi Amr b. el-Âs'ı öldürmek üzere harekete geçen Amr b. Bekir ise vali konağından çıkan kişiyi Amr b. el-Âs zannıyla öldürdü. Hâlbuki Amr o gün rahatsızlığı sebebiyle namaz kıldırmak üzere yerine şehrin emniyet amiri Hârice b. Ebû Habîbe'yi göndermişti. Böylece Amr saldırıya dahi uğramamış oldu.[251]

Hâricîlerin hedefine ulaştıkları tek suikast girişimi Hz. Ali'ye karşı gerçekleştirmiş olandır. Rivayete göre İbn Mülcem suikast plânını uygulamak üzere Kûfe'ye gelince burada ilk önce Hâricî arkadaşları ile görüşmeler yaptı. Suikast için Şebîb b. Becere ve İbn Verdân isimli şahıslar da kendisine destek sözü verdiler. Kararlaştırılan günün sabahı mescidin kapısında pusu kuruldu. Suikastçiler Hz. Ali'yi gördükleri anda ilk hamle Şebîb tarafından gerçekleştirildi. Ancak halîfe onun saldırısından kurtulmayı başardı. Daha sonra İbn Mülcem harekete geçerek daha önce zehirlemiş olduğu kılıcıyla Hz. Ali'yi başından ağır bir şekilde yaraladı. Bu esnada olay yerine ulaşanlar kısa süre içinde saldırganı yakaladılar. Diğer suikastçı Şebîb ise kargaşadan istifade ederek izini kaybettirdi. Hz. Ali kendisine suikast gerçekleştiren kişinin intikam hissiyle öldürülmemesini, şayet yaşarsa onun hakkında kararı kendisinin vereceğini, vefat ederse ona kısas yapılmasını istedi. Yaralı vaziyette iki gün evinde yatan Hz. Ali, 19 Ramazan 40 (26 Ocak 661) tarihinde 63 yaşında iken vefat etti.[252]

III, 194-195; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 326-327.

250 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 138; Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl*, s. 198-199; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 428-429; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 197-198; Ebu'-l Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 190; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 330.

251 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 139; Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl*, s. 199; Taberî *Tarih*, V, 149; İbn Abdirabbih, *el-Ikdu'l-Ferîd*, IV, 36; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 429; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 198; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 194; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 330; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, I, 149.

252 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 35-38; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 138; Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl*, s. 197-198; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 212-213; Taberî, *Tarih*, V, 144-149; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*,

Hz. Ali'nin Hâricîler tarafından şehit edilmesi Irak'taki yönetim problemini daha da karmaşık hale getirirken Şam'da kendisini halîfe ilân eden Muaviye'nin hedefine ulaşması için büyük bir fırsat oldu. Artık hilâfeti ele geçirebilmesi için önünde mühim bir engel kalmamış görünüyordu.

II, 424-426; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 232-233; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 176; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 194; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 189-190; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 331. Hz. Ali'nin şehit edilmesiyle ilgili olarak ayrıca bk. Günal, Mustafa, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, s. 203-207; Kapar, M. Ali, "Hz. Ali'nin Öldürülmesiyle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Konya 1994, sy. 3, s. 341-346.

BEŞİNCİ BÖLÜM

HİLÂFETTEN SALTANATA: HZ. HASAN DÖNEMİ

I. HZ. HASAN'IN HALÎFE SEÇİLMESİ VE YÖNETİMİ

Hz. Ali Hicretin 40. yılı 17 Ramazan'ında (24 Ocak 661) Hâricî Abdurrahman b. Mülcem suikastı sebebiyle ağır yaralı bir vaziyette evine götürülmüştü. Saldırıda aldığı ağır yaradan dolayı halîfenin hayatını kaybedebileceği ihtimali ortaya çıkınca Cündeb b. Abdullah kendisini ziyaret ederek şayet ölürse halîfe olarak oğlu Hasan'a biat edip edemeyeceklerini sordu. Hz. Ali ise oğlunun bu makama getirilmesi konusunda ne emreden ne de nehyeden konumunda olacağını bu hususta kararı Müslümanların vermesi gerektiğini söyledi.[1] Hz. Ali'nin bu tavrıyla oğlunun halîfeliğe getirilmesi konusunda Hz. Ömer'den farklı bir yol takip ettiği anlaşılır. Zira Hz. Ömer kendi yerine Abdullah b. Ömer'in getirilmesi taleplerine şiddetle karşı çıkmış, ısrarlar neticesinde oğlunu şûrâya dâhil etmiş, fakat ona halîfe seçilme hakkı tanımamıştır.[2] Hz. Ömer'in tavrında halîfeliğin bir aile saltanatına dönüşmesine karşı hassasiyeti ve kabile asabiyetinin yeniden canlanması endişesinin etkin olduğu şüphesizdir. Kaldı ki Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'ı halîfeliği yürütme konusunda yeterli görmemiş olması da düşünülebilir. Nitekim daha sonraki siyasî hadiseler göz önünde bulundurulursa Abdullah b. Ömer'in halîfelik makamını üstlenebilecek bir siyasî donanıma sahip bulunmadığı anlaşılır. Zira gelişen hadiselerde siyasî grup-

---

1 Taberî, *Tarih*, V, 146-147; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 425; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 196.

2 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 339; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 145.

lardan ve tavırlardan özellikle uzak durmaya çalışmıştır.[3] Buna karşılık Hz. Ali, Hz. Ömer'in aksine oğlunun halîfe yapılmak istenmesine karşı çıkmamak suretiyle alınacak kararı zımnen tasvip etmiş görünmektedir. Onun tavrının Hz. Hasan'ı halîfeliğe getirmek isteyenler tarafından bir onay hatta tavsiye olarak görülmüş olması mümkündür. Belki de böyle anlaşıldığı için Hz. Hasan'ın halîfe seçilmesine Hz. Ali taraftarlarından herhangi bir itiraz gelmemiştir.

İslâm tarihi kaynaklarının genelinde Hz. Hasan'ın halîfeliğe getirilişi yukarıdaki şekilde aktarılırken hilâfeti (imâmet) dinin esasları arasında kabul eden Şiîler, onun görevi üstlenmesinin babası Hz. Ali'nin yazdığı bir vasiyetname ile gerçekleşmiş olduğunu ileri sürerler. Nitekim Şiî müellif Kuleynî'ye göre Hz. Ali vefatından önce oğlu Hasan'ı çağırarak onu Müslümanlara imam tayin ettiğini bildirmiştir.[4] Bu konuda Hz. Ali'nin vasiyetini de yeterli görmeyen bazı Şiî müellifler "Hasan ve Hüseyin ister imâmet görevini yerine getirsinler ister bazı engel veya maslahattan dolayı bunu yapmasınlar her ikisi de imamdırlar" mealinde bir hadis rivayet etmek suretiyle Hz. Hasan'ın halîfeliğe getirilme kararının doğrudan Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından verildiğini ispata çalışırlar.[5]

Hz. Ali, vefatından önce başta Hz. Hasan olmak üzere oğullarına bazı vasiyet ve öğütlerde bulunmuştur. Bunlar daha çok insanlara adaletli davranmaları, hakkı gözetmeleri, dinin esaslarından taviz vermemeleri gibi dinî ve ahlakî nasihatlerdir. Halîfe ayrıca oğullarından Muhammed b. Hanefiyye'ye Hasan ile Hüseyin'e tâbi olmasını da söy-

---

3 Abdullah b. Ömer'in, Hulefâ-i Râşidîn Dönemi hadiselerindeki rolü hakkındaki değerlendirmeler için bk. Yüksel, A. Turan, "Dört Halîfe Dönemi Olayları Karşısında Abdullah b. Ömer", *İSTEM*, yıl: 3, sy. 6, Konya 2005, s. 59-86.

4 Kuleynî, *Usûl mine'l-Kâfî*, (thk. Muhammed el-Ahvendî-Ali Ekber Gaffârî), Tahran 1388; II, 298-299; Emîn, Muhsin el-Emîn, *A'yânü'ş-Şia*, (nşr. Hasan Emin), I-XI, Beyrut 1986, I, 566.

5 Caferiyân, Resul, *Masum İmamların Fikri ve Siyasî Hayatı*, (çev. C. Bayar), İstanbul 1994, s. 83. Bu konuda ayrıca bk. Arı, M. Salih, "Klasik Şia Kaynaklarına Göre Hz. Hasan", *Çeşitli Yönleriyle Hz. Hasan*, (ed. Alim Yıldız), Sivas 2014, s. 93-103.

lemiştir. Şiîler ise bunu siyasî nitelikli bir takım telkin ve tavsiyeler olarak görme eğilimindedirler.[6]

Hz. Ali'nin yaralanmasından iki gün sonra (19 Ramazan 40/26 Ocak 661) vefat etmesi üzerine Kûfeliler Hz. Hasan'a biat ettiler.[7] Kaynaklarda ona ilk biat eden kişinin Ensâr'dan Kays b. Sa'd olduğu zikredilir. Buna göre Kays Hz. Hasan'a "Allah'ın Kitabı, Peygamberinin sünneti ve ihtilâlcilerle savaşmak üzere sana biat edeyim" teklifinde bulunmuş, buna karşılık Hz. Hasan sadece Allah'ın kitabı ve peygamberin sünneti üzerine biat etmesini zira bunun diğer bütün şartlardan önce olduğu cevabını vermiş, dolayısıyla muhatabının savaş şartını kabul etmemiştir.[8] Kays'tan sonra diğer Kûfeliler biat için geldiklerinde Hz. Hasan onlardan da itaat etmek, savaşacağı kişilerle savaşmak, barış yapacağı kişilerle barış yapmak üzere biat yapmalarını talep etmiştir.[9] Kûfeliler savaş şartını mutlaka biat içinde dile getirmek istedikleri için onun yanından ayrılarak Hz. Hüseyin'e ulaşmışlar "yoldan çıkmış Şam ehliyle savaşmak üzere" kendisine biat etmek istediklerini bildirmişlerdir. Hz. Hüseyin de onların tekliflerini reddedince tekrar Hz. Hasan'ın yanına dönerek onun istediği şartlarda biate razı olmak durumunda kalmışlardır.[10]

Biat esnasında gerek Kays b. Sa'd gerekse Kûfelilerin ileri sürdükleri şartlar Hz. Hasan'ın daha göreve başlaması anında dayandığı sosyal tabanla ilişkisinin problemli olacağının açık işaretlerini vermiştir. Şamlılarla savaşmayı biatlerinin ön şartı haline getiren Kûfeliler daha önce Hz. Ali'nin yapmış olduğu savaş çağrılarına hiç iltifat etmemişlerdi.[11] İleride de görüleceği gibi yine onlar savaşa çok istekli görünmelerine rağmen bu ihtimal ortaya çıktığında Hz. Hasan'ı da ortada bırakacak-

6 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 140; Taberî, *Tarih*, V, 147-148; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 196-197.
7 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 150; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 214.
8 Taberî, *Tarih*, V, 158; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 202.
9 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 202.
10 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 140; Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl*, s. 199; Taberî, *Tarih*, V, 162.
11 Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl*, s. 194; Taberî, *Tarih*, V, 89-90; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 418; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 137; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 176.

lardır. Esasında Iraklıların adeta karakteri haline gelmiş olan bu kararsız/tutarsız tavırlar babası Hz. Ali'yi olduğu gibi Hz. Hasan için de en büyük handikap olacaktır.

Hz. Hasan'ın biat almasından sonraki ilk icraatı babasının katili İbn Mülcem'i cezalandırmak oldu. Zira Hz. Ali yaralı vaziyette iken kendisine saldıran kişinin öldürülmeyip tutuklanmasını, iyileşirse onun cezasını bizzat kendisinin takdir edeceğini, eğer ölürse ona kısas uygulanmasını vasiyet etmiş ancak işkence yapılmasını kesinlikle yasaklamıştı.[12] Hz. Ali'nin vefatı üzerine Hz. Hasan'ın huzuruna getirilen İbn Mülcem suçunu itiraf ettikten sonra Muâviye'yi öldürmesi için kendisine izin verilmesini talep ederek bu görevi yerine getirdikten sonra geri gelip cezasını çekeceğine dair söz verdi. Ancak Hz. Hasan onun teklifini dikkate almayarak kısas yapılmasını emretti.[13] Ya'kûbî İbn Mülcem'e kısası bizzat Hz. Hasan'ın gerçekleştirdiğini nakleder.[14] Bununla birlikte diğer kaynaklarda Hz. Ali'nin vasiyetine rağmen İbn Mülcem'e ağır işkenceler yapıldığı, canlı vaziyette elleri, ayakları, burnu ve kulakları kesildikten sonra öldürüldüğü, sonunda cesedinin bir hasıra konularak yakıldığı rivayetleri mevcuttur.[15] Hz. Hasan'ın, babasının vasiyeti hilâfına kısasın bu şekilde yapılmasını emretmesi mümkün değildir. Buna rağmen taraftarlarının böyle bir davranışa girmeleri Hz. Hasan'ın onlar üzerindeki kontrolü hakkında ciddî şüpheler akla getirmektedir.

Hz. Hasan, halîfelik görevini üstlendikten sonra Kûfe dışındaki diğer eyaletlere haber göndererek idareci ve halkın kendisine biatini talep etti. Beklendiği gibi Maviye'nin kontörlündeki Şam ve Mısır dışındaki

---

12 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 37-38; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 138; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 212-213; Taberî, *Tarih*, V, 148; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 426; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 232-233; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 176; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 196; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 189-190; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 331.

13 Taberî, *Tarih*, V, 148-149; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 197.

14 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 214; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 197.

15 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 139; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 198; Taberî, *Tarih*, V, 149; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 426; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 197.

bütün bölgelerden yeni halîfeye itaat edildiği haberleri geldi. Aslında Şam bölgesinde Muaviye kendisini halîfe ilân edip halktan biat almaya başlamıştır.[16] Böylece İslâm âleminin iki halîfesi olmuş, yeni bir Irak-Şam çatışması kaçınılmaz hale gelmiştir.

Muaviye Hz. Ali'nin vefat etmesini ve yerine Hz. Hasan'ın geçmiş olmasını iktidar yolunda bir avantaj olarak gördü. Bu amaçla Irak üzerine askerî kuvvet sevkine karar verdi. Artık Hz. Ali gibi güçlü ve karizmatik bir liderden sonra Kûfelilerin kendisine karşı koyamayacaklarını düşünüyordu. Bu amaçla Hz. Osman döneminin Basra valisi Abdullah b. Âmir'in emrine verdiği bir orduyu Irak'a doğru harekete geçirdi.[17] Muaviye kuvvetlerinin üzerlerine gelmekte oldukları haberini alan Hz. Hasan hem Kûfelileri hem de kendisine bağlı diğer belde halklarını orduya katılmaya çağırdı. Nevar ki kendisine biat ederken Şamlılarla savaşmayı şart olarak ileri süren Kûfeliler savaş ihtimali belirince yapılan çağrıya ilgisiz kaldılar. Ancak Adî b. Hâtim, Kays b. Sa'd, Ma'kıl b. Kays gibi kabile önderlerinin zorlama ve teşvikleriyle beklenenden çok az sayıda askerden meydana gelen bir ordu toplanabildi. Hz. Hasan gerekli hazırlıklar tamamlandıktan sonra ordusuyla birlikte Kûfe'den ayrıldı.[18] Şamlılar üzerine gönderilecek öncü birliklerin komutanlığına Ubeydullah b. Abbâs'ı getirdi.[19] Halîfe Ubeydullah'ı komutan tayin ettikten sonra yanında bulunan Kays b. Sa'd ile sürekli olarak istişarede bulunmasını emretti.[20]

Diğer taraftan Abdullah b. Âmir'i Irak üzerine gönderen Muaviye savaşa girmeden önce bir takım maddî tekliflerle karşı tarafı etkisiz hale getirme taktiğini uygulamaya karar verdi. Nitekim bunu Hz. Ali döneminin Mısır valisi olan Kays b. Sa'd'a karşı denemiş, kendisine valilik vaat etmesine rağmen onu Hz. Ali'ye itaatten ayıramamış, bu-

---

16 Taberî, *Tarih*, V, 161; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 202.
17 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 200; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 215.
18 Isfahânî, *Makâtiletü't-Tâlibiyyîn*, (thk. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1949, s. 58-62.
19 Taberî, *Tarih*, V, 158.
20 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 214.

nun üzerine aleyhinde propaganda yaparak halîfe tarafından görevden alınmasını sağlamıştı.[21] Muaviye daha önce Kays'a karşı gerçekleştirdiği plânı ikinci defa uygulamak için Hz. Hasan'ın öncü birlikleri komutanı Ubeydullah'a yarısı hemen diğer yarısı ise Kûfe'ye ulaşıldığında verilmek üzere bir milyon dirhem para karşılığında Şamlıların tarafına geçme teklifinde bulundu. Teklifi hemen kabul eden Ubeydullah yanına aldığı askerlerle birlikte komutanı olduğu orduyu terk ederek Şamlıların arasına katıldı. Ertesi günü onun ordunun büyük bir kısmıyla (yaklaşık sekiz bin kişi) karşı tarafa katıldığı anlaşılınca Kays b. Sa'd' öncü birliklerin komutasına geçti.[22] Muaviye Ubeydullah'a benzer teklifi Kays b. Sa'd'a da yapmış ancak daha önce olduğu gibi muhatabı ona iltifat etmemiştir.[23]

Hz. Hasan ordusunun öncü birliklerini Şam tarafına sevk ederken kendisi de geride kalan askerleriyle Medâin taraflarına çekilmişti. Burada beklemesi esnasında öncü birliklerin yeni komutanı Kays b. Sa'd'ın öldürüldüğüne dair bilgiler onun ordugâhında büyük bir kargaşa meydana getirdi. O kadar ki bu karışıklık sırasında askerlerin bir kısmı halîfeye karşı çıkmaya hatta kendisine saldırmak suretiyle çadırını yağmalamaya başladılar. Öyle ki bu hengâmede Hz. Hasan'ın yaralandığı zikredilir.[24] Dineverî halîfeye saldırı sebebi olarak onun Kûfelilerden ümidini keserek Muaviye ile barış yapma görüşünü ilk kez dile getirmesini gösterir.[25] Benzer şekilde Ya'kûbî de hadisenin Hz. Hasan'ın Şam'dan gelen elçilerle yaptığı görüşme sonucunda barış fikrini halka açıklamasının akabinde gerçekleştiğini nakleder.[26] İsfâhânî ise Hz. Hasan'ın barışı dile getiren konuşmasının ardından askerlerden bir kıs-

21 Taberî, *Tarih*, IV, 552-555; Kindî, *Vulât*, s. 21-22; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 138-139; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 253; Makrızî, *Hıtat*, I, 300; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, I, 132.

22 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 214; Taberî, *Tarih*, 164; Isfahânî, *Makâtiletü't-Tâlibiyyîn*, s. 64-65.

23 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 215.

24 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 200; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 215; Taberî, *Tarih*, V, 159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 203.

25 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 200.

26 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 215.

mının kâfirlikle suçlayarak kendisine saldırdıklarından bahseder.[27] Hz. Hasan'ı bu şekilde suçlayarak üzerine hücum edenlerin Hâricîler olması kuvvetle muhtemeldir. Zira onlar daha önce de babası Hz. Ali'yi benzer şekilde suçlamışlar hatta suikast düzenleyerek onu öldürmüşlerdi. Hz. Hasan hayatını hedef alan bu saldırıdan kendisine bağlı olan Rebîa ve Hemdân kabilesi mensuplarının yardımıyla kurtulabildi. Halîfe bu gelişmeden kısa süre sonra Sâbât mevkiindeki ordugâhını terk etti[28]

İbnü'l-Esîr'in rivayetine göre Hz. Hasan Muaviye ile anlaşma kararını tek başına almamış, bu konuda etrafındaki insanlarla istişare etmiştir. Müellif bu konuyla ilgili olarak halîfenin taraftarlarına şöyle bir konuşma yaptığını aktarır:

> *"Andolsun, Şamlılar hakkındaki kanaatimiz eskisi gibi devam ediyor ve hiçbir şüphe ve pişmanlık duymuş değiliz. Şamlılar ile selamet ve sabırla çarpışıp duruyoruz. Ancak sonunda selamet büyük bir düşmanlığa dönüşecektir. Bu sabır da zaten şimdiden eleme dönüştü. Çünkü sizler Sıffin Savaşı'na giderken dininizi dünyanızın önüne almış bulunuyordunuz. Bunun arkasından siz öldürülen iki kişi arasında kaldınız. Bir kesim Sıffin'de öldürüldü ve siz onların da intikamını almaya çalışıyorsunuz. Geri kalanlarınız ise zaten kaçıp gitmiştir. Ağlayanlarınıza gelince; onlar da bize isyan etmiş durumdadır. Biliniz ki Muaviye bizi hiçbir izzet, şeref ve adalet yönü bulunmayan bir hususa çağırmıştır. Eğer ölümü tercih edecek olursanız hemen Muaviye'nin bu teklifini reddeder ve onu Allah'ın hükmü ve kılıçlarınızın ağzıyla muhakeme ederiz. Eğer dünya hayatını tercih edecek olursanız bu hususta rızanızı alırız."*

27 Isfahânî, *Makâtiletü't-Tâlibiyyîn*, s. 63-64.

28 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 200; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 215.

Halîfenin zikri geçen konuşmasından sonra orada bulunanlar Şamlılarla bir anlaşma yapılmasını tercih ettiklerini halîfeye bildirmişler, o da görüşmeleri başlatmıştır.[29]

II. HİLÂFETİN MUAVİYE'YE İNTİKALİ

A. İLK GÖRÜŞMELER

Hz. Hasan ile Muâviye arasında hilâfetin intikali konusunda gerçekleştirilen anlaşmada ilk adımının kimin tarafında atıldığı hususunda kaynaklar farklı bilgiler aktarır. Taberî Müslümanların kanının dökülmesini engellemek için Hz. Hasan'ın baştan beri Muaviye ile barış yapılması taraftarı olduğu görüşünden hareket ederek ilk adımının ondan geldiği kanaatindedir. Müellif, Muaviye'nin de bu talebe cevap olmak üzere Abdullah b. Âmir ve Abdurrahman b. Semure'yi kendi temsilcileri olarak Medâin'e gönderdiği, onların Hz. Hasan'ın hilâfetten feragat konusunda öne sürdüğü şartları Muaviye adına kabul etmeleriyle anlaşmanın sağlandığını aktarır.[30] Ebû Hanîfe ed-Dîneverî ise Hz. Hasan'ın biat almasından itibaren Muaviye'yle savaşmaya kararlı olduğunu ancak Iraklı askerlerin kararsızlıkları ve savaşa karşı isteksizliklerinden kendisini yalnız bırakacaklarını düşündüğü için Muaviye ile barış yapmaktan başka bir çare bulamadığını, bunun sonucunda Medâin'e kadar yaklaşmış olan Şam birlikleri komutanı Abdullah b. Âmir'e haber göndererek bazı şartlarla onunla anlaşma yaptığını nakleder.[31]

Buhârî'de geçen bir habere göre Muaviye sulh yapmak için Abdurrahman b. Semüre ile Abdullah b. Âmir'i Hz. Hasan'a göndermiş, onlara niyetinin barış yapmak olduğunu, hilâfet arzusundan vazgeçtiği takdirde ne isterse kendisine verileceğini bildirmeleri talimatını vermiştir. Bu doğrultuda elçiler Hz. Hasan ile yaptıkları görüşmeler sonucunda anlaşma akdetmişlerdir.[32] Faklı gibi görünen bu rivayetler esasında

---

29 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 203-204.

30 Taberî, *Tarih*, V, 159-160, 162. Ayrıca bk. İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, I, 385.

31 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 202; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 203.

32 Buhârî *Sulh* 9, *Menâkıb* 25, *Fedâilu'l-Ashâb* 22, *Fiten* 20; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 215.

birbiriyle çelişmez. Çünkü her iki taraf da özellikle Sıffin tecrübesi yaşandıktan sonra barış teklif etmeye veya kendisine sunulan anlaşma önerisini derhal kabul etmeye hazırdılar. Kaldı ki Hz. Hasan içinde bulunduğu olumsuz şartlar sebebiyle Muaviye ile mücadele edecek durumda değildi. Zira Şamlılar kuvvet dengesi yönünden Iraklılara göre daha üstündü. Buna karşılık Muaviye de geleneksel siyaseti gereği bütün seçenekleri tüketmeden savaşı tercih etmezdi. Çünkü o "paranın iş gördüğü yerde konuşmaya, dilinin iş gördüğü yerde kırbaca, kırbacın iş gördüğü yerde kılıca gerek duymazdı".[33] Bu değerlendirmelerden yola çıkarak her iki tarafın da anlaşmazlığı çözmek için anlaşmayı kabule hazır olduğunu ancak gelişmelerden bu konuda ilk adımın Hz. Hasan tarafından atıldığını söylemek mümkündür.[34]

Hz. Hasan'ın Muaviye ile mektuplaşması sonucunda anlaşmayı tercih etmesi onun bir kısım tenkit ve ithamlarla karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur. Kendisine ilk karşı çıkanlar ise en yakınları olan Hz. Hüseyin ile Abdullah b. Cafer'dir. Nitekim Hz. Hüseyin bu yaptığının babalarının davasını yalanlamak olduğunu söylemiş, buna karşılık Hz. Hasan ise kendisinin işin mahiyetini herkesten daha iyi bildiğini söyleyerek kardeşini susturmuştur.[35] Kûfeliler de Muaviye ile antlaşma yapmış olması sebebiyle Hz. Hasan'ı "Müminlerin yüz karası" olmakla nitelemişlerdir.[36] Ancak halîfe, taraftarlarının tenkit ve ithamlarını itibara almamış üstelik yapmış olduğu antlaşmanın asıl sebebinin bizzat kendileri olduğunu söylemiştir. "Üç şeyden dolayı kendimi size karşı sorumlu hissetmiyorum. Babamı öldürmeniz, bana suikast düzenlemeniz ve malımı talan etmeniz".[37]

Hz. Hasan Muâviye ile yaptığı barış antlaşmasından sonra Ubeydullah b. Abbâs'ın ardından Irak ordusu öncü birliklerinin komutası-

33 İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, Mısır 1925, I, 9; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 238.
34 Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, İstanbul 1996, s. 60
35 Taberî, *Tarih*, V, 160; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 203.
36 İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 386; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 204.
37 Taberî, *Tarih*, V, 159, 165; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 203.

nı üstlenen Kays b. Sa'd'a haber göndererek derhal geri dönmesini ve Muâviye'ye itaat etmesini istedi. Kays halîfenin emrini askerlerine duyurduğunda onların büyük bir kısmının Muaviye tarafına geçmeye meyilli olduğunu anladı. Bunun üzerine yanında kalan az sayıdaki askerle birlikte Muaviye'ye biat etmeyeceğini açıkladı.[38] Kays'ın savaş yapılmaksızın emrine girmesini önemseyen Muaviye ona bir mektupla boş bir kâğıt göndermek suretiyle itaat karşılığında istediğini yazabileceğini, bütün isteklerinin de karşılanacağını haber verdi. Çaresiz durumda kalan Kays, Muaviye'den herhangi bir özel talepte bulunmadan sadece can ve mal güvenliği karşılığında kendisine biat etmeye razı oldu.[39]

Hz. Hasan'ın hilâfet konusunda Muaviye ile antlaşma yapmasının sebepleri hakkında kaynaklarda farklı bilgiler vardır. Hasan Basrî'den gelen bir rivayete göre Hz. Ebû Bekir'in şöyle dediği zikredilir: "Rasûlüllah'ı minberde gördüm, yanında Hasan vardı. Bazen halka bazen de Hasan'a yöneliyor ve bu oğlum seyyiddir. Umulur ki Allah bunun sayesinde iki muazzam Müslüman orduyu sulha kavuşturacaktır".[40] Mezkür rivayette hadiseye dinî bir boyut kazandırma niyeti ortaya çıkmaktadır. Nitekim Ebû Bekir İbnü'l-Arabî buradan yola çıkarak Hz. Hasan'ın bu gaybî habere istinaden savaşmak istemediğini ve bu yüzden Muaviye ile barış yaptığını söyler.[41] Halîfenin gerçekten böyle bir hadisi bildiğini ve bu hadis ile amel edip bunun sonucunda Muaviye ile savaşmak istemediğini kabul edilerse bu durumda onun savaş için asker toplaması, ardından öncü birliklerini Şam topraklarına göndermesi, komutanına Muaviye'nin askerleri saldırmadan harekete geçmemesi emrini vermesi nasıl izah edilebilir? Bu rivayetin verdiği haber doğru olsay-

38 Taberî, *Tarih*, V, 160; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 204.

39 Taberî, *Tarih*, V, 164; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 204-205.

40 Buhârî, *Sulh* 9, *Menâkıb* 25, *Fedâilu'l-Ashâb* 22, *Fiten* 20, İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 384; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 8. M. Hatiboğlu bu hadisin Hz. Hasan'ın Muaviye'ye biatını mazur göstermek isteyenler tarafından uydurulduğunu iddia eder. bk. (Hatiboğlu, Mehmet, *Hz. Peygamber'in Vefatından Emevîlerin Sonuna Kadar Siyasî-İctimaî Hadiselerle Hadis Münasebeti*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara 1967, s. 41).

41 İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım*, s. 201-202.

dı Hz. Hasan'ın Kûfe'den hiç hareket etmeksizin hilâfeti Muaviye'ye devretmesi gerekirdi. Hâlbuki o başkentten Medâin'e kadar gittikten ve olumsuz şartları gördükten sonra vazifesini burada Muaviye'ye teslim edeceğini açıklamıştır.[42] Görüldüğü gibi Hz. Hasan'ın hilâfet hakkından vazgeçmesini sadece bir hadîse dayanarak izah etmek olayı açıklamaz. Bu gelişmeyle ilgili olarak başka sebeplerin bulunduğu unutulmamalıdır. Her şeyden önce bu hususta Hz. Hasan'ın Müslümanların kendi arasında savaşmasına prensip olarak karşı olduğunu söylemek gerekir.[43] Zira kendisi gerek Cemel gerekse Sıffin Savaşı öncesinde babasını askerî harekâta girme konusunda engellemeye, onu Müslüman gruplar üzerine orduyla yürümekten vazgeçirmeye çalışmıştır.[44] Dolayısıyla halîfelik yetkisini üstlendikten sonra Müslümanları tekrar kardeşkanı dökmekten alıkoymak için adım atmış olması Hz. Hasan'dan beklenmeyen bir davranış değildir.

Hz. Hasan taraftarlarının kararsızlıkları ve itaatsizlikleri de kendisini barış yapmaya sevk eden nedenlerden biri sayılmalıdır.[45] Aslında Iraklılar bilhassa Sıffin ve Nehrevan savaşlarından sonra babası Hz. Ali'yi dahi yalnız ve yardımsız bırakmışlar, önceden ona verdikleri nice sözleri yerine getirmemişlerdi. Üstelik onlar Hz. Hasan'ın halîfeliğinde daha da ileri giderek kendisine saldırı düzenlemişler nihayet onun canına kastetmişlerdi. Dolayısıyla böyle bir toplulukla yola çıkmak ne kadar doğru ve gerçekçi bir adım olacaktır? Bu durumu göz önünde bulunduran Hz. Hasan en doğrusunun kendisine güven vermeyen Iraklılarla yola çıkmak yerine makul şartlarda Muaviye ile barış yapma olduğuna karar vermiştir. Üstelik kendisine niçin böyle davrandığı sorulduğunda da bunun taraftarlarına olan güvensizliğinden kaynaklandığını açıkça ifade etmiştir. "Baktım ki her kim Kûfelilere inanırsa mağlup

42 Söylemez, M. Mahfuz, "Hz. Hasan'ın Hilâfeti Muaviye'ye Devrinin Arkaplanı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ankara 2001, c.14, sy. 3-4, s. 465-466.

43 Taberî, *Tarih*, V, 158. Bu konuda bk. Varol, Bahaüddin, *Hz. Hasan*, Ankara 2013, s. 91-131.

44 Taberî, *Tarih*, IV, 456, 458.

45 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 202.

olur. Çünkü onlar hiç bir hususta birbirleriyle anlaşamıyorlar. Sürekli olarak ihtilâf halindedirler ve iyilikte de kötülükte de beraberlikleri yoktur. Babam onların yüzünden büyük güçlüklere uğramıştı".[46] Hz. Hasan'ın Muâviye'ye karşı gönderdiği öncü birliklerin komutanı Ubeydullah b. Abbâs'ın dahi yanındaki askerlerin büyük bir kısmıyla birlikte Muaviye'ye sığınmış olması onun en yakın akrabası hakkında dahi güven sorunu yaşamasına sebep olmuş bu durum kendisini Muaviye ile görüşme yapmaya zorlamıştır.

Hz. Hasan'ın hilâfeti Muaviye'ye devretmek zorunda kaldığını Sünnî kaynaklar kadar Şiî kaynaklar da dile getirirler.[47] Bununla birlikte bazı Şiî gruplar Muaviye ile barış yaptığı için Hz. Hasan'ı tenkit etmişlerdir.[48]

Karizmatik bir şahsiyet olan Hz. Ali'nin öldürülmesiyle birlikte Muaviye'nin gücünün daha da arttığı bir gerçekti. Buna mukabil Irak tarafı daha Hz. Ali'nin sağlığında özellikle kendi içlerinden çıkan Hâricîlerle savaşmaları sebebiyle moral ve fizikî güç kaybına uğramıştı. Bu durumun farkında olan Hz. Hasan güç dengeleri aleyhine iken Muaviye ile savaşta ısrar etmenin gerek kendisi gerekse taraftarları için intihar anlamına geleceğini biliyordu. Dolayısıyla hem kendisini hem de Müslümanları tehlikeye atacak böyle bir maceraya girmekten çekindi. Şu da bir gerçekti ki Hz. Hasan'ın şahsî birikimiyle bir siyaset dâhîsi kabul edilen Muâviye ile baş edebilmesi de neredeyse mümkün değildi. Zira Muâviye Mekke'de yönetici bir aile içinde büyümüş, Hz. Ömer zamanından beri Şam'da valilik yapmış, Hz. Ali gibi Müslümanların büyük çoğunluğunun desteğini almış bir halîfeyle mücadele etmeyi göze almış bir siyasî kişilikti. Dolayısıyla onun siyasî tecrübesi ve birikimi Hz. Hasan'ın çok fevkindeydi. Üstelik pragmatist kişiliğiyle Muaviye'nin hilâfete ulaşmak için yapamayacağı şey yoktu. Bu şart-

---

46 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 204.

47 Bu konudaki örnekler için bk. Söylemez, M. Mahfuz "Hz. Hasan'ın Hilâfeti Muaviye'ye Devrinin Arkaplanı", s. 465.

48 Bk. Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şia*, Necef 1936, s. 24.

larda Hz. Hasan görevini siyasî rakibine devretmek durumunda kalmıştır.[49]

B. MUAVİYE'YE BİATİN GERÇEKLEŞMESİ VE BİAT ŞARTLARI

Hz. Hasan ile Muâviye hilâfetin devri konusunda anlaştıktan sonra Muâviye kendisinden ve Iraklılardan biat almak üzere Kûfe'ye geldi. Halkın huzurunda ilk önce Hz. Hasan, ardından başta kardeşi Hz. Hüseyin olmak üzere Ehl-i Beyt mensupları daha sonra da bölge halkı yeni halîfeye itaatlerini bildirdiler.[50] Biat prosedürünün tamamlanması üzerine Muaviye Hz. Hasan'dan bu noktaya nasıl gelindiği konusunda halka açıklamada bulunmasını istedi. Hz. Hasan halka şöyle bir konuşma yaptı:

> *"Ey insanlar! Allah sizi ilkimizle hidâyete erdirmiş, sonuncumuzla da kanlarınızı kurtarmıştır. Bu işin bir süresi vardır. Dünya ise nöbetleşedir. Azîz ve celîl olan Allah şöyle buyuruyor: 'Artık size vâdolunan şey yakın mı uzak mı, bilmiyorum. Şüphesiz Allah sözün açığını da bilir, gizli tuttuklarınızı da bilir. Bilmiyorum belki de o (azabın ertelenmesi) sizi denemek ve bir zamana kadar sizi (imkânlardan) faydalandırmak içindir."*[51]

Hz. Hasan'ın hilâfeti Muaviye'ye ne zaman devrettiği konusunda kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Bu konuda en fazla tercih edilen görüş ise biatin Hicretin 41. yılı 25 Rabîulevvel (29 Temmuz 661) tarihinde gerçekleştiği şeklindedir.[52] Hz. Hasan, daha sonra kardeşi Hz. Hüseyin ile birlikte Kûfe'yi terk ederek Medine'ye gitmiştir.[53]

---

49 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 215. Hz. Hasan'ın Halîfeliği Muaviye'ye devri ile ilgili olarak bk. Demircan, Adnan, *İktidar Mücadelesi*, s. 39-71.

50 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 152-153; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 202; Taberî, *Tarih*, V, 162; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 387; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 204.

51 Enbiyâ, 21/109-111.

52 İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 387; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 203.

53 Taberî, *Tarih*, V, 165.

Hz. Hasan'ın halîfeliği Muaviye'ye ne zaman devrettiği hususu kadar devrin hangi şartlarda gerçekleştiği hususu da tarihçiler arasında ihtilâf konusu olmuştur. Bu ihtilâfın daha sonraki dönemde Şiîler ile Sünnîler arasında meydana gelen hilâfet tartışmalarında daha da derinleştiği görülmektedir. Öyle ki her grup bu konuda kendi görüşünü destekleyecek rivayetleri öne çıkarmış, haberleri tevil etmiş hatta bu konuda rivayet uydurmuştur.[54] Anlaşma konusunda kaynaklarda zikredilen ilk husus Muaviye'den sonra halîfeliğe kimin geleceği meselesidir. Bu konudaki rivayetlerin bir kısmında tarafların Muaviye'nin ölümünden sonra hilâfetin Hz. Hasan'a geçeceği konusunda anlaştıkları ileri sürülür.[55] Ancak hilâfeti o an için üstlenmekten vazgeçip Muaviye'ye devreden Hz. Hasan'ın daha sonra bu görevi istemesi pek anlamlı bir tavır olmaz. Çünkü kendisi sahip olduğu hilâfetten feragat ederek bu konuda iddialı olmadığını açıkça ortaya koymuştur. Diğer taraftan Hz. Hasan böyle bir talepte bulunmuş olsa bile Muaviye'nin kendisinden sonra bu görevi bir başkasına devretme hakkı da yoktu. Ayrıca toplumun tamamının görüşü alınmadan yapılacak böyle bir devrin Müslümanlar adına bir bağlayıcılığı da bulunmuyordu.[56] Kaldı ki Muaviye'nin daha sonraki süreçte oğlu Yezîd'i yerine veliaht tayin etmesi girişimlerinde ona halîfeliği bir başkasına bırakmış olduğuna dair bir hatırlatma yapılmamıştır. Aksine oğlu Yezîd'in halîfe olmasına karşı çıkanlar kendisine bu konuyu şûrâya bırakmasını tavsiye etmişlerdir.[57] Dolayısıyla Hz. Hasan ile Muaviye arasında gerçekleşen anlaşmada daha sonraki halîfe seçiminin nasıl olacağına dair bir hükmün bulunduğunu bildiren haberlere ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

Kaynaklarda Hz. Hasan-Muaviye anlaşmasının şartları arasında Hz. Hasan'a bir takım maddî imkânların tahsis edildiği hususu yer alır.

---

54 Bu konuda gerek Sünnîler, gerekse Şiîlerin yaklaşımları hakkıdaki değerlendirmeler için bk. Söylemez, M. Mahfuz, "Hz. Hasan'ın Hilâfeti Muaviye'ye Devrinin Arkaplanı", s. 456-459.

55 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 140; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 385-387.

56 Demircan, Adnan, *İktidar Mücadelesi*, s. 76.

57 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 163. Yezîd'e biat süreci hakkında bk. Kapar, M. Ali, *Halîfeliğin Emevîlere Geçişi ve Verasete Dönüşmesi*, s. 47-79.

Bu konuda birbirinden çok farklı bilgilere tesadüf edilir. Rivayetlerde Muaviye'nin Hz. Hasan'a o an için Kûfe Beytülmal'inde bulunan beş milyon veya yedimilyon dirhem tutarındaki malları vermeyi veya kendisine her yıl beş veya altı milyon dirhem para ödemeyi tahaahüt ettiği zikredilir.[58] Ayrıca Fars topraklarında yer alan Darabcird[59] veya Ehvaz[60] haracını vermeye razı olduğu hakkında da bilgiye de sahibiz. Burada zikredilenler arasında en fazla Darabcird'in adı öne çıkar. Ancak Hz. Hasan Darabcird haracını hiçbir zaman alamamıştır. Çünkü Basralılar bu toprakların kendi feyleri olduğu gerekçesiyle karara karşı çıkmışlardır.[61] Şiî tarihçiler antlaşmada yer aldığı söylenen Hz. Hasan ile ilgili ekonomik şartların, onun dünyevî menfaat elde etmek isteğiyle halîfeliği Muaviye'ye devreden bir kişi olarak gösterilmesi gayretlerinin bir sonucu olduğu ileri sürerek anlaşmada böyle bir maddenin bulunmadığını üstelik Darabcird gelirinin Müslümanların ortak malı olması sebebiyle Muaviye'nin böyle bir hak ve yetkisinin de olamayacağını ileri sürerler.[62] Bununla birlikte Hz. Hasan'ın devlet başkanı olması sırasında yüklenmiş olduğu maddî sorumluluklar sebebiyle Muaviye'den bazı taleplerde bulunduğu, muhatabının da buna razı olduğu görüşü kabul edilebilir. Muaviye'nin vaadlerini daha sonra yerine getirip getirmediği hususu ayrı bir konudur. Ancak cömert bir insan olan ve siyasî rakiplerine karşı mücadelede ilk olarak ekonomik imkânları kullanmayı tercih eden Muaviye'nin Hz. Hasan'a taahhüt ettiği maddî şartları yerine getirmemiş olması kanaatimizce ihtimal dâhilinde değildir.

Halîfeliğin Muaviye'ye devri şartlarından birisinin de yeni iktidar tarafından Hz. Ali hakkında kötü söz söylenilmemesi taahhüdüdür. Muaviye Hz. Ali'nin kınanmaması şartını kabul etmemiş, Hz. Hasan bunun üzerine en azından kendisinin bulunduğu topluluklarda bunun

---

58 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 202; Taberî, *Tarih*, V, 159.

59 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 203.

60 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 202.

61 Taberî, *Tarih*, V, 165; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 203.

62 Caferiyân, Resul, *Masum İmamların Fikrî ve Siyasî Hayatı*, s. 94-96.

yapılmamasını istemiş, muhatabı da bu talebi uygun bulmuştur.[63] Bu şartın bir devamı olarak Hz. Hasan'ın Ehl-i Beyt taraftarlarının yönetim tarafından hesaba çekilmemesini, bir devr-i sabık anlayışıyla insanlara haksızlık yapılmamasını talep ettiği, Muaviye'nin bu konuda kendisine söz verdiği rivayet edilir.[64] Daha sonraki dönemde Kûfe valisi Ziyâd b. Ebîh'in Hz. Ali taraftarı olarak bilinen Sa'îd b. Serh'i cezalandırması, ardından evini yıkması üzerine durum Hz. Hasan tarafından Muaviye'ye intikal ettirilmiş o da Ziyâd'a talimat vererek tutuklunun serbest bırakılmasını ardından yıkılan evinin yeniden inşa edilmesini sağlamıştır.[65] Bu değerlendirmelerden yola çıkarak Hz. Hasan'ın halîfeliği devretmesi karşılığında kendisi, ailesi ve taraftarlarının can ve mal güvenliğinin sağlanmasını istediği[66] ayrıca hayatını temin için bazı maddî taleplerde bulunduğu, bunların da büyük oranda Muaviye tarafından yerine getirilmiş olduğu ifade olunabilir.[67]

---

63 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 203. Bu konuda geniş bilgi için bk. Varol, Bahaüddin, "Emevilerin Hz. Ali Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine", *İSTEM*, 2006, c. IV, sy. 8, s. 83-108.

64 İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 358.

65 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, (thk. İhsan Abbâs), I-VII, Beyrut ts. (Dâru Sâdır), VI, 359-362.

66 Taberî, *Tarih*, V, 160, 164.

67 Hz. Hasan'ın Muaviye ile yapmış olduğu anlaşmanın sebebi ve şartları hakkında geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 174-179; Demircan, Adnan, *İktidar Mücadelesi*, s. 72-86; Kapar, M. Ali, *Halîfeliğin Emevîlere Geçişi ve Verasete Dönüşmesi*, 24-40; Söylemez, M. Mahfuz, s. 466-468. Ayrıca bk. Bâkır, Şerif el-Kureşî, *Hayâtü'l-İmam el-Hasan b. Ali*, I-II, Beyrut 1983; Demircan, Adnan, "Hz. Hasan ve Halîfeliği", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1, Şanlıurfa 1995, s. 81-109; Kapar, M. Ali, "Hz. Hasan'ın Halîfeliği ve Hasan-Muaviye Andlaşması", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 1997, sy. 7, s. 67-80; Varol, Bahaüddin, Hz. *Hasan*, s. 131-181; Fığlalı, E. Ruhi, "Hasan", *DİA*, XVI, 282-285.

SONUÇ

Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatından sonra Müslümanların yüz yüze geldikleri ilk problem şüphesiz hilâfet meselesi olmuştur. Ensâr ileri gelenleri bu konuda ilk adımı atarak kendilerinden birini halîfe seçmeye karar vermişlerdir. Bu sıkıntı Medineliler ile Kureyş ileri gelenlerinin yaptıkları görüşmeler sonucunda Hz. Ebû Bekir'in halîfe seçilmesiyle aşılmıştır. Dönemin daha tehlikeli problemi ise Müslüman toplumun birliğini, hatta varlığını tehdit eden ridde hareketleri olup bu olaylar Hz. Ebû Bekir'in basiretli idaresi ve Müslüman toplumun dayanışmasıyla kısa sürede bastırılmış, sonuçta Arap Yarımadası'nın siyasî birliği yeniden sağlanmıştır. Halîfe bundan sonra Bizans ve Sâsânî devletlerinin hâkimiyeti altındaki bölgelere seferler düzenlemek suretiyle İslâm fetihlerinin ilk adımlarını atmıştır.

Hz. Ebû Bekir tarafından iki büyük imparatorluğu hedef alan fetih harekâtı Hz. Ömer'in halîfeliği döneminde daha geniş bir alana yayılmış, onun zamanında Müslüman ordular doğuda Ceyhun Nehri kıyılarına ulaşırken, batıda ise Kuzey Afrika sınırlarına dayanmışlardır. Bu gelişmenin tabiî bir neticesi olarak bir taraftan Bizans İmparatorluğu'nun Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika hâkimiyetine son verilmiş diğer taraftan ise asırlar boyunca İran topraklarında hüküm süren Sâsânîler tarih sahnesinden silinmiştir.

Hz. Ömer dönemi askerî başarıların yanında Müslüman toplumun devletleşme sürecine de sahne olmuş ilk adımları Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından atılmış olan beytülmal, kadılık teşkilatı gibi müesseseler bu

süreçte kurumsal hale getirilirken zamanın ihtiyaçları göz önünde bulundurularak divan teşkilatı gibi yeni müesseseler hayata geçirilmiştir. Divan sistemi ile buna bağlı olarak ortaya konulan maaş uygulamaları sayesinde Hz. Ömer sosyal devlet anlayışını bütün yönleriyle işler hale getirmiştir. Halîfe istişare, denetleme, toplum öncelikli yönetim politikalarıyla modern dönem siyaset adamlarına da yol gösterici pek çok karar ve uygulamaya imza atmıştır. Hz. Ömer'in halîfeliği döneminde öne çıkan diğer bir gelişme ise Kûfe, Basra ve Fustat gibi yeni karargâh şehirlerin kurulmasıdır. Adı geçen şehirler yeni fetih hareketleri için askerî ikmal üssü olmalarının yanı sıra, İslâm şehirleri ve şehirleşmesinin de ilk örnekleri olma yönünden ehemmiyet arz etmişlerdir.

Hz. Ömer'in tayin ettiği şûrâ arasından halîfe seçilen Hz. Osman'ın halîfeliği dönemi İslâm toplumu için çok önemli hadiselerin yaşandığı ve Müslümanların iç mücadelelerle yüzleşmeye başladıkları bir süreçtir. Halîfe bir taraftan politik tecrübeye sahip olmaması diğer taraftan da güçlü bir siyasî geleneğe sahip bulunan Emevî kabilesinden gelmesi sebebiyle idaresi boyunca bağımsız yönetim politikası takip edememiş, aksine sürekli olarak aile bürokratlarının tesiri ve telkinleriyle hareket etmiştir. Bunun sonucunda fiilen saltanat izlenimi veren bir yönetim sergilenmiştir. Müslüman toplumda kabilecilik duygularının yeniden gündemi belirler hale gelmesine sebep olan bu anlayış kaçınılmaz olarak idarenin kabile çekişmelerinin alanı olması sonucunu getirmiştir. Hz. Osman zamanında İslâm toplumunda meydana gelen siyasî, sosyal, kültürel ve dinî nitelikli değişimler de gerek toplum katmanları gerekse yönetim ile halk arasında çekişme ve çatışmaları gündeme getirmiş, bütün bunların bir neticesi olarak Kûfe, Basra ve Mısır'dan harekete geçen âsîler Medine'de toplanarak halîfeyi öldürmüşlerdir. Hz. Osman'ın bir isyan neticesinde katledilmiş olması sonraki süreçte daha büyük ve geniş katılımlı sosyal problemlerin de habercisi olmuştur.

Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra halîfelik makamına gelen Hz. Ali göreve başlar başlamaz büyük bir meşruiyet kriziyle karşı kar-

şıya kalmıştır. Zira önceki idare taraftarlarının yanı sıra gerek Muhâcir, gerekse Ensâr'dan bazı ileri gelen Müslümanlar ona biat etmemişlerdir. Ardından Hz. Âişe başta olmak üzere Hz. Talha ve Hz. Zübeyr Mekke'de ona karşı harekete geçmişlerdir. Diğer yandan Muaviye ise halîfeyi tanımadığını ilân ederek Şam halkını yönetim aleyhine organize etmeye başlamıştır. Bu gelişmeler üzerine Hz. Ali, ilk önce Basra'da toplanan muhaliflere karşı harekete geçmiştir. Irak topraklarında gerçekleşen Cemel Savaşı halîfe ordusu tarafından kazanılmışsa da bu sonuç Kûfeliler ile Basralılar arasındaki rekabetin düşmanlığa dönüşmesine yol açmıştır. Hz. Ali Cemel'de birbirine karşı savaşan insanlardan meydana getirdiği ordusuyla Şamlılar üzerine hareket etmiştir. Sıffin'de Iraklılarla Şamlıları karşı karşıya getiren savaş kesin bir neticeye varılamadan tahkim anlaşmasıyla durdurulmuştur. Ancak Tahkim kararı Hz. Ali ordusundaki anlaşmazlıkları artırmış, neticede Hâricîler adını alacak topluluk Irak birliğinden ayrılarak müstakil hareket etmeye başlamışlar, dolayısıyla halîfenin gücünün azalmasına yol açmışlardır.

Hz. Ali tahkimden sonra kendi taraftarları arasında isyancı gruplarla meşgul olmak durumunda kaldığı için Şamlılarla ilgili herhangi bir faaliyete geçme imkânı bulamamıştır. Bu esnada gerçekleşen hakem olayı Müslümanlar arasındaki yönetim problemini daha da içinden çıkılmaz hale getirmiştir. Hz. Ali anlaşmaya aykırı davranıldığı sebebiyle Şam üzerine yeni bir sefer düzenlemeye karar verdiği bir sırada Irak'taki Hâricîlerin şiddete dönüşen faaliyetlerini haber alınca onları itaat altına almak amacıyla Nehrevan'a yürümüş, burada meydana gelen savaşta Hâricîlerin pek çoğunu öldürmüştür. Bunun sonucunda sürekli birbiriyle savaşan ve en yakınlarını öldürmek durumunda kalan Iraklılar halîfe ile aralarına mesafe koymaya, hatta zamanla emirlerini dinlememeye başlamışlardır. İyice yalnızlaştığı ve ümitsiz hale geldiği bir zamanda Hâricîlerin gerçekleştirdikleri bir suikastla Hz. Ali şehit edilmiştir.

Babasının ardından Kûfeliler tarafından halîfeliğe getirilen Hz. Hasan, Muaviye üzerine harekete geçmiş iken gönderdiği öncü birlikleri komutanının karşı tarafa geçtiğini aynı anda emri altındaki askerlerden bir kısmının da kendisine karşı isyan ettiğini görünce Muaviye ile barış antlaşması imzalamaya ve halîfeliği ona devretmeye karar vermiştir. Halîfeliğin Muaviye'ye intikaliyle birlikte Hulefâ-i Râşidîn dönemi sona ermiş, ardından tarihte Emevîler adını alacak yeni bir tarihi süreç başlamıştır. Halîfe olarak halktan biat alan Muaviye daha sonra oğlu Yezîd'i veliaht olarak tayin etmek suretiyle hilâfeti saltanat sistemine dâhil etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

ACAR, Cafer, *Dört Halîfe Dönemi Fetihlerinin Arkaplanı,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001.

AĞARI, Murat, *Hz. Muhammed'in Hıristiyanlarla Mücadele Stratejisi,* İstanbul 2003.

AHMED ADİL KEMAL, *Kâdisiye,* Beyrut 1989.

AHMED B. HANBEL, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, (241/855), *Müsned,* I-V, Beyrut ts.

AHMED GANİM, *el-Hilâfetü'r-Râşide ve'l-Butûletü'l-Hâlide fi Hurûbi'r-Ridde,* ? 1981 (Dâru'l-İttihadi'l-Arabi).

AHMED EMİN, *Fecru'l-İslâm,* Beyrut 1975.

AHMED NEDVÎ-Sa'îd Saib Ensârî, *Asr-ı Saadet (Peygamberimizin Ashâbı),* (çev. Ali Genceli), I-III, İstanbul 1967.

AHMED SAİD, *Hurûbu'r-Ridde ve Binâu'd-Devleti'l-İslâmiyye,* Kahire 1994.

AKARSU, Murat, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman,* Ankara 2015.

AKBAŞ, Mehmet, *Sahâbenin İslâmı Tebliği (Suriye Bölgesi),* (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

____, "Suriye Fetihlerinde Müslümanları Başarıya Götüren Sebepler Üzerine", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2008, c. X, sy. 2, s. 101-121.

____, "Seyfullah Lakabının Halid b. Velid'in Cihadına Yansıması", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2012, c. XVII, sy. 2, s. 91-109.

AKBULUT, Ahmet, *Sahâbe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelamî Problemlere Etkileri*, İstanbul 1992.

AKDOĞAN, Recep, "Tarihsel Nedenler ve Teorik Sakıncalarıyla İrtidatın Cezalandırılması-Teolojik Bir Yaklaşım", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2016, sy. 26.

AKKÂD, Abbâs Mahmûd, *Hz. Ebû Bekir'in Şahsiyeti ve Dehası*, (çev. Ali Özek), İstanbul 1974.

AKPINAR, Yusuf, *Abdullah b. Serh b. Ebî Serh'in Hayatı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2007.

ALİ ATUM, *Hareketü'r-Ridde*, Amman 1987.

ALGÜL, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I-IV, İstanbul, 1986.

____, "Hz. Ebû Bekir'in Hicretten Vefatına Kadar Olan Dönemdeki Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *İSTEM*, yıl: 3, sy. 6, Konya 2005.

ALKAN, Mustafa, *Osmanlılarda Hilâfet*, İzmir, 1997.

ALTUN, İsmail, *Ebû Mûsâ Eş'arînin Hayatı ve Şahsiyeti*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002.

____, "Hz. Ebu Bekir ile Hz. Fatıma Arasında Yaşanan Fedek Meselesine Sünni ve Şii Yaklaşımların Analizi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2012, sy. 27.

APAK, Adem, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara 2001.

____, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, Ankara 2003.

____, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, İstanbul 2004.

____, "Hz. Ali'nin Siyasî Kişiliği", *Hayatı-Kişiliği-Düşünceleriyle Hz. Ali Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Bursa, 2004.

____, "Hz. Ali'nin İlk Dönem Siyasî Hadiselerindeki Rolü", *Marife*, c. 5, sy. 1, Konya 2005.

____, "Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Harran", I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu 28-30 Nisan Harran 2006, *Sempozyum Kitabı*, Konya 2006.

____, "Hz. Osman'ın Halîfeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Usûl İslam Araştırmaları*, sy. 4, Temmuz-Aralık 2005.

____, "Muhammed b. Ebû Bekir es-Sıddîk", *DİA*, XXX, 518.

____, "Tay (Benî Tay)", *DİA*, XXXX, 187.

ARI, Abdüsselam, "Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ el-Eşa'rî'ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi", *İslâm Hukuk Araştırmaları Dergisi*, sy. 2, Konya 2003.

ARI, Mehmet Salih, *Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları*, İstanbul 1996.

____, "Klasik Şia Kaynaklarına Göre Hz. Hasan", *Çeşitli Yönleriyle Hz. Hasan*, (ed. Alim Yıldız), Sivas 2014.

ARNOLD, T.V, "Halîfe", *İA*, (V), I, s. 150-151.

ASRAR, N. Ahmed, "Hilâfetin Osmanlılara Geçişiyle İlgili Rivayetler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Şubat 1980.

ATALAN, Mehmet, "Hz. Peygamber'in Vefatından Sonraki Hilâfet Tartışmaları", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9/2, Elazığ 2004.

ATAR, Fahrettin, "Kaza", *DİA*, XXV, 113-115.

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, "Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervan b. Hakem'in Rolü", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9, Konya 1999.

AVCI, Casim, "Hilâfet", *DİA*, XVII, 539.

AYAR, Kenan, "Ebu Musa el-Eşarî'nin İdari ve Siyasi Faaliyetleri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, _ [www.dinbilimleri.com], 2001, cilt: I, sayı: 3.

____, "Sahâbe Dönemi İktidar Mücadelesinde Arap Dahilerinden Kays b. Sa'd", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 20-21, Samsun 2005.

____, "Haricilerin Hz. Ali'den Ayrılış Süreci", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, _ [www.dinbilimleri.com], 2008, cilt: VIII, sayı: 1.

AYCAN, İrfan, *Saltanata Giden Yolda, Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 1990.

____, İrfan-M. Mahfuz Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara 1998.

AYDIN, M. Akif, "İmâmet", *DİA*, XXII, 204.

AYDIN, Şükrü, Kur'an Açısından Dinden Dönme (İrtidat) ve Cezası", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017, cilt.X, sayı:54, s. 959-968.

AYDINLI, Abdullah, "Ebû Zer el-Gıfârî, *DİA*, X, 266-269.

AYDÜZ, Davut, "Kur'an-ı Kerim'in İki Kapak Arasında Bir Mushaf Halinde Cem Edilmesi", *Diyanet İlmi Dergi*, 2010, c. XLVI, sy. 1.

AYTEKİN, Ülker, *Hz. Osman Zamanında Kûfe*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.

AZİMLİ, Mehmet, *Halîfelik Tarihine Giriş*, Konya 2005.

____, "Hulefâ-ı Râşidîn Döneminde Gerçekleştirilen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İSTEM*, yıl: 3, sy. 6, Konya 2005.

____, *Hz. Ebû Bekir*, Ankara 2011.

____, *Hz. Ömer*, Ankara 2012.

____, *Hz. Osman*, Ankara 2013.

____, *Hz. Ali*, Ankara 2014.

AZZAM, Tarik Mohammed-Muhammed Ali al-Rousan, Halîfe Hz. Osman Döneminde İslam Donanmasının Kurulması ve Gelişmesi", *Usûl: İslam Araştırmaları,* 2009, sayı: 12.

BÂBİLLİ, Mahmud, *İslâm'da Şûrâ,* (çev. Nihat Armağan-Kemal Çobanbeyli), İstanbul 1973.

BAĞDÂDÎ, Abdülkâhir b. Tâhir b. Süleyman, (429/137-38) *el-Fark Beyne'l-Fırak,* Kahire ts.

BAKIR, Abdulhalik, *İktisadi ve İdari Yönden Hz. Ali Dönemi,* Ankara 1991.

____, "Hz. Ali-Hz. Ömer Dialoğu ve Şûrâ Meselesi", *Din Öğretimi Dergisi,* sy. 29, Ankara 1991.

____, "Basra", *DİA,* V, 109.

BÂKIR, Şerif el-Kureşî, *Hayâtü'l-İmam el-Hasan b. Ali,* I-II, Beyrut 1983.

BAKKAL, Ali, "Ebû Bekir'in Halîfe Seçilmesinde 'İmamlar Kureyştendir; Hadîsinin Rolü Üzerine", *İSTEM,* yıl: 3, sy. 6, Konya 2006.

BALCI, İsrafil, *Hz. Ömer Döneminde Diplomasi,* Ankara 2006.

____, "Hz Ebû Bekir Devrinde İç Siyaset ve İdare" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 11, Samsun 1999.

____, "Hz. Ebû Bekir Dönemi Dış Politikasında Siyasi ve Ahlak Yansımaları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Samsun 2001, sy. 12-13.

____, "Diplomat ve Devlet Adamı Yönüyle Hz. Ömer", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 16, Samsun 2004.

____, "Hz. Ömer'in Komutan Atama Stratejisi: Sa'd b. Ebû Vakkâs ve Ebû Ubeyde el-Cerrâh Örneği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 20-21, Samsun 2005.

____, *Sâdık Halîfe Hz. Ebû Bekir,* Ankara 2016.

____, "İmamlar/Halîfeler Kureyştendir İddiasının Kritiği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, sy. 40.

BARDAKOĞLU, Ali, "Hapis", *DİA*, XVI, 54-55.

BARIŞ, Mustafa Necati, *Hz. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

BARLAK, Hasan, *Arap Kabilecilik Anlayışın Hz. Osman Dönemi Siyasi Gelişmelerine Etkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2006.

BARLAK, Yasemin, *Kabilecilik Anlayışının Hz. Ali Dönemi Siyasi Gelişmelerine Etkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2006.

____, "Dört Halîfe Dönemi Siyasi Hadiselerinde Eş'as b. Kays'ın Rolü", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, sy. 7.

BAŞ, Eyüp, *Raşid Halîfeler Döneminde Müslüman-Yahudi İlişkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996.

BAYRAM, Mikail, *Tarih-Siyer*, Sor Yayıncılık, Ankara 1991.

BECKER, C.H., "Bâbilon", *İA*, III, 180.

____, "Kahire", *İA*, VI, 76.

BELÂZÜRÎ, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, (thk. Muhammed Hamidullah), Jerusalem, 1963.

____, *Ensâbü'l-Eşrâf* V, (thk. Goiten, S.D.F), Jerusalem 1963.

____, *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdullah Enis et-Tübbâ-Ömer Enis et-Tabbâ), Beyrut 1987.

BERRÂKÎ, Seyyid Hüseyin b. Seyyid Ahmed, *Tarihu Kûfe*, Beyrut 1987.

BİLMEN, Ö. Nasuhi, *Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanlar'ın Nezih İtikatları-Hz.Muaviye Hakkındaki Suallere Cevaplar,* İstanbul 1967.

BOYACIOĞLU, Ramazan, *Hilâfetten Diyanet İşleri Başkanlığı'na Geçiş,* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992.

BOZKURT, Zaika, *Yahudi ve Hıristiyan Arapların İslam Fetihlerine Etkileri,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversiteis Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2002.

BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî (256/870), *Sahîh-i Buhârî,* I-VIII, İstanbul 1979.

BUHL, Fr. "Belka", *İA,* II, 491-492.

____, "Ecnâdeyn", *İA,* IV, 105.

____, "Fihl", *İA,* IV, 445-446.

____, "Muhammed b. Ebû Bekir", *İA,* VIII, 476.

____, "Nablus", *İA,* IX, 13-15.

BUHNER, V.F, "Sicistan", *İA,* X, 715.

BUSSE, Heribert, "Dört Raşid Halîfe ve İlk Fetih Dalgası", (çev. Cem Zorlu), *İSTEM,* yıl: 3, sy. 6, Konya 2005.

BUZPINAR, Ş. Tufan, "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Hilafetine Muhalefetin Ortaya Çıkışı:1877-1882", *Hilafet Risaleleri,* (haz. İsmail Kara), I-II, İstanbul 2002.

____, "Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* c.2, sy. 1, 2004.

CÂBİRÎ, Muhammed Âbid, *Fikru İbn Haldûn el-Asabiyye ve'd-Devle,* ? 1984, (Dâru'l-Beyzâ).

____, İslâm'da *Siyasal Akıl,* (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul 1997.

CAFERİYÂN, Resul, *Masum İmamların Fikrî ve Siyasî Hayatı*, (çev. C. Bayar), İstanbul 1994.

CAHEN, Claude, *İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar)*, (çev. Esat Nermi Erendor), İstanbul 1990.

CÂHIZ, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî (255/869), *Osmaniyye*, Mısır 1955.

CAN, Yılmaz, "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine", *İSTEM*, yıl: 3, sy. 6, Konya 2005.

CANİKLİ, İlyas, Ehl-i Sünnet Siyaset İlişkisi Bağlamında Hilafetle İlgili Tartışmalarda Rivayetlerin Rolü", *Dini Araştırmalar*, c.8, sy. 24.

CEVAD ALİ, *el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-X, Beyrut 1993.

CEVDET PAŞA, *Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ*, I-IV, (nşr. Mümin Çevik), İstanbul 1969.

CİDE, Ömer, "Hz. Ömer'in Yönetim İlkeleri", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, cilt: IV, sayı: 7.

CRONE, Patricia-Martin Hinds, "Halîfetullah", (çev. Mehmet Azimli-Ali Akay), *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 2007, c. IX, sy. 2.

ÇAĞATAY, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, Ankara 1957.

ÇAKIR, Mustafa, *Müslüman Arapların Anadolu'da Fetih Hareketleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1993.

ÇAKIR, Vural, *Hz. Peygamber'den Sonra Yönetim Problemi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1993.

ÇELİK, Hüseyin, "Fey ve Ganimet Ayetleri Çerçevesinde Hz. Ömer'in Sevad Arazisi Hakkındaki Uygulamasının Değerlendirilmesi", *Kahraman Maraş Sütçü İman Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2010, cilt: VIII, sy. 15.

ÇERÇİ, Faris, "Mâlik el-Eşter'e Verdiği Ahd-Nâme'ye göre Hz. Ali'nin Yönetim Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2007, sy. 28.

ÇETİN, Osman, "Horasan", *DİA,* XIII, 234-235.

ÇİL, Halit, Hz. Ömer Dönemi Ordu ve Ordugâhlar, *Dini Araştırmalar,* 2009, cilt. XII, sy. 35.

____, "Liderlik Teorilerine Göre Hz. Ömer'in Liderliği", *İnsan Bilimleri ve Toplum Araştırmaları Dergisi,* 2012, c. I, sy. 4.

____, *Ömer'ini Arayan Yüzyıl,* İstanbul 2017.

DALKILIÇ, Mehmet, "Osman b. Affân'ın Halîfe Seçilmesi ve Seçim Şurâsı'nın Tarafsızlığı", *ANEMON Muş Alpaslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* cilt. 2, sy. 2, Aralık 2014.

DALKIRAN, Sayın, "Hâricîlerin el-Emru Bi'l-Ma'rûf Ve'n-Nehyu Ani'l Münker Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 2004, cilt. III, sayı: 1.

DAMES, M. Longworth, "Gur", *İA,* IV, 825.

DEMİR, Halis, "Meşruiyet Açısından Hz. Osman'ın Öldürülmesinin İncelenmesi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2008, c. VI, sy. 11.

DEMİRCAN, Adnan, "Hz. Hasan ve Halîfeliği", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 1, Şanlıurfa 1995.

____, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri,* İstanbul 1996.

____, *Hz. Ali'nin Hilâfet Hakkı Meselesinde Gadir-i Hum Olayı,* İstanbul 1996.

____, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi,* İstanbul 1996.

____, *Ali-Muaviye Kavgası*, İstanbul 2002.

____, "Ali b. Ebî Tâlib'i Tahkimi Kabule Zorlayanlar Üzerine", *İSTEM*, yıl.3, sy. 6, Konya 2005.

____, *Râşid Halîfeler*, İstanbul 2016.

DEMİRCİ, Abdurrahman, "Hz. Ebu Bekir'in Fetih Anlayışı", *Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İlahiyat Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 2014, cilt: I, sayı: 1.

____, "Hz. Ömer'in Şehadeti", *İslâmî İlimler Dergisi*, 2014, cilt: IX, sayı: 2.

DEMİRCİ, Mustafa, "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları", *İslâmiyât*, c.7, sy. 1, Ankara 2004.

DEMİREL, Harun Reşit, "Hz. Âişe ve Siyaset (Hadis-Haber ve Tarihi Bilgiler Işığında)", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, Van 2000.

DENİZ, Ramazan, *Hz. Ali'nin Mısır Valisi Kays b. Sa'd'ın Hayatı ve Siyasi Kişiliği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2007.

DİNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (282/895), *el-Ahbâru't-Tıvâl*, (nşr. Ömer Faruk Tabbâ), Beyrut ts. (Dâru'l-Erkam).

DÛRÎ, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, (çev. Hayrettin Yücesoy), İstanbul 1991.

____, "Divan", *DİA*, IX, 378.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistanî (275/889), *Sünen*, (thk. Muhammed Avvâme), Cidde 1998.

EBÛ UBEYD, Kâsım b. Selâm (244/838), *Kitabu'l-Emvâl*, (thk. Muhammed Amâre), Kahire 1989.

EBU'L-FİDÂ, İmamüddin İsmail b. Ali b. Mahmud el-Eyyûbî (732/1331), *el-Muhtasar fi Tarihi'l-Beşer*, I-IV, İstanbul 1286 (Dâru't-Tıbati'l-Âmire).

EBÛ RÂBİYE, Abulhalik Seyyid, *Amr b. el-Âs, Beyne Yedeyi't-Tarih,* Kahire ts. (Matâbiu'z-Zehra li'l-İ'lâmi'l-Arabiyye).

EBÛ YÛSUF, Ya'kûb b. İbrahim b. Habîb el-Ensârî el-Kûfî (182/798), *Kitâbu'l-Harâc,* (thk. Kusay Muhibbuddîn el-Hatîb), Kahire 1396.

EBÛ ZEHRA, *Muhammed, Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi,* (çev. E.Ruhi Fığlalı-Osman Eskicioğlu), İstanbul 1970.

ECEOĞLU, Kenan, "Hz. Ebû Bekir'in Halîfe Seçimlerinde Evs ve Hazrec Kabilelerinin Tutumu ve Hilafeti Döneminde İdaredeki Rolleri Üzerine Bir İnceleme", *Asos Journal,* 2018, cilt VI, sy.70.

EKİNCİ, Muhammed Salih, *Sahâbe Dönemi,* Konya ts.

ELYAS, Şeyfanî, *Hurûbu'r-Ridde,* Beyrut, 1995.

EMÎN, Muhsin el-Emin el-Hüseynî el-Âmilî, *A'yânü'ş-Şia,* (nşr. Hasan Emin), I-XI, Beyrut 1986.

ENSÂRÎ, Abdülhamid İsmail, *eş-Şûrâ ve Eseruhâ fi'd-Demukratiyya,* Beyrut 1980.

ERASLAN, Sadık, *Sosyopolitik Açıdan Asr-ı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi),* Ankara 1999.

ERKAL, Mehmet, "Beytülmal", *DİA,* VI, 90.

ERKOCAASLAN, Recep, *Hz. Aişe Hayatı, Şahsiyeti,* İstanbul 2016.

EROĞLU, Murat, *Halîfeliğin Osmanlılara Geçişi Sorunu,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006.

ERTEN, Hayri, "Hz. Ömer Döneminde Toplumsal Değişme", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 6, Konya 1996.

EYMEN, Fuad Seyyid, "Fâtımîler", *DİA,* XII, 229.

EZDÎ, Muhammed b. Abdullah (231/845), *Futûhu'ş-Şam,* (thk. Abdulmunim Abdullah Amir), Kahire 1970.

FAYDA, Mustafa, *İslâmiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara 1982.

____, *Hz. Ömer Döneminde Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989.

____, "Hz. Ömer Dönemi Divan Teşkilatı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XIV, İstanbul 1992.

____, *Halid b. Velîd*, İstanbul 1992.

____, "Abdullah b. Âmir", *DİA*, I, 84.

____, "Câbiye", *DİA*, VI, 538.

____, "Ebû Bekir", *DİA*, X, 101-108.

____, "Emirü'l-Müminîn", *DİA*, XI, 156.

____, "Hulefâyı Râşidîn", *DİA*, XVIII, 324-331.

____, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 44-50.

____, "Ridde", *DİA*, XXXV, 91-93.

FIĞLALI, E. Ruhi, "Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. XX, Ankara 1975.

____, "Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâmî İlimler Enstitüsü Dergisi*, sy. IV, Ankara 1980.

____, "Sakife Olayı ve Hz. Ebu Bekir'in Halîfe Seçilmesi", *İslam Medeniyeti*, 1982, c. V, sy. 3.

____, *İbadiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983.

____, *İmamiyye Şiası*, İstanbul, 1984.

____, *Türkiyede Alevilik Bektaşilik*, İstanbul, 1991.

____, "Abdullah İbn Sebe Meselesi", *Çağımızda İtikadî ve İslâm Mezhepleri*, Ankara 1993.

____, "Cemel Vak'ası", *DİA*, VII, 320-321.

____, "Gadîr-i Hum", *DİA*, XIII, 279-280.

____, "Hasan", *DİA*, XVI, 282-285.

FİDAN, Celal, *Hz. Osman'ın Öldürülmesi Olayında Sahâbenin Tavrı,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2005.

GENÇ, Süleyman, "Hz. Ali'nin Halîfe Seçimlerindeki Tutum ve Tavrı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* XXVI/2007.

GEZER, Bekir, *Kamu Yönetimi İlkeleri Açısından Hz. Ömer Dönemi Devlet İdaresi,* (Basılmamış Yüksek. Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.

GILÂBÎ, Muhammed b. Zekeriyya, *el-Vak'atü'l- Cemel, (*thk. Şeyh Muhammed Hasen), Bağdat 1970.

GÖLPINARLI, Abdulbakıyy, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik,* İstanbul 1979.

GROHMANN, A., "Sirhan", *İA*, X, 707.

GÜMÜŞOĞLU, Hasan, *İslâm'da İmamet ve Hilâfet,* İstanbul 1999.

GÜNAL, Mustafa, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset,* İstanbul 1998.

GÜNALTAY, Şemseddin, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri,* (sad. M. Mahfuz Söylemez-Mustafa Hizmetli), Ankara 1997.

GÜZEL, Ahmet, "Hulefâ-i Râşidîn Dönemi'nde Halîfelerin Halkla İlişkileri", *İSTEM,* yıl: 3, sy. 6, Konya 2005.

____, "Muaviye ve Hz. Osmana Muhalefeti Ekseninde Ebu Zerr el-Gıfari", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi,* 2012, cilt: XII, sayı: 3.

____, "Hz. Ali'nin Atadığı Mısır Valileri ve Muaviye'nin Onlarla Mücadelesinde Uyguladığı Metodlar Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM,* 2012, cilt: X, sayı: 20.

HAMİDULLAH, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye,* Beyrut 1985.

____, "Hz. Ömer Devrinde Adli Teşkilat-Ebû Mûsa el-Eş'arî'ye Gönderilen Kazai Talimatnameler", (çev. Fahrettin Atar), *İlim ve Sanat,* sy. 23, Ankara 1989.

HÂKİM, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi Muhammed Hakim Nisâburî (405/1014), *Müstedrek,* I-IV, Beyrut ts., (Mektebetü'l-Mabtuati'l-İslâmiyye).

HALÎFE B. HAYYÂT, Ebû Amr eş-Şeybânî (240/854), *Tarih,* (thk. Züheyl Zekkâr), Beyrut 1993.

HANÇABAY, Halil İbrahim, *Halîfeliği Döneminde Hz. Osman'la Hz. Ali Dışındaki Ashabla İlişkiler,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.

____, "Hz. Osman'ın Halîfe Seçilmesi", *EKEV Akademi Dergisi,* yıl.18, sayı 58 (Kış 2014).

HARTMAN, R., "Basra", *İA,* II, 320.

____, "Şam", *İA,* XI, 298-310.

HASAN, Hasan İbrahim, *Tarihu Amr b. el-Âs,* Mısır 1996.

HATİBOĞLU, Mehmet, *Hz. Peygamber'in Vefatından Emevîlerin Sonuna Kadar Siyasî-İctimaî Hadiselerle Hadis Münasebeti,* (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara 1967.

____, "Hilâfetin Kureyşiliği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* c. XXIII, Ankara 1973.

HIREYSAT, Muhammed Abdülkadir, "Belka", *DİA,* V, 419-420.

HİŞÂM CUAYYIT, *el-Kûfe: Neş'etü'l-Medineti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye,* Beyrut 1993.

HITTI, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,* (çev. Salih Tuğ), I-V, İstanbul 1980.

HİZMETLİ, Sabri, "Cahız'ın İmamet Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy. XXVI, Ankara 1983.

____, "İtikadî Mezheplerin Doğuşuna İctimâî Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy. XXVI, Ankara 1983.

____, "Tarihî Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. XXVII, Ankara 1985.

HONIGMANN, E., "Kınnesrin", *İA*, VI, 711.

____, "Kulzum", İA, VI, 979.

HUART, Cl., "Eşter", *İA*, IV, 398.

____, "Horasan", *İA*, V, 1, 561.

HURÇ, "Ramazan, Hz. Ebu Bekir Döneminde Bağımsızlık Hareketleri (İrtidat ve İrtica)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.3 Elazığ 1988.

____, "Siyaset Bilincinin Oluşması Bağlamında Dört Halîfenin Seçim Sistemi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 13, sy. 1, Elazığ 2003.

HURŞİD AHMED FÂRÛK, *Tarihu'r-Ridde*, Kahire ts.

IŞILTAN, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960.

İBN ABDİLBER, İbn Ömer Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed (463/1071), *el-İstî'âb fî Ma'riteti'l-Ashâb*, I-IV, Kâhire ts. (Dâru Nehdati Mısr).

İBN ABDİLHAKEM, Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdillah (257/870), *Futûhu Mısr ve Ahbâruhâ*, (thk. Charles Torrey), Kahire 1991.

İBN ABDİRABBİH, Ebû Ömer b. Ahmed b. Muhammed (327/939), *Kitabu'l- Ikdi'l-Ferîd*, I-VII, Kâhire 1965.

İBN ÂSEM, Ebû Muhammed b. Ahmed (314/926), *Kitâbu'l-Futûh*, I-IV, Beyrut 1986.

İBN HABÎB, Ebû Ca'fer Muhammed (245/859), *Kitabu'l-Münemmak fî Ahbâri Kureyş*, (thk. Hurşid Ahmed Faruk), Beyrut 1985.

İBN HACER, Şihabuddin Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1448), *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XII, Haydarabad 1325.

____, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I-IV, Mısır 1328.

____, *Metâlibu'l-Aliyye*, I-V, Kuveyt 1973.

İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed (808/1405-1406), *Mukaddime*, (thk. Abdülvâhid el-Vâfî), I-III, Mısır 1957.

____, *Kitabü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber*, I-V, Beyrut 1971.

İBN HAVKAL, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî (367/977), *Kitabu Sîreti Arz*, Leyden 1967.

İBN HALLİKÂN, Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân*, (thk. İhsan Abbâs), I-VII, Beyrut ts. (Dâru Sâdır).

İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed (456/1064), *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, I-V, Beyrut 1975.

İBN HİBBÂN, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Ebî Hatim (354/965), *Kitabu's-Sikat*, I-II, Haydarabad 1975.

İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Abdülmelik el-Himyerî (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (thk. Mustafa es-Sakkâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhâfız Şelebî), I-IV, Beyrut ts.

İBN HURDAZBİH, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdillah (280/893), *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1967.

İBN KAYYIM, el-Cevziyye, Ebû Abdillah Muhammed b. Ebî Bekir (751/1350), *İ'lâmu'l-Muvakkı'în 'an Rabbi'l-'Âlemîn*, (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid), I-VI, Kahire 1955.

İBN KESÎR, *Ebû'l-Fi*dâ İsmail (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Meârif--Mektebetü'n-Nasr).

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, (thk. Tâhâ Muhammed Zeynî), I-II, Kâhire 1967.

____, *Kitabu'l-Meârif*, *Beyrut* 1970.

İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvinî (273/887), *Sünen,* (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), I-II, Kahire 1953.

İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrem (771/1369), *Lisanü'l-Arab,* I-XV, Beyrut ts. (Dâru Sâdır).

İBN MURTAZÂ, *Tabakâtü'l-Mutezile,* (thk. Susanna Diwald Wilzer), Beyrut 1961.

İBN RÜSTE, Ahmed b. Ömer (300/913), *Kitabu Alâki'n-Nefise,* Leyden 1967.

İBN SA'D, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ,* I-VIII, Beyrut ts. (Dâru Sâdır).

İBN ŞEBBE, Ebû Zeyd Ömer el-Basrî (262/876), *Tarihu'l-Medineti'l-Münevvere,* (thk. Fehim Muhammed Şeltut) I-IV, ? ts.

İBN TAGRİBERDÎ, Ebu'l-Mehasin Cemalüddin Yusuf (874/469), *en-Nücûmu'z-Zahire fi Mülûki Mısr ve'l-Kahire,* I-XXII, Kahire 1929.

İBN TEYMİYYE, Şeyhülislâm Ahmed b. Abdilhalim (728/1328), *Mecmau'l-Fetâvâ,* I-XXXVII, (nşr. Abdurrahman Muhammed b. Kasım), ? 1381, (Matâbiu'r-Riyad).

____, *Minhâcü's-Sünne,* (nşr. M. Reşad Salim), I-IX, Riyad 1986.

İBNÜ'L-ARABÎ, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Meafiri (543/1148), *el-Avâsım Mine'l-Kavâsım,* (thk. Muhibbuddin el-Hatîb), Kahire 1399.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1201), *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk,* (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (630-1232), *el-Kâmil fi't-Tarih,* I-IX, Beyrut 1986.

____, *Üsdü'l-Ğâbe fî M'arifeti's-Sahâbe,* (thk. Muhammed İbrahim-Muhammed Ahmed Aşur), I-VII, ? 1970 (Kitabü'ş-Şi'b).

İBNÜ'L-FAKÎH, Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî (289/903), *Muhtasar Kitabu'l-Buldân*, Leyden 1967.

İPEK, Ali, *Hz. Osman Dönemi İran Fetihleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993.

İSFAHÂNÎ, Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyn b. Muhammed el-Kuraşî (357/967), *Makâtiletü't-Tâlibiyyîn*, (thk. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1949.

İSTAHRÎ, Ebû İshak İbrahim Muhammed el-Farisî (340/951), *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1967.

KAEGI, Walter E., *Byzantium and The Islamıc Conquests*, Cambridge 1992.

KAHRAMAN, Hüseyin, *Maturidilikte Hadis Kültürü*, Bursa 2001.

KALKAŞANDÎ, Ahmed b. Ali (821/1418), *Subhu'l-A'şa fî Sınaati'l-İnşa*, I-XIV, (şrh.-tlk. Muhammed Huseyn Şemsüddin), Beyrut 1987.

KANDEMİR, Yaşar, " Ebû Mûsâ el-Eş'arî", *DİA*, X, 190-191.

KANDEMİR, Zeki, *Ebû Mûsa el-Eş'arî: Hayatı ve Kişiliği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1998.

KAPAR, M. Ali, "Hz. Ali'nin Öldürülmesiyle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 3, Konya 1994.

____, "Hz. Hasan'ın Halîfeliği ve Hasan-Muaviye Andlaşması", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, sy. 7.

____, *İslâm'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*, İstanbul 1998.

____, *Halîfeliğin Emevîlere Geçişi ve Verasete Dönüşmesi*, İstanbul 1998.

KARA, İsmail, "Hilafetin Saltanattan Tefriki", Hilafet Risaleleri, (haz. İsmail Kara), İstanbul 2005, V, 251-324.

KARAKUŞ, Nadir, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1990.

KAVUKÇU, Fuat, *Emevîler Döneminde Hâricî Hareketleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ ÜSBE, Bursa 1990.

KAYAOĞLU, İsmet, "Halîfelik", *AÜİF İslâmi İlimler Enstitüsü Dergisi*, sy. IV, Ankara 1980.

KAZANCI, Ahmet Lütfi, "Hakem b. Ebi'l-As ve Sürgün Olayı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 1994, c. VI, sy. 6.

KAZVİNÎ, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî (682/1283), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd*, Beyrut ts. (Dâru's-Sâdır).

KELPETİN, Mahmut, *Hulefâ-yi Râşidin Dönemi Tarihi Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği*, İstanbul 2012.

____, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", *EKEV Akademi Dergisi*, 2010, c. XIV, sy. 43.

KETTÂNÎ, Muhammed Abdülhay, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, (çev. Ahmet Özel), I-III, İstanbul 1990-1993.

KILIÇ, Ünal, "Kûfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.6, sy.2, Sivas 2002.

____, *Peygamber ve Dört Halîfe Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Konya 2004.

____, "Hz. Ali'nin Şehirlerin İdaresiyle İlgili Politikaları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, c. XII, sy. 2.

KİNDÎ, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf (350/961), *Kitabu'l-Vulât ve Kitabu'l-Kudât,* (thk. Rhuvan Guest), Beyrut ts. (Müessesetü Kurtuba).

KOPRAMAN, Kazım Yaşar, *Mısır Memlüklüleri Tarihi*, Ankara 1989.

KORKMAZ, Sıddık, *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*, Ankara 2005.

KÖKSAL, İsmail, "İslam Hukuku Açısından Osmanlı Hilafetinin Meşruiyetinin Değerlendirilmesi", *İslâmi Araştırmalar,* cilt. 13, sy.1, 2000.

KRAMERS, J. H., "Kirman, *İA*, VI, 815.

KULEYNÎ, *Usûl mine'l-Kâfî,* (thk. Muhammed el-Ahvendî-Ali Ekber Gaffârî), Tahran 1388.

KUTLUAY, Yaşar, *İslâmiyette İtikadî Mezheplerin Doğuşu*, Ankara 1959.

____, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara 1965.

____, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, Ankara 1968.

KÜLA'Î, Ebu'r-Rebî Süleyman b. Mûsâ, *el-Hılâfetu'r-Râşide ve'l-Butûletu'l-Hâlide fî Hurûbi'r-Ridde*, (thk. Ahmed Ğanîm), Kahire 1979.

KÜLEKÇİ, Cahit, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, İstanbul 2012.

LAMMENS, H. L., "Beysan", *İA*, II, 588.

____, "Cabiye" *İA*, III, 5.

____, "Cıllık", *İA*, III, 189-190.

____, "Ezruh", *Dâiratü'l-Meârif el-İslâmiyye*, Kahire ts.

LEWIS, Bernard, *Tarihte Araplar*,(çev. H. Dursun Yıldız), İstanbul 1979.

MAHMAT, Emine Cankat, *Hz. Aişe'nin Dönemindeki Siyasi Olaylardaki Rolü,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2004.

MAHMUDOV, Elşad, *İslâm Tarihi Kaynaklarına Göre Halîfelik ve Hz. Ebû Bekir'in Halîfe Seçilmesi,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.

MAKDİSÎ, Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl (350/966), *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih,* I-VI, Paris 1916.

MAKDİSÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (390/1000), *Ahsenü't-Tekâsim,* Leyden 1967.

MAKRIZÎ, Takıyyüddin Ahmed (845/1442), *Hıtat,* I-II, Beyrut ts. (Dâru Sâdır).

MASSİGNON, Louis, *Hıtatü'l-Basra ve Bağdad,* (trb: İbrahim Samerrai) Beyrut 1981.

MAŞALI, Mehmet Emin, "Mushaf", *DİA,* XXXI, 242-248.

MATRAN, Robert, "Hama", *DİA,* XV, 396-398.

MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyn b. Ali (345/956), *Mürûcü'z-Zeheb,* I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Mısır 1964.

MEVDÛDÎ, Seyyid Ebu'l-A'lâ, *Hilâfet ve Saltanat,* (trc: Ali Genceli), İstanbul 1980.

MEVLEVÎ, Hâfız, Abdülcemil, "II. Abdülhamid'in Hilafetinin İsbatı", (çev. Mustafa Özel), *Hilafet Risaleleri,* (haz. İsmail Kara), II, 175-197.

MISIRLI, Murat, *Hz. Ömer Döneminde Maliye Teşkilatı,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001.

MİLHİM, Adnan Muhammed, *el-Müerrihûne'l-Arab ve'l-Fitnetü'l-Kübrâ,* Beyrut 1998.

MİNKARÎ, Nasr b. Müzâhim (212/827), *Vak'atu Sıffin*, (thk. Abdüsselâm Muhammed Harûn), Beyrut, 1990.

MINORSKY, V., "Mûkân", *İA*, VIII, 447.

MUHAMMED ABDÜLKADİR, Ebû Fâris, *Hükmü'ş-Şûra fi'l-İslâm ve Neticetuhâ*, Amman 1988.

MUHAMMED AHMED BAŞMİL, es-Suûdî, *el-Kâdisiyye ve Meâriku'l-Irak*, Kahire ts. (Dâru't-Turâs).

MUHAMMED EL-AZZAM Tarik-Muhammed Ali al-Rousan, "Halîfe Hz. Osman Döneminde İslam Donanmasının Kurulması ve Gelişmesi", *Usûl İslam Araştırmaları*, 2009, sy. 12.

MUHAMMED EMHAZÛN, *Tahkîku Mevâkîfi's-Sahâbe fi'l-Fitne*, I-II, Riyad.

MUHAMMED HUDARÎ BEY, *ed-Devletü'l-Ümevîyye*, (thk. Şeyh Muhammed Osmanî), Beyrut 1986.

MUHAMMED MESCİD-İ CAMİ, *Ehl-i sünnet ve Şia'da Siyasî Düşüncenin Temelleri*, (çev. Malik Eşter), İstanbul 2003.

MUSTAFA HİLMİ, *Nizâmü'l-Hilâfe beyne Ehli's-Sünne ve'ş-Şîa*, İskenderiye 1988.

MÜSLİM, İmam Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kureşî en-Nisâbûrî (261/874), *Sahîh-i Müslim*, (thk. Muhammed Fuad Abdulbâki), I-V, Beyrut 1972.

NASS, İhsan, *el-Asabiyyetü'l-Kabeliyye ve Eseruhâ fi'ş-Şi'ri'l-Ümeviyye*, Beyrut 1964.

NASR B. AKİL, *Kadâ fi Ahdi Ömer el-Hattâb*, I-II, Riyad 1994.

NEBHÂNÎ, Yusuf b. İsmail, "Hülâsâtü'l-Beyân fî Ba'dı Meâsiri Mevlânâ Es-Sultan Abdülhamîd Es-Sânî Ve Ecdâdihî Âli Osman", (çev. Mehmet Özşenel), *Hilafet Risaleleri*, (haz. İsmail Kara), I, 343-353.

NEDVÎ, Süleyman, *Hazreti Osman,* (çev. Emine Yarımbaş-M. Sait Konar), İstanbul 2005.

____, *Asr-ı Saâdet* (Ashâb-ı Kiram), (Urduca'dan çev. Ali Genceli-hzr. Eşref Edib), I-V, İstanbul 1964.

NEDVÎ, Ebu'l-Hasen, *er-Ridde ve lâ Ebâ Bekre Lehâ,* Mekke 1962.

NEVBAHTÎ, Ebû Muhammed Hasan b. Mûsâ b. Hasan (310/922), *Fıraku'ş-Şia,* Necef 1936.

NİZAMULMÜLK, Ebû Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî (485/1092), *Siyasetname* (trc. Nurettin Bayburtlugil), İstanbul, 1987.

NU'AYMÎ, Selim, "Hâricîlerin Doğuşu", (çev. Harun Yıldız), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 1998, sayı: 10.

NÜVEYRÎ, Şihabüddin Ahmed b. Abdülvahhab (733/1332), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb,* I-XXVII, Kâhire ts., (Dâru'l-Kütüb).

ONAT, Hasan, *Emevîler Dönemi Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği,* Ankara 1993.

OSTRAGORSKY, G., *Bizans Devleti Tarihi,* (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1995.

ÖKE, M. Kemal, *Hilâfet Hareketleri,* Ankara 1991.

ÖMER FERRUH, *Tarihu Sadri'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Ümeviyye,* Beyrut 1976.

ÖNKAL, Ahmet, "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM,* y. 1, sy. 2, Konya 2004.

ÖZ, Mustafa- Avni İlhan, "İmamet", *DİA,* XXII, 202.

ÖZ, Şaban, "Şiî ve Sünnî Tarih Yorumu Açısından Hz. Ali'nin Hz. Ebu Bekr'e Beyati Meselesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* _ [www.dinbilimleri.com], 2007, cilt: VII, sayı: 1, s. 187-200.

____, "Hilâfette Nass Teorisi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, (2009), s. 76-121.

____, "İktidar Aracı Olarak Kan Talebi Olgusunun Hz. Osman-Hz. Hüseyin Perspektifinde Karşılaştırmalı Bir Analizi", *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*, 2010, c. I, s. 277-294.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Eşter", *DİA*, XI, 486-487.

ÖZCAN, Azmi, "İngiltere'de Hilâfet Tartışmaları 1873-1909", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy.2, s. 49-71.

____, "Hilâfet", *DİA*, XVII, 546-557.

ÖZDEMİR, Mehmet, *Endülüs Müslümanları I*, Ankara 1994.

ÖZKUYUMCU, Nadir, *Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993.

ÖZTÜRK, Hayrettin, *Ebedî Mucize Kur'ân Yazılması ve Toplanması*, İstanbul 2001.

ÖZTÜRK, Mehmet, "Hz. Ali Dönemi Siyasi ve Fıkhi Gelişmelerin Mezheplerin Oluşumuna Etkisi", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, sayı: 1.

PARLAK, Nizamettin, "Hz. Ömer'in Şurasındaki Halîfe Adayları", *İSTEM*, 2012, c. X, sy. 20.

PIRLANTA, İsmail "İbn Haldûn'da Hilâfet Anlayışı", *Uluslararası İbn Haldun Sempozyumu*, 2015 Çorum, s. 159-180.

RÂGIB EL-İSFAHÂNÎ, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal İsfahânî (502/1108), *el-Müfredât*, (nşr. Muhammed Ahmed Halîfullah), Mısır 1970.

RAHMAN, H.U., *İslâm Tarihi Kronolojisi*, (çev. Abidin Büyükköse), İstanbul 1995.

RANA, İrfan Mahmud, *Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, İstanbul 1985.

RAYYİS, M. Ziyaüddin, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, (çev. Ahmet Sarıkaya), İstanbul 1990.

RHUVAN, G., "İskenderiye", *İA*, V, 2, 1084.

SABUNCU, Ömer, "Hz. Ömer Dönemi Kurumlaşma Faaliyetleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, cilt: XXIII, sayı: 39.

SAKKÂR, Sami, "Musul", *DİA*, XXXI, 361-362.

SALAH KÂSIM, *Fitnetü'l-Kübrâ fî Ahdi'l-Hilâfeti Osman b. Affân*, ? 1996.

SARIÇAM, İbrahim, *Hz. Ebû Bekir*, Ankara 1996.

____, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, Ankara 1997.

SARITAŞ, Adem, *Ebû Zer el-Ğıfârî Hayatı ve Şahsiyeti*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1997.

SAUVAGET, J., "Haleb", *İA*, V (1), 117.

SCHWARZ, P., "Hâf", *İA*, V, 1, 61.

SELİMLİ, Qaşqar, "Hz. Ömer Devrinde Azerbaycan", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakütesi İlmi Mecmuasi*, 2009, sayı:12.

SEMİR MAHMUD-Abdülaziz Duri, *Hilâfe Neş'etuhâ ve Tatavvuruhâ fi'l-Medine Zemeni'r-Râşidîn*, Beyrut 1975.

SEYF B. ÖMER, Seyf b. Amr ed-Dabbî el-Esedî (202/805), *el-Fitne ve Vak'atü Cemel*, (thk. Ahmed Ratib Armus), Beyrut 1993.

SOBERNHEIM, M. "Humus, Hıms", *İA*, V, (1), 588-590.

SHOUFANY, Elias, *Al-Riddah and Muslim Conquest of Arabiya*, Lebanon 1972.

____, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Elde Edilen Başarılar", (çev. A. Turan Yüksel-Murat Ak), *İSTEM*, yıl: 3, sy. 6, Konya 2005.

SOFUOĞLU, Cemal, "Gadir-i Hum Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 26, Ankara 1983.

_______, *Şia'nın Hadis Anlayışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), 1997.

SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara 2001.

____, "Hz. Hasan'ın Hilâfeti Muaviye'ye Devrinin Arkaplanı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c.14, sy. 3-4, Ankara 2001.

____, "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi-Kûfe Örneği", *Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, sy. 3, Çorum 2003.

STRECK, M., "İstahr", *İA*, V, 2, 1128-1129.

SÛLÎ, Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ b. Abdullah eş-Şatrancî (335/946), *Edebu'l-Kuttâb*, Kahire 1341.

SUYÛTÎ, Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Husnul'l-Muhâdara*, I-II, Mısır 1967.

____, *Tarihu'l-Hulefâ*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire 1975.

ŞEHBENDERZÂDE, Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1971.

ŞEŞEN, Ramazan, *Harran Tarihi*, Ankara 1996.

____, Ramazan, "Cezîre", *DİA*, VII, 509-511.

ŞEVKİ, Ebû Halil, *Hurûbu'r-Ridde*, Dımaşk 1986.

____, *Nihavend*, Dımaşk 1993.

ŞEYH, Abdüssettâr, *el-Hulefâü'r-Râşidûn*, Dımaşk, 2005.

ŞİMŞİR, Mehmet, "Râşid Halîfeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", *İSTEM*, yıl: 3, sy. 6, Konya 2005.

TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut ts. (Dâru's-Süveydân).

TABERSÎ, Ebû Ali Emînüddîn Fazl b. Hasan b. Fazl (548/1153), *İ'lâmu'l-Verâ bi A'lâmi'l-Hüdâ*, Beyrut 1979.

TÂHÂ HÜSEYN, *el-Fitnetü'l-Kübrâ* I-II, (Ali ve Benûhu), ? ts.

TÂLİB, İmâdüddin Halil, "Irak", *DİA*, XIX, 87.

TANERİ, Aydın, *Harezmşahlar*, Ankara 1993.

TANRIVERDİ, Hasan, "Hz. Ömer Dönemi Sosyal Devlet Uygulamaları Üzerine Bir İnceleme", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 16, sy. 4, Ankara 2003.

TEMMÂVÎ, Süleyman Muhammed, *Ömer b. el-Hattâb Usûlü's-Siyâse ve'l-İdâretü'l-Hâdise*, ? ts (Dâru'l-Fikri'l-Arabî).

TİRMİZÎ, Muhammed b. İsâ b. Serve (279/892), *Sünen*, I-V, İstanbul 1981.

TOGAN, Z. Velîdi, "Herat", *İA*, V, 1, 429.

TOPALOĞLU, Fatih, *Hz. Ali'nin Hz. Osman Devri Siyasî Olaylarına Yönelik Tutumu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir 2001.

TURAN, Osman, *Türk Cihan Mefkuresi Tarihi*, İstanbul 1969.

____, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980.

TURHAN, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1987.

TÜRCAN, Talip, "Şûrâ", *DİA*, XXXIX, 230-235.

USLU, Recep, *Sind'de İslâm Fetihleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990.

____, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.

____, "Herat", *DİA*, XVII, 215.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, I-IV, Ankara 1983.

ÜÇOK, Bahriye, "Ridde", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1958-1959, c. VII, s. 97-113.

___, *İslâm'dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler*, İstanbul 1982.

VÂKIDÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (207/823), *Kitabü'l-Meğâzî*, (thk. Marsden Jones), I-III, Beyrut 1984.

___, *Kitabu'r-Ridde*, (thk. Yahya el-Cebûrî), Beyrut 1990.

___, *Futûhu'ş-Şam*, (thk. Abdüllatif Abdurrahman), I-II, Beyrut 1997.

VAROL, Bahaüddin, "Raşid Halîfeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İSTEM*, y. 3, sy. 6, Konya 2005.

___, "Emevilerin Hz. Ali Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine", *İSTEM*, 2006, c. IV, sy. 8.

___, *Hz. Hasan*, Ankara 2013.

VİDA, G. Levi Della, "Osman", *İA*, IX, 482.

VURAL, Muammer, Dört Halîfe Döneminde Yasama Faaliyetlerinin İşleyişi ve Bazı Yasama Örnekleri (Hz. Ömer Dönemi), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 2015, s. 44.

YILDIZ, H. Dursun, "Ecnâdeyn", *DİA*, X, 385.

YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Abbâsî, (284/897), *Tarih*, I-II, Beyrut 1960.

___, *Kitabu'l-Buldân*, Leyden 1967.

YAKUBOVSKY, A., "Merv", *İA*, VII, 773-777.

YÂKÛT EL-HAMEVÎ, Şihabüddin Yakut b. Abdullah (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1975.

YAŞAROĞLU, Hasan, "Bir Taktik ve Propaganda Dehası Olarak Muaviye b. Ebû Süfyân ve Hz. Osman'ın Katillerinin Sorgulanması Meselesi", *Türkoloji Araştırmaları*, 2013, cilt: VIII, sayı: 8.

____, "Sıffin Savaşı ve Tarihin Gizlediği Bir Gerçek: Ali-Muaviye Mütarekesi", *Türkoloji Araştırmaları*, 2014, cilt: IX, sayı: 1.

YAVUZ, Y. Şevki, "Cemel Vak'ası", *DİA*, VII, 321-322.

YENİCE, Ali, "Hz. Ali-Muaviye İhtilafının Sahnesi: Sıffin'de Muaviye Safının Biyografik Analizi", Türklük Araştırmaları Dergisi, 2005, sayı: 18.

____, "Sıffin Ordusunun Yapısı (Hz. Ali Safında Yer alanlar): Biyografik ve İstatistiksel Bir Araştırma", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2008, sayı: 20.

YEŞİL, Muhsin, *Ahnef b. Kays Hayatı Şahsiyeti*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1998.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Ecnâdeyen", *DİA*, X, 385

YILDIZ, Harun, "Hâricîlerin Doğuşunda Kurrâ'nın Rolü", *EKEV Akademi Dergisi*, 2004, cilt. VIII, sayı: 18.

YILMAZ, Metin, *Erken Dönem İslam Tarihinde Zindanlar ve Hapishaneler*, Samsun 2009.

YILMAZ, Şaban, *Hz. Ömer Döneminde Siyasî İdari Askeri Teşkilat*, İstanbul 1975.

YILMAZ, Yusuf, *Malik el-Eşter Hayatı Şahsiyeti*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2005.

YİĞİT, Ebubekir, *İran ve Suriye Fetihlerinden Halid b. Velid'in Rolü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara ÜSBE, Ankara 1996.

YİĞİT, İsmail, "Osman", *DİA*, XXXIII, 438-443.

____, "Sıffîn Savaşı", *DİA*, XXXVII, 107-108.

YUSUF EL-IṢŞ, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Dımaşk, 1985.

YÜCESOY, Hayrettin, "Kâdisiye Savaşı", *DİA*, XXIV, 136.

YÜKSEL, A. Turan, "Dört Halîfe Dönemi Olayları Karşısında Abdullah b. Ömer", *İSTEM*, yıl: 3, sy. 6, Konya 2005.

WATT, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (çev. E. Ruhi Fığlalı), Ankara 1981.

WELLHAUSEN, J., *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*, (çev. Fikret Işıltan), İstanbul 1960.

____, *Arap Devleti ve Sukutu*, (çev. Fikret Işıltan) Ankara 1963.

ZEBİDÎ, Seyyid Muhammed Murtaza (1205/1790), *Tâcü'l-Arûs*, I-X, Beyrut ts., (Dâru Sâdır).

ZEHEBÎ, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, I-IV, (thk. Ali Muhammed Becavî), Beyrut 1963.

____, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXIII, (thk. Şuyab Arnavud), Beyrut 1985.

____, *Tarihu'l-İslâm*, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî), I-XX, Beyrut 1987.

ZETTERSTEEN, K.V, "Kûfe" *İA*, , VI, 964.

ZEYDAN, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V, (çev. Zeki Meğamiz), İstanbul 1970.

____, *el-Arab Kable'l-İslâm*, (thk. Hüseyin Munis), Kahire ts.

ZORLU, Cem, *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi*, Konya 2002.

İNDEKS

B

C

D

E

F

H

I-İ

K

L

M

S-Ş

V

Y

Z

Hulefa-i Râşidîn dönemi siyasî tarihini incelemedeki ölçü, bu süreçte meydana gelen hadiseleri sebep-sonuç ilişkileriyle izah etmek, gelişmelerde rol oynayan sahâbe önderlerinin rollerini de onların birer "insan" oldukları gerçeğinden hareket ederek açıklamaktır. Geçmişte ortaya çıkan, günümüzde de varlığını çeşitli şekillerde devam ettiren bir kısım aşırı fırka mensuplarının yaptıkları gibi olaylarda adı geçenlerin kâfir, müşrik, fâsık olarak nitelenmesi, kimin hatalı, kimin hatasız, kimin haklı kimin haksız olduğunun tespite çalışılması, yaptıklarından dolayı kimin sevap kimin günah kazandığının çetelesinin tutulması yerine olaylara her yönüyle makul, mantıklı ve tutarlı açıklamalar getirmek öncelikli hedef olmalıdır. Başka bir ifadeyle bu döneme şahıslar ve onların davranışları merkezli değil, hadiselerin sebep ve sonuçları merkezli ve fikir/düşünce odaklı bakılması gerekir.

ISBN: 978-605-9223-16-4
9 786059 223164
www.ensarnesriyat.com.tr
siparis@ensarnesriyat.com.tr